

**TOWARD A HISTORY OF
BYZANTINE PSALTERS
ca. 850–1350 AD**

Georgi R. Parpulov

Plovdiv

2014

Contents

Foreword.....	3
Explanations to the Spreadsheet in Appendix B1.....	4
Abbreviations Used in the Text.....	7
Illustrations.....	8
§ 1. Introduction	49
§ 2.1. The Contents of Byzantine Psalters.....	52
§ 2.2. The Form of Byzantine Psalters.....	65
§ 2.3. The Use of Byzantine Psalters.....	69
§ 2.4. The Owners of Byzantine Psalters.....	76
§ 3.1. Psalters for Hermits.....	78
§ 3.2. Psalters for Churchgoers.....	86
§ 3.3. The Holy City and the Great Church.....	94
§ 3.4. Prayers for the Day and Night.....	103
§ 3.5. Psalters for Women.....	117
§ 4.1. The Making of a Byzantine Psalter.....	122
§ 4.2. How Scribes Worked.....	127
§ 4.3. How Painters Worked.....	135
§ 5. What Remains to Be Done.....	140
Appendix A: <i>Disiecta Membra</i>	141
Appendix B1: Greek Psalters Written on Parchment.....	spreadsheet
Appendix B2: Greek <i>Horologia</i> Written on Parchment.....	spreadsheet
Appendix C1: Parchment Manuscripts with the <i>Typika</i>	spreadsheet
Appendix C2: Parchment Manuscripts with Communion Prayers.....	spreadsheet
Appendix C3: Parchment Psalters with a Prayer at Each <i>Kathisma</i>	spreadsheet
Appendix C4: Parchment Manuscripts with Hourly Prayers.....	spreadsheet
Appendix C5: Hourly Psalms.....	spreadsheet
Appendix C6: <i>Troparia</i> for the <i>Kathismata</i> or the Twenty-Four Hours.....	spreadsheet
Appendix D1: Titles of Greek Psalter Manuscripts.....	142
Appendix D2: Various Psalter Prefaces and Postfaces.....	143
Appendix D3: <i>Typika</i> ; Thanksgiving after a Meal.....	176
Appendix D4: Communion Prayers, Verses and Canons.....	177
Appendix D5: Prayers Found in Psalters and <i>Horologia</i>	182
Appendix D6: Hymnographic Texts Found in Psalters.....	212
Appendix D7: Psalter Epigrams in Verse.....	216
Appendix D8: Metrical Titles of the Biblical Odes.....	245
Appendix D9: Some <i>Troparia</i> for the <i>Kathismata</i> or the Twenty-Four Hours.....	248
Appendix E1: Chapter 29 in the <i>Pandects</i> of Nikon of the Black Mountain.....	257
Appendix E2: <i>Diataxis</i> Attributed to SS. Sabas and Theodosius.....	271
Appendix E3: <i>Hypotyposis</i> of Nicetas Stethatus.....	277
Appendix E4: Letter of Patriarch Luke Chrysoberges.....	302
Appendix E5: Letter of Patriarch Philotheus Coccinus.....	303
Appendix E6: Prayer Rule for Illiterate Monks.....	309
Appendix F: Advisory Sentences in Greek Psalters.....	310
Appendix G: Prayers from a Tenth-Century Psalter.....	316
Appendix H: Sanitary Instructions from a Late-Byzantine Psalter.....	320

The present book is based on my doctoral dissertation of 2004. I have rewritten most of the text, replaced the majority of illustrations with new and better ones, updated the bibliographic references, and corrected all errors or omissions that I was aware of.

From 2011 to 2014 I was Dilts-Lyell research fellow in Greek palaeography at Lincoln College, Oxford. I am extremely grateful to Prof. Marvin Dilts for his generosity and to the college for its kind hospitality. The college's Zilkha Fund paid for my (very enjoyable) research trip to Italy in 2013.

A great many people have generously helped me in numerous ways. Detlef Fraenkel (Göttingen) pointed out some twenty manuscripts that I had overlooked. Dmitrii Morozov (Moscow) translated for me two Arabic manuscript colophons. Marc Lauxtermann (Oxford) emended the Greek poems in Appendix D7. Marjolijne Janssen (Cambridge) explained to me five of the advisory sentences in Appendix F. Friends put me up in their houses while I was travelling to do research: Dana Simmons, Christina Tzitzelkova, Vera Tchentsova, Vivien Prigent, Marie Cronier and Martin Vanbremeersch in Paris, Antonia Mihaylova and Willem Erauw in Ghent, Emma Noel in London, Anthousa Papagiannaki in Manchester, Janna Israel in Venice, Alessia Aletta in Rome, Alexander Saminsky in Moscow, Lyubov Osinkina in Saint Petersburg, Olga Dunlop, Paraskevi Zerva and Christos Simelidis in Thessaloniki, Rumiana Cholakova in St Louis, Cecily Hilsdale in Ann Arbor, and Angela Volan in Chicago. I was treated most kindly during my stays at the monasteries of Vatopedi, Dionysiou, Gregoriou, Docheiarou, Konstamonitou, Philotheou, and Xenophontos on Mt Athos. Udo Quast, Detlef Fraenkel, Bernard Neuschäfer, Christian Schäfer and Reinhart Ceulemans at the Septuaginta-Unternehmen in Göttingen, Aikatherina Katsarou and Euthymios Litsas at the Patriarchal Institute of Patristic Studies in Thessaloniki, Aikatherina Kourdouli at the National Library of Greece, Agamemnon Telikas and Maria Litina at the Palaeographic Archive of the Cultural Foundation of the National Bank of Greece, Marie Cronier at the Institut de recherche et d'histoire des textes, and Hugh Houghton at the Institute for Textual Scholarship and Electronic Editing offered me access to a massive amount of research material. For information on individual manuscripts, I owe thanks to Nancy Ševčenko (Patm. 735), Eva Nyström (Uppsal. gr. 24), Friederike Berger (Lips. gr. 4), Pablo Alvarez (Ann Arbor 84), Irini Aphentoulidou (Vindob. theol. gr. 311), Andreas Rhoby (Vindob. theol. gr. 152), Maria Teresa Rodriguez (Messan. S.Salv.117), Pietro Versace (Vatic. Barber. gr. 455), Stig Frøyshov (Schøyen 1672), Tatyana Afanasyeva (Petrop. gr. 544), Lybov Osinkina (Petrop. gr. 546), Ioanna Christophoraki (Athen. 16), and Alexander Saminsky (Bath, private collection). I obtained research photographs through the kind services of Cillian O'Hogan (London), Joanna Kopycka (Cracow), Barbara Crostini (Stockholm), Eva Nyström (Uppsala), Davide Baldi (Florence), Cordula Bandt (Berlin), Reinhart Ceulemans (Leuven), Inmaculada Pérez Martín (Madrid), Carmen García Bueno (Madrid), M.A. Johnson (Columbus), Georgia Michael (Birmingham), and monk Justin of Mount Sinai.

Dmitrii Morozov, Stig Frøyshov, and Christos Simelidis generously helped me with advice on several occasions. I am greatly indebted to Theophili Kampianaki for having very competently proofread my Greek. Marjolijne Janssen, Marc Lauxtermann, and John Raffan kindly went through all the text that follows and made a large number of corrections. I am sorry that I sometimes felt unable to follow their guidance. All remaining mistakes are mine alone.

29 December 2014

Explanations to the Spreadsheet in Appendix B1

Manuscript catalogues are not cited in my footnotes (they are listed, by collection, in the repertoire compiled by Marcel Richard and Jean-Marie Olivier).¹ Most of the data in Appendices B1-C6 are gathered directly from the manuscripts. Entries colored in red have been studied hands-on, ones in blue have been seen on microfilm, and those in green are available in digitised form on the Internet.² The apostrophe after certain items shows that the item in question was not original part of the respective manuscripts but was added to it at a later date.

Appendix B1 lists all Greek Psalters on parchment from the ninth and subsequent centuries.³

Columns A-B: Parts of a single manuscript now divided between two or more different collections form a single entry. For a list of dispersed manuscript fragments that I have identified see Appendix A.

Column C: An asterisk means that a volume has figural illustration. An apostrophe shows that the images are not original part of the codex but were added to it later.

Column D: Measurements have been rounded up to the nearest centimetre.

Column G: All the listed manuscripts are written on parchment. Patterns of parchment ruling are identified using Julien Leroy's notation.⁴

Column H: *In.* ('ineunte'), *med.* ('medio') and *ex.* ('exeunte') refer, respectively, a century's first, second and last third; thus, 's. X ex.' means 'circa 966-999 AD'. Dates gleaned from paschal tables are rounded to the earlier year, e.g. 950 for 950/951.

Column J: *Bcat* or *bcom* ('broad catena' or 'broad commentary') – biblical text and commentary alternate in a single text block. *Kcat* or *kcom* ('column catena' or 'column commentary') – biblical text and commentary form two parallel text columns. *Mcat* or *mcom* ('marginal catena' or 'marginal commentary') – the biblical text is in the centre of the page, while the commentary occupies the upper, lower and outer margins. *Pr* – prayers for each of the kathismata.

Column K: *fm* ('fine mutilus') – defective at the end; *ifm* ('initio et fine mutilus') – defective at the beginning and the end; *im* ('initio mutilus') – defective at the beginning; *frg* ('fragmentum') – less than five leaves.

Columns L through AE: An apostrophe means that the respective item was added to the manuscript at a later date.

Columns M-O: (*occ.*) means that rubrics are written in the MS occasionally rather than regularly.

Column O: *Vrs* ('verses') refers to metrical titles for the individual psalms. *Vrs1*: ed. F. Ciccolella, "Carmi anacreontici bizantini", *Bollettino dei classici* III.12 (1991) 49-56; *vrs2*: ed. (in part) G.

---

¹ J.-M. Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard* (Turnhout 1995). A new edition is forthcoming; cf. the website pinakes.irht.cnrs.fr

² For up-to-date URL links to digitized Greek manuscripts see pinakes.irht.cnrs.fr

³ Three relatively well preserved Psalters from Late Antiquity have been included for purposes of comparison: Lond. Royal I.D.vii, Turic. C.84, Washington Freer F1906.273. – I have excluded from the list (1) the washed-off texts in palimpsests and (2) Greek Psalters copied in the Latin West. On the latter: W. Berschin, "Der Septuagintapsalter in abendländischen Bibliotheken des Mittelalters", in: S. Kreuzer et al., eds. *Die Septuaginta: Entstehung, Sprache, Geschichte* (Tübingen 2012) 635-648; A. Cataldi Palau, "Manoscritti greco-latini dell'Italia meridionale", in: C. Mazzucchi & C. Pasini, eds. *Nuove ricerche sui manoscritti greci dell'Ambrosiana* (Milan 2004) 37-78.

⁴ J.-H. Sautel, *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin* (Turnhout 1995).

Mercati, *Alla ricerca dei nomi degli "altri" traduttori nelle omilie sui Salmi di S. Giovanni Crisostomo* (Vatican 1952) 179; *vs3*: ed. (in part) *ibid.*, 179n.1; V. Jagić, *Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar* (Vienna 1904) 21.

Column R: The biblical Odes are designated as follows: *i* (Exodus 15:1-19), *ii* (Deuteronomy 32:1-43), *iii* (1 Reigns 2:1-10), *iv* (Habakkuk 3:2-19), *v* (Isaiah 26:9-20), *vi* (Jonah 2:3-10), *vii* (Daniel 3:26-56), *viii* (Daniel 3:57-88), *ix* (Luke 1:46-55.68-79), *ix.1* (Luke 1:46-55, the *Magnificat*), *ix.2* (Luke 1:68-79, the *Benedictus*), *xi* (Isaiah 38:10-20), *xii* (Prayer of Manasses), *xiii* (Luke 2:29-32, the *Nunc dimittis*), *xiv* (the doxology Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ etc.).⁵ *S* stands for "*i* through *ix*". – *M* (Μακαρισμοί) are the Beatitudes (Matthew 5:3-12), *MH* (Μεθ' ἡμῶν) is a cento from the Book of Isaiah, *IIH* (Πάτερ ἡμῶν) is the Lord's Prayer (Matthew 6:9-13), *ΣII* (Σύμβολον πίστεως) is the Nicene Creed, and *ΦI* is the vesperal hymn Φῶς ἱλαρόν (CPG 1355).

(*lac*) [in parenthesis] means that the Odes have lacunae (gaps) in their text; *lac* – that they are entirely lacking (lost); *omit* – that the manuscript did not originally contain them.

Column AA: 'Menologion' (*menl*) and 'synaxarion' (*synx*) are lists, respectively, of the fixed and movable church feasts. BHG1617n and 1617q are the metrical church calendars written, respectively, by Nicephorus Xanthopoulos⁶ and Christopher of Mytilene.

Column AD: Sets of *troparia* are given those titles that they carry in printed editions of the Greek Horologion.⁷ 'Oktoechos' is a larger collection of *troparia* ordered according to the eight musical modes.

Column AG: *d* – δό(ξα) only; *e* – numbered at the end; *s* – numbered at the start; *u* – unnumbered; *x* – unmarked.

Column AH: Catena types are identified by means of the respective chapter numbers in Dorival's monograph, or when not discussed in the latter, by the Roman numbers they are given in Karo's and Lietzmann's catalogue.⁸ When possible, commentaries have been identified by their CPG numbers. *Anon. Ambros.* ('Anonymus Ambrosianus'), *Anon. Athen.* ('Anonymus Atheniensis') and *Anon. Vindob.* ('Anonymus Vindobonensis') are the nameless authors of three unpublished Psalter commentaries.⁹

Column AI: I have used standard palaeographic nomenclature. 'Comnenian hand' and 'Palaeologan hand' refers, respectively, to as yet unclassified handwritings of the twelfth and fourteenth centuries.

Column AL: Manuscripts described by Cutler, Dufrenne or Spatharakis are simply identified by

⁵ Cf. A. Rahlfs, ed. *Psalmi cum Odis*, 2d edn (Göttingen 1967) 341-365.

⁶ Ed. R. Stefec, "Die Synaxarverse des Nikephoros Xanthopoulos", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 62 (2012) 145-161, esp. 154-160.

⁷ E.g. Bartholomaios Koutlounousianos, ed. *Σρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 44-50, 67-70, 406-413.

⁸ G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes: contribution à l'étude d'une forme littéraire*, 4 vols (Leuven 1986-96); G. Karo & H. Lietzmann, *Catenarum Graecarum catalogus* (Göttingen 1902) 20-66, 619; on Karo-Lietzmann's no. XXV see G. Dorival, "La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques", *Revue des études byzantines* 43 (1985) 209-226, esp. 216-218.

⁹ The commentaries by *Anon. Ambros.* and *Anon. Athen.* are compilations: Dorival, "Postérité littéraire", 218f., 222f.; M. Richard, "Quelques manuscrits peu connus des chaînes exégétiques et des commentaires grecs sur le psautier", *Bulletin d'information de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes* 3 (1954) 87-106, esp. 91: no. 10; repr. in: id., *Opera minora*, vol. 3 (Turnhout 1977) no. 69.

Cutler's/Spatharakis' catalogue number or Dufrenne's siglum.¹⁰

The purpose of the spreadsheets is not to provide exhaustive descriptions of individual manuscripts but to facilitate comparisons among them.

In the text, capital letters after references to Appendix B1 stand for the corresponding column in the spreadsheet, e.g. "Apdx B1:AE" means "column AE in Appendix B1".

Some appendices contains two sheets, which are referred to as "sht 1" and "sht 2".

---

¹⁰ A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Paris 1984); S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 Psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte* (Paris 1978); I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, 2 vols (Leiden 1981).

Abbreviations Used in the Text

BHG	F. Halkin, ed. <i>Bibliotheca hagiographica Graeca</i> , 3d edn, 3 vols & Novum Auctarium (Brussels 1957-84)
CPG	M. Geerard, ed. <i>Clavis patrum Graecorum</i> , 5 vols & Supplementum (Turnhout 1974-98)
PBW	M. Jeffreys, ed. <i>Prosopography of the Byzantine World</i> , on-line at www.pbw.kcl.ac.uk
PLP	E. Trapp, ed. <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , 11 vols (Vienna 1976-91)
PMBZ	R.-J. Lilie, ed. <i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , 16 vols (Berlin 1998-2013)
TLG	<i>Thesaurus linguae Graecae</i> , on-line at stephanus.tlg.uci.edu

The above abbreviations are always followed by catalogue numbers, not page numbers.

In the footnotes and captions, the locations of manuscripts are abbreviated as follows:

Ambros.	Milan, Biblioteca Ambrosiana
Athen.	Athens, National Library of Greece / EBE
Athon.	Mount Athos (followed by the name of the respective monastery)
Berol.	Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz
Bodl.	Oxford, Bodleian Library
Bruxell.	Brussels, Bibliothèque royale de Belgique
Cantabr.	Cambridge (England), University Library
Cryptof.	Grottaferrata, Biblioteca del Monumento Nazionale
DOaks	Washington, Dumbarton Oaks Research Library and Collection
Duichev	Sofia, Ivan Duichev Centre for Slavo-Byzantine Studies / ЦСВПИД
Duke	Durham (USA), Duke University, Perkins Library
Harv.	Cambridge (USA), Harvard University, Houghton Library
Hieros.	Jerusalem, Library of the Greek Orthodox Patriarchate
Laurent.	Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana
Leimon.	Lesbos, Leimonos Monastery
Lipsiens.	Leipzig, Universitätsbibliothek
Lond.	London, British Library
Marcian.	Venice, Biblioteca Nazionale Marciana
Matrit.	Madrid, Biblioteca Nacional
Messan.	Messina, Biblioteca Regionale Universitaria
Monac.	Munich, Bayerische Staatsbibliothek
Mosq.	Moscow, State Historical Museum / ГИМ
Oxon.	Oxford (followed by the name of the respective college library)
Paris.	Paris, Bibliothèque nationale de France
Patm.	Patmos, Monastery of Saint John the Theologian
Petrop.	Saint Petersburg, National Library of Russia / PHБ
Scorial.	El Escorial, Real Biblioteca
Sinait.	Mount Sinai, Monastery of Saint Catherine
Taurin.	Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria
Turic.	Zurich, Zentralbibliothek
Uppsal.	Uppsala, Universitetsbiblioteket
Vatic.	Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana
Vindob.	Vienna, Österreichische Nationalbibliothek
Yale	New Haven, Yale University, Beinecke Library

Illustrations

A number of Greek Psalters can now be viewed in digitized form on-line. Anthony Cutler has published a large collection of photographs from illustrated Byzantine Psalters.¹ The credits for photographs that I am publishing here run as follows:

Figs 1, 9, 36. Biblioteca Nazionale Marciana, su concessione del Ministero per i Beni e le Attività Culturali

Figs 2, 3. Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego

Figs 4-6, 16-21, 24-26, 30-33, 35. Georgi R. Parpulov

Fig. 7. The Library of Congress

Figs 8, 27. Monk Justin of the Monastery of St Catherine on Mount Sinai

Figs 10, 32. Российская Национальная библиотека

Fig. 11. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Fig. 12. Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης

Fig. 13. Robert S. Nelson

Figs 14, 15, 22. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας

Fig. 23. Bodleian Library Photographic Services

Figs 28-31. Biblioteca Ambrosiana Auth. No. F 19/08

Figs 33, 35. Πατριαρχικό Ιδρυμα Πατερικών Μελετών, Μονή Βλατάδων

Fig. 34. Alexander L. Saminsky

Figs 37-38. Institut de recherche et d'histoire des textes, Centre national de la recherche scientifique

Fig. 39. Department of Art and Archaeology, Princeton University

---

¹ A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Paris 1984); two miniatures were added to the *corpus* by H. Buchthal, "Notes on Some Illustrated Byzantine Psalters", *Jewish Art* 12/13 (1987) 10-14.

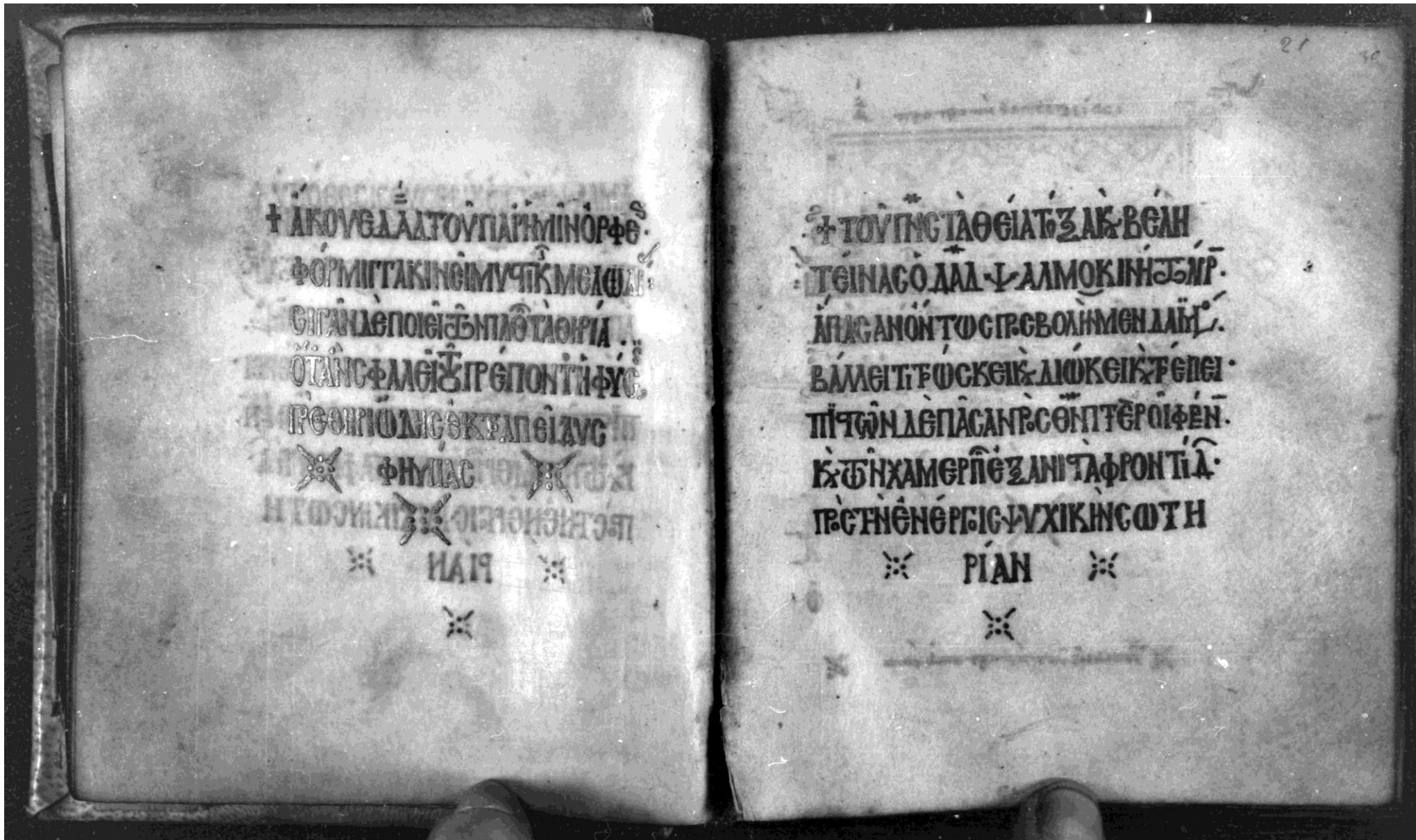

Fig. 1. Marc. gr. I.32, a. 1075, ff. 20v-21r, 130 × 115 mm (each page)

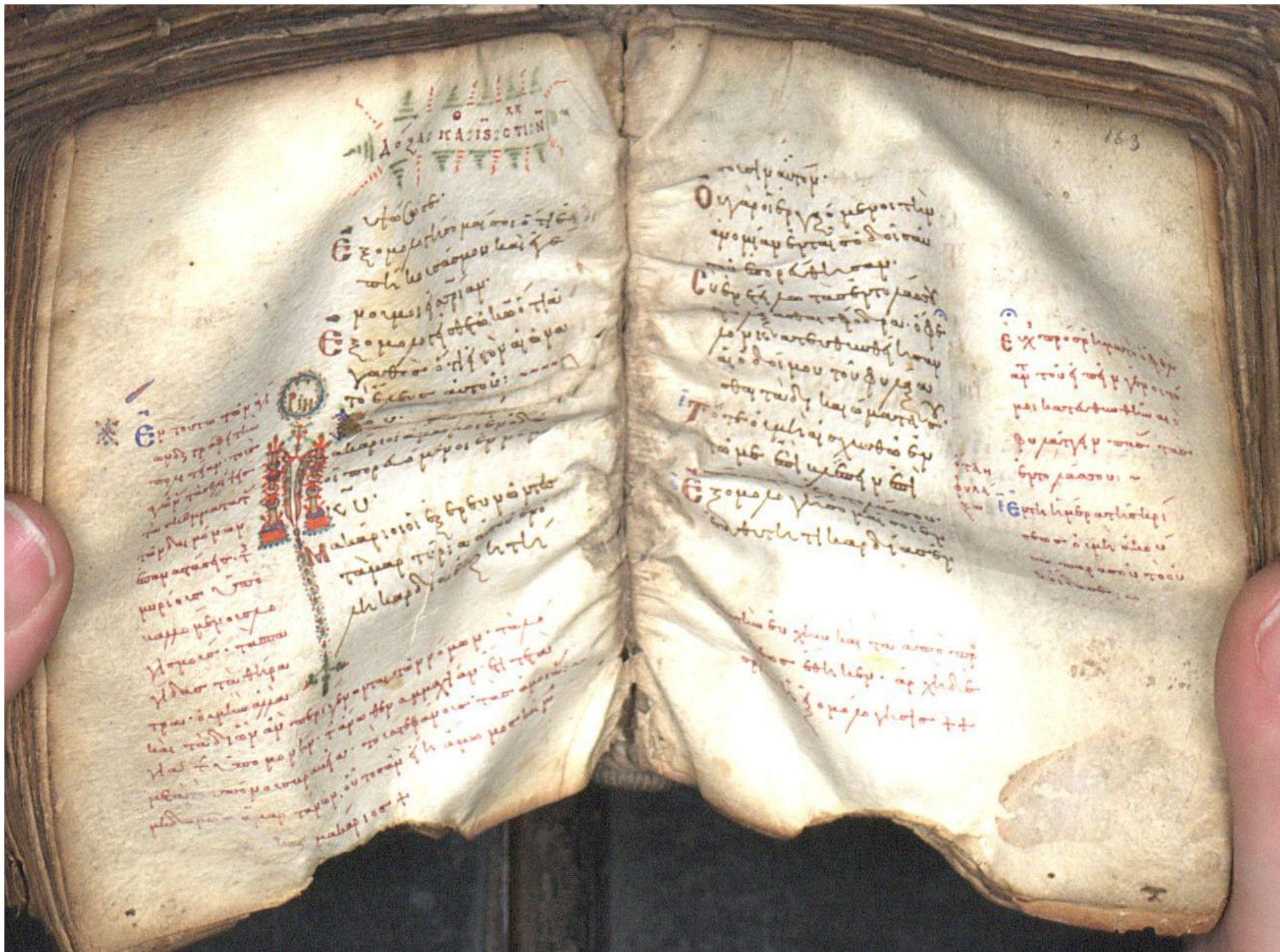
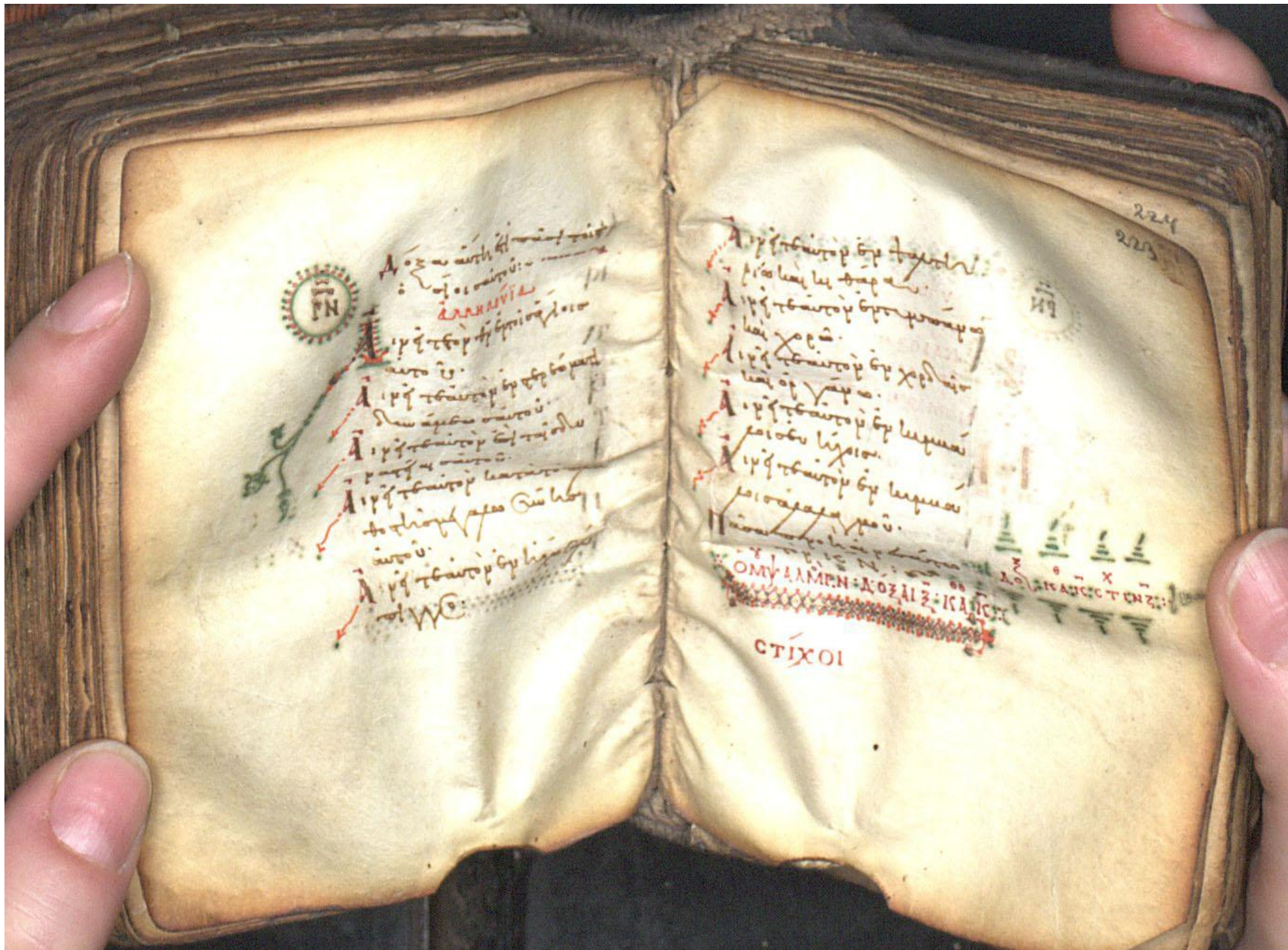

Fig. 2. Cracow, Jagiellonian Library, ex Berol. gr. 8° 8, s. X, ff. 162v-163r, 108 × 82 mm (each page)

Fig. 3. Cracow, Jagiellonian Library, ex Berol. gr. 8° 8, s. X, ff. 222v-223r, 108 × 82 mm (each page)

Ερωτά: ο β α χ α γ α

5 η κ η Πληρία θκε του χρόνου: -οι=η==η==η==η==η==
 ♣ τρις: πανά τρι: 2: πέρ κη: κέ ελ: και προ κ π β:
 Εμμοούσα τυχί το φοιερύ της θάσως λι: τηρίο:
 μη τπερ τη γαιγρ: βωι τερ φής αλατόν κτο
 κοή θγαμ: ο γάρ άσπα χνος ά/κατης: και υα
 διώρ τας εκ δέχται: και απονδά ζορ τας
 απο δέχται: υα ζορ ού προς πί πτου σα μέρε

Fig. 4. Athon. Vatop. 1248, a. 1074, ff. 25v-26r, 200 × 140 mm (each page)

ἀνύσαντες αὐτοὺς· Εἰ γὰρ
 ἀποτίσιν ἡμῶν ὅσους
 ματῶν· πολλὰ γὰρ ποῦν
 ἔκ τῆς σωτηρίας· πολλὰ
 λῶμα ἡμῶν ὅτι διημε
 κῶς ὁ μὲν δὲ ἄχνης ὁ
 κτῆνοιο· ἡμῶν γὰρ αἱμα
 τωρὸς τῶν· μὲν τα
 πεινοφροσύνης ἄξιν
 ὅτι ἄντι μὲν ὁ ἀρεῆς·
 μὲν αὐτῶν αἱ δὲ ἡσυχίας·
 ὡς τῶν ὁυνοῦν αἱ ὁ τῶν
 αἱ γὰρ αὐτῶν ἡλίου ἡμῶν
 τῶν· τῶν αἱ ἡμῶν· ὅτι
 διὰ ἡ διαφορὰ αὐτοῦ ἡμῶν
 παρὰ κῶν αἱ μὲν ἡμῶν· π
 ὅτι ἡμῶν παρὰ κῶν αἱ μὲν
 ἡμῶν· ὅτι αὐτοῦ· τῶν

44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Fig. 5. Athon. Pantokr. 43, s. XI, ff. 21v-22r, 222 × 173 mm (each page)

αἰρεῖτε αὐτὸν ἐκ ψευδαίμοιο
 ἀλαλαμοῦ.
 πᾶσαι προὐαὶ μὲν αὐτῷ τῷ κῆρι·
 τρις αὖ· καὶ τὸ παρὶ κῆρι·
 ἐγὼ ὑπάρχω τὸ δεινὸν τὸ αὐτὸ
 καρπορικῆ· καὶ τὸν ἕξ· καρπὸν
 μὴ φέρων τὸ σῶμα· καὶ
 τὴν ἐκ κῆρι· ποιοῦμαι ἐπὶ
 πῦρ ἐκεῖνο· δειλιῶ τὸ αὐτοῦ
 μητόν· ἀλλ' οὐκ ἔχω προέκ
 ρησι τῆς ἀνάγκης· ἐπὶ φρεσὶ καὶ σῶσιν·
 ἐλέησόν με ὁ θεὸς· ἐλέησόν με·
 ἐπὶ δεισιμῶν δ' αὖ ἀμαρτηνῶν
 ἐθρήνῃ· ἐπὶ μυρίοις ἐγὼ πλη
 μελήμασι μεῶσιν· ἐκεῖνος
 τὴν φρεσὶν τῶν τοῖς δ' ἀκρωτέ
 ρεσσιν· ἐγὼ δὲ ῥανίδα μίαν
 κέκτημαι· ἀπὲρ ἰωσὺς καὶ δὲ ὅς·

221.
 ἐλέησόν με ὁ θεὸς καὶ τὸν ἕξ· ὁ
 θεὸς μὴ παρίδῃς με δεόμενον·
 ἀντιλήψωσθε καὶ βοήθησόν
 τῷ πτωχῷ σου· ἐπὶ σοὶ γὰρ πέποιθ
 ἡ ψυχὴ μου ἐλέησόν· τὸ κεῖν·

καὶ μετὰ τοῖς· καὶ ἡ ἐν ψυχῇ·
 ἐκεῖ· σὴ ἐν ῥῇ ἡμέρᾳ καὶ
 σὴ ἐν ῥῇ ἡμέρᾳ· σὺ καὶ τῇ
 σου φάουσι καὶ ἡλίον· σὺ
 βωοῖσας πάντα τὰ αὐ
 ραῖα τῆς γῆς· καὶ σὺ δόξα
 τῆς φανθότητος· σωθῶν
 τῶν· τὸ φῶς τῆς ἡμέρας·
 τὰ τῶν σφαιρῶν ἐλέησου ἐπὶ τῇ
 ταπείνωσιν ἡμεῶν· ἐλα
 θέρασον ἡμᾶς ἀπὸ σκοτίως
 σιναῖ· φανταίου· ἐπὶ πᾶσι
 μουλῶν ἐπὶ τῇ γῇ τοῦ ποταμοῦ·

Fig. 7. Sinait. gr. 40, s. XI, ff. 220v-221r, 256 × 182 mm (each page)

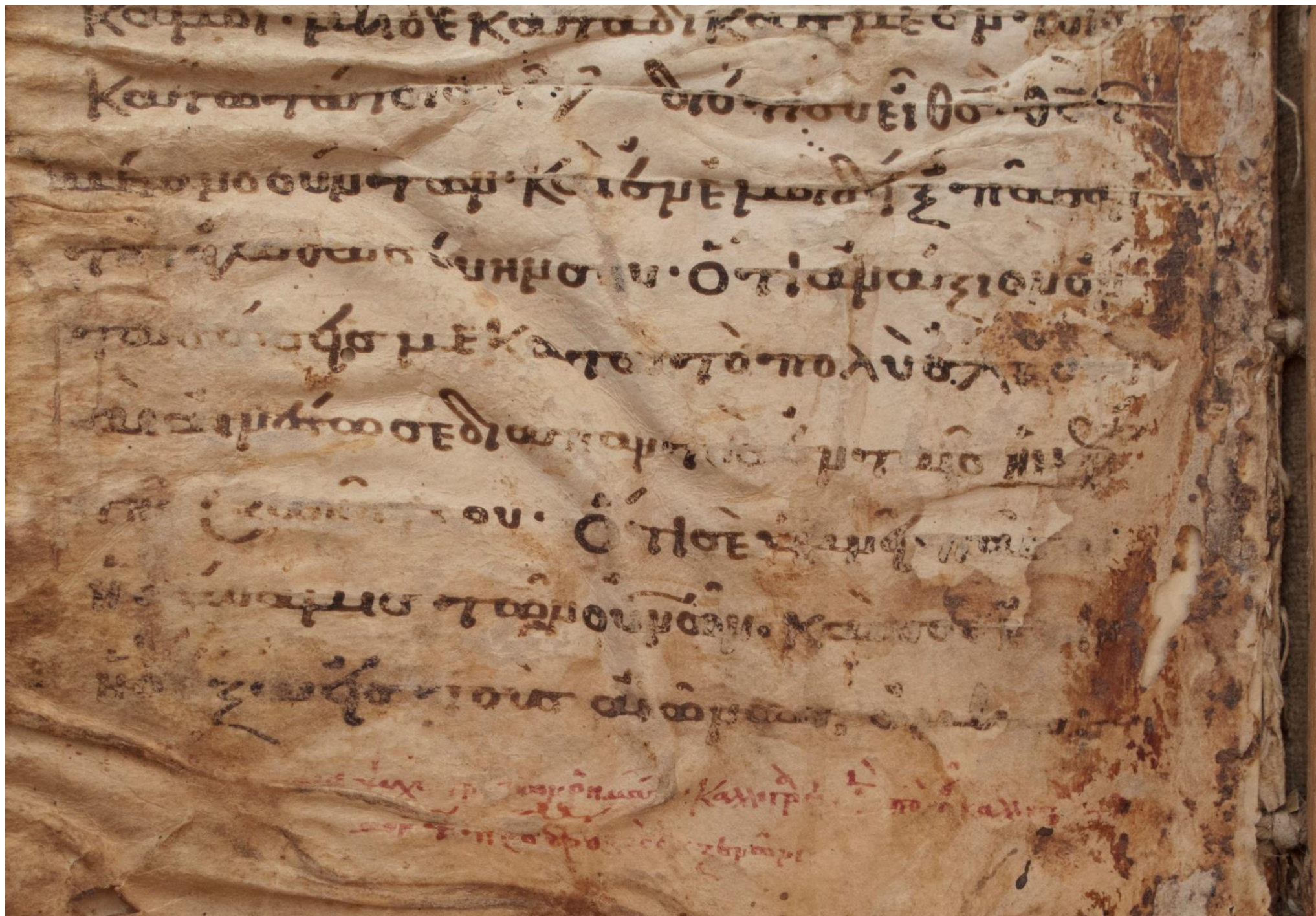

Fig. 8. Sinait. gr. 40, s. XI, f. 248v, detail

Fig. 9. Marc. gr. 535, s. XI, f. 1r, detail, 92 × 135 mm (headpiece), *Deesis*

Fig. 10. Petrop. gr. 266, a. 1053, f. 3r, detail, 78 × 113 mm (miniature), originally f. 168bis in Hieros. Taphou 53

Fig. 11. Hieros. Taphou 53, a. 1053, f. 226r, detail, St John Chrysostom

Εὐαγγέλιον

† προθεωρία εἰς τοὺς ψαλμοὺς :

129

τοῦ ἐναγίου πρὸς ἡμῶν ἰωάννου
χρυσόφωτου· ὑπόμνημα
εἰς τοὺς ψαλμοὺς :

ἄσαι μὲν αἱ αἰθέραι τραφαί·
χουσι δὲ τὶ πλεοροὶ· ταχμοὶ·
ἰσίοι, ἀβρίστω φροσύνησ' αἰ
ῶνος· μαῖοι δὲ ποταμοὶ·
πρὶ τοῦ μένουσιν ἄραι· ποταμοὶ,
ὅτι αὐτὸς ὁ θεὸς· τὸς ἀρχὸς
τοῦ σιμίου· διὰ γὰρ τοῦτο

καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀποὸ μαλαρί
δαδ' ἴσως· μαλαρίος ἀνὴρ
ὅς οὐκ ἐπορεύθη ἐν μουρῇ αἰ
ῶνος· μαλαρίος τὴν ταύτην ὁ
καὶ ἴσως, τὴν κορυφὴν ἡμῶν.

Fig. 12. Athon. Iber. 22, s. XI, f. 1r, 266 × 197 mm

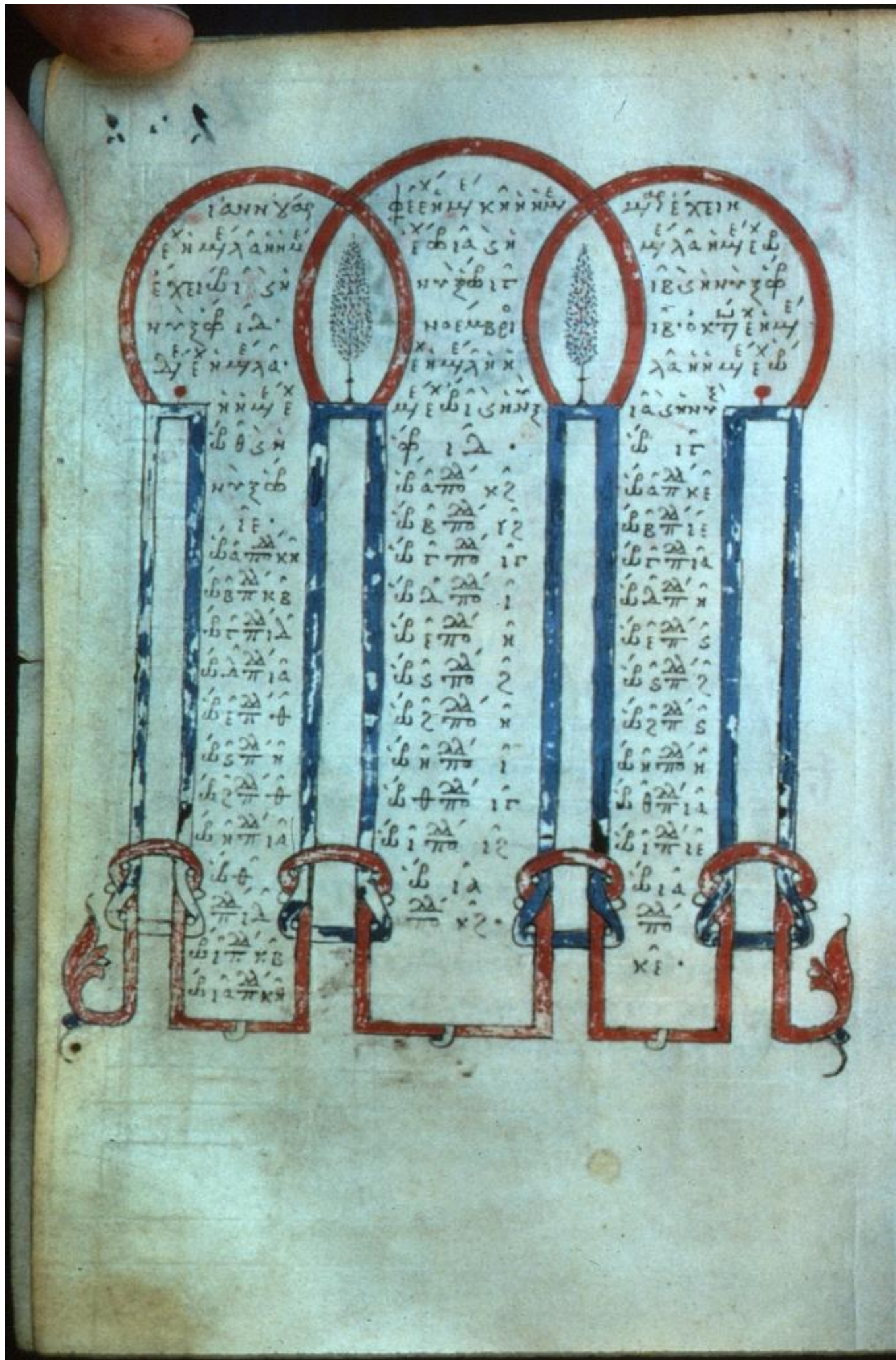

Fig. 13. Athos. Dionys. 65, s. XII in., f. 241v, 195 × 130 mm

Fig. 14. Athen. 51, a. 1030, f. 2r, 130 × 98 mm (frame)

ⲕⲁⲓ ⲁⲛⲱⲣⲁⲥ ⲡⲁⲛⲧⲁⲥ ⲧⲱⲥ
ⲑⲗⲓⲙⲱⲣⲧⲁⲥ ⲧⲓⲱ ⲧⲓⲕⲓⲱⲙⲱⲥ.
ⲟⲩⲧⲓⲁⲣⲟⲩ ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲁⲙⲓ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲓⲣⲙⲉ

ⲛⲓⲁ ⲧⲱⲥ ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲟⲩⲧⲓⲁⲣⲟⲩ ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲛⲓⲁ

ⲁⲥⲡⲁⲣⲁⲧⲁⲥ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲉⲃⲱⲗⲟⲥⲥⲱⲥ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ ⲛⲓⲁ

Ασωμὲν τῷ κῶδὲν δόξωσ
 γὰρ δόξαται· ἰππομ
 καὶ ἀματιμὲν ἑρρι· τέμ
 εἰς θάλασσαν·

Βοηθὸς καὶ σκώπας τὸς ἐ
 γὲν· ἑομοίῃς σφίαν· οὐ
 τὸς μου· καὶ δόξωσ
 αὐτὸν· ἡ δὲ τοῦ πρῶτος
 ἡσώσω αὐτόν·

Κῶσω τριῶν πολέμων
 κῶδομα αὐτῷ· ἄρματα

Fig. 16. *Olim* B.S. Cron collection, MS 4, s. XI, f. 290r, 214 × 170 mm

Κὼς πρὸς σὺ κατὰ φύσιν·
δίδαξόν με τὸ ποιῆν
τὸ βέλημα σου ὅτι σὺ εἶ
ὁ θεός μου· ὅτι παρὰ
σοὶ πηγὴ ζωῆς· ἐν τῷ
φωτί σου ὁ τόμος αἵματος·
Παράπειρο με τὸ εὐερεῖς σὺ
τοῖς ἡρώσκουσί σου·
ἄλλος ὁ θεός· ἄλλος ἰσχυ-
ρός· ἄλλος ἀθάνατος
ἐλπίσόν ἡμᾶς·

~~~~~
ἐν τῷ μέρετι αὐτοῦ· ἰσχύς ἐν τῷ
αὐτοῦ· ἀπὸ ἐκείνου ἀπὸ αὐτοῦ·

Fig. 17. *Olim* B.S. Cron collection, MS 4, s. XI, f. 320v

Αἰρεῖτε αὐτὸν διὰ τὰς διωκτικὰς
αὐτοῦ.

Αἰρεῖτε αὐτὸν κατὰ τὸ πλῆθος
τῆς μελαγχολικῆς αὐτοῦ:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν ἡχοσάλαις:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν ταχτηρίᾳ καὶ
μεθάρσι:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν τρυπαρῶς
χορῶ:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν χορδαῖς ὁργάνῃ:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν λυμναίοις δα:

Αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν λυμναίοις
αλαχόμοι:

Πᾶσα ψαλμοὶ αἰνῶντος τοῦ κυρίου:

† τε σὺν θεῷ τοῦ ταχτήρος:

τῶν ῥη ταχτηρίων γραφέν δια

χειρὸς τοῦ ἐν μοναχοῖς ταχτηρίων:

ρικὴ φόρος τοῦ ἱερομοναχοῦ:

μοντὰς εὐρυπύλων αὐτοῦ:

Fig. 18. Berol. gr. 318 (olim Phillipps 6565), s. XII, f. 143v, 210 × 173 mm

Fig. 19. Verona, Biblioteca Capitolare, MS CXVIII (108), s. XII, f. 126r, 300 × 210 m

Fig. 21. Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 110v, 225 × 150 mm

σας μ^ε τὴν δὲ τολὴν σου ὅτις τὸ αἰῶ
μα θμὴ ἐστὶν • ἔπειρ πάντας τοὺς διδά
σχοῦντάς με σὺν ἡ καὶ ὅτι τὰ μὲν τύρια
σου μελέτη μου ἐστὶν • ἔπειρ πρεσβύ
τεροις ἡ καὶ ὅτι τὰς ἐν τολαί σου ὄξε
σὴν ἔτησα • ἐκ πάσης ὁδοῦ πομπῆς ἔ
κώλυσά τοι τὸ πόδες μου ὅπως δὲ φυλά
ξω τοὺς λόγους σου • ἀπὸ τῶν κρίματ^{ων}
σου οὐκ ἐξέκλιμα ὅτι σὺ ἐμοὶ μοθῆτησάς
με • ὡς γλυκέα τῷ λαῷ ἡ γλῶσσί μου τὰ λόγ
αί σου ἔπειρ με λὸ τῷ στόματί μου • ἀπὸ
τῶν ἐν τολῶν σου σὺν ἡ καὶ δια τῶ τοῦ
μίσσηα πάντα ὁδοὺ ἀδικίας • λύχνος
τοῖς ποσί μου ὁ νόμος σου καὶ φωστῆρ
ταῖς τρίβοις μου • ὥμοσ^α καὶ ἔφησα τῷ θυ
λάσσει τὰ κρίματα τῆς δικαιοσυ
νῆς σου • ὅτι πεινώθην ὡς φόδρα καὶ
ἐσθῆς κατὰ τὸν λόγον σου • τὰς ἐχού
σας τοῦ στόματός μου ἀδόκησον δὴ καὶ

Fig. 22. Athen. 16, s. XIV, f. 173v, 83 × 57 mm (text block)

πλῆθος ἐρχομένη:—

ελγ

πείρατο κς τὴν εὐρύαρχω ἡμ
βωσ τοῦ αἰῶνος:— **ἡ** τῶν ἀνὰ

Ιδοὺ δὲ ἡ εὐρύαρχω τὸν **μαθῆμην**:—

κῆ, πάντες οἱ δοῦλοι κύ • οἱ δὲ

αὐτῶν ἐμὸί κω κύ ἐμὰ ἄνθρωποι

οἱ κω θῦ ἡμῶν • ἐν ταῖς κυξίμ

δὲ τὰς αὐτὰς χῆρας ἡμῶν ἵετ

ῆται, καὶ ἀρχοῦν τὸν κῆ •

Ευφρανέσθαι κς ἐκσιῶν, ὅποι

ἡσας τὸν οὐμὸν καὶ τὴν νῦν:—

Δὲ τὸ αὐτὸ θς • τὸ παντὶ βία τὸ

περὶ ἡμῶν **κεί** ἐλμ **κῆ** ἐν χῆ:

Κῆ μὴ τὸ ὄνυμ σου ἐμάχῃ με,

μὴ δὲ τὴν ὀργὴν σου παδάσῃς.

δὲ σποταί κῆ ἰὺ χῆ ἡ τοῦ θῦ

βωρτος, ἐχέουσόν με τὴν ἀμρ

τωρῶ • τὴν πτωχῇ • τὴν νῦν

τὴν ἐλπίμ • τὴν ἀμρῇ • τὴν αἰ

πόρῶ • τὴν ὀργῇ • τὴν πόρῇ

μετανοείτε :

τρίσκα · τὸ πῆρ ἡμῶν ·
τὸ δεῦ προσκ ·
ψαλμοσ τῷ ασαφ :

κα
τα
οζ
1

Προσάχισέ λαός μου τ
ρόμῳ μου · κλίματ
τὸ οὐ μῶρεῖς τὰ ῥη
ματα τοῦ ἁματόσιμ ·

Αροίζω ἄνθρωποι παρὰ μοῖαις
τοῦ ἁματόσιμ · φθάξο
μαι προσηματωα
πάρχης ·

Οσα ἡκούσαμεν καὶ ἐ
μνομήσμεν αὐτά · καὶ οἱ
πρὸς ἡμῶν ῥοιήσασιν
τοῦ ἡμῖν ·

Ουκ ἐκρυψήσονται τὰ ῥη
μάτωρ ἐς τὸ ῥεῖν αὐτῶν ·

Απαγορεύουσιν ταῖς αἰρε
σεῖς τοῦ κυ καὶ ταῖς δυσ
χεΐας αὐτοῦ ·

Fig. 24. Manchester, John Rylands Library, Gr. 11, s. XIII ex., f. 131r, 171 × 111 mm

Fig. 26. Athon. Dionys. 792, s. XIII ex.,
144 mm (width)

Fig. 28. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 9r, 100 × 65 mm, St John the Baptist

Fig. 29. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 9v, 100 × 65 mm, Jesus Christ

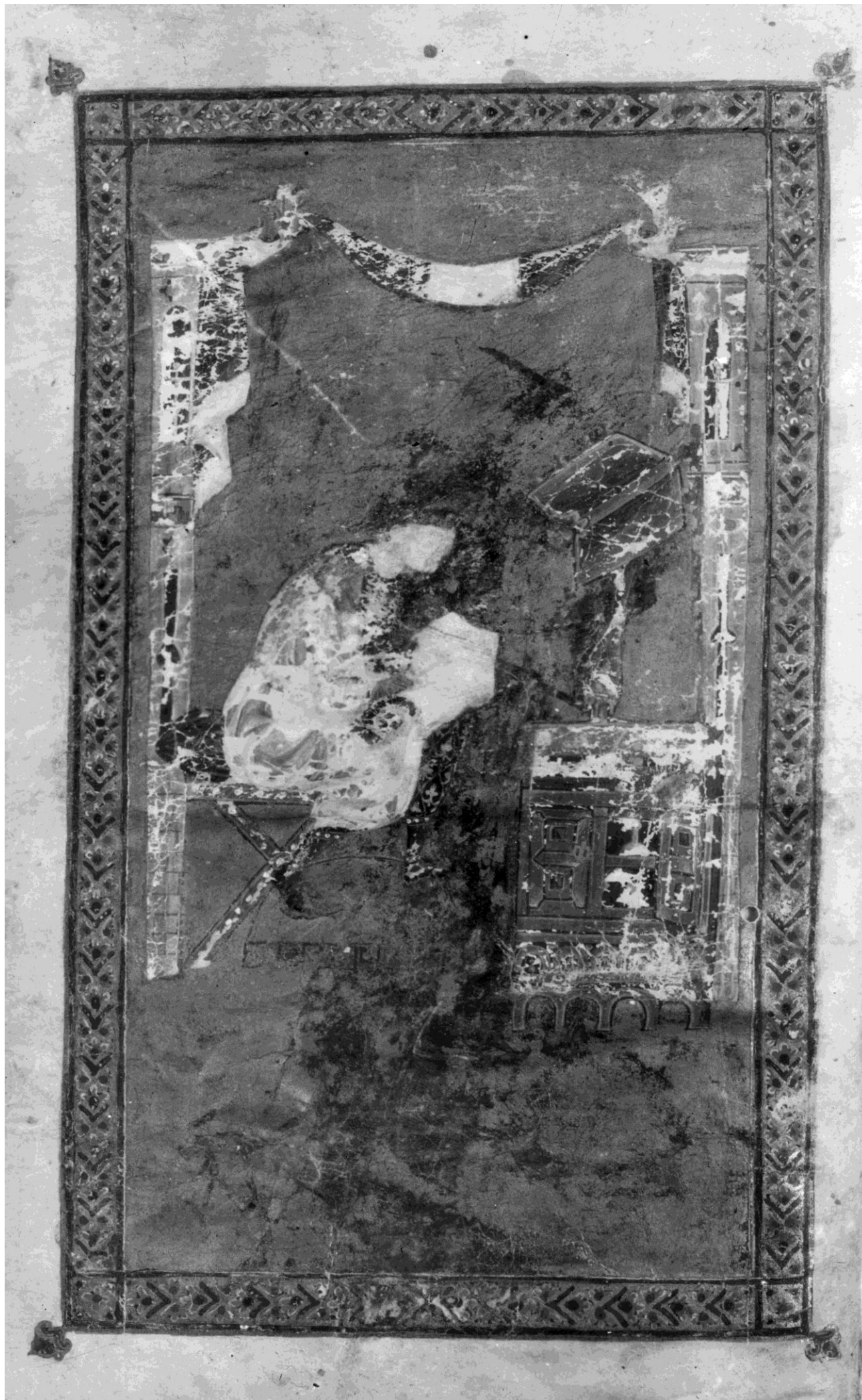
Fig. 30. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 10r, 100 × 65 mm, the Mother of God

Fig. 31. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 10v, 100 × 65 mm, King David

Fig. 32. Petrop. gr. 214, a. 1074, f. 328v (originally 0r), 125 × 75 mm (frame), King David

Fig. 33. Athos. Lavra A 13, s. XI, f. 178r, 80 × 80 mm (frame), David the Shepherd

Fig. 34. *Olim Bath* (England), private collection, single leaf, s. XI, 162 × 125 mm, Moses Receiving the Law, formerly f. 210bis in Athos. Lavra A 13

Fig. 35. Athon. Lavra A 13, s. XI, f. 245r, 75 × 78 mm (frame), Israel Crossing the Red Sea

ΘΩΜΩΥΓΕΩΣΕΗΤΗΣΟΔΩ· Ἀ:

σωμὲν τῷ κῶδῳ δόξωσ γὰρ διδόναι ::

Ἄσωμὲν τοῦ τῆς τοῦ αἵματος τοῦ μαρτυρίου δόξωσθαι
γὰρ ἐμοὶ καὶ διὰ τὴν γῆν οὐχ· ἀμαρτία ἐκ μετῶν
καὶ ἡσυχία γῆσας τὸν θάνατον ::

Ἰππορὶ καὶ ἀμαρτία τῆς ῥιτρείας θάλασσαν ::

Τὸν δὲ ἀπολογιστὴν ἐν τῇ μένῃ τῷ ἡμετέρῳ ἁμαρ

τίαν· ἐν τῇ θάλασσῃ τοῦ μαρτυρίου ::

Βοηθὸς καὶ σκόπησις ἁβύθου μοι εἰς σῆμα ::

Τῷ πνεύματι τῷ διαμαρτυρίου ἀναγόμεν· θέμνη ::

Οὗτος μου ἐστὶ καὶ δόξα αὐτῷ ::

Ἄφῃ ἀναγόμεν· θέμνη διὰ τὸν δαίμονα καὶ πνεῦμα ::

Ὁ τοῦ πνεύματος καὶ ἡσυχίας αὐτῷ ::

Πρῶτον ἀφῃ τὸν θῆν· ὁ πνεύματος αὐτός ::

Κῶσσω τῶν πολέμων καὶ ὁρῶμαι αὐτῷ ::

Fig. 36. Marc. gr. 535, s. XI, f. 318r, 275 × 215 mm, Israel Crossing the Red Sea

αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν τῇ ψυχῇ αἰχρῶ· αἰρεῖτε αὐτὸ
 ἐν χερσὶ αἰσὶν ὀργάνῳ· αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν κίμα
 λοισίν ἡχοις· αἰρεῖτε αὐτὸν ἐν κίμα λοισάλοισιν·
 πᾶσα ψυχή αἰνεσάτω τὸν κύριον· καὶ ὡς
 κ. π.

τοῦ τοῦ ὁ ψαλμὸς τοῦ δαυὶδ· καὶ ἐξωτοῦ
 ἀριθμῶν τῶν ῥη· ὅτι ἐμακάριος ὁ κύριος
 γαλιὰθ·

Hιχρὸς ἡμῶν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς μου· καὶ νεώτερος ἐν
 τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς μου· ὅτι σὺ μακάριος τὸ πρῶτον

Fig. 37. Samos, Βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως, MS 105, s. XII, recto, 195 × 145 mm, David Fighting Goliath, formerly f. 72bis in New York, Metropolitan Museum of Art, inv. 2001.730

τοῦ πορῆ μου· αἱ χεῖρες μου ἐπὶ τὴν σαρκοράγιον· καὶ οἱ
 δακτύλοι μου ἥρπασαν ψαλτήριον· καὶ τὸ ἀρσεν
 εἰς τὸ πῶ μου· αὐτὸς ἔσται τὸ σείσακόν μου· αὐτὸς ὁ
 πᾶς τὸν μῆλον αὐτοῦ καὶ ἡρεμεία τοῦ πορῆ
 μου· καὶ ἔχριστέ με ἐν τῷ ἔλαιῳ τῆς
 χρίσεως αὐτοῦ· οἱ ἀδελφοί μου καὶ οἱ μετὰ ἡμῶν
 οὐκ ἔδοξαν σὺν αὐτοῖς· ὁ δὲ ἦλθεν εἰς τὴν ἀντιπρὶν
 ἄλλο φῦλον καὶ ὅσοι καταπαύσονται ἐν τοῖς εἰδόλοις αὐτοῦ·
 ἐνὶ δὲ τῇ ἀντιπρὶν τῇ παρὰ αὐτοῦ μάχῃ· ἀπὸ κε
 ραῖς αὐτοῦ· καὶ ἡρσὶν ὁ εἰδὸς ὁ ἐν τῇ ἀντιπρὶν·

Fig. 38. Samos, Βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως, MS 105, s. XII, verso, 195 × 145 mm, David Killing Goliath, formerly f. 72bis in New York, Metropolitan Museum of Art, inv. 2001.730

rest of canticles haven't usual
designations but have titles such as
see Oxford Ps. e.g. for Moses 4:
Ἰσομοσ φράξεν τὰ ὄρεα ὡς δὶτ.

Shammah - Θῆ γεραίρει στείρα τίκτορ σαζένως.
Habbaeus.

Ysaiah.

Jonah.

3 Hebrews.

magnificat

Zach.

Ezekiah

Manasse

- εἰς το κεραυβικόν

- διδασκαλία τοῦ κυ ἡμ (Pater noster.

- εἰς τὰ προηγιασμένα (νυν αὖ δυναμεις τῶν
οὐν ὡν σου)

- Ἀντί τοῦ πληρωθῆτω: (ευχαριστοῦ με τοῦ ΧΕ ΘΟΣ
ἡμῶν)

- εἰς τὴν μὲν πέμπτην (τὸν δειπνου τοῦ του
μυστικοῦ)

- εἰς τὸ λυχνικόν: (Φωτ' ἱλαρόν ἀγία σόξης)

Simeon.

- ευχή ἣν σφείλ' ἔχει εἰς ἅρ' τῆς ἡμέρας.
(δεοποταίς ὁ δὲ μὲν εὐχαριστω τοῦ).

ends 261.

262 - later hand added. μεθόδος ἰωσήπου
ἐκ τῶν ὑπομνηματικῶν αὐτοῦ καὶ χρονικῶν
— πῶς αὐτὸς ἐστὶ τὸ ψαλμῶν — εἰς

264 προγραμμεν εἰς Ἀδδτον προφητῆν.

265 - π' εἰς ἐκθέσεις τ' ψαλμῶν.

- τίς ἐρμηνεύσει τὸ ψαλμῶν καὶ πόσος καὶ
ποῖος

When the twelfth day arrived, the blessed woman said to the [nuns]: "Please help me in my feebleness by going to the oratory (εὐκτήριον) and rendering unto God my recitation (στιχολογία). For I am now unable to finish the Psalter: my strength has completely left me." Then they answered her with cries and tears: "So which psalm, our mistress, did you reach? Whence shall we start the remaining ones?" She calmly replied: "The ninetieth psalm is upon my lips, but I have got no strength to go further." On hearing this they quickly went in and finished the remaining [psalms].¹

"But some of the Psalters are so torn and worn that you would not even care to open them", Father Gregory observed, cheering up somewhat. "Never mind", I replied, "we shall go through them all, to the very last leaf..."²

---

¹ TLG 5087.001, BHG 180, ed. F. Halkin, *Six inédits d'hagiologie byzantine* (Brussels 1987) 189 (§ 12); tr. (slightly modified here) L. Sherry, in: A.-M. Talbot, ed. *Holy Women of Byzantium* (Washington 1996) 151.

² Antonin, "Из записок синайского богомольца", *Труды Киевской духовной академии* (1873) I.363-434, esp. 393, cf. 396f.

§ 1. Introduction

A glance at Alfred Rahlfs' census suffices to show that Psalters easily outnumber any other kind of Greek Old Testament manuscripts.¹ Their mass is such that *Psalms and Odes* is going to be, because of the amount of collating involved, the last volume of the critical Septuagint edition currently prepared at Göttingen.² Among surviving Greek manuscripts of any kind, Psalters come second in quantity only to Gospelbooks.³

Since Greek is not the original language of the Psalms, as it is of the New Testament, Greek Psalters have received from textual scholars far less attention than Greek Gospels.⁴ Rahlfs only collated a small part of the witnesses, mostly uncials.⁵ In accordance with the prevailing manuscript usage, his edition comprises one hundred and fifty-one psalms plus fourteen Odes (Canticles): a set of excerpts from various books of the Bible.⁶ The first nine Odes are found in all Psalters, but the other five only occur sporadically. Their variations have been studied by James Mearns and Heinrich Schneider.⁷

Fyodor Buslaev was the first scholar to distinguish two large families of manuscripts according to the kind of illustration that the Odes and certain psalms receive: "aristocratic" Psalters have large framed miniatures, while "monastic", or

---

¹ A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments, für das Septuaginta Unternehmen aufgestellt* (Berlin 1914). A revision of this census is under way: A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments*, vol. 1.1. *Die Überlieferung bis zum VIII. Jahrhundert*, ed. D. Fraenkel (Göttingen 2004).

² On the Göttingen undertaking: R. Hahnart & J. Wevers, eds. *Das Göttinger Septuaginta-Unternehmen* (Göttingen 1977); U. Quast, "Einführung in die Editionsarbeit", in: id. & A. Aejmelaens, eds. *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* (Göttingen 2000) 387-399.

³ K. Aland et al., *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments* (Berlin 1994); P. Canart, "Le livre des évangiles dans l'empire byzantin", in: id., *Études de paléographie et de codicologie*, vol. 2 (Vatican 2008) 1203-1234.

⁴ On the Greek translation of the Psalms: F. Austermann, *Von der Tora zum Nomos* (Göttingen 2003); J. Irigoin, "Le psautier dans la version des Septante", in: id., *Le poète grec en travail* (Paris 2009) 505-513.

⁵ A. Rahlfs, *Der Text des Septuaginta-Psalters* (Göttingen 1907); cf. R. Brucker, "Textgeschichtliche Probleme des Septuaginta-Psalters", in: S. Kreuzer et al., eds. *Die Septuaginta: Entstehung, Sprache, Geschichte* (Tübingen 2012) 79-97. – Monac. gr. 251, cited by Rahlfs (*Text*, 14) as an uncial manuscript, is in fact a thirteenth-century minuscule.

⁶ A. Rahlfs, ed. *Psalmi cum Odis*, 2d edn (Göttingen 1967).

⁷ J. Mearns, *The Canticles of the Christian Church* (Cambridge 1914) 7-18; H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 28-65, 239-272, 433-452, 479-500.

"marginal", Psalters have small unframed ones.⁸ Descriptions and photographs of the former have been published by Anthony Cutler. (He reserved their analytic treatment for a second volume of his work, but seems to have now abandoned this project.)⁹ Suzy Dufrenne has compared, in a synoptic table, the iconography of all "monastic" Psalters.¹⁰ Just as pictures form an explanatory supplement to the text, so do written commentaries. These have been systematically surveyed by Robert Devreesse and Marie-Josèphe Rondeau.¹¹ *Catena*e (compilations of excerpts from various commentaries) were first classified by Georg Karo and Hans Lietzmann, and are now subject to an extensive, as yet unfinished study by Gilles Dorival.¹² The sheer number of surviving Psalters indicates that they were widely owned and thus constitute a representative document of medieval Greek culture. It is in their entirety that Psalters should best be studied, yet in spite of the amount of scholarly work already carried out, it is impossible to encompass the ultimately interrelated problems of textual transmission, religious iconography, and theological exegesis that the manuscripts pose. I have therefore set myself the limited task of discussing a sample of select Psalters. Chronologically arranged as they are, such examples cannot and do not form a continuous history of what was doubtless a common and important type of book, but they do contribute to a history that should eventually be written.

I have confined my research to manuscripts written on parchment (listed in Appendices B1-B2 and C2:sht 2). However, Greek scribes began to use paper as early as the ninth century, and after the twelfth century a relatively large number of books were made of it.¹³ Parchment eventually came to be regarded as a luxury ma-

---

⁸ F. Buslaev, "Из Рима" [first published in 1875], in: id., *Сочинения*, vol. 3 (Leningrad 1930) 210-224, esp. 214f.

⁹ A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Paris 1984), with an important review by J. Lowden, "Observations on Illustrated Byzantine Psalters", *Art Bulletin* 70 (1988) 242-260.

¹⁰ S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 Psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte* (Paris 1978).

¹¹ R. Devreesse, *Les anciens commentateurs grecs des Psaumes* (Vatican 1970); M.-J. Rondeau, *Les commentaires patristiques du Psautier*, 2 vols (Rome 1982-5).

¹² G. Karo & H. Lietzmann, *Catenarum Graecarum catalogus* (Göttingen 1902) 20-66, 619; G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, 4 vols (Leuven 1986-96); id., "La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques", *Revue des études byzantines* 43 (1985) 209-226.

¹³ The second oldest dated Greek book on paper is a Psalter (Athon. Lavra Θ 70, a. 1060): M.-Th. Le Léanec-Bavavéas, "Un papier non filigrané occidental datable de 1060", *Scriptorium* 54 (2000) 306-309. — As a point of reference, a lengthy library inventory (330 items) of the Patmos Monastery lists nine Psalters (one of them in two volumes), of which six are on parchment and three on paper: Ch. Astruc, "L'inventaire — dressé en septembre 1200 — du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos", *Travaux et mémoires* 8 (1981) 15-30, esp. 24-24, 26, 29.

terial, while paper was used for more ordinary purposes. Thus, my study is biased towards finer manuscripts, which more often than not happen to be illustrated or at least ornamented. Such finer books also stood a better chance of survival: the Psalters that have come down to us are, for sure, only a small fraction of what was once produced.

No two hand-written volumes are exactly alike, and with each of them it is necessary to distinguish generic characteristics from peculiarities. I will start by discussing in general terms the contents, form, and use of Byzantine Psalters, then proceed to examine select small clusters of manuscripts, then describe, as an example, the way in which a single Byzantine Psalter (Vatic. gr. 752) was copied and illustrated, and conclude with general observations about the habits and working methods of the people who produced Psalters.

§ 2.1. The Contents of Byzantine Psalters

"The psalter, my lord, is not a book, as the multitude think out of ignorance", Psellus taught his royal pupil, the young emperor Michael VII (Apdx D2:P1). The common misconception that he deplores arose because the title most often found in Greek manuscripts of the Psalms is the word ψαλτήριον or some elaboration thereon (Figs 5, 33), the more appropriate βιβλος ψαλμῶν being far less common (Apdx D1, Apdx B1:L). Thus, it was easily forgotten that a psalter is actually a musical instrument, the psaltery, to the accompaniment of which psalms were sung in Old Testament times.

Many Psalters contain forewords of various sorts (Fig. 12; Apdx D2; Apdx B1:R).¹ Some, like Psellus's poem quoted above, explain the title of the book and those of individual psalms. Other interpret Hebrew technical terms that occur in the psalms' text: key words like *hallelujah* and διάψαλμα (Greek rendering of the Hebrew *selah*) are expounded at some length (Apdx D2:E1.E5.E6.S.O1.G4.V1-V3), the latter without ever receiving a fully satisfactory explanation.² Further topics are the internal division of the Psalter, the selection and number of psalms, or their individual authorship (D2:AS2.AS3.E1.E2.E8.G2.G3.O3-O7.Q). Since King David is the principal psalmist (along with other, obscure ones like Asaph, Moses the man of God, and Ethan the Ezrahite), manuscripts very often attribute the entire book to him by adding "pertaining to/of David" (τῷ/τοῦ Δαυίδ) to its general title (Apdx D1). Certain prefaces relate David's life to certain psalms he composed, thus laying out the text's historical background (D2:D.EP.G1.He.Hi1.J.P2-P4.T4.X1). Others recount who translated the Old Testament from Hebrew into Greek (Ep1.H1-H4) or develop a specifically Christian interpretation of various psalms with reference to the New Testament (E3.Th3). There are also general reflections about the spiritual usefulness of psalms (A1-A3.AS1.B.Br.C.Dr.Hi3.K.Th3.X2). In short, Psalter forewords are aimed to prepare readers for understanding the book by making them aware of its context and importance.

The majority of prefaces were originally composed in the third-fifth centuries, the great age of biblical exegesis. Through the entire Byzantine period, the writings of Church Fathers provided both an inspiration and a direct source for subsequent

---

¹ On Psalter prefaces in general: G. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri* (Vatican 1948) 1-8; cf. M. Skeb, *Exegese und Lebensform* (Leiden 2007). – The earliest surviving example are ff. 2r-11v in the (probably) fifth-century *Codex Alexandrinus* (Lond. Royal I.D.vii).

² B. Jacob, "Die Meinungen der griechischen Kirchenväter über διάψαλμα", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 16 (1896) 173-181; cf. J. Irigoin, "Recherches sur le *diapsalma*", in: id., *Le poète grec en travail* (Paris 2009) 495-504.

authors. Newly composed texts often repeat the contents of earlier ones (cf. D2:P3 with D2:J.X1.EP.H1.S.D.M), and some prefaces (e.g. D2:Dr1) simply recycle older material: the Letter to Marcellinus (CPG 2097), for instance, was abridged on three occasions and further combined, on one, with additional excerpts from Athanasius and from other writers (D2:A1-A3.A5). When passages were recycled in this way, the names of their authors would sometimes get confused (C.J.Ne.P3.X1). There are also many anonymous and some clearly pseudonymous prefaces (X2).

Relatively short as they are, Psalter prefaces nonetheless resemble in contents longer commentaries covering the entire Psalter.³ Such commentaries were initiated by Origen, who produced one that consists of short individual glosses (CPG 1427) and two longer, continuous treatises, paraphrasing and expounding each Psalm verse by verse (CPG 1425-1426.1428). The two forms of exegesis that he employed were keyed, respectively, to private perusal of the text and to its public interpretation through lectures or sermons. Like most of Origen's works, his Psalter commentaries survive only in fragments, but manuscripts preserve in their entirety many others, dating between the fourth and the thirteenth century (Apdx B1:AE). Their form varies significantly: some consist of short, usually anonymous glosses (Fig 2), either lexical (*scholia*) or grammatical (*epimerisms*), others paraphrase the biblical text (CPG 6553), yet others explore at length the various meanings of a passage (CPG 6202). Volumes with commentary cannot be studied in isolation from plain Psalters, since the principal contents of both are the biblical psalms. Many texts written at first as introductions to a commentary were subsequently used as forewords to the plain text, too (Apdx D2:C.EP.Ne.O7; Apdx B1:J.R).

The history of commentaries is similar to that of prefaces, in that passages were excerpted and recombined to form new entities. When the authors' names were retained, usually in abbreviated form, such excerpts form what scholars have termed an exegetical *catena*, or chain. (It is in *catenae* that Origen's pioneering works have been partially preserved.) Less often, excerpts would be welded together without any indication of prior origin, and thus essentially form a new commentary.⁴ The compilations of Peter of Laodicea (fl. ca. 1050) and of Euthymius Ziga-

³ R. Devreesse, *Les anciens commentateurs grecs des Psaumes* (Vatican 1970); M.-J. Rondeau, *Les commentaires patristiques du Psautier*, 2 vols (Rome 1982-5) I:27-143, II:99-135, 169-321.

⁴ See the example discussed by G. Dorival, "La postérité littéraire des chaînes exégétiques grecques", *Revue des études byzantines* 43 (1985) 209-226. – The Byzantines themselves distinguished between various types of Psalter commentaries, as the inventory of the Patmos library demonstrates by listing βιβλίον ἕτερον, Ψαλτῆρος ἐξήγησις ἀκριβεστάτη / ἐρμηνείας ἔχουσα πολλῶν πατέρων (i.e. a *catena* in modern terms; cf. Apdx D1:46), ἕτερον, Ψαλτήριον ἔχον τὰς ἐρμηνείας διὰ σχολίων (i.e. short glosses), ἄλλο βιβλίον, Ἐρμηνεία τοῦ αὐτοῦ [τοῦ Χρυσοστόμου] Ψαλτηρίου (i.e. a commentary proper) and ἕτερον, Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου περὶ τῆς βίβλου τῶν ὧν' ψαλμῶν (again a

benus (fl. ca. 1100) are two cases in point.⁵

Even though they were aware that the Hebrew Psalter consisted of five books (Apdx D2:E2.O3), the Byzantines seldom divided the text in this manner.⁶ Instead, the psalms in most Greek manuscripts are interrupted at regular intervals by the rubric ἀντίφωνον and/or δόξα, the latter being shorthand for "Glory to the Father, to the Son and to the Holy Spirit, both now and ever and unto the ages of ages. Amen" (Figs 21, 23).⁷ Every third δόξα is accompanied by the word κάθισμα, "session" (Figs 20). The *doxai*, altogether sixty in number, are probably earlier in origin than the *kathismata*.⁸

Δόξα and κάθισμα rubrics are almost ubiquitous, except for some volumes with commentary or *catena* (Apdx B1:AD). Their earliest occurrence is in a manuscript where they must have been added before it was brought from Rome to Reichenau in the 780s.⁹ The terms are found already in the late seventh-century ascetical homilies of Isaac the Syrian:

If, while you observe your liturgy, a thought should accost you and whisper to you, saying, "Hasten a little, and your work is fulfilled, and you will free yourself quickly", pay no heed to it (μὴ κανονίσης ἐν αὐτῷ). But if this thought disturbs you the more, immediately go back to the last *doxa*, or as many as you like (στράφου εὐθέως εἰς τὰ ὀπίσω Δόξαν μίαν ἢ ὅπερ θέλεις),

---

commentary, or maybe, but less likely, Athanasius' Letter to Marcellinus, CPG 2097): Ch. Astruc, "L'inventaire – dressé en septembre 1200 – du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos", *Travaux et mémoires* 8 (1981) 15-30, esp. 23f., 29.

⁵ G. Dorival, "Des commentaires de l'Écriture aux chaînes", in: C. Mondésert, ed. *Le monde grec ancien et la Bible* (Paris 1984) 361-386, esp. 379f.

⁶ E.g. Vatic. Barber. gr. 285, s. XI: τέλος τοῦ α' βιβλίου παρ' Ἑβραίοις, ἀρχὴ τοῦ β' βιβλίου (f. 37r: Ps 41), τέλος τοῦ β' βιβλίου· ἐξέλιπον οἱ ὕμνοι Δα(υ)ὶδ υἱοῦ Ἰεσσαί, ἀρχὴ τοῦ γ' βιβλίου (f. 65r: Ps 72), etc. (f. 85v: Ps 89, f. 103r: Ps 106); Cryptof. A.γ.V, s. XI: ἀρχ(ῆ) τοῦ γ' βιβλίου (f. 70r: Ps 72); Cryptof. A.γ.VII, a. 1329: τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου παρ' Ἑβραίοις, ἀρχ(ῆ) τοῦ β' βιβλίου (f. 38r: Ps 41), etc. (ff. 69v, 92r, 112v); Paris. suppl. gr. 343, a. 1014, ff. 47v, 77r; Sinait. gr. 48, s. XI, ff. 51v, 92r, 120r.

⁷ E.g. Hieros. Nea Sylloge 29, s. X, ff. 249v-250r (after Ps 136): Δό(ξα)· καὶ νῦ(ν). Δόξα Π(ατ)ρι καὶ Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πν(εύματι), καὶ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν. In this case, exceptionally, the scribe wrote both the abbreviation and the full doxology.

⁸ J. Mateos, "Office de minuit et office du matin chez St. Athanase", *Orientalia christiana periodica* 28 (1962) 173-180, esp. 175f.

⁹ Turic. C.84: E. Crisci et al., "Il Salterio purpureo Zentralbibliothek Zürich, RP 1", *Segno e testo* 5 (2007) 31-98, with accompanying digital facsimile. The rubrication only starts with Ps 104:45 on f. 123v. It is not original to the manuscript and was certainly added in a Greek-speaking milieu, because Latin Psalters are never divided into *kathismata*. – On the Reichenau connection: P.-M. Bogaert, "Précisions sur l'histoire de deux manuscrits en onciale de la LXX (T et G)", *Le Muséon* 96 (1983) 205-216, esp. 205-207.

and with understanding repeatedly chant each verse...

But if, in your night vigil, you are overwhelmed by your long standing and you become feeble from fatigue and a thought should say to you,... "Finish up, for you can stand no longer"; then say to it: "No, but I shall sit down (κάθημαι ἐν κάθισμα), for even this is better than sleep. Although my tongue is silent and utters no psalm, yet my mind is engaged with God in prayer..."¹⁰

And there is one who divides the hours of the night among the *kathismata*; and between *kathismata* he lights a lamp and refreshes himself with [reading from] the Scripture until he is rested.¹¹

The twelfth-century canonist Theodore Balsamon also explains that *kathismata* mark the points where pauses may be made while reciting the Psalter.¹² Scribes initially numbered them at their end: "kathisma 1" after Ps. 8, "kathisma 2" after Ps. 13, and so on (Figs 2, 6, 15, 18, 37).¹³ Subsequently, however, they started being numbered at the beginning, like chapters in a book (Fig. 24; Apdx B1:AD).¹⁴ Sometimes a later hand has changed the rubrics in correspondence with this newer usage.

In addition to the sixty *doxai* and twenty *kathismata*, the psalms in certain manuscripts (Apdx B1:M) are organized into seventy-four groups, six of which are marked as matutinal (four κατ' ὄρθρον) or vespereal (two κατὰ λυχνικόν), while the remaining sixty-eight (called ἀντίφωνα)¹⁵ are each accompanied by a short invoca-

¹⁰ Tr. (slightly modified) *The Ascetical Homilies of Saint Isaac the Syrian*, 2d edn (Boston 2011) 516 (§ 75); ed. M. Pirard, *Ἀββᾶ Ἰσαὰκ τοῦ Σιροῦ Λόγοι ἀσκητικοί* (Mt Athos 2012) 774f. (§ 66), cf. *ibid.*, 82; see also Apdx E1:283-290. – On the date of the homilies' composition (ca. 688) and translation into Greek (ca. 800): *Ascetical Homilies*, 56, 81; Pirard, 35, 62.

¹¹ Tr. *Ascetical Homilies*, 517. This passage is a later addition to the Greek text; cf. Pirard, 776.

¹² *Patrologia Graeca*, vol. 137, 1364C.

¹³ Such numbering was evidently meant to measure the amount of text read: e.g. Philadelphia Free Library, MS Lewis 189, s. XI, f. 60v (after Ps 76): δόξαι τριάκοντ(α)· καθ(ίσματα) δέκα, f. 119r (after Ps 150): δόξαι ἑξήκοντ(α)· καθίσματα κ'; Sinait. gr. 61, s. XIII, f. 233r (after Ps 150): Ὡδε κάθ(ισμα) τὸ εἰκοστὸν πληροῦτ(αι).

¹⁴ E.g. Sinait. gr. 44, a. 1121, f. 175v (Ps 143): ἀρχ(ῇ) καθ(ίσματος) κ'. The earliest dated example is Bodl. E.D. Clarke 15, a. 1077. See further Apdx B1:AD.

¹⁵ Witness the list in Vatic. gr. 342, a. 1087, ff. 16v-17r, ed. J.-B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, vol. 2 (Rome 1868) 209 [read κατ' ὄρθρον instead of κατόρθωσον], and the colophon of Paris. Coislin 213, a. 1027, f. 211r: K. Lake & S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, vol. 8 (Boston 1937) pl. 258: ἔχειν... εὐχ(ὰς) τ(ῶν) ἀντιφώ(νων) τοῦ Ψαλτῆ-ρο(ς), ὡς στιχολογεῖ ἡ μ(ε)γ(άλ)η ἐκκλη(σία), κατὰ τὸν ἀριθμὸν αὐτ(ῶν) οὐδ', καὶ τῶν ᾠδῶν εὐχ(ὰς) η'.

tion ("Hallelujah", "Have pity on me, Lord", etc.¹⁶). These invocations, which Symeon of Thessalonika (d. 1429) terms ὑπόψαλμα,¹⁷ were written as headings in the upper margin, together with the numbers of their corresponding psalms (Fig. 15). Rubrics of this kind all but disappear from manuscripts after the eleventh century.

Some Psalters have, in the margins again, alternative titles (ὑποθέσεις) for each Psalm, providing a succinct Christian interpretation of its contents (Apdx B1:O). These come from a preface by Eusebius (Apdx D2:E3) and were used as headings from the tenth century onward (Figs 15, 23).

A third set of marginal rubrics is attested for the first time in 1070¹⁸ (Apdx B1:N; Apdx F1): the one hit upon when opening the book at random provided a piece of prognostic advice.¹⁹

Unlike the Hebrew original, the Septuagint translation comprised one hundred and fifty-one individual Psalms. This number is standard for most manuscripts, except for some volumes with commentary that omit the "supernumerary" Psalm 151.²⁰ Some ninth-to-eleventh-century scribes recorded the number of lines (στίχοι) for each psalm, for a series of psalms,²¹ and/or for the entire Psalter (Figs 2-3, 10)²²

¹⁶ Full list in: O. Strunk, "The Byzantine Office at Hagia Sophia", *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1955-6) 175-202, esp. 200f.

¹⁷ *Patrologia Graeca*, vol. 155, 625D; tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 72f. (§ 55). – The alternative term ὑπόψαλμος might be a misreading from the MSS: *ibid.*, 637C: καὶ ὁ ψαλτής· «Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με» (Ps 118:73) καὶ τὸ λοιπὸν τοῦ στίχου σὺν τῷ ὑποψάλμῳ «Συνέτισόν με, Κύριε»; tr. Simmons, 80 (§ 57). – Cf. the abbreviation ΥΠΟ. on f. 27r of Taurin. B.VII.30, s. IX: W. Oesterley, "A Lost Uncial Codex of the Psalms", *Expository Times* 17 (1906) 353-358, esp. 354. – Εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων (note 15 above) is most probably another name for these same invocations.

¹⁸ Paris. gr. 164, ff. 7r-v, 8r, etc. – My opinion (based on repeated examination of the MS at the British Library) is that the prognostic sentences in Lond. Add. 36928 do not belong to the original core of this codex. They were added, together with the prefatory material on ff. 1-46, in 1090.

¹⁹ P. Canart, "Un système byzantin de divination sur le Psautier et sa traduction slave", *Годишник на Софийския университет, ЛКВП „Иван Агѳичев“* 15 (2011) 3-15. – In 912, Manuel (Michael) Maleinus decided to become a monk after praying to God to reveal His will to him, opening the Psalter at random and hitting upon the beginning of Ps 10: BHG 1295, ed. L. Petit, "Vie de Saint Michel Maléinos", *Revue de l'Orient chrétien* 7 (1902) 543-603, esp. 552 (§ 5).

²⁰ On Psalm 151 in Greek MSS: R. Stichel, *Beiträge zur frühen Geschichte des Psalters* (Paderborn 2007) 337-343, 417-419, 430f., 515-518.

²¹ E.g. Vindob. theol. gr. 152, s. XI, f. 116r (after Ps 76): Δόξα. Κάθ(ισμα). Στ(ι)χ(οι) μγ'. Ἀντίφωνον γ'· ψαλμῶν γ', στιχῶν πη'. Ὁμοῦ ὡς εἶναι τὸ ι' κάθ(ισμα) ψαλμῶν νζ', στιχῶν σπβ'. Δόξα. Τέλος ἡμίσεως Ψαλτήριος.

²² E.g. Hieros. Taphou 53, a. 1053, f. 203r (after Ps 150): Ἀντὶ «δόξας» «Πᾶσα πνοή» «καὶ νῦν καὶ». Στίχ(οι) ι'. Κάθ(ισμα) κ', στίχ(οι) σ'. Ὁμοῦ ψαλμοὶ ρν', καθ(ισματα) κ', δό(ξαι) ξ', στίχ(οι)

(Apdx B1:U).²³ One could count the lines in two different ways: "according to the *ecclesiast*" and "according to the *bagiopolite*".²⁴

The psalms are regularly followed (except in certain manuscripts with commentary) by poetic excerpts taken from other books of the Bible and generally called αἱ ᾠδαί, *the Odes* (Fig 16).²⁵ Their text is generally the same, except for that of viii,²⁶ which varies slightly,²⁷ and that of xiv, which appears in two substantially different forms (Fig. 17).²⁸ Nine Odes (i-ix) are always present, but their order changes and other Odes may be added to them (Apdx B1:Q). There are two typical series:²⁹ one relatively rare (i-vi, xi, xii, vii-ix, xiii, xiv),³⁰ the other far more common (i through ix).³¹

,δωα'; Athen. 7, s. XI, f. 217r (after Ps 150): Τέλος σὺν Θ(ε)ῶ τοῦ Ψαλτῆρος. Βίβλος ψαλμ(ῶν) ρν'· καθ(ισματτα) κ', δόξαι ξ', στίχ(οι) ,βφλα'.

²³ On stichometric notes in Greek Psalters: Schneider, "Die biblischen Oden", 442-449; G. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri* (Vatican 1948) 23-27; G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, vol. 2 (Leuven 1989) 29, 79, 123f.

²⁴ E.g. Athon. Iberon 17, s. XI, f. 254v: Ἐχει ὁ ἁγιοπο(λ)ί(της) στίχ(ους) ,δψπβ', ἡ δὲ ἐκκλη(σία) στίχ(ους) ,βφλα'; Athon. Koutloun. 107, s. XIV in., f. 67v: Ψαλμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ρν', δόξαι ξ', στίχοι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὴν ,βφπβ' καὶ κατὰ τὸν ἁγιοπολίτην ,δφρθ'. – On the terms ἐκκλησιαστικῆς and ἁγιοπολίτης: A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments* (Berlin 1914) 18f.; S. Parenti, "The Cathedral Rite of Constantinople", *Orientalia christiana periodica* 77 (2011) 449-469, esp. 451-453, 459-461.

²⁵ The earliest surviving set of Odes is found in the (probably) fifth-century *Codex Alexandrinus* (Lond. Royal I.D.vii), where they were evidently copied from a pre-existing exemplar: J. Miller, "Let Us Sing to the Lord" (Ph.D. dissertation, Marquette University 2006) 175-182; M. Harl et al., *Voix de louange* (Paris 2014).

²⁶ On my sigla i-xiv, which do not always match the numbering found in MSS, see p. 5 above.

²⁷ Schneider, "Die biblischen Oden", 433-440; P.-M. Bogaert, "Daniel 3 LXX et son supplément grec", in: A. v.d.Woude, ed. *The Book of Daniel in the Light of New Findings* (Leuven 1993) 13-37, esp. 28-34.

²⁸ A. Korakides, *Ἀρχαῖοι ὕμνοι*, vol. 2 (Athens 1984) 95f. Both versions are now printed in the Matins section of Greek Books of Hours, e.g. Bartholomaios Koutlounousianos, ed. *Ἱερολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 72-74.

²⁹ Two alternative versions of the Odes list (Apdx D2:T3) are found side by side in Laurent. Plut. VI.3, ff. 9r/14v-15r and in Paris. gr. 146, f. 3r/4v.

³⁰ G. Hanke, "Der Odenkanon des Tagzeitenritus Konstantinopels", in: H.-J. Feulner et al., eds. *Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* (Rome 2000) 345-367, esp. 355. The last dated witness to this series is Taurin. B.I.22, a. 1049. – Theodoretus's Psalms commentary (CPG 6202) is sometimes followed by a catena to Odes i-vi, xi, vii-ix, xiii. This series is a reduced version of i-vi, xi, xii, vii-ix, xiii, xiv, whence xii and xiv were removed evidently because their texts do not belong to the canonical Bible.

³¹ Schneider, "Die biblischen Oden", 253-268.

Both can be occasionally extended with one or more additions: ΠΗ, Μ, ΜΗ, ΦΙ.³² In the first series, Odes ii-vi, xi-xii, vii-ix are sometimes organised under nine³³ headings ("Glory to you, God", "Protect me, Lord", etc.)³⁴ called ὑπαλλαγή.³⁵ All Odes are texts for daily prayer.³⁶ Sometimes, a full Book of Hours (Horologion) is found appended to a Psalter (Apdx B1:U) (Fig. 27).³⁷ Independent Horologia are known from the eighth century onward (Apdx B2).³⁸ Exceptionally, a couple of Psalters contain the special Hours for Maundy Thursday, Good Friday and Holy Saturday.³⁹ A few others have prayers for the refectory (Apdx C1, Apdx D3).⁴⁰

³² For the abbreviations see p. 5 above. On the texts of ΦΙ and xiv (version 1): A. Korakides, *Ἀρχαίοι ὕμνοι*, 2 vols (Athens 1979-84).

³³ The number 8 given in the colophon of Paris. Coislin 213 (note 15 on pp. 55f. above) probably excludes Odes xi and xii.

³⁴ For a full list: Strunk, "Byzantine Office", 201. Note that Ode i has no proper heading (cf. Exodus 15:1) and that Ode ii has four separate ones.

³⁵ E.g. Yale 249, s. X, ff. 310v, 312v, 313r, 315v; Athen. 51, a. 1030, f. 281v; cf. the abbreviations ΥΠ. on ff. 149v, 153r, 156r, 157v, 158v of Mosq. Khludov 129d, s. IX. See also Schneider, "Die biblischen Oden", 250 n.1.

³⁶ Schneider, "Die biblischen Oden", 269-272; cf. J. Mearns, *The Canticles of the Christian Church* (Cambridge 1914) 14-16. – Ode xi forms part of Nocturns in Sinait. gr. 864, s. IX; Sinait. gr. 868, s. XI; Athon. Vatop. 1248, a. 1074 (ff. 20v-21v); Paris. gr. 22, a. 1125 (f. 242r-v); and in the Melchite Syriac Horologion (based on a Greek prototype) Berol. or. 8° 18, a. 1188: M. Ajjoub, *Livre d'heures du Sinai* (Paris 2004) 232; M. Black, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Cambridge 1954) 5, 8, 97.

³⁷ The earliest surviving example is Taurin. B.VII.30, s. IX: S. Parenti, *A Oriente e Occidente di Costantinopoli* (Vatican 2010) 103-113. – It could happen that the Horologion once appended to a Psalter be subsequently detached from it: Sinaitici graeci 51 and 869 originally formed a single volume; so did also Duichev graeci 173 and 336.

³⁸ The earliest mention seems to be a *horologium nocturnum* listed alongside some Greek volumes sent by Pope Paul I to Pepin the Short ca. 760: *Monumenta Germaniae historica: Epistolae*, vol. 3, 529.

³⁹ Petrop. gr. 64, a. 994, f. 222v (text defective at the end); Harv. gr. 3, a. 1104, ff. 248v-249v, 251v-252v; Athen. 7, s. XI, ff. 11r-12v; ed. (from the latter MS) I. Phountoules, "Αἱ Μεγάλαι Ὠραὶ τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης, Μεγάλῃς Παρασκευῆς καὶ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου", *Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1962) 217-243, esp. 239-243 (text). Cf. C. Lutzka, *Die Kleinen Horen des byzantinischen Stundengebetes*, 2d edn (Berlin 2010) 97-106.

⁴⁰ The most detailed witness is Athon. Lavra A 13, s. XI, ff. 254v-255r: Εὐχ(ή) ἐπὶ ἀρίστον· Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)ὲ ὁ Θ(εὸς) ἡμῶν ὁ τεχθεὶς etc. Οἱ ἐρχόμενοι εἰς τὸ ἄριστον· Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν κοιλίᾳ [γ]εῦμασι πάντων τῶν [...] καὶ τὰ λοιπά. Καὶ μ(ε)τ(ὰ) τὸ ἄριστον λέγον ἀνακκλημένους· Ἐυλογητὸς εἶ ὁ Θεὸς ὁ ἐλεῶν καὶ τρέφων ἡμᾶς etc. Δόξα σοί, Κύριε, δόξα σοί, ἄγιε, δόξα σοί, βασιλεῦ, ὅτι ἔδωκας ἡμῖν βρώματα etc. Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι, καὶ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνες. Καὶ ὁ ἐπαίρων παναγίαν λέγει· Μεγα τὸ ὄνομα. Κ(αὶ) ὁ λαβ(ών)· τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ Τριᾶδος. (Καὶ) εὐθ(ύς)· Ἐλεήμων [καὶ οἰκ]τίρμων ὁ Κύριος· [τρωφὴν ἔ]δωκεν [τοῖς φο-

Odes i-ix provided a matrix for hymnographic compositions that the Byzantines called *canons*.⁴¹ Starting in the twelfth century,⁴² one or more of the latter could be appended to a Psalter after the Odes (Apdx D6; Apdx B1:AE). Sometimes eight *canons* were arranged according to the eight modes of Byzantine church music,⁴³ or a total of seven *canons* was given, one for each day of the week.⁴⁴ This weekly series was later supplemented with fourteen readings from the New Testament⁴⁵ and fifty-six (8 × 7) *troparia*: the μακαρισμοί now printed in the Octoechus (Παρακλητική).⁴⁶ Perhaps this was the point from which an (as yet unstudied) type of post-Byzantine prayer-book developed under the title Ἀκολουθία τῆς ὅλης ἑβδομάδος, ψαλλομένη ἀντὶ τῆς Παρακλητικῆς⁴⁷ or Ἑβδομαδαρέα (Ἑβδομαδαριά, Ἑβδομαδαριον).⁴⁸

From the thirteenth century onward, the *Akathistos* to the Virgin, originally a hymn for Marian feasts, starts appearing in Psalters⁴⁹ – most often combined with a special canon to form an Office of the *Akathistos*, Ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου⁵⁰ (Apdx B1:AD).⁵¹ At the time of Symeon of Thessalonika (d. 1429), the latter was chanted

---

βου]μ. Κ(αὶ) εἰθ' οὔτ(ως)· ψαλ(μὸς) ρκω'· Εὐφράνθην ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι. Εὐχ(ῆ) μετὰ τὸ ἄριστον· Κ(ύρι)ε Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστ)ὲ ὁ Θ(εὸς) ἡμῶν, ὁ πάντα ἡμῖν πρὸς σωτηρίαν διδούς, εὐχαριστοῦμεν σέ, ὅτι ἡξίωσας ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἀγαθῶν σου δορεῶν etc.

⁴¹ O. Petrynko, *Der jambische Weihnachtskanon des Johannes von Damaskus* (Münster 2010) 40-49.

⁴² The earliest dated example is Paris. gr. 22, a. 1125, ff. 255v-265r.

⁴³ E.g. Turin, Biblioteca Reale, MS Var. 484, s. XV, ff. 145r-170r, ed. E. Follieri, "Giovanni Maurope: Otto canoni paracletici a N.S. Gesù Cristo", *Archivio italiano per la storia della pietà* 5 (1968) 1-200, esp. 48-185; Basil. B.XI.25, s. XIV, ff. 184r-220v; Athon. Philoth. 54, s. XIII, ff. 203r-end; Vatic. gr. 1541, s. XII, ff. 198r-227r.

⁴⁴ E.g. Vatic. gr. 1541, ff. 170r-193v, s. XIII-XIV.

⁴⁵ Listed in: J. Goar, *Εὐχολόγιον, sive Rituale Graecorum*, 2d edn (Venice 1730) 723f.

⁴⁶ E.g. Leimon. 30, s. XIV, ff. 283r-298v. The exact same set of texts is found on ff. 338r-347v of the Slavonic Psalter printed in Cetinje in 1495.

⁴⁷ E.g. Athon. Dionys. 440, a. 1458; Athon. Philoth. 148, a. 1534; Athon. Dionys. 429, a. 1588. I have not seen any of these MSS.

⁴⁸ E.g. Athon. Iberon 809, a. 1518; Athon. Dionys. 431, a. 1546. I have seen neither MS.

⁴⁹ Earliest dated example: Sinait. gr. 2123, a. 1242, ff. 130r-131v.

⁵⁰ E.g. Lond. Add. 39588, s. XIV, p. 37: Ἀκολουθία ἱεστήριος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θ(εοτό)κον ἡ λεγομένη Ἀκάθιστος; Vatic. Palat. gr. 288, s. XIV, f. 209r: Ἀκολουθία τῆς Ἀκαθίστου, ψαλλομένη τῷ Σα(ββάτῳ) τῆς ε' ἑβδομάδος εἰς τὴν ὑπεραγ(ίαν) Θ(εοτό)κον. – Duke gr. 34, s. XIII, ff. 72r-91r include detailed instructions for celebrating the Akathistos office in a monastic church.

⁵¹ On this Office of the *Akathistos*: N. Borgia, *Ωρολόγιον: "Diurno" delle chiese di rito bizantino* (Rome 1929) 54-57; cf. *Ωρολόγιον τὸ Μέγα* (Venice 1841) 431-449.

every Friday evening "both in holy monasteries and by many others".⁵² In the Palaeologan period, other hymnographic compositions (Apdx D6; Apdx B1:AE) could also be occasionally included in a Psalter.

Another category of texts appended to the psalms relate to the Eucharist. They fall into two distinct groups (Apdx B1:V-W) entitled, respectively, *Typika of the Holy Ecumenical/Cathedral Church* (Τυπικά τῆς ἀγιωτάτης καθολικῆς ἐκκλησίας)⁵³ and *Prayers or Office of the Holy Communion* (Εὐχαὶ or Ἀκολουθία τῆς ἀγίας μεταλήψεως) (Figs 11, 25). The contents of both vary somewhat from one manuscript to another (Apdx C1, Apdx C2:sht 2). The *Typika* comprise the Nicene Creed, the Lord's Prayer and eucharistic hymns (Apdx D3) (Fig. 39). The Communion Prayers (Apdx D4) are sometimes intercalated with psalms, *troparia*, and verses.⁵⁴ They first appear in manuscripts in the eleventh century and subsequently supplant the *Typika* (cf. the dates of manuscripts listed in Apdx C1 and Apdx C2:sht 2). The latter remain part of the daily prayer cursus, inserted between Sext and None and deprived of their original eucharistic meaning.⁵⁵

From the late eleventh century onward, one finds in some manuscripts a set of *troparia* (short hymns) and a prayer at each *kathisma* (Apdx C3, Apdx D5) (Figs 7, 23).⁵⁶ On a few occasions, the series was extended by inserting further *troparia* (or *troparia* and a prayer) at each *doxa* between the *kathismata*.⁵⁷ These additions come in great variety (Apdx D5), so that hardly any two Psalters contain the exact same series of them (Apdx C3). Individual prayers, usually for specific times of the day (morning, going to bed, etc.), could also be appended at the end of a Psalter (Apdx

⁵² *Patrologia Graeca*, vol. 155, 621C (§ cccxlv), tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 70 (§ 52). See also Apdx E5:172-174.

⁵³ Some unusual titles for the *Typika*: Τυπικά τῆς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας τὰ κατὰ τύπον ᾠδόμενα] (Athon. Pantel. 33, s. XI, f. 251r), Τυπικά τῆς λειτουργίας (Vatic. Barber. gr. 285, s. XI, f. 158r), Τυπικά τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ (Cantabr. Corp.Chr. 480, s. XI, f. 284r); Τύποι ἡκριβωμένοι ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας κατὰ τάξιν· Φλαβιανοῦ π(ατρι)άρχου Ἀντιοχ(είας) (Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 228v).

⁵⁴ On the Communion Prayers: S. Alexopoulos, "Praying while Praying", in: S. Hawkes-Teeple et al., eds. *Studies in the Liturgies of the Christian East* (Leuven 2013) 1-9.

⁵⁵ On the *typika* in their current form: S. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite* (Leuven 2009) 80-90; cf. *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα* (Venice 1841) 102-109.

⁵⁶ E.g. Athon. Iberon 74, s. XII, ff. 109v-110r: Τροπάρια καὶ εὐχαὶ λεγόμεναι ἐν τοῖς καθίσμασι τοῦ Ψαλτῆρος. — On *troparia* and prayers at the *kathismata*: E. Diakovskii, *Последование часов и изобразительных* (Kiev 1913) 113-115, 190-192.

⁵⁷ The earliest examples are Vindob. theol. gr. 177, s. XII in., and Cantabr. Dd.IV.39, s. XII med. Cf. A. Maclean, *East Syrian Daily Offices* (London 1894) 86-95.

B1:AA).⁵⁸ Twelve very short ones (called ἱλαστήρια), for example, were each to be said at the corresponding hour.⁵⁹

Liturgical or devotional texts tended to cluster around the Psalms and Odes but did not break their cohesion. Similarly, when the Psalms were copied together with other biblical books (Apdx B1:Z), they were framed by prefaces and by the Odes and thus remained a clearly separate entity. Byzantine manuscripts of the entire Bible are rare,⁶⁰ but Psalters are often found in the same volume with a New Testament.⁶¹

Scribes would sometimes also include in a Psalter useful texts that have no direct connection to the Psalms or Odes, e.g. concise statements of Christian dogma (Apdx D2:L1-L14) or short entries on topics of general interest (Apdx H). The most common addition of this sort are church calendars of two complementary kinds: one is a list of church feasts, often with their proper *troparia*; the other, a table showing the date of the principal movable feast, Easter, for each in a series of years (Fig. 14).⁶² (A few Psalters also contain various instructions for calculating the date of Easter in any given year.)⁶³

⁵⁸ The oldest such collections are in Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, ff. 315v-318v (Apdx G below) and Hieros. Stauroi 107, s. X, ff. Ar-Ev. – Sometimes the prayers are for special use, e.g. Vatic. gr. 341, f. 305r-v, s. XIII ex.: Εὐχαὶ εἰς πονηροὺς λογισμοὺς (Apdx D5:3.171.186).

⁵⁹ Ed. I. Phountoules, *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον*, 2d edn (Thessaloniki 1986) 93f. (nos. α'-ιβ'). – These prayers' earliest witnesses are Hieros. Stauroi 107, f. Fv and DOaks 3, a. 1083, f. 85v. In the latter, they are entitled Εὐχ(αὶ) λεγόμε(ναι) εἰς καθ' ἐκάστην ὥραν τ(ῆς) νυκτὸς(ς) κ(αὶ) τ(ῆς) ἡμέρας.

⁶⁰ As observed by I. Hutter, "Eine verspätete Bibelhandschrift", *Palaeoslavica* 10.2 (2002) 159-174, esp. 168f.nn.47f. – The Psalter is combined with other Old Testament books in the following parchment MSS: Lond. Royal I.D.vii (the "Codex Alexandrinus"); Vatic. Regin. gr. 1 (the "Leo Bible"), s. X; Vindob. theol. gr. 23, s. XIII ex.; Patm. 209, s. XIV; Marcian. gr. 5, s. XV; Marcian. gr. 6, s. XV.

⁶¹ On the Psalter-New Testaments combination: J. Lowden, "Observations on Illustrated Byzantine Psalters", *Art Bulletin* 70 (1988) 242-260, esp. 248-250. – The oldest known example of a joint Psalter-New Testament is Vatic. arab. 13, s. IX (now defective at the beginning); see its Greek colophon in: F. D'Aiuto, "Graeca in codici orientali della Biblioteca Vaticana", in: L. Perria, ed. *Tra Oriente e Occidente* (Rome 2003) 227-296, esp. 242f. with pl. i. This, however, is an Arabic MS; combined Psalter-New Testaments appear in Greek only in the late eleventh century. The first precisely dated one is DOaks 3, a. 1083. – In some cases a Psalter and a Gospel book, now separated, originally formed a pair of companion volumes: e.g. Harv. gr. 3 & Bratislava, Slovak Academy of Sciences, MS 394Kt, a. 1104; Athens, Benaki Museum, MS Μπ. 43 & ibid., Βιβλιοθήκη της Βουλῆς, MS 3, s. XIII ex. Cf. Apdx E4:14f.

⁶² The earliest example is Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 34v.

⁶³ Apdx B1:Y. These texts ought to be analysed in detail. For example, the "unidentified treatise on the cycles of the sun and the moon and Easter computaiion" in Harv. gr. 3 comprises thirteen

The list of immovable feasts is usually entitled μηνολόγιον or, less often, συναξάριον (Apdx B1:Y).⁶⁴ It first appears in Psalters in the early twelfth century.⁶⁵ (One Sabbas contrived to transform it into a special hymnographic canon.)⁶⁶ Full offices (ἀκολουθίαι) for select feast days could also be sometimes appended to a Psalter.⁶⁷

Easter tables are occasionally called πασχάλια⁶⁸ (but more often carry no title) and usually span one or two decades (Apdx B1:I-H).⁶⁹ Since no two surviving tables cover the same time period, they must have been compiled *ad hoc*.⁷⁰ Consequently, the first year a table contains must be the one in which the corresponding Psalter was produced.⁷¹ Books can be dated on this basis, as well as through notes left by the scribes who copied them (Apdx B1:H.I) (Figs 8, 18).

Another kind of table occasionally found in Psalters shows how the length of one's

distinct chapters; one of these (f. 285r) is also found in Athen 7, f. 9v; another (f. 284r-v) reoccurs, in slightly different form, in Bodl. Barocci 15, ff. 384v-386r. Cf. O. Schissel & M. Ellend, "Berechnung des Sonnen-, Mond- und Schaltjahrszirkels in der griechisch-christlichen Chronologie", *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1943) 150-157.

⁶⁴ J. Noret, "Ménologes, Synaxaires, Menées", *Analecta Bollandiana* 86 (1968) 21-24; cf. *Ωρολόγιον τὸ Μέγα* (Venice 1841) 169-405.

⁶⁵ Earliest dated examples: Harv. gr. 3, a. 1104, ff. 262-279v; Sinait. gr. 44, a. 1121, ff. 201r-207r. In the former the feast calendar is labelled συναξάριον ἡτοι μηνολόγιον, in the latter it carries no title.

⁶⁶ Athon. Dionys. 65, s. XII in., ff. 230r-234r, an autograph: Κανὼν τῶν ἁγίων πάντων ἡτοι τοῦ ὅλου χρόνου· φέρων μνήμην καὶ ἐξῆς πάντων κατ' ὄνομα, inc. Αἰνεῖσθω ὁ Συμεὼν ἐν ἔσχα, acrostic: Ἄσσω φάλαγγα πᾶσαν τὴν τῶν ἁγίων, Σάβας μοναχὸς τυφλὸς Μανουλιμύτης ὁ Καλαθᾶς. The same text is found in Sinait. gr. 1275, s. XIII, ff. 78r-94v; cf. Apdx D6.

⁶⁷ E.g. Athen. 16, s. XIV, ff. 251r-255v (St Onuphrius); Laurent. Plut.V.17, a. 1403, ff. 261v-315v (St John Chrysostom, Archangels, John the Evangelist), 383v-400v (Annunciation), 409r-426v (SS Cosmas and Damian, George).

⁶⁸ E.g. Harv. gr. 3, a. 1104, f. 285r: Πασχάλια ἀπηρτισμένα (i.e. "tied" to a particular series of years); Sinait. gr. 44, a. 1121, f. 214v: Πασχάλ(ια) ἃ ὀφείλωμ(εν) κρατεῖν (καὶ) εὐρίσκ(ειν) τὸ κατα-καίρ(ον) γίνεσθαι Πάσχα.

⁶⁹ In two instances the date of Easter is calculated just for a single year: Petrop. gr. 64, ff. 221v-222v (a. 993/4); Vatic. gr. 341, ff. 8r-9r (a. 1020/1).

⁷⁰ On Byzantine paschal tables: F. Piper, *Karls des Grossen Kalendarium und Ostertafel* (Berlin 1858) 110-162; Lowden, "Observations", 242-245; cf. *Ωρολόγιον τὸ Μέγα* (Venice 1841) 554-569.

⁷¹ This assumption is confirmed by the Horologion Paris. gr. 406, where the table of contents of f. 2v lists a πασχάλιον ἀρχόμενον ἀπὸ τὸν παρόντα χρόνον α^ω υ^ω οη^ω. The manuscript was indeed copied in that year, as attested by the scribal colophon (ff. 158v-159r) Ἐγράφη τὸ παρὸν συνοπτικὸν ὠρολόγιον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου ἱερέως Ῥώσου τοῦ Κρητός (PLP 24574), διὰ παρακλήσεως δὲ καὶ ἐξόδου κυροῦ Δημητρίου Σέρβου. Χίλιοστῶ υ^ω οη^ω, μηνὸς Νοεμβρίου ιγ', ἐν Ῥώμῃ. – Cf. M. Black, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Cambridge 1954) 143f.

shadow varies at different hours of the day, depending on the month (Fig. 13).⁷² Such tables, usually decorated, were in fashion during the second half of the tenth century and then again in the late 1000s and early 1100s.⁷³ They are not devoid of interest,⁷⁴ since few other Byzantine timepieces survive.⁷⁵ Their presence in Psalters is probably explained by the need of determining the time for the canonical hours (Prime, Terce, Sext, etc.). A few manuscripts contain a list of psalms to be recited at each hour of the day and night (Apdx C5).⁷⁶

Texts could continue being copied in Psalters simply out of respect for tradition: a few scribes, for example, did not realise that the words "1-2 Hallelujah" found in the margin above Psalm 1 in their exemplar were actually a rubric for the first *antiphonon* (Pss 1-2)⁷⁷ and added them to the book's general title (Apdx D1:5a.14a.16a). Still, inertia has its limits: certain texts (like the *antiphonon* headings or the Typika) gradually disappear from manuscripts, while others (such as advisory sentences or Communion prayers) become increasingly common.

Securely dated manuscripts provide reference points for tracing such developments. Two general trends emerge: rise and fall of exegetical prefaces; growth of hymnographic appendices. Up to the turn of the eleventh century, prefaces proliferate: the record is set, with fourteen of them, by a Psalter from 1087, closely followed by one from 1104 that has eleven.⁷⁸ Then they go into abrupt decline: Psalters later than ca. 1130 (except for those with commentary to the Psalms) generally lack them. A large and fairly uniform group of manuscripts from the second half of the twelfth century and the early 1200s (Figs 20, 37-38) contain just the Psalms and nine Odes, frequently joined to a New Testament but unaccompanied by any other texts.⁷⁹ After the mid-thirteenth century, appendices such as ca-

⁷² E.g. Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 29v: Ποδισμοὶ ἡλιακοὶ καθημερούσιοι καὶ καθωρινοί· καθ' ἕκαστον μῆναν ὑπὸ ἀκριβοῦς διαστήσεως.

⁷³ Apdx B1:P. – The tables in Sinait. gr. 2123, ff. 31r, 32r-v date from the tenth century.

⁷⁴ Two *horopodion* tables with accompanying instructions have been edited from Greek Psalters: J. Heeg, *Catalogus codicum astrologorum Graecorum*, Vol. V.3 (Brussels 1910) 76-78 (from Ambros. F 12 sup.); K. Dyovouniotes, "Ὠροπορέσια ποδικά", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924) 219f. (from Athon. Dionys. 65). The latter text is also found in Bodl. Auct.D.4.1, f. 29v.

⁷⁵ For an overview: E. Nikolaïdis, "The Measurement of Time in Byzantium", in: D. Papanikola-Bakirtzi, ed. *Everyday Life in Byzantium* (Athens 2002) 20-27.

⁷⁶ On this list: S. Frøyshov, "The Cathedral-Monastic Distinction Revisited", *Studia liturgica* 37 (2007) 198-216, esp. 208-213. See also Apdx D2:F3.

⁷⁷ See notes 15-17 on pp. 55f. above.

⁷⁸ Vatic. gr. 342, ff. 3r-24v; Bodl. Barocci 15, ff. 1r-33v.

⁷⁹ See the examples described in: A.W. Carr, *Byzantine Illumination, 1150-1250* (Chicago 1987) 184-290: cat. 2, 14, 22, 23, 26, 27, 32, 41, 54-56, 64, 69, 90, 92, 100, 108.

nons, the Akathistos and other hymnography grow ever more diverse and numerous.

§ 2.2. The Form of Byzantine Psalters

The core of any Greek Psalter is formed by the one hundred and fifty-one psalms and the nine matutinal Odes. Other texts may join them. When they do not constitute an altogether separate entity (e.g. a New Testament), these additions can be roughly divided into exegetical (prefaces, scholia, commentary) and devotional (supplementary Odes, Horologion, canons, Akathistos, Typika, Holy Communion, *troparia*, prayers). A third, decorative category is represented by the poems collected in Apdx D7. Two fourteenth-century manuscripts preserve a small anthology of such pieces.¹ In general, their contents are limited to praise of David and the psalms, and their defining characteristic is merely the metre, almost always dodecasyllabic (called by the Byzantines "iambic").²

Clothing essentially simple thoughts in verse evidently gave them greater appeal. By the same token, the book's very title came to be versified (Fig. 5; Apdx D1).³ Sets of individual metrical titles for all the psalms were composed on at least two separate occasions.⁴ The Odes also received dodecasyllabic headings, attested in many

---

¹ Duichev gr. 389, f. 1v; Bodl. Auct.T.2.3, f. 2v (title 'Επιγραφαι γραμμάτων τοῦ Ζιγαδινου· στίχοι εἰς τὸ Ψαλτήριον and slightly different headings):

'Επιγραφαι·

ἱαμβικοί· Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ, στίχοι εἰς τὸ Ψαλτήριον· Τὴν ἀσματοδοσύνθετον βίβλον, etc.

ἕτεροι, κυρ(οῦ) Νικηφόρου τοῦ Βλεμίδου· Μέλος μελιχρὸν δαυϊτικῆς ἐκ λύρας, etc.

ἡρωϊκός· ἕτερος, ῥήτορος κυρ(οῦ) Μαξίμου τοῦ 'Ολοβόλου· Δυσσαέων μελιχρᾶς Δαυίδου λύρας ὥστιδος ὁμφαί.

ἱαμβικός· Πρόκλου· Δα(υ)ὶδ προφήτου καὶ βασιλέ(ως) μέλος.

ἡρωϊκός· ἕτερος, τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου τοῦ μεγάλου· Ἀρμονίης ἱερῆς μελιηδέα ἄσματα Δαυίδ.

ἱαμβικοί· ἕτεροι· Δαυὶδ μελωδέοντι τῆς ἐκκλησίας, etc.

᾽Ακουε Δαυίδ, τοῦ παρ' ἡμῶν 'Ορφέως, etc.

Τοῦ Πνεύματος τὰ θεῖα τόξα καὶ βέλη, etc.

Δαυϊτικὴ πέφυκα δέλτος ἀσμάτων, etc.

² An elementary specimen: **Στί(χος) ἱαμβος ἑμμετρος**· ᾽Εγγραψα χειρί· σήπεται. Γραφή μένει (Paris. gr. 41, f. 170v); cf. B. Atsalos, *Παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ ἀνάλεκτα* (Thessaloniki 2004) 229-288.

³ The oldest example is Taurin. B.VII.30, s. IX, f. [27r]: Ψαλτήριον πέφυκα θείων ἄσμάτων.

⁴ Neither of these sets has been published in full yet. One was present in the (now fire-damaged) Taurin. B.VII.30: G. Mercati, *Alla ricerca dei nomi degli "altri" traduttori nelle omilie sui Salmi di S. Giovanni Crisostomo* (Vatican 1952) 179. Another, by a certain *chartophylax* Nicetas, is attested in Athon. Pantokr. 234, s. XII, ff. 262r-263r, in Paris. gr. 1630, s. XIV, ff. 219r-221(bis)r, (partially) in Paris. gr. 43, s. XIV, ff. 182v, 192v, 194v, and (added by a thirteenth-century hand) in the margins of Vatic. gr. 342: V. Jagić, *Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar* (Vienna 1904) 21; Mercati, *Alla ricerca*, 179n.1. Inc. **α'** Ψαλμῶν ὁ πρῶτος πρῶτον ἐν Θεῷ λέγει / τὸν φαῦλα μὲν φεύγοντα, χρηστῶν δ' ἐργάτην. **β'** Ὁ δεύτερος τῶν ἔθνων τὴν μωρίαν / σαφῶς παριστᾷ καὶ τῶν Ἑβραίων φθόνον / πάθος τοῦ Χριστοῦ καὶ βασιλείας κράτος. Des. **γν'** Λοίσθιος ἐν ψαλμοῖσι διηγεκέως προφρό-

manuscripts from the mid-eleventh century onward (Apdx D8, Apdx B1:P).⁵ The Eusebian *hypotheses* (Apdx D2:E3) were put into verse in the 1070s.⁶ Psellus is credited with the authorship of three versified Psalter prefaces (Apdx D2:P1-P3).

Both ordinary, prose titles and poems are frequently written in special decorative characters, different from the script used elsewhere in the book (Figs 1, 7, 15, 36).⁷ Thus, they "frame" the biblical text in a manner similar to the various pieces of illumination found in the more carefully produced of manuscripts. In principle, every single psalm, *kathisma* or Ode, preface⁸ or appendix could be marked with verbal and/or visual ornament (Figs 2, 10-12), but manuscripts show that the main sections were those before Psalm 1 (Figs 5, 28-33), between Psalms 150 and 151 (Figs 3, 18, 37) and before Ode 1 (Figs 16, 35, 36): the "supernumerary" psalm and the canticles were clearly viewed as appendices to the original Psalter. From the tenth century onward, Psalms 50 and 77 are also singled out for decoration:⁹ the former probably due to its particularly frequent use in Christian worship,¹⁰ the latter because it follows ten of the altogether twenty *kathisma* and thus opens the second half of the Psalter (Figs 6, 19).

Some poems are expressly worded as colophons (Apdx D7:24.28.31.42.43.46.52.65.70.72.74) or as captions to figural miniatures (9.45.47.51). Others refer to a manuscript's beauty, stressing that David's divinely inspired text must be presented in

νως τε / πάντας ὁμοῦ καλέει τὸν θεῖον ἀεῖδεν ὕμνον.

⁵ On metrical Ode titles: H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 479-500, esp. 492f. The earliest precisely dated example is Hieros. Taphou 53, a. 1053.

⁶ Ed. F. Ciccolella, "Carmi anacreontici bizantini", *Bollettino dei classici* III.12 (1991) 49-56; cf. M. Lauxtermann, "The Perils of Travel", in: K. Demoen & F. Bernard, eds. *Poetry and Its Contexts in Eleventh-Century Byzantium* (Aldershot 2012) 195-206.

⁷ M. D'Agostino, "Scrittura distintiva", in: *Enciclopedia dell'arte medievale*, vol. 10 (Rome 1999) 447-449.

⁸ A poem preserved in Hieros. Taphou 45, s. XIV, f. 12r seems to have been intended to accompany a preface (perhaps Apdx D2:E2): **Ἰαμβοὶ τοῦ Παμφίλου οὗτοι·**

Τοῦ Παμφίλου γίνωσκε ταῦτα παμφίλως
ἐσκεμμένα ξένως τὲ καὶ σοφῶς λίαν,
μυστηρίων δηλοῦντα τὴν ἀδελλίαν,
ὅπως νοοῖεν (cod. νοῶεν) οἱ σοφοὶ τὰ δόγματα.

⁹ The oldest examples are Hieros. Staurou 96, s. IX, f. 83r (Ps 77) and Paris. gr. 139, s. X med., ff. 136v-137r (Ps 50).

¹⁰ *Patrologia Graeca*, vol. 155, 557Df. (§ cccvi); tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 24 (§ 14); J. Mateos, "Quelques problèmes de l'orthros byzantin", *Proche-Orient chrétien* 11 (1961) 17-35, 201-220, esp. 31. See also Apdx C5:sht2.

appropriately decorous form (Apdx D7:23).¹¹ As a rule, the Psalms would be copied in calligraphic hand. The exception are some volumes with commentary, which – evidently because they were conceived as study aids rather than fair copies – are entirely written in cursive. Still, the majority of commentary Psalters are carefully penned, and many are decorated.

Three types of page layout are found in manuscripts with commentaries or *catenae* (Apdx B1:J):¹² psalms and commentary form one text block (Figs 19, 36);¹³ they run in two parallel columns;¹⁴ the psalms are in the center of the page, surrounded by commentary in the three outer margins (Fig. 21).¹⁵ The first of these systems seems to be the earliest in origin.¹⁶ In most instances, the psalm text proper is written in distinct characters and/or in red ink that make it stand out from the gloss.

The layout of the Psalms and Odes themselves is of two types. In older manuscripts (Figs 15, 16, 18) each clause or couple of clauses forms a separate paragraph, opening with a large initial letter (Apdx B1:AG-AH). When in the late eleventh century Psalters started to be combined into one volume with the New Testament, their entire text came to be copied in one block, verses being separated only by punctuation marks. This more economical use of the parchment gradually became ubiquitous (Figs 20-23). After the thirteenth century, layout of the earlier, verse-by-verse type is the exception rather than the rule (Fig. 24).¹⁷

A lost aspect of Byzantine Psalters are the decorated bindings that some of them originally carried. The inventory of the Patmos library from 1200 lists one with silver studs of various shape on both its covers.¹⁸ In 1098, the nun Maria bequeathed

¹¹ K. Bentein & K. Demoen, "The Reader in Eleventh-Century Book Epigrams", in: Demoen & Bernard, eds. *Poetry and Its Contexts*, 69-85, esp. 84f.

¹² G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, vol. 1 (Leuven 1986) 42-85. – Cf. an anonymous reader's note at the end of Vatic. Regin. gr. 40, f. 344r: ed. G. Mercati, *Note di letteratura biblica e christiana antica* (Rome 1901) 146.

¹³ Earliest known examples: Athon. Vatop. 191, s. IX; Paris. gr. 1051, s. IX; Vatic. Palat. gr. 44, a. 897.

¹⁴ Earliest dated examples: Vatic. gr. 752, a. 1058; Paris. gr. 164, a. 1070.

¹⁵ Earliest known examples: Hieros. Staurou 96, s. IX; Taurin. B.VII.30, s. IX.

¹⁶ G. Dorival, "Des commentaires de l'Ecriture aux chaînes", in: C. Mondésert, ed. *Le monde grec ancien et la Bible* (Paris 1984) 361-386, esp. 365-368.

¹⁷ A. Turyn, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi* (Vatican 1964) 55f.

¹⁸ Ch. Astruc, "L'inventaire – dressé en septembre 1200 – du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos", *Travaux et mémoires* 8 (1981) 15-30, esp. 23: ψαλτήριον ἔχον εἰς τὸ ἐν μέρος ἀμυγδάλια δ', εἰς τὸ ἕτερον μέρος ἀμυγδάλια δ', βούλλας ς' καὶ κομποθήλυκα δ', τὰ ἀμφοτέρω ἀργυρᾷ. On the terminology: B. Atsalos, *Παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ ἀνάλεκτα* (Thessaloniki 2004) 185-225.

to her spiritual father two books: works by St Basil and "a small Psalter with a silver clasp".¹⁹

Byzantine inventories do not give measurements,²⁰ but they do distinguish between small and large: "One large Psalter, written in minuscule on parchment and paper, written in thick letters, beautifully written. Three other small Psalters. Two other half Psalters. Another Psalter, on paper, with commentary."²¹ One can attempt to extrapolate from such lists the volumes' original function: the three small Psalters were probably personal books like Maria's; the "half Psalters" must have been used for antiphonal chanting in church (a single comparable example is preserved at Sinai);²² the one with commentary was evidently a book for library reading.

---

¹⁹ TLG 5303.047, ed. V. Kravari et al., *Actes d'Iviron*, vol. 2 (Paris 1990) 179: ψαλτήριον μικρόν ἀργυρότζουνον; cf. Atsalos, *Παλαιογραφικά καὶ κωδικολογικά ἀνάλεκτα*, 213f.

²⁰ For a list of known Byzantine book inventories: J. Bompaire, "Les catalogues de livres manuscrits d'époque byzantine", in: S. Dufrenne, ed. *Byzance et les slaves: Mélanges Ivan Dujčev* (Paris 1979) 59-81.

²¹ Tr. A. Bundy, in: J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 1667-1678, esp. 1672; ed. L. Petit, "Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine", *Известия Русского археологического института в Константинополе* 6 (1900) 114-125, esp. 121: Ψαλτήριον μέγα μονόκαιρον, βεβρόχαρτον, χονδρόγραμμον, καλόγραμμον ἔν. "Ἐτερα Ψαλτήρια μικρὰ τρία. Ἐτερα Ψαλτήρια δύο ἡμίσεα. Ἐτερον Ψαλτήριον βαμβακηρὸν ἐξηγούμενον ἔν.

²² Sinait. gr. 94, a. 1293, discussed in: A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments* (Berlin 1914) 290.

§ 2.3. The Use of Byzantine Psalters

The Psalms were originally composed as religious hymns, and Christians continued using them in their liturgy like Jews had done. Entire psalms or individual psalm verses would be chanted at appropriate moments during public worship. There are at least seven large parchment manuscripts in which the Psalms and Odes are combined with service books.¹ Lectern volumes like these were probably produced in much greater number but were used so heavily that very few survive:² neither of the Psalters for *stichology*, i.e. church psalmody (ψαλτήρια στιχολογίας β') inventoried at Patmos in 1200 has come down to us.³ (These were perhaps two companion volumes in which the Psalms were divided for antiphonal singing.)

The vast majority of manuscripts that do survive must have been used for personal rather than liturgical reading. Such reading could *prepare* one to understand, follow, and perhaps perform public worship, but it was not done in a congregation. The presence of liturgical texts in a manuscript does not automatically qualify it as a liturgical one. The twelfth-century Vatic. gr. 339 contains select psalms and Odes in the exact order in which they are found in the *Horologion*, but they are accompanied by full-page gloss that makes their liturgical use impossible. Psalters with commentary would have been unsuitable for reading in church because of the large amount of exegetical additions they contain. In spite of this, many retain originally liturgical features such as the Odes or the *hypopsalmata* headings over the psalms. Psalters without commentary, on the other hand, are small in size (Apdx B1:D) and would have been illegible in the dimly lit interiors of Byzantine churches.⁴

---

¹ Athon. Vatop. 625, s. XII (Psalter, Triodion, Parakletike), Athon. Lavra Δ 45, s. XIII ex. (Menaia, Psalter, Triodion, Pentekostarion, Parakletike), Istanbul Patr. Kamariotissa 3, s. XIII ex. (Psalter, Menaion), *ibid.* Kamariotissa 170, s. XIV (Psalter, Parakletike with musical notation), Paris. gr. 13, s. XIV in. (Psalter, Parakletike, Menaion, Triodion), Sinait. gr. 550, s. XIV in. (Psalter, Parakletike, Menaion, Triodion). The flyleaves, s. XIII ex., of Hieros. Saba 63 and Saba 208 are fragments from a similar large volume where the Psalter text was copied in two columns.

² Such were evidently the βίβλοι ψαλλόμεναί τε καὶ ὑπαναγινωσκόμεναί for which the sacristan of the Lips Convent was responsible: TLG 5330.005, ed. H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues* (Brussels 1921) 118 (§ 24). – A liturgical Psalter is expressly mentioned in the twelfth-century rule of a Greek monastery in Sicily, ed. M. Arranz, *Le typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine* (Rome 1969) 196: εἷς τῶν ψαλλόντων ἀδελφῶν ἐν τῷ βήματι πρὸ τοῦ ἁμβωνος ἵσταται, καὶ λαμβάνει τὸ Ψαλτήριον παρὰ τοῦ ἐκκλησιάρχου, 244: καὶ ὁ ψαλτὴς κρατῶν τὸ Ψαλτήριον στιχολογεῖ τὴν α' ᾠδὴν.

³ Ch. Astruc, "L'inventaire – dressé en septembre 1200 – du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos", *Travaux et mémoires* 8 (1981) 15-30, esp. 23.

⁴ On size: J. Lowden, "Observations on Illustrated Byzantine Psalters", *Art Bulletin* 70 (1988) 242-260, esp. 245-248; A.W. Carr, "Diminutive Byzantine Manuscripts", *Codices manuscripti* 6 (1980) 130-161, esp. 134f.

While only ordained priests may celebrate the eucharistic Divine Liturgy, the daily liturgical Hours can be read by anyone, either in church or in private. For this reason, it is impossible to draw a firm line of distinction between personal devotional observances and public worship. Patriarch Luke Chrysoberges (d. 1170) advises an anonymous hermit simply to "observe the same order of prayer as [all] Christians do, namely Nocturns, Matins, Hours, Vespers, and Compline" (Apdx E4: lines 22-24); Nicephorus Xanthopoulos (d. 1397) and his brother Ignatius instruct hermits to chant daily "with understanding the customary Hours most wisely established by the nurslings of the Church".⁵

One could choose individual psalms specially for private use. Athanasius of Alexandria singles out those particularly suitable for reading as personal prayers (Apdx D2:A1.A3). An anonymous author lists psalms to be recited as protection against harmful thoughts (Apdx D2:F1). Theodore the Studite (d. 826) imposed on the *spatharia* Maria (PMBZ 4736) a penance of reciting (στιχολογεῖν) Psalms 6, 37 and 50 every day during Lent.⁶

The rigorous regimen of monks required going through all the Psalms. According to the rule of Theodore's own monastery: "It should be known that during the Holy and Great Lent after we have sung the first hour and the sun has already risen, each goes to his own task. While performing these, the entire Psalter is recited..."⁷ Theodore's South Italian contemporary St Luke of Taormina never left the cell before having added the entire Psalter to his other daily observances.⁸ A fourteenth-

---

⁵ *Patrologia Graeca*, vol. 147, 684-692, 705-709 (§§ 25-28, 37), esp. 688D-689A: ψάλλε νουνεχῶς τὰς συνήθεις ὥρας, αἱ ὑπὸ τῶν τῆς Ἐκκλησίας τροφίμων πάνυ σοφῶς διευτυπώθησαν. Compline, Nocturns, Matins and Prime are expressly mentioned alongside "pure prayer" (continuous recitation of the Jesus Prayer). See also *Patrologia Graeca*, vol. 150, 1272C-1273A (§§ 99, 101), where the word ψάλλειν evidently refers to the canonical Hours.

⁶ TLG 2714.002, edd. *Patrologia Graeca*, vol. 99, 1617A (§ ii.96); G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae* (Berlin 1992) 811 (§ 537). Fifty prostrations and three short prayers are also prescribed.

⁷ Tr. T. Miller, in: J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 84-119, esp. 112; ed. A. Dmitrievskii, *Онучаніе лугуѣргувеческухъ рукописей, хранящихся в библиотекахъ православнаго Востока*, vol. 1 (Kiev 1894) 236: στιχολογία δὲ γίνεταί τοῦ Ψαλτηρίου ὅλου ἐν αὐταῖς.

⁸ TLG 4411.003, ed. H. Delehay, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (Brussels 1902) 200: Ὁρος δὲ ἦν αὐτῷ καὶ κανὼν ἡκριβωμένος μὴ ἐξίεναι τῆς κέλλης, μέχρις ἂν τὸ ὅλον ἐπισυνάψῃ Ψαλτήριον. Paraphrase: D. Hester, *Monasticism and Spirituality of the Italo-Greeks* (Thessaloniki 1991) 191, 367.

century Psalter bears, in fact, the title "Office Chanted in the Cells on a Daily Basis".⁹

In the 790s, a Saracen experienced a miraculous vision, converted to Christianity and settled at Mount Sinai. Three year later, he had learned the Psalter and would recite it daily.¹⁰ "Learning the Psalter" may well mean learning it by heart: the ninth-century monk Sabas miraculously managed to memorise the whole book within three days, after but a single reading and without copying from it onto a writing-tablet.¹¹ Cyril Phileotes (d. 1110) gave his Psalter away to a poor man (probably so that the latter would sell it). When in the course of his nocturnal vigil the saint could only recite half of the Psalms, since he had not managed to learn the other half, an angel appeared to him in his sleep and taught him the remaining ten *kathismata*.¹² At some coenobia, such as that founded by Alexis the Studite, patriarch of Constantinople (1025-43), instruction was centrally organised:

Since we do not allow the brethren to assemble unsupervised in their cells, we forbid [*lacuna*]. If some [monks] wish to be taught ecclesiastical learning, let them study when they assemble in the refectory after Matins. Above all, let the abbot make sure that every monk learn the Psalter to such an extent that no one should need books on whichever side, but [like] living, animate books they should [themselves] hold the sacred psalmody in their soul, so that even at times of silence, manual service [*διακονία*], meals or any other occupation they delight in these sacred songs.¹³

The night-time is particularly suitable for such sacred delights: "The service (*λειτουργία*) of the holy elder [St Palemon] was this: at night he would calmly (*ἄθουρῶς*) chant the entire Psalter and the Odes".¹⁴ At the Studios Monastery, St The-

⁹ Vatic. gr. 778, a. 1320, f. 9r: Ἀκολουθία ψαλλομένη ἐν τοῖς κελλίοις ἐν ἐκάστη ἡμέρᾳ. Description of the MS: N. Krasnosel'tsev, *Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки* (Kazan 1885) 28-39.

¹⁰ BHG 690, edd. *Patrologia Graeca*, vol. 100, 1205C; J. Aufhauser, *Miracula S. Georgii* (Leipzig 1913) 77 (§ 6): Μετὰ δὲ ἔτη τρία ἔμαθε τὸ Ψαλτήριον καὶ ἐστιχολόγει αὐτὸ καθ' ἐκάστην; tr. D. Sahas, "What an Infidel Saw that a Faithful Did Not: Gregory Dekapolites (d. 842) and Islam", *Greek Orthodox Theological Review* 31 (1986) 47-67, esp. 58.

¹¹ TLG 5084.001, BHG 142, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Сборник палестинской и сирийской агиологии*, vol. 1 (St Petersburg 1907) 186-216, esp. 205 (§ 25): εἰς τρεῖς ἡμέρας ἐξέμαθεν τὸ Ψαλτήριον ἐκ πρώτης καὶ μόνης ἀναγνώσεως, μὴ γεγραφώς εἰς πινακίδιον ἐξ αὐτοῦ τὸ παράπαν.

¹² TLG 3264.001, BHG 468, ed. É. Sargologos, *La vie de Saint Cyrille le Philéote* (Brussels 1964) 119 (§ 26.1).

¹³ A. Pentkovskii, ed. *Тиникон патриарха Алексия Студита* (Moscow 2001) 383.

¹⁴ L. Allatius, *De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae* (Paris 1645) 54. I cannot identify the text from which Allacci quotes.

odore speaks of "divine liturgy [i.e. communal worship] by day" alongside "psalmody and standing [before God] at night".¹⁵ When a monk lives in isolation, the latter become his main pursuit: "Fear God and serve Him in trembling by performing the proper psalmodies and nocturnal vigils".¹⁶

Metropolitan Symeon of Euchaita wrote to a hermit: "If you will, establish three days in the week for solitude (ἡσυχία) and four days for receiving visitors (ὁμιλία). And in solitude occupy yourself within your cell with reading, psalmody, prayer, and possibly also handiwork".¹⁷

Regulations for the solitary life go back to the early days of monasticism.¹⁸ In the mid-eleventh century, when the venerable Lavra of St Sabas near Jerusalem was threatened by destruction, a local monk, Nikon of the Black Mountain, put together a compendium that would preserve its ancient traditions of piety.¹⁹ His *Pandects* were copied widely and survives in a large number of copies. I print the twenty-ninth chapter, addressed to hermits, on the basis of a single, relatively early manuscript (Apdx E1). The text is, in correspondence with Nikon's purpose, a compilation. It reflects the customs of eastern monasticism, which, judging from the *Pandects'* popularity, remained normative in the eleventh and subsequent centuries. Ascetics spend their time in manual work, reading, introspection, prayer, and psalmody (lines 11-23.50-61.143-147.245-249.341-345). The last two are clearly distinguished from one another (140f.181f.185f.213). Psalms must be said out loud (23-30) but on no account sung melodiously: that is considered vainglorious (391-395). Their quantity is measured in *doxai* (285); if a monk gets tired or if the night is short, he is advised to skip one or two (279). They may be recited while working (14f.344) or in the course of a nocturnal vigil (42-44.140f. 213), sometimes called *κανών* (159.397.399). The latter is not the same as the canonical Hours, αἱ ὥραι, set

¹⁵ TLG 2714.007, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Τοῦ ὁσίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου Μεγάλῃ Κατήχησις* (St Petersburg 1904) 370 (§ 51): οὐκ... ἐν ταῖς θείαις καὶ ἡμεριναῖς λειτουργίαις, οὐδὲ ἐν ταῖς νυκτεριναῖς ψαλμωδίαις καὶ παραστάσεσι.

¹⁶ TLG 2714.002, ed. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, 504 (§ 373): τὰς καθηκούσας ψαλμωδίας καὶ ἀγρυπνίας. Theodore's correspondent Paul (PMBZ 5850) lived with just two other monks.

¹⁷ K. Mitsakis, "Symeon Metropolitan of Euchaita and the Byzantine Ascetic Ideals in the Eleventh Century", *Βυζαντινά* 2 (1970) 301-334, esp. 327 (§ 11); repr. in: id., *Τὸ ἐρημικοῦ ὄδω* (Athens 1983) 231-268, esp. 257. On the text's date: A. Rigo, *Mistici bizantini* (Turin 2008) 145.

¹⁸ On the early history of continuous psalmody as a monastic observance: V. Lur'e, "Из истории чинопоследования псалмопения", *Византийский временник* II.56 (1995) 228-237 & II.58 (1999) 76-83; A. Baumstark, *Nocturna laus* (Münster 1957) 156-166.

¹⁹ On Nikon's life and work: Th. Giankos, *Νίκων ο Μανρορεΐτης* (Thessaloniki 1991) 41-148; R. Allison, in: J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 377f.

for specific times of the day and night (159.401). Together, the vigil and hours form a monk's personal "rule", his *κανών* (59.144.155) or *λειτουργία* (130.137.139). Further Greek texts dealing with individual prayer are printed in Appendices E2-E6.²⁰ The rule attributed to SS. Sabas and Theodosius (Apdx E2) is certainly pseudonymous and probably composed in the late Byzantine period (the paper manuscript that contains it is datable ca. 1310);²¹ the remaining four items range in date from the late eleventh to the fourteenth century. The monastic regimen which they describe barely differs from the early precepts collected by Nikon: manual labour, introspection, reading (from Scripture and ascetic writings), psalmody, and prayer at appointed times. When living in a *coenobium*, one takes part in the collective celebration of Matins, Vespers, and perhaps other daily offices (E2:41.104.124. 146, E3:22f.135.390-392.415f., E5:42-45.81). The Hours, Compline and Nocturns, however, are more often recited in private (E2:50-52.59f.66f.80.105-107.121-125, E3:24f.154f.391, E4:17-19, E5:70-77.97-99). On days without eucharistic liturgy, one recites the *Typika* (E2:68). One should only receive Communion when judged worthy of it (E3:148f.206-210). In preparation for this sacrament one silently says specially appointed prayers (E2:73f., E3:218ff.). The Psalter is recited during manual work (E2:53-56) or vigils (E5:76f.97f). If a monk is illiterate, the Psalms and Hours are replaced with recitation of the Jesus Prayer (E6:5-13). This prayer was in use since at least the seventh century (E1:31-34; cf. E5:58f.87f.105).

To the above examples may be added the early-Palaeologan devotional handbook of Thekaras, which instructs ascetics:

Let he who wants to struggle diligently in Christ during the fasting period perform the above diurnal office (ἡ προκειμένη τῆς ἡμέρας ἀκολουθία, [i.e. Ἀσκητικὴ ἀκολουθία ἥτοι Εὐχαὶ μετὰ τροπαρίων εἰς τὸ Ψαλτήριον]) as follows:

When starting to recite the diurnal office, let him say – after «Βασιλεῦ οὐράνιε», *trisagion* [«Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς»] and twelve times "Lord, have mercy" – the first hymn [composed by Thekaras] for Prime, then the introductory prayer «Πάτερ ὕψιστε», then three times "Lord, have mercy", "Glory...", "both now...", three times «Δεῦτε προσκυνήσωμεν», and begin the psalms. And after reciting three psalms – that is, one *doxa* – say a *trisagion*, then the *stichera*, then "Lord, have mercy" (as many times as prescribed) and prostrations (*metanoiai* [cf. Apdx E2:147-

²⁰ Overview of Byzantine prayer rules: V. Grolamund, "Между отшельничеством и общежитием", in: E. Vodolazkin, ed. *Монастырская культура* (St Petersburg 1999) 122-135.

²¹ The watermarks are very similar to no. 6511 in A. Mošin & S. Traljić, *Filigranes des XIIIe et XIVe ss.*, vol. 2 (Zagreb 1957). Note also the occasional demotic expressions: ἐγλυτώνεις, νὰ ῥῳης.

155.177-179, E3:35]), then the prayer. Take up the psalms again, recite three – that is, one *doxa*, – immediately repeat the *trisagion* followed by *stichera* and the rest of the office in the specified order, and once again resume the psalms. On completing the *doxa* add the *trisagion*, *stichera* and so on, as described above for the first and second *doxa*. Then sit down and do a bit of reading.

Complete three *kathismata* in this manner. Recite a fourth *kathisma* in its entirety [i.e. without interruption], then add a *trisagion*, *stichera*, prostrations and a prayer.

Now, everyone is used to regularly making three prostrations after every three psalms. Beside these, make three further prostrations while saying the *trisagion*. And say "Lord, have mercy" twenty times: for that many the mind remains alert, thereafter it strays. The seven prostrations should be made as follows: at each of the first three raise your arms and say the publican's prayer [«Ὁ Θεός, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ»], for the remaining ones say «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς» and make one prostration, «πάσης γὰρ ἀπολογίας ἀποροῦντες» and make another, «ταύτην σοι τὴν ἱεσίαν τῷ δεσπότῃ οἱ ἁμαρτωλοὶ προσφέρομεν» and make one more, «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς» and make yet another. This totals, together with the preceding three, seven prostrations. Let those who are strong in body also say with prostrations, if they wish, the other *troparion* [«Ἐπὶ σοὶ γὰρ πεποίθαμεν» etc., «Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην» etc.], thus making twelve prostrations and, together with the three fervent (ἐκτενεῖς) ones, a total of fifteen....

Complete three more *kathismata* in the same manner as the above three, and at the last [i.e. fourth] *kathisma* do thus: after the hymn [composed by Theokaras] for Vespers followed by the introductory one, recite the entire [uninterrupted] *kathisma* with the rest of its office, that is, the *troparia*. Then «Κύριε ἐκέκραξα» [Ps 140] and the rest of the customary Vespers office.

Recite two further *kathismata* at the beginning of Matins: one after Nocturns, if you do not say the prayer for Nocturns; the other, depending on the day, after "Hallelujah" or after «Θεὸς Κύριος» [at Matins]. There also, do for each *doxa* of psalms as specified above for the [first] three *kathismata* of the diurnal office.

Thus you recite half of the Psalter in a single day, and on the next day, the other half, [i.e.] you will recite it three times a week. If one does not want to recite on Saturday the half-Psalter remaining from Friday with its aforementioned office, let him recite each evening after Compline two *kathismata* from the second half of the Psalter. But he who wants to recite our office on Saturday, too, need not hesitate to do so; he may, if he wishes, replace

those two *kathismata* [after Compline] with a penitential canon....

An office like this brings especially great comfort (ἔνεσις) to one who knows the whole Psalter by heart...

From October till March – that is, prior to Lent – he who wants to invest the talent of [God's] grace should each evening read by heart (διαβαζέτω ἀπὸ στήθους) five or seven (according to the season, or rather, according to our strength; I shrink from saying "according to preference") *kathismata* from the Psalter. Or let him say, instead of five Psalter *kathismata*, just the prayer "Lord Jesus Christ, Son of God, have mercy on me, the sinner, and save me" seven hundred times, or (according to the season) four hundred times, or at least three hundred times.²²

The above texts are addressed to monks, but monks did what all Christians, if not distracted by worldly pursuits, would have been supposed to do: "pray without ceasing". The monastic way of life was an ideal to which any pious Byzantine aspired. Without being a nun and even without having been formally taught letters, the mother of St Theodore the Studite (d. 826), he claims, memorized the Psalter through constant repetition.²³ As a layman, St Cyril Phileotes (d. 1110) would chant the Horologion of the Olympian (Bythinian) monks.²⁴

Clerics, in their turn, were not immune to worldly concerns. Paris. gr. 164 was copied in Antioch²⁵ in 1070 for one Euthymius, "the lowliest of hermits" (Apdx C6: 4.10). Each Psalm in it is accompanied by a prognostic sentence, including "Promotion and acclaim [are in store] for you", "You have unexpected profit", and "Great acclaim awaits you" (Apdx F: νε', ρκγ', ρλβ').²⁶

²² Θηγκαράς (Mt Athos 2008) 466-472 (§§ ιη'-ιθ'). On the text's authorship and date: *ibid.*, ιγ'-ιζ'.

²³ TLG 2714.012, ed. *Patrologia Graeca*, vol. 99, 885B (§ xiii.3).

²⁴ TLG 3264.001, BHG 468, ed. Sargologos, *Vie de Saint Cyrille le Philéote*, 119 (§ 26.1). Τὸ τῶν Ὁλυμπιτῶν ὥρολόγιον must refer to a special book of hours, but its peculiarities are unclear.

²⁵ G. Mercati, "Origine antiochena di due codici greci del secolo XI", *Analecta Bollandiana* 68 (1950) 210-222; repr. in: *id.*, *Opere minori*, vol. 6 (Vatican 1984) 315-326.

²⁶ Paris. gr. 164, ff. 67r, 159v, 163v. Cf. notes 18-19 on p. 56 above.

§ 2.4. The Owners of Byzantine Psalters

Byzantine books did not come cheap in their day.¹ When one of the brethren at the monastery of St Lazarus (d. 1053) accidentally found a gold coin, he decided to spend it on a Psalter.² Daniel, a disciple of St Elias the Younger (d. 903), had bought himself a "most delightful (πάνυ τερόνόν) and accurately [copied]" Psalter that his mentor made him throw into a lake, so as to teach him not to cling to earthly possessions (the book was then miraculously recovered).³

In a last will, the fourteenth-century monk Gabriel (PLP 3426) divided his library into two parts. One, consisting of six or more service books (lectionaries, Menaia, a Triodion, and an Okteoechos), went to the Church of the Virgin της Ἐπισκέψεως. The other included a parchment Psalter alongside eleven non-liturgical books (texts with commentary or ascetic writings) and was bequeathed to the Mangana Monastery.⁴ The testator's express wish that his Psalter be read⁵ "over the church" probably means that it was not to be taken out of the bookstack, housed (as it once was at the Athonite Lavra⁶ and still is elsewhere⁷) in the gallery (κατηχούμενα) above the narthex.

---

¹ V. Kravari, "Notes sur le prix des manuscrits", in: ead. et al., eds. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, vol. 2 (Paris 1991) 375-384; P. Schreiner, "Kosten der Handschriftenherstellung in Byzanz", in: id., *Byzantinische Kultur*, vol. 2 (Rome 2009) no. xi.

² TLG 5088.001, BHG 979, ed. *Acta sanctorum Novembris*, vol. 3, 536B-C (§ 88), tr. R. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion* (Washington 2000) 178f.

³ TLG 5096.001, BHG 580, ed. G. Rossi Taibbi, *Vita di sant' Elia il Giovane* (Palermo 1962) 52 (§ 35).

⁴ S. Mercati, "Un testament inédit en faveur de Saint-Georges des Manganes", *Revue des études byzantines* 6 (1948) 36-47, esp. 47: ἕτερον βιβλίον βεβρ., Ψαλτήριον. Ἀξιῶ ἵνα ἀναγινώσκηται ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας. On the document's date: I. Pérez Martín, "La 'escuela de Planudes'", *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1997) 73-96, esp. 84n.57.

⁵ Note the verb ἀναγινώσκω ("read") rather than στιχολογῶ ("recite").

⁶ A note added on f. 9v of Athon. Lavra A 57 reads: Ἡ παροῦσα βίβλος μετετέθη ἀπὸ τῶν κατηχουμένων (ων) εἰς τὸν πύργον μηνὶ νοε(μβ)ρίῳ ις', ἰν(δικτιῶνος) ι', ἔτ(ει) ,ςψμε'; cf. TLG 5309.201 [testament of St Athanasius, d. 1003], ed. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster* (Leipzig 1894) 123: δίκαιον ἡγησάμην τὴν παροῦσαν ἑγγράφον ὑπόμνησιν... καταλιπεῖν ἐν τῇ λαύρᾳ, τοῦ διαφυλάττεσθαι αὐτὴν παρὰ τοῦ μοναχοῦ Μιχαὴλ καὶ ἐκκλησιάρχου ἐν τοῖς τῆς ἐκκλησίας κατηχουμένοις. See also B. Fonkich, "Библиотека Лавры св. Афанасия на Афоне в X-XIII вв.", *Палестинский сборник* 17/80 (1967) 167-175, esp. 169.

⁷ *Λόγιοι καὶ λογιούνη στὸ Ἅγιον Ὄρος* (Thessaloniki 2013) 100f., 120f., 124f. See also N. Bakirtzis, "Library Spaces in Byzantine and Post-Byzantine Monasteries", *Modern Greek Studies Yearbook* 22-23 (2006-7) 39-62.

Large Psalters with commentary were essentially books for study, and thus particularly suitable for institutional libraries. A late-Byzantine reader annotated one such volume with the couplet: "The [present] book is highly beneficial: by going through it you will find good riches".⁸ In another, a librarian of the Athonite Lavra wrote, ca. 1215, versified admonitions against stealing leaves.⁹ But library books did not circulate only through theft: in the inventory of the Patmos Monastery, a thirteenth-century hand has recorded the loan of a parchment Psalter to a layman.¹⁰ A volume could have stayed in the same household for generations, and owners' notes in a Psalter occasionally offer glimpses of a family's history.¹¹ They invariably point to the highest circles of Byzantine society. Two almost identical ones record the date when an empress, evidently Mary of Alania (d. after 1103), took the veil (Fig. 17).¹² One of these is found in a Psalter (Fig. 32) that was made either for herself or for her husband Michael VII: the couple and their newborn son Constantine are portrayed in the decorated initial M at the beginning of Psalm 1.¹³

⁸ Patm. 215, f. 356v: Πάνυ πέφυκεν ὠφέλιμος ἡ βίβλος· ταύτην μετελθὼν καλὸν εὐρήσεις πλοῦτον.

⁹ Athon. Lavra Δ 70, f. 8r: Μὴ τέμνετω τις τὰ φύλλα τῶν βιβλίων· γράμμασιν αἰτῶ, κἂν σιγᾷ μου τὸ στόμα. Εἰ καὶ δοκοῦσιν εὐτελεῖ τὰ χαρτία, ἀλλὰ τὸ κρέμα τομῆς ἔστι βία. These are written in the same hand as the entry quoted in note 6 above.

¹⁰ Ch. Astruc, "Les listes de prêtres figurant au verso de l'inventaire du trésor et de la bibliothèque de Patmos", *Travaux et mémoires* 12 (1994) 495-499, esp. 499: Πρὸς τὸν Ἐξότροχον κῦρ Γεώργιον Ψαλτήριον σωματῶν. Most other books recorded in the note were loaned to dependencies of the monastery itself, but two, a Heavenly Ladder (CPG 7852) and a Life of St Andrew the Fool (BHG 115z-117b), went to another layman, the *sebastes* Sabas. The Psalter is the only item that George Exotrochus borrowed.

¹¹ E.g. the notes in Athon. Vatop. 760, ed. S. Kadas, *Tὰ σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ιερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαδίου* (Mt Athos 2000) 134f., or those in Ambros. F 12 sup., ed. S. Lampros & K. Amantos, *Βραχέα χρονικά* (Athens 1932) 62 (no. 34). In the latter, correct (f. 303r) ἐπὶ ἔτους ,ςψγ' (Ἰνδικτιῶνος) γ' and add (f. 273v) Μηνὶ σεπτεμβρίῳ ἡμέρα ε' Ἰνδικτιόνος ιβ' ἔτους ,ςψμζ' ἐγέν[νησε] ... μου κυρὰ Μαρία Κομνη(νὴ) ἡ Μαυροζώμηνα τὸν υἱὸν αὐτῆς [τὸν πρῶτό]τοκον. .... εὐλογεῖθι δὲ τὸν ἄνδρα αὐτῆς κύριν Ἰω(άννην) τὸν Κομνηνὸν τὸν Μαυροζώμην (PLP 12110) μηνὶ φεβρ(ουαρίῳ) κς' ἡμέρα ε' τῆς ..νηνης (Ἰνδικτιῶνος) ι' ἔτει ,ςψμε'.

¹² Rome (?), private collection, *olim* B.S. Cron 4, f. 320v: μηνὶ μαρτίῳ θ' Ἰνδ(ικτιῶνος) θ' ἐν ἔτει τῷ ,ςφρδ' ἀπεικάρη ἡ ἁγία ἡμ(ῶν) δέσποι(να); Petrop. gr. 214, f. 327v: [μηνὶ μαρ]τί(ῳ) ἐνάτῃ Ἰνδ(ικτιῶνος) θ' [ἀπε]κάρθ[η] ἡ ἁγία ἡμ(ῶν) δέσποι(να). «Ὡ Δα(υ)δ, ταῖς πισταῖς μόνον ψυχαῖς οὐ μακρὰ μελωδ[ήσας].» (The latter is a quote from Gregory of Nazianzus: *Patrologia Graeca*, vol. 35, 805B.) On the political context of these notes: M. Mullett, "The 'Disgrace' of the Ex-Basilissa Maria", *Byzantinoslavica* 45 (1984) 202-211, esp. 207-209.

¹³ Petrop. gr. 214, f. 1r: I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976) 36-38 [dates the MS to 1074]. See also V. Lazarev, "An Illuminated Constantinopolitan Psalter from the Eleventh Century", in: id., *Studies in Byzantine Painting* (London 1995) 249-263; id., *Иконопия византийской живописи*, 2d edn (Moscow 1986) figs 221-229.

§ 3.1. Psalters for Hermits

Saint Petersburg, National Library of Russia, Greek MS 216 ("The Uspenskii Psalter")¹ – Mount Sinai, Monastery of Saint Catherine, Greek MSS 28-37² – Moscow, State Library of Russia, f. 201 (Norov) MS 18/1³

These are the earliest Greek Psalters to form a large, recognizably homogenous group. Their quires always begin, characteristically, with the hair side of the parchment and are all numbered in a similar manner.⁴ Their scribes wrote a peculiar form of sloping pointed majuscule.⁵ Three have signed their names: Theodore, deacon of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem (Petrop. 216);⁶ Solomon, deacon (Sinait. 33);⁷ Michael, priest at Sinai (Sinait. 32). One worked for Noah, bishop of Tiberias in Palestine (Petrop. 216).⁸

---

¹ Amfilokhii, "Описание греческой псалтири 862 года из собрания рукописей преосв. Порфирия", *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения* (1873) 1-8 with pls 1-2; repr. in: id., *Палеографическое описание греческих рукописей IX и X века определенных лет*, vol. 1 (Moscow 1879) 9-11. – Two leaves (ff. 347-348) inserted into this volume (probably in the nineteenth century) are an extraneous fragment from a different but similar Psalter; photograph in: V. Zaitsev et al., *The National Library of Russia, 1795-1995* (St Petersburg 1995) 68. – The bifolium 346-349 comes from yet another MS.

² Previously unknown fragments from several of these Psalters were discovered at the monastery in 1975. In Apdx B1, I have associated them with the parent manuscript whenever this was possible on the basis of their photographs and short descriptions in *The New Finds of Sinai* (Athens 1999). On a now lost fragment from Sinait. gr. 37, once Berol. gr. 4° 2: E. Klostermann, "Ein neues griechisches Unzialpsalterium", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 17 (1897) 339-346.

³ N. Pigulevskaia, "Греко-сиро-арабская рукопись IX в.", *Палестинский сборник* 1/63 (1954) 59-90, incl. full facsimile of the MS.

⁴ D. Harlfinger, "Beispiele der Maiuscula ogivalis inclinata vom Sinai und aus Damaskus", in: M. D'Agostino & P. Degni, eds. *Ἀληθὴς φιλία: Studi in onore di Giancarlo Prato*, vol. 2 (Spoleto 2010) 461-477, esp. 464f., 468f.

⁵ L. Perria, "Scritture e codici di origine orientale (Palestina, Sinai) dal IX al XIII secolo", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.36 (1999) 19-33, esp. 23-25; repr. in: ead., ed. *Tra Oriente e Occidente* (Rome 2003) 65-80, esp. 68-70.

⁶ Petrop. gr. 216, a. 878, f. 350r: *Российская национальная библиотека: Греческие рукописи III-XX вв.* (St Petersburg 2006) 33 [colour photograph]. This leaf is a singleton but evidently belongs together with ff. 1-345, since it has the same codicological characteristics: ruling 20D1, linn. 19 [100 x 82].

⁷ Petrop. gr. 262 (originally part of Sinait. gr. 33), s. IX, f. 1v: *ibid.*, 27 [colour photograph].

⁸ Named in the scribal colophon on f. 350r. Noah is also referred to, together with the scribe, in a versified prayer on f. 337v: Πέρα κλέαζε, Χριστέ, τῷ κεκτημένῳ
σὺν τῷ ζύσαντι τήνδε τὴν βίβλον, μάκαρ,
διδούς ποθοῦσι τὴν ἀνάγνωσιν χάριν.

The Psalters are so similar in terms of writing, codicology and contents that all must have been made in the decades around AD 878-929. The first of these years is the date of Petrop. 216;⁹ the second, that of Sinait. 34. The anonymous copyist of the latter manuscript worked at the Lavra of St Sabas near Jerusalem.¹⁰ Sinaitici 34-36 have the biblical text in both Greek and Arabic; the Moscow fragment, in Greek, Arabic and Syriac.¹¹

A Latin description of the Holy Places from ca. 808 gives an idea how such books may have been used: there were on the Mount of Olives "hermits, sitting each in his own cell: 11 who chant the psalms in Greek, 4 Georgians, 6 Syrians, 2 Armenians, 5 Latins, 1 who chants the psalms in Arabic".¹² A similar situation at Sinai is described in the Arabic scribal colophon (kindly translated for me by Dmitrii A. Morozov):

This sacred book was copied at God's holy place of Mt Sinai by the sinful priest Michael, a disciple of *Abba* Philotheus, and it was copied for *Abba* Zechariah al-Iskaf (the Cobbler). And in the future, let those who climb the sacred mountain and who can read well, read from it for the sacred place. And let no one take it down the mountain, and let the priest who is on the mountain keep it and give it to the man who is going to read from it, and let that man receive it from the priest. And let no one take it away. Should anyone disobey this or lend the book, there will be no forgiveness for him before Christ, and he will not share in the lot of Saint Mary, the mother of Salvation. And, in God's name, let the man who is going to read from this book pray for me the sinner who copied it, keep it close to the said place, and say 'Amen'.¹³

Zechariah the Cobbler was a colleague of *Abba* Nilus, who also practiced ascetic-

---

⁹ On the correct date: M. Swanson, "Some Considerations for the Dating of Fī tatlīt Allāh al-wāhid and al-Ġāmi' wuḡūh al-īmān", *Parole de l'Orient* 18 (1993) 115-141, esp. 136.

¹⁰ On the Arabic colophon of this MS (f. 218r): D. Morozov, "Александрийская эра в лавре св. Саввы Освященного", *Каптеревские чтения* 11 (2013) 69-71.

¹¹ Add also (1) a palimpsested fragment of Odes iv and vii in Arabic and Greek: C. Pasini, "Un frammento greco-arabo delle odi bibliche nel palinsesto Ambrosiano L 120 sup.", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.39 (2002) 33-53 and figs 1-16; (2) two Greek-Arabic fragments once in the Great Mosque of Damascus: M. Mavroudi, "Arabic Words in Greek Letters", in: J. Lentin & J. Grand'Henry, eds. *Moyen arabe et variétés mixtes de l'arabe à travers l'histoire* (Louvain 2008) 321-354, esp. 321-328, 342-353.

¹² M. McCormick, *Charlemagne's Survey of the Holy Land* (Washington 2011) 206f.: inclusi qui sedent per cellolas eorum: qui Graeca lingua psallent xi; Iorzani iii; Syriani vi; Armeni ii; Latini v; qui Saracina lingua psallet i.

¹³ Sinait. gr. 32, s. IX ex., f. 409r.

ism on the summit of Mt Sinai, together with two disciples.¹⁴ In a small company like theirs the Psalter could be read collectively: "Remember him who copied [the book], the least among monks. [Grant] mercy to him who copied [the book], Lord, wisdom to those who read [it], grace to those who listen [to them], salvation to those who own [it]. Amen."¹⁵

Points where one can take a break from reading are marked in our manuscripts, as in most later Psalters, with the rubric *kathisma*. These rubrics are consecutively numbered at their ends. The text between any two adjacent *kathismata* is further subdivided by three *antiphona* (matching the *doxai* in later Psalters) numbered 1, 2, and 3. The number of verses in every individual Psalm is often expressly recorded by the scribe. Every single *antiphonon* and *kathisma* is followed by the sum of verses it contains.¹⁶ As far as I have been able to ascertain, the numbers given in such notes do correspond to the actual number of verses (paragraphs) in the preceding Psalm or section. A final stichometry after Psalm 150 sums the verses for the entire Psalter.¹⁷ The point of this arithmetic must have been to ensure that the text had been copied in full; perhaps it also measured the amount of psalms that one had read. The priest Michael specifies: "The 150 psalms have 4782 verses, as we chant at Holy Sinai."¹⁸ Similar notes in four other Psalters refer to 4782 verses "as we chant in the Holy Resurrection of Christ our God" (i.e. the Church of the Holy

¹⁴ CPG 7377a, BHG 1438w, ed. A. Longo, "Il testo integrale della «Narrazione degli abati Giovanni e Sofronio»", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.2-3 (1965-6) 223-267, esp. 251: ἦν δὲ ὁ γέρων ἡσυχάζων ἄνω, εἰς τὴν ἁγίαν κορυφὴν τοῦ ὄρους, ἔχων ἄλλους δύο μαθητάς. Commentary: S. Frøyshov, "La réticence à l'hymnographie chez des anachorètes de l'Égypte et du Sinaï du 6e au 8e siècles", in: A. Triacca & A. Pistoia, eds. *L'hymnographie: Conférences Saint-Serge* (Rome 2000) 229-245. The text was composed, strictly speaking, after 574 (date of introduction of the Cherubic Hymn) and before ca. 950 (Athon. Karakallou 251, s. X [sic], probably contained it). On the Karakallou MS: C. Faraggiana di Sarzana, "Il paterikon Vat. gr. 2592, già di Mezzoiuso, e il suo rapporto testuale con lo Hieros. S. Sepulchri gr. 113", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* II.47 (1993) 79-96, esp. 90 and pl. 4.

¹⁵ Petrop. gr. 216, f. 348v, ed. V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, 2d edn, vol. 2 (Leipzig 1913) 436.

¹⁶ E.g. Sinait. gr. 36, s. IX, f. 38v and Sinait. gr. 30, s. IX, f. 252v: M. Brown, ed. *In the Beginning: Bibles before the Year 1000* (Washington 2006) 192-195. Notice that in both MSS the rubric δόξα has been added by a later hand.

¹⁷ Sinait. gr. 30, ff. 367v-368r: K. Weitzmann & G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts*, vol. 1 (Princeton 1990) 15 with fig. 2; Harlfinger, "Beispiele", fig. 1 [in colour]; Petrop. gr. 216, f. 308r: A. Sobolevskij & G. Cereteli, *Exempla codicum Graecorum litteris uncialibus scriptorum* (St Petersburg 1913) pl. iii [the actual sum of the numbers listed is 4777; cf. note 19 below].

¹⁸ Sinait. gr. 32, f. 374v: G. Galavaris, "'Sinaitic' Manuscripts in the Time of the Arabs", *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* IV.12 (1984) 117-144, esp. 119.

Sepulchre).¹⁹ Perhaps the latter refers to monastic psalmody of the sort mentioned in an office (ἀκολουθία) of the Hours for Good Friday attributed to the seventh-century Patriarch Sophronius of Jerusalem:

The following should be done: let the monks from St Sabas, St Chariton, St Theodosius and the other monasteries stand inside Golgotha, *chanting in a low voice*, and let the patriarch and the rest of the clergy stand outside, in front of the Skull, so that we [the clergy], too, chant there. [The hymns chanted by the clergy follow.]²⁰

A tenth-century liturgical rule for the Holy Sepulchre explains that the whole Psalter, divided into *kathismata*, was recited in the course of Holy Week.²¹ Such continuous recitation (στιχολογία) must have been the job of the monks.²²

The invariably small format of our manuscripts makes very unlikely their use as choir books in the cathedral of Jerusalem. Non-Biblical additions in some of them suggest that they were, rather, intended for private reading: a passage from John Chrysostom discusses the proper way of studying Scripture;²³ two hagiographic excerpts describe the struggle of monks against temptations;²⁴ a didactic poem by Gregory Nazianzenus explains ascetic virtues;²⁵ a commentary on the Lord's Prayer

¹⁹ Sinait. gr. 28, s. IX, f. [177v] [4782 verses]; Sinait. gr. 30, f. 368r (note 17 above) [4780 verses]; Petrop. gr. 216, f. 308r (note 17 above) [4782 and 4784, both written by the same hand]; Petrop. gr. 216, f. 348r [4782]. The stichometry on f. 303v of Sinait. gr. 29 simply states: "Ἐχουσιν οὖν οἱ ὄν' ψαλμοὶ καθὼς ὑποτέτακται στίχους, δψιβ'.

²⁰ A. Papadopoulos-Kerameus, ed. *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, vol. 2 (St Petersburg 1894) 1-254, esp. 147; cf. 161f. Sophronius's text is also found, without the accompanying liturgical instructions, in Athon. Lavra Δ 11, s. XI, ff. 42r-80r: O. Strunk, "The Byzantine Office at Hagia Sophia", *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1955-6) 175-202, esp. 198 and fig. 12.

²¹ Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα*, 32, 76. On the dating: G. Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church* (Rome 1972) 12-18.

²² On monastic psalmody at the Holy Sepulchre: R. Taft, "Worship on Sinai in the First Christian Millennium", in: S. Gerstel & R. Nelson, eds. *Approaching the Holy Mountain* (Turnhout 2010) 143-177, esp. 174f.

²³ Sinait. gr. 30, ff. 54r-55r: Apdx D2:X5.

²⁴ Petrop. gr. 216, ff. 340v-344v: Διήγησις ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου (BHG 648, CPG 7535) περὶ τοῦ ὀχληθέντος ὑπὸ πορνείας, ed. E. Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis* (Leipzig 1939) 36f. (§ 24); cf. *Палеографические снимки с некоторых греческих, латинских и славянских рукописей Императорской Публичной библиотеки* (St Petersburg 1914) pl. iii.4 (f. 340v); J.-M. Olivier, "Notulle sur le Psautier Uspenskij", *Νέα Ῥώμη* 8 (2011) 59-66, esp. 61-63. — Petrop. gr. 216, ff. 344v-345r: Περὶ ἀκηδίας, edd. J.-C. Guy, *Les Apophtegmes des Pères: collection systématique*, vol. 1 (Paris 1993) 374 (§ vii.41); Olivier, "Notulle", 63.

²⁵ Apdx D2:Gr1.

dwells on God's redemptive power.²⁶ The emphasis of all these texts lies on personal religious effort.

"When you get up from sleep, first of all glorify God aloud, and do not begin your office straight away, but go out of your cell and recite the Creed and 'Our Father'. Then go in and very calmly begin your office", advises *Abba Silvanus* (Apdx E1: 396-398).²⁷ Most of our Psalters begin with the Creed and the Lord's Prayer, evidently as a prelude to the "office" (κωνών) of Psalter recitation.²⁸ The division into endnumbered *kathismata* and *antiphona* shows that the Psalms were read one by one, in consecutive order.

Serial recitation of the Psalms can be combined with the canonical hours, as explained in a tenth-century Georgian document from Jerusalem:

This *Horologion* is established for those who are in the cells.... The solitary monk (*hesychast*) living in [a cell] at St Sabas²⁹ prays the seven Hours thus, with three or five *kathismata*: [select psalms, three *kathismata*, *Hallelujah*, the usual Prime, «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον» three times, reading]. Plan in this form all the diurnal and nocturnal Hours: Terce, Sext, None and Vespers. But at Compline [recite] five *kathismata*. At Matins: the *hexapsalmos*, *Hallelujah*, nine, twelve or fifteen *kathismata*, or the whole Psalter with the Odes or the Triodes.³⁰

²⁶ Apdx D2:R1.

²⁷ See also CPG 7377a, BHG 1438w, ed. Longo, "Testo integrale", 251: καὶ εἰπόντες τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ἡρξάμεθα τοὺς ψαλμοὺς ἀνετῶς.

²⁸ In three cases the Creed and the Lord's Prayer are followed by short poems.

Sinait. gr. 30 (f. 50v), Sinait. gr. 31 (f. 2v), Petrop. gr. 216 (f. 2r-v):

Τῶν τεττάρων πέφυκε τοῦτο σύμβολον
ἄθροισμα τῶν θείων τε καὶ θεηγόρων
τοῖς ὁρθοδόξοις εὐαγῶς βεβλυσμένον.

Sinait. gr. 30 (f. 51r), Sinait. gr. 31 (f. 3r), Petrop. gr. 216 (f. 3r-v):

Προσευκτικὸν δίδαγμα τοῦ Θεοῦ λόγου,
ὃ τοὺς μαθητὰς ἐκπεπαίδευκε φίλους,
περιττοτήτων, ἀστάτων ὑπέρτατον
πολυπλόκων λόγων τε βαττολεξίας,
ἐν ᾧ κέκρυπται μυστικῶν διδαγμάτων
ἅπαν νόημα καὶ θεουργίας λόγος
ζωῆς παρούσης καὶ χρόνων αἰωνίων.

²⁹ The Jerusalem Lavra of St Sabas, where Sinait. gr. 34 was copied in AD 929.

³⁰ Petrop. Syr. NS 16/1, f. 21v: S. Frøyshov, *L'horologe "georgien" du Sinaiticus Ibericus 34* (Ph.D. thesis, Paris 2003) 245, 394, 623-627 [commentary and partial French tr.]; id., "The Georgian Witness to the Jerusalem Liturgy", in: B. Groen et al., eds. *Inquiries into Eastern Christian Worship* (Leuven 2012) 227-267, esp. 256f. Prof. Frøyshov promises a full edition and translation of the text at a future date.

Similar "overlying" of psalmody and Hours is found in Sinait. gr. 863, an "Horologion according to the Rule (κανών) of the Lavra of Our Holy Father Sabas" written in the same type of script and exhibiting the same codicological characteristics as the Psalters discussed in this chapter.³¹ It begins, before Prime, with the first section of a Psalter (Pss 1-8, up to *kathisma* 1), then places the antepenultimate section (Pss 118-132) within Vespers.³² It is as if the recitation of Psalms in numerical order (occurring, in this case, over a single day) has been overlayed with the canonical Hours.

The Georgian prayer rule treats the Odes as integral part of psalmody: "the whole Psalter with the Odes".³³ The latter are always found at the end of our manuscripts in the same sequence: i-ix, xiii, ΦΙ, xiv, ΜΗ, Μ (or Μ, ΜΗ), xii.³⁴ In Petrop. gr. 216 and Sinaitici gr. 30-31 they are subdivided in this manner: first, i through vii are followed by a stichometry for "the Odes" proper;³⁵ second, viii, ix, xiii are followed by a stichometry for "the Hymns";³⁶ third, ΦΙ, xiv, ΜΗ, Μ, xii have no stichometry and are entitled, respectively, Ὑμνος ἐσπερινός, Ὑμνος ἑωθινός, Προφητεία Ἡσαΐου, Ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἀγίου εὐαγγελίου, Προσευχὴ Μανασσῆ.³⁷ In Sinaitici gr. 30-31 the three "Hymns" viii, ix and xiii are unnumbered, unlike the "Odes" i-vii.³⁸ This distinction between "Odes" and "Hymns" is explained by the

³¹ Harlfinger, "Beispiele", 465, 473 and fig. 20a.

³² J. Mateos, "Un horologion inédit de Saint-Sabas", in: *Mélanges E. Tisserant*, vol. 3 (Vatican 1964) 47-76, esp. 48, 56. The fact that Psalm 129 occurs twice within the same office shows beyond doubt that *kathisma* 18 has been inserted into Vespers as an extraneous element.

³³ This must have been the case since the sixth century, witness TLG 5089.001, BHG 1689, ed. P. v.d.Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le jeune*, vol. 1 (Brussels 1962) 36 (§ 37): Καθ' ὅλης δὲ τῆς νυκτὸς καὶ τῆς ἡμέρας ἔψαλλε τοὺς ἑκατὸν πεντήκοντα ψαλμοὺς καὶ τὰς ᾠδὰς πάσας.

³⁴ For the abbreviations used here see p. 5 above.

³⁵ Petrop. gr. 216, f. 329r and Sinait. gr. 31, f. 260r: Ἐχουσιν οὖν αἱ ἑπτὰ (Petrop.) / ζ' (Sinait.) ᾠδαὶ ὡς ὑποτέτακται στί(χους) ρπδ'. A similar note on f. 392r of Sinait. gr. 30 is poorly legible on microfilm.

³⁶ Petrop. gr. 216, f. 333r: Τῶν ὕμνων καὶ ᾠδῶν στίχοι σιη' ᾠδῶν ρπδ', ὕμνων λδ', ὡς εἶναι τοὺς πάντας στί(χους) ,ε' [4782 for the Psalms plus 218 for the Odes]. There are similar stichometries on f. 396r of Sinait. gr. 30 and f. 263v of Sinait. gr. 31.

³⁷ On f. 337v of Petrop. gr. 216, xii is preceded by three short poems: Apdx D7:43.50 and Εἰς τοὺς ὕμνους: Ὑμνοὶ πρέποντες τῇ Θεοῦ παναινέσει,
λαμπρῶς φέροντες τῆς μονάρχου Τριάδος
ὠραιότητα γνωστικαῖς ὑμνωδίαις.

³⁸ In Petrop. gr. 216 viii and ix are numbered thus: (f. 329v) η' Ὑμνος τῶν Τριῶν παιδῶν, (f. 330v) θ' Εὐχὴ τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Θεοτόκου, (f. 331v) ι' Εὐχὴ Ζαχαρίου προφήτου, πατρὸς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου.

liturgical custom (traceable back to the eighth century) of chanting just three Odes at Matins on weekdays: viii and ix are always present, the others alternate (i on Monday, ii on Tuesday, etc.).³⁹ These varying combinations are the "Triodes" of the above-quoted Georgian prayer rule. On Sunday morning, on the other hand, all nine Odes are chanted – as *Abba Nilus* and his companions on Mt Sinai evidently did.⁴⁰ (In Sinait. gr. 32, copied at that monastery, i through ix are numbered, the following texts are not.)

The only reason for xiii to be bracketed as a "Hymn" together with the preceding viii and ix was, it seems, to bring the number of verses in the Psalter to a round 5000.⁴¹ Like the remaining, "supernumerary" texts, it forms a building block of the daily cursus of prayer. The series is not arranged in strictly temporal order: Vespers (xiii, ΦΙ)⁴² precede Matins (xiv), which are then followed by Compline (MH, possibly M, xii).⁴³

Verses (ἱμβοί) are present in many of our Psalters as colophons (to individual text sections or to the book as a whole) and form their principal decoration.⁴⁴ Visual ornament is limited to interlace headbands and an occasional cross-shaped tail-piece.⁴⁵ This evidently reflects the modest circumstances of Christian book produc-

³⁹ H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 239-272, 433-452, esp. 266-268; P. Trepel, "Αἱ εὐχαὶ τοῦ Ὁρθοῦ καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ", *Θεολογία* 25 (1954) 245-259, esp. 255f.

⁴⁰ CPG 7377a, BHG 1438w, ed. Longo, "Testo integrale", 252f.: οὐτε εἰς τὴν τρίτην ᾠδὴν, οὐτε εἰς τὴν ἕκτην ἐποίησε μεσῳδιον [this implies that altogether nine Odes were chanted]; οὐτε εἰς τὰς ᾠδαὶς τῶν Τρίων παιδῶν [vii-viii] τροπάρια, ἀλλ' οὐτε εἰς τὸ Μεγαλεῖον [ix] τὸ «Πᾶσα πνοή». Commentary: S. Parenti, "Mesedi-Mesῳδιον", in: H.-J. Feulner et al., eds. *Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* (Rome 2000) 543-555, esp. 550-554.

⁴¹ See note 36 above; cf. Schneider, "Die biblischen Oden", 445.

⁴² Sinait. gr. 863, s. IX, ff. 99r-v, 102r: Mateos, "Horologion inédit", 56, 58; BHG 1438w, ed. Longo, "Testo integrale", 251.

⁴³ The case for Compline is partly hypothetical because only the first fourteen quires of Sinait. gr. 863 survive, with the text breaking off shortly after MH: S. Parenti, "Un fascicolo ritrovato dell'horologion Sinai gr. 863", *Orientalia christiana periodica* 75 (2009) 343-358, esp. 347f., 354.

⁴⁴ See notes 8, 28 and 37 above and Apdx D7:20, 43, 49, 50, 53. Fol. 347v of Petrop. gr. 216 contains the poem (clearly not composed originally for this MS):

ᾠ παντέποπτα Χ(ριστ)έ, τοῦ Θ(εο)ῦ λόγε,
ὁ πατριῶν {μὲν} ἕξ ἀκ{η}ράτων φυεῖς κόλπων,
διὰ σταυροῦ[ῦ σου τὰ] τ(ῶν) ἀν(θρώπ)ων γένη
ψυχοφθόρου ἐκ θηρὸς ἀρπάσας μόνος,
σώζεις ἀπάσης ἐκ κακῶν ἐπικνοίας
τὸν τοῦδε τεύχους κτητόρα καὶ γραφέα
λιτα[ῖς τῇς] παν(άγνου) καὶ θεοτ(όκου). Ἀμήν.

⁴⁵ K. Weitzmann & G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts*, vol. 1 (Princeton 1990) 15-17 with figs 1-6 [Sinaitici gr. 30 & 32]; Harlfinger,

tion under Abbasid rule, in the late ninth and early tenth centuries.

The uniform "Palestinian" type of Psalter that our manuscripts represent seems not to pre-date the Abbasid period. Sinait. gr. 37 has the same codicological peculiarities as other members of the group but is copied in a slightly different hand: the letters do not prominently lean to the right.⁴⁶ The features described above are present there in recognizable but as yet undeveloped form: only the rubric *doxa* is found where other volumes have *antiphonon* and *kathisma*; the number of verses is given for every Psalm individually but not summed up for each section; Psalm 151 was evidently omitted; MH is entitled Ὑμνος ἐπικολίτιος (not Προφητεία Ἡσαΐου). At the same time, the systematic use of diacritical signs certainly shows Sinait. gr. 37 to be later than 800.

It seems also that the "Palestinian" type was not altogether endemic to the region of Jerusalem and Sinai, because some of its peculiarities are occasionally echoed by Greek Psalters produced in the Latin West. One of those begins with the Lord's Prayer and the Creed.⁴⁷ Another, copied in Milan between 858 and 899, has the Odes in the order i-ix, xi, xii, xiv:⁴⁸ a combination found neither in Latin Psalters nor in those from ninth-century Byzantium.

"Beispiele", fig. 8b [Sinait. gr. 31]. On the colours used for ornamentation: *ibid.*, 463.

⁴⁶ *The New Finds of Sinai* (Athens 1999) figs 50 & 73; L. Politis, "Nouveaux manuscrits grecs découverts au Mont Sinai", *Scriptorium* 34 (1980) 5-17 with pls 1-9, esp. pl. 2b. Prof. Politis dates the MS to the eighth century.

⁴⁷ Gotha, Forschungsbibliothek, Membr. I.17, s. IX, ff. 1v-2r. These texts are followed by a Greek poem, ed. L. Traube, *Monumenta Germaniae historica: Antiquitates: Poetae*, vol. 3, 698.

⁴⁸ Berol. Hamilton 552, ff. 172v-190v: Schneider, "Die biblischen Oden", 246, 248, 485.

§ 3.2. Psalters for Churchgoers

Moscow, State Historical Museum (Государственный Исторический музей), MS Khludov 129d ("The Khludov Psalter")¹ – Paris, Bibliothèque nationale de France, Greek MS 20² – Mount Athos, Pantokrator Monastery, MS 61³

Without being copied by a single hand, the above volumes are so similar in terms of codicology, rubrics and style of illustration that their date and origin must be the same. Their majuscule handwriting is certainly ninth-century.⁴ Their figural miniatures are informed by a strong anti-Iconoclastic tendency and most probably echo the reinstatement of icons in 843.⁵ Their page margins contain a standard series of formulaic refrains.⁶ All three are damaged and there is no guarantee that they were once fully identical in contents: the wording of Ode viii is slightly different in the Pantokrator and Khludov Psalters.⁷

---

¹ Descriptions: Amfilokhii, *Археологические заметки о греческой псалтири, писанной в конце IX века* (Moscow 1866); K. Corrigan, *Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters* (Cambridge 1992) 140-144, 205-208; B. Fonkich, "ХЛУДОВСКАЯ ПСАЛТИРЬ", in: A. Zakharova et al., ed. *Образ Византии: сборник статей в честь О. С. Поповой* (Moscow 2008) 577-586, esp. 579-581. – Partial facsimiles: M. Shchepkina, *Миниатюры Хлудовской псалтири* (Moscow 1977); Amfilokhii, *Археологические заметки*, pls [1]-[12] (ff. 163v-167v, 169r-v in lithographic reproduction); I. Lozovaia & B. Fonkich, "О происхождении Хлудовской Псалтири", in: E. Dobrynina, ed. *Древнерусское искусство* (St Petersburg 2004) 7-20, esp. 9-13, 15, 17 (ff. 165r-167v, 169v). – Full facsimile: *Salterio Chludov* (Madrid 2006).

² J. Anderson, "The Content of the Marginal Psalter Paris. gr. 20", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.35 (1998) 25-35. – Partial facsimile: H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle* (Paris 1929) 40-43, pls lxxiii-lxxviii.

³ J. Anderson, "Further Prolegomena to a Study of the Pantokrator Psalter", *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998) 305-321; J. Lechner, "Quelques remarques sur le rapport entre texte et image dans le psautier Athonis Pantocratoris 61", *Arte medievale* II.1 (2002) 25-34; *Le Mont Athos et l'Empire byzantin* (Paris 2009) 73, 126, 128-131.

⁴ E. Crisci, "La maiuscola ogivale diritta", *Scritture e civiltà* 9 (1985) 103-145, esp. 118f.; Fonkich, "ХЛУДОВСКАЯ ПСАЛТИРЬ", 581-583. Prof. Fonkich proposes a date ca. 850.

⁵ Review of the art historical opinions: A. Grabar, "Quelques notes sur les psautiers illustrés byzantins du IXe siècle", *Cahiers archéologiques* 15 (1965) 61-82, esp. 75-82.

⁶ Amfilokhii, *Археологические заметки*, 10-14; Anderson, "Content", 28f.; id., "Palimpsest", 207.

⁷ I have marked verse divisions with | and given only the varying parts of the text for each verse; cf. H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 433-452, esp. 438f.

Mosq. Khludov 129d, f. 162r-v (the preceding text has been re-written in minuscule): ὁρη καὶ βουνοί | πάντα τὰ φυόμενα ἐν τῇ γῇ | αἱ πηγαί | θάλασσα καὶ ποταμοί | κήτη καὶ πάντα τὰ κινούμενα ἐν τοῖς ὕδασι | πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ | τὰ θηρία καὶ πάντα τὰ κτήνη | υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων | ἐβλογέτω Ἰσραὴλ | ἱερεῖς Κυρίου | δοῦλοι Κυρίου | πνεύματα καὶ ψυχὰι δικαίων | ὅσοι καὶ ταπεινοὶ τῇ καρδίᾳ | Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισαήλ | ἀπόστολοι, προφῆται καὶ μάρτυρες Κυρίου.

Most of the text in the Moscow manuscript was re-written in minuscule ca. 1487,⁸ but its miniatures have not been overpainted.⁹ It is the best preserved among the three, but the last two leaves of what must originally have been its final gathering (ff. 163-167) are lost,¹⁰ and the current ff. 168-169, both singletons, are probably the tail end of a prefatory quire similar to that in the (perhaps) fifth-century *Codex Alexandrinus*.¹¹

One of the *Alexandrinus* prefaces (Apdx D2:E2) is also found in some "Palestinian" Psalters, which on that point evidently follow the same Late Antique tradition as the Khludov. In all other respects the latter differs from them. Its quires begin with the flesh (not hair) side of the parchment.¹² The psalms are periodically divided by the rubrics *doxa* (rather than *antiphonon*) and *kathisma*, none of which are numbered. There is no stichometry. The Odes form a single block of fifteen units (the two constituent parts of vii and of ix being each numbered separately), ending with the colophon ὡδαὶ ιε'.¹³ Their order (i-vi, ix-xii, vii-ix, xiii, xiv) diverges from the "Palestinian" one. The wording of xiv is peculiar.¹⁴ Two further sets of appen-

---

Athon. Pantokr. 61, f. 226r-v: πὺρ καὶ καῦμα, ψῦχο[ς] καὶ καύ[σων] | δρόσ[οι] καὶ νιφετοί, πά[γ]οι καὶ [ψῦχο]ς | [πά]χ[ναι] καὶ χιόνες, νύκ[τ]ες καὶ ἡμ[έ]ραι | φῶς καὶ σκό[τος], ἀστραπαὶ καὶ νεφέλαι | γῆ, ὄρη καὶ [βουνοί, καὶ πάντα] τὰ φυόμενα [ἐν τῇ γῇ] | αἶ πηγαί, θάλασσα [καὶ] ποταμοί, κήτη, [καὶ πάν]τα τὰ κινούμενα ἐν τοῖς ὕδασι | πάντα τὰ πε[τ]εῖν[α] τοῦ οὐρανοῦ, [τὰ] θηρία [καὶ] πάντα τὰ κτή-νη | υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων, εὐλογεῖτω Ἰσραήλ | ἱερεῖς Κυρίου, [δοῦλοι Κυρίου] | [π]νεύματα καὶ [ψυ-χαὶ δικαίων], ὅσοι καὶ ταπεινοὶ τῇ καρδίᾳ | Ἀνα[νία, Ἀζαρία καὶ Μι]σασήλ, ἀπόστ[ολοι], πρ[οφ]ῆτε (!) καὶ μάρτυρες [Κυρίου].

Cf. Sinait. gr. 30, ff. 392r-393v: πὺρ καὶ καῦμα, νύκτες καὶ ἡμέραι | φῶς καὶ σκότος, ψῦχος καὶ καῦμα (sic) | πάχ[ναι] καὶ χιόνες, ἀστραπαὶ καὶ νεφέλαι | Εὐλογεῖτω ἡ γῆ, ὄρη καὶ βουνοί, πάντα τὰ φυόμενα ἐν τῇ γῇ | θάλασσα καὶ ποταμοί, αἶ πηγαί, κήτη, καὶ πάντα τὰ κινούμενα ἐν τοῖς ὕδασι | πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, πάντα τὰ θηρία καὶ τὰ κτήνη | υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων, εὐλογεῖτω Ἰσραήλ | ἱερεῖς Κυρίου, δοῦλοι Κυρίου | πνεύματα καὶ ψυχὰ δικαίων, ὅσοι καὶ ταπεινοὶ τῇ καρδίᾳ | Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισασήλ.

⁸ A note in the lower margin of f. 39r in Mosq. Khludov 129d is in the same hand as the over-written Psalter text and reads: ἡ λαύρα τοῦ ἁγ(ίου) Ἀθανασίου ἐκτῆστη ἔτους ,ςυξθ', (Ἰνδικτιῶνος) δ'· τῇ ,ςλρε' ἔτει εἰσὶν ...; cf. Fonkich, "Хлудовская псалтирь", 583, 585.

⁹ E. Dobrynina, "New Findings on the Khludov Psalter Revealed during Restoration", *Νέα Πώμη* 7 (2010) 57-72.

¹⁰ Shchepkina, *Миниатюры*, 30.

¹¹ Lond. Royal I.D.vii, ff. 10r-11v. Cf. Apdx C5 and Apdx E1:E2-E3.

¹² Fonkich, "Хлудовская псалтирь", 579; Anderson, "Content", 26f.

¹³ Mosq. Khludov 129d, f. 164v: Amfilokhii, *Археологические заметки*, pl. [5].

¹⁴ The versions of the Ὑμνος ἐωθινός in Petrop. gr. 216 (ff. 333v-335r) and Mosq. Khludov 129d (f. 164r-v) are collated by Amfilokhii, "Описание греческой псалтири 862 года из собрания рукописей преосв. Порфирия", *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения* (1873) 1-8,

dices are entitled Τυπικά τῆς ἁγιωτάτης καθολικῆς ἐκκλησίας τὰ κατὰ συνήθειαν ἡγιασμένα¹⁵ and Εὐχαριστία μετὰ τὸ ἄριστον, [αἶρο]μένου τοῦ κανισκίου.¹⁶

I shall discuss these features in reverse order, starting with the "Thanksgiving after a Meal" and then moving backward. The Thanksgiving's first part ("Blessed is God who nourishes" etc.) is quoted in slightly different form by Athanasius of Alexandria (or someone writing under his name), John Chrysostom and the anonymous compiler of the Apostolic Constitutions.¹⁷ Chrysostom cites the hymn as a monastic one, and its subtitle in the Khludov ("when the basket is [carried]")¹⁸ evidently refers to a custom described in the twelfth-century disciplinary rule (*typikon*) of the Constantinopolitan convent of Christ Pantokrator:

Then [at the end of dinner] the superior should say grace and likewise all of them [the monks] in turn, and immediately the basket (κανίσκιον) should be placed to receive the leftovers and first the superior should throw his leftover bread into it, then all the rest while "Blessed is God who nourishes us" is chanted (ψαλλομένου μεταξύ τοῦ «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τρέφων ἡμᾶς»); the pieces of bread should be given to the brothers [i.e. beggars] in front of the gate.¹⁹

The original owner of the Khludov, then, evidently lived at a coenobitic monastery. This was not the famous Constantinopolitan Monastery of Studios, because the "Typika of the Most Holy Ecumenical/Cathedral Church" in the Khludov do not correspond to Studite usage:

---

esp. 3-6; repr. in: id., *Παλαιογραφическое описание греческих рукописей IX и X века определенных лет*, vol. 1 (Moscow 1879) 10; see also id., *Археологические заметки*, pls [4]-[5]. Sinaitici gr. 30-32 have the same text as Petrop. gr. 216.

¹⁵ Mosq. Khludov 129d, f. 165r: Fonkich, "ХЛУДОВСКАЯ ПСАЛТИРЬ", 582.

¹⁶ Mosq. Khludov 129d, f. 167v: Lozovaia & Fonkich, "О происхождении", 15.

¹⁷ CPG 2248, ed. E. v.d.Goltz, *Λόγος σωτηρίας πρὸς τὴν παρθένον* (Leipzig 1905) 46 (§ xii); CPG 4424, ed. *Patrologia Graeca*, vol. 58, 545 (§ lv.5); CPG 1730, ed. M. Metzger, *Les Constitutions apostoliques*, vol. 3 (Paris 1987) 114 (§ vii.49).

¹⁸ No other Psalter gives this prayer the same heading. In the eleventh-century MSS Oxon. Christ Church 44 (f. 263r), Vatic. Barber. gr. 285 (f. 159r) and Athon. Lavra A 13 (f. 255r) it is entitled, respectively, Εὐχὴ πρὸ τοῦ ἄραι παναγ(ιαν), Εὐχ(ή) λεγομέ(νη) μετὰ τὴν ἐστίαν and Καὶ μετὰ τοῦ ἁρίστου λέγου. — Paris. Coislin 213, a. 1027, contains (f. 98r-v) a different Εὐχὴ εἰς τὴν εὐλόγησιν τοῦ κανισκίου τῆς τραπέζης: J. Duncan, *Coislin 213: Euchologe de la Grande Eglise* (Rome 1983) 151.

¹⁹ Tr. R. Jordan, in: J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 725-781, esp. 745 (§ 9); ed. P. Gautier, "Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator", *Revue des études byzantines* 32 (1974) 1-145, esp. 52. — The custom is attested already in the eleventh century: K. Kekelidze, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах* (Tiflis 1908) 307f.; A. Pentkovskii, *Типикон патриарха Алексия Студита* (Moscow 2001) 92, 370.

It should be known that other monasteries which observe the rule of the renowned Studios Convent do not chant the *Typika* at the Eucharistic Liturgy (ἐν τῇ Λειτουργίᾳ), but chant them after dismissal of None... and [the monks] also receive *antidoron* then.²⁰

Indeed, *Typika* with *antidoron* after None are mentioned in the ninth-century rule of Studios and in the late tenth-century rule of the Athonite Lavra.²¹ By contrast, those in the Khludov Psalter include "Hymn Chanted at the Entrance of the Liturgy (2d Plagal Mode)", "Hymn Chanted at the Entrance of the Holy Gifts" and "Hymn Chanted after Communion, When the Holy Gifts are Returned [to the Altar]".²² The last of these hymns ("Let our mouths be filled with praise" etc.) had been introduced by Patriarch Sergius in 624.²³ Seven centuries later, at the time of Nicholas Cabasilas, it was the congregation (οἱ περισσώτεροι πιστοί, τὸ πλῆθος) that would sing it during the Liturgy.²⁴ In the eleventh-century at the Constantinopolitan monastery of the Virgin Evergetis the *Typika* were chanted, contrary to Studite usage, at their proper time (ἐν τῷ καιρῷ αὐτῶν):

At the return of the Holy Gifts we say the [hymn] "Let our mouth be filled [with praise]", then the [proper Psalm] verse [on entering] the refectory (λέγομεν τὸ «Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν», εἶτα ὁ στίχος τῆς τραπέζης). We take a meal, including oil and wine, and straight after eating we rest.²⁵

²⁰ TLG 5326.004, ed. R. Jordan, *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis*, vol. 2 (Belfast 2005) 690f. (§ P.58).

²¹ Thomas & Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 109 (§ 27), 223 (§ 8).

²² Mosq. Khludov 129d, ff. 166v-167r: Lozovaia & Fonkich, "О происхождении", 12f. It could be objected that the title Τυπικά may not refer to these hymns since it does not directly precede them. However, in other Psalters the same texts as the Khludov (Appendices C1 and D3) are found in different order and the exact same title as the one in the Khludov precedes the liturgical hymns, rather than the Creed and Lord's Prayer; e.g. Athon. Lavra Δ 70, a. 984, f. 224r (217r in the old foliation): Alexandros Lauriot, "Ἀναγραφή τοῦ περιεχομένου χειρογράφου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἀθῶν", *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* II.2 (1886) 453-457, 504-507, esp. 456.

²³ TLG 2371.001, ed. L. Dindorf, *Chronicon paschale*, vol. 1 (Bonn 1832) 714D.

²⁴ TLG 3224.001, edd. *Patrologia Graeca*, vol. 150, 456C-D; R. Bornert et al., *Explication de la divine liturgie* (Paris 1967) 238 (§ xli.2-3). Alexandros, a monk at the Athonite Lavra, explains that in his day the hymn was chanted by a specially appointed monk after the others had received Communion, at the moment when the Gifts were being transferred from the altar to the *prothesis*: "Ἀναγραφή", 456n.1. But "Let our mouths be filled with praise" could also be sung by the psalmists: R. Taft, "The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060", *Orientalia christiana periodica* 45 (1979) 279-307, esp. 304f.

²⁵ Jordan, ed. *Synaxarion*, vol. 2, 484f. (§ T.58).

Clearly, the first person plural ("we say", "we take a meal") refers to the entire brotherhood. Likewise, in the same Monastery of the Evergetis, "at Matins we begin the [hymn] 'Glory to God in the highest'" (Εἰς τὸν ὄρθρον τὸ «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ» ἀρχόμεθα).²⁶

In the Khludov Psalter, this latter, matutinal hymn (Ὑμνος ἑωθινός) is immediately followed by the *Typika* and ends with *Trisagion* ("Holy God, holy mighty, holy immortal, have mercy on us!"),²⁷ which is an introductory formula for the Eucharistic Liturgy.²⁸ As a whole, the concluding part of the Moscow manuscript (ff. 164r-167v) thus charts the course of a day from Matins through Divine Liturgy²⁹ to the refectory meal (followed by a period of rest). It contains those parts of the office which, rather than being reserved for priests, deacons or cantors, could be sung by everyone.³⁰

The Matutinal Hymn in the Khludov is also the last item in a numbered sequence of fifteen Odes, preceded in their turn by the 151 psalms. The unnumbered rubrics *kathisma* and *doxa* inserted periodically between these psalms and, on one occasion, between two Odes³¹ are, in effect, punctuation signs, showing that the text was meant to be read sequentially. If such reading took place at night, the last Ode, expressly labelled as matutinal, would form its natural conclusion.

But one could read the Psalter at any time of the day, as Saint Gregentius did, according to his tenth-century biographer:

After dismissal from church, when all [the people] left, he also went out to the portico (προαύλιον), opened his Psalter, which he had brought with him from the town of Antenora, and sat down reading (μελετῶν).³²

That some worshippers carried their Psalters to church as also implied in the (probably) tenth-century vita of Andrew the Fool, which described the following

²⁶ Jordan, ed. *Synaxarion*, vol. 2, 538f. (§ P.08).

²⁷ Mosq. Khludov 129d, ff. 164r-165r: Amfilokhii, *Археологические заметки*, pls [4]-[6].

²⁸ J. Mateos, "Quelques problèmes de l'orthros byzantin", *Proche-Orient chrétien* 11 (1961) 17-35, 201-220, esp. 34.

²⁹ The absence of Prime between Matins and the Liturgy is, again, contrary to the customs of the Studios Monastery: J. Leroy, "Le cursus canonique chez S. Théodore Studite", *Ephemerides liturgicae* 68 (1954) 5-19.

³⁰ This should not be taken to mean that the *Typika* were **always** chanted by the congregation; cf. note 24 above.

³¹ Mosq. Khludov 129d, f. 156r, *doxa* between Odes iv and v. – After Ode iv, the abbot at Studios would leave church to hear confession: M. Arranz, "La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle et l'Euchologe Slave du Sinai", *Studi sull'Oriente Cristiano* 4 (2000) II.41-110, esp. 54.

³² TLG 2833.001, BHG 705, ed. & tr. (slightly modified) A. Berger, *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar* (Berlin 2006) 232f. (§ 2).

occurrence during Palm Sunday festivities in the Constantinopolitan cathedral of Hagia Sophia:

[Andrew] was so greatly delighted by [his miraculous] vision [of King David] that he leapt with joy, exclaiming: "Remember, O Lord, David and all his meekness!" [Ps 131:1] We have heard of the Lady who intercedes with the Lord, and we have found her, together with the delightful Wisdom." When he spoke these words some learned men present there said to him: "What are you talking about, fool? Even this you did not get right! Does the Psalter have next to the verse a sign [picture] of Our Lady in prayer? [The saint and his critics must have been looking at a book with small marginal images like those in the Khludov Psalter.] What is it that you are saying?"³³

In another passage Andrew's disciple Epiphanius and a young friend of his, both of them laymen, are described jointly singing psalms in church at Matins.³⁴ "Audience participation" of this sort explains why the three Psalters discussed here have marginal rubrics with the responsorial refrains used in public worship.³⁵ (By the same token, small Gospel manuscripts contain notes indicating on which day a given Gospel passage was read out in church.)³⁶

According to the same series of marginal rubrics, Pss 3, 50, 62, 148-150 were used "during matins" (κατ' ὄρθρον)³⁷ and Pss 85, 140, "during vespers" (κατὰ λυχνικόν).³⁸ The six matutinal (ὀρθινοί) and vespereal (λυχνικοί) psalms listed separately in the Moscow manuscript do not match these rubrics.³⁹ The list, which also includes hourly psalms, may have been part of the standard prefatory material for Psalters, since it is also found in the late antique *Codex Alexandrinus* and the tenth-century

³³ TLG 5135.001, BHG 115z, ed. & tr. (modified) L. Rydén, *The Life of St. Andrew the Fool*, vol. 2 (Uppsala 1995) 184f. (§ 36): ἄρα ἔχει τὸ ψαλτήριον ἐν τῇ τοῦ στίχου περιοχῇ τὴν κυρὰν πρεσβεύουσιν διασσημειωμένην;

³⁴ Ed. & tr. Rydén, *Life of St. Andrew*, vol. 2, 152-154 (§ 33): Ἐν μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν ὀρθρίσαντος τοῦ Ἐπιφανίου εἰς τὴν τοῦ θεοῦ δοξολογίαν συνηγέρθη αὐτῷ καὶ ὁ ῥηθεὶς νεανίας καὶ σὺν αὐτῷ ἴστατο ψάλλον. ... μεταξὺ τοῦ θείου ναοῦ ἱστάμενος.

³⁵ O. Strunk, "The Byzantine Office at Hagia Sophia", *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1955-6) 175-202, esp. 185-187, 200f. Cf. R. Taft, *Through Their Own Eyes* (Berkeley 2006) 60-67.

³⁶ E.g. Petrop. gr. 219 (the "Uspenskii Gospel"), a. 835, 162 × 102 mm: K. Treu, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in den UdSSR* (Berlin 1966) 86: "Lektionsvermerke und -anfänge, ἀρχὴ und τέλος im Text und am Rande".

³⁷ Mosq. Khludov 129d, ff. 3r, 50r, 60r, 145v.

³⁸ Mosq. Khludov 129d, ff. 85r, 139v.

³⁹ Mosq. Khludov 129d, f. 169r-v: only Ps 140, labelled κατὰ λυχνικόν on f. 139v, is among those listed as "matutinal" (Pss 60, 141, 61) and "vesperal" (Pss 120, 140, 12). Cf. J.-B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, vol. 2 (Rome 1868) 209.

Leo Bible.⁴⁰ The ninth-century Book of Hours Sinait. gr. 864 contains a now defective series of hourly psalms most of which coincide with those listed in the Khludov (Apdx C5).⁴¹ The composition of the quires in Sinait. 864 and the type of majuscule hand in which it is written markedly differ from those in the previously discussed Sinait. 863.⁴² there is no reason whatsoever for assuming that these two Books of Hours share the same geographic origin.

It will be remembered that Sinait. 863 is an "Horologion according to the Rule (κανών) of the Lavra of Our Holy Father Sabas". It contains a section entitled Εἰς τὴν Μετάληψιν⁴³ that can be compared to the Τυπικὰ τῆς ἀγιωτάτης καθολικῆς ἐκκλησίας in the Khludov (Apdx C1). Both collections of texts are meant for those who receive Communion, rather than those who administer it. Both open with the Beatitudes, the Nicene Creed and the Lord's Prayer (in different order). In the Sinaiticus these are followed by two personal prayers; in the Khludov, by six hymns sung⁴⁴ during the public Liturgy. When asked why he does not sing hymns in his cell, the Sinai *Abba* Nilus explains:

As for the psalmody executed with singing and tone, and with the people responding to the initial verses (ὁ λαὸς τὰ ἀκρόστιχα ὑποψάλλουσι) with melody and chant – these things we [monks] leave to readers, psalmists, subdeacons, and deacons, and let the Davidic psalms be our tone....

For singing and *troparia* are of no benefit to monks. They are not for monks but for laymen; they are the decoration and glory of the cathedral church (τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας)....⁴⁵

For this reason the regular church appoints psalmists... to chant and sing with melody and tone and singing, and to lead the people [when they sing] "Holy God" [i.e. the *Trasagion*], and the *prokeimena* and *propsalmata* and *bemati-*

⁴⁰ Lond. Royal I.D.vii, f. 11v; Vatic. Reg. gr. 1, f. 490r.

⁴¹ M. Ajjoub, *Livre d'heures du Sinai* (Paris, 2004) 174-178.

⁴² D. Harlfinger, "Beispiele der Maiuscula ogivalis inclinata vom Sinai und aus Damaskus", in: M. D'Agostino & P. Degni, eds. *Ἀληθὴς φίλτα: Studi in onore di Giancarlo Prato*, vol. 2 (Spoleto 2010) 461-477, esp. 473, figs 17a & 20a.

⁴³ J. Mateos, "Un horologion inédit de Saint-Sabas", in: *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. 3 (Vatican 1964) 47-76, esp. 54f., 64-68. Commentary: R. Taft, "Worship on Sinai in the First Christian Millennium", in: S. Gerstel & R. Nelson, eds. *Approaching the Holy Mountain* (Turnhout 2010) 143-177, esp. 161-167, 172.

⁴⁴ The musical mode for the first of them is indicated.

⁴⁵ The musical mode is not indicated for any of the *troparia* in Sinait. gr. 863: these were evidently recited, not sung.

kia, and (at the entrance of the Mysteries) "We who [mystically represent] the Cherubim"...⁴⁶

That last phrase is the beginning of the "Hymn Chanted at the Entrance of the Holy Gifts" in the Khludov.⁴⁷ This throws into relief the basic difference between the manuscripts discussed in the preceding chapter and those discussed in the present one: Palestinian Psalters were used by desert hermits, the Khludov (and probably its two damaged relatives in Paris and Athos) was made for people living in cities. For the latter, the regular sacramental celebrations at their cathedral church were within easy reach.

---

⁴⁶ CPG 7377a, BHG 1438w, ed. A. Longo, "Il testo integrale della «Narrazione degli abati Giovanni e Sofronio»", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.2-3 (1965-6) 223-267, esp. 263, 265, 254. Tr. & commentary: R. Taft, "Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* III.2 (2005) 173-219, esp. 188-197.

⁴⁷ Mosq. Khludov 129d, f. 166v: Lozovaia & Fonkich, "О происхождении", 12.

§ 3.3. The Holy City and the Great Church

Oxford, Bodleian Library, MS Auct.D.4.1¹ – Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Barber. gr. 285²

The Psalter was a popular book, and scribes must often have had occasion to consult more than one copy of it. Sometimes they record this:

64. For the End, a Psalm of the Ode of David. In some exemplars the title continues with "Ode of Jeremiah and Ezekiel and the Exiled People, When They Were about to Set Out", but such an addition is generally obliterated by all commentators.³

"My praise in a great congregation is of You." [Ps 21:26] Some exemplars add "I will give thanks to You", but this is not found in the accurate ones.⁴

In other exemplars the text has "Bless [the Lord], fire and heat, nights and days. Bless [the Lord], light and darkness, chill and heat. Bless [the Lord], hoarfrosts and snows, lightnings and clouds".⁵

As a rule, it is uncertain whether such notes were actually composed by the person writing them or simply taken over from an earlier manuscript.⁶ The tenth-century calligrapher Anthimus (PMBZ 20460) is a case in point: two dedicatory poems in the Psalter that is his only known product clearly indicate that he worked for himself,⁷ but further verses in the same volume name Euthymius as the scribe and

---

¹ I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften: Oxford, Bodleian Library*, 3 vols (Stuttgart 1977-82) I:27f., 151, III.1:324f.; G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, vol. 2 (Leuven 1989) 84-126; M.L. Agati, *La minuscola "bouletée"* (Vatican 1992) 32f., pl. 15; I. Ševčenko, "Captions to a David Cycle in the Tenth-Century Oxford Auct. D.4.1", in: C. Scholtz & G. Makris, eds. *Πολύπλευρος νοῦς: Miscellanea für Peter Schreiner* (Munich 2000) 324-341.

² A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne* (Paris 1972) 55-65, pls 58-62.

³ Paris. gr. 43, s. XIV, f. 73r-v (Ps 64): Εἰς τὸ τέλος ψαλμὸς ᾠδῆς τῷ Δαυίδ. Ἐν τισιν τῶν ἀντιγραφῶν πρόσκειται τῇ ἐπιγραφῇ «ᾠδὴ Ἱερεμίου καὶ Ἰεζεκιὴλ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς παροικίας, ὅτε ἔμελλον ἐκπορεύεσθαι». Ἡ τοιαύτη δὲ προσθήκη πᾶσιν ἀπαξᾶπλῶς ὠβέλίσται τοῖς ἐξηγηταῖς.

⁴ Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 68v in marg., ed. Dorival, *Chaînes*, vol. 2, 91.

⁵ Bodl. Auct.D.4.1, f. 312v in marg.: Ἐν ἐτέροις ἀντιγραφοῖς κεῖται «Εὐλο(γεῖτε), πῦρ (καὶ) καῦμα, νύκτες καὶ ἡμέραι· Εὐλογεῖτε, φῶς (καὶ) σκότος, ψύχος (καὶ) καῦσον· Εὐλο(γεῖτε), πάχνη (καὶ) χιόνες, ἀστραπαὶ (καὶ) νεφέλαι». Cf. note 7 on pp. 86f. above.

⁶ Cf. E. v.d.Goltz, *Eine textkritische Arbeit des zehnten bezw. sechsten Jahrhunderts* (Leipzig 1899) 7f.

⁷ Apdx D7:4 and Bodl. Auct.D.4.1, f. 300r: Θειοτάτῳ τέτευχεν Ἀνθιμος πόθῳ etc. Verses like these would normally refer just to the commissioner of a manuscript, not its scribe, but the epithet καλλιγράφος strongly suggests that in this case Anthimus must have copied the book with his own hand.

George as his commissioner.⁸ Anthimus must have copied this extra poem from another book, as a curiosity (it carries a triple acrostic). His Psalter also contains a stichometric calculation ending with

a grand total of 150 psalms, 60 *antiphona*, 20 *kathismata*, 4882 verses, as the Holy City of our God [Jesus] Christ chants [them], while the total as they chant in the great church, i.e. the ecclesiast, is 2542 verses, 72 *doxai*.⁹

Did Anthimus do the arithmetic in person? Possibly yes, because no other surviving note of this sort has the exact same figures and wording. Two Psalters roughly contemporary with his cite, respectively, "150 psalms, 60 *doxai*, 20 *kathismata*, 2542 verses according to the ecclesiast and 4799 according to the hagiopolite"¹⁰ and "a total of 150 psalms, 60 *doxai*, 20 *kathismata*, verses" (Fig. 3). The fact that the latter scribe did not write a digit after the word "verses" probably shows that he was expected to calculate their number himself.

The correct total of the numbers listed in Anthimus's table is 4887 rather than 4882, but in principle he could have arrived at accurate sums: the lines of each Psalm in his manuscript are separately counted, e.g.

Αἰνεῖτε τὸν Κ(ύριον) πάντα τὰ ἔθνη·
ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί·
Ὅτι ἐκκραταιώθη τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς·
καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Κ(υρί)ου μένει εἰς τὸν αἰῶνα.
*Ψαλμὸς ριζ'· στίχοι ἐκκλησιαστοῦ β' (καὶ) ἀγιοπο(λίτου) δ'.*¹¹

Why the double stichometry? Most probably because Anthimus used two different exemplars that looked something like this:

exemplar A*
Αἰνεῖτε τὸν Κ(ύριον) πάντα τὰ ἔθνη·
Ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί·
Ὅτι ἐκκραταιώθη ἐφ' ἡμᾶς τὸ ἔλεος αὐτοῦ·
Καὶ ἡ ἀλήθεια Κ(υρί)ου μένει εἰς τὸν αἰῶνα.
Στίχ(οι) δ'.¹²

⁸ Bodl. Auct.D.4.1, f. 36v: W. Hörandner, "Weitere Beobachtungen zu byzantinischen Figuren-gedichten und Tetragrammen", *Νέα Ῥώμη* 6 (2009) 291-304, esp. 295-297 and fig. 4; Ševčenko, "Captions", 326n.8.

⁹ Bodl. Auct.D.4.1, ff. 299v-300r.

¹⁰ Ambros. + 24 sup., s. X, f. 174r: V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, vol. 2 (Leipzig 1913) 72 [read βρμς' and δφρθ']. On this MS: Agati, *Minuscola "bouletée"*, 36, pls 18-19.

¹¹ Bodl. Auct.D.4.1, f. 252v. The text printed here in italics is highlighted in the MS with green wash. Further examples: Dorival, *Chânes*, vol. 2, 124.

¹² Sinait. gr. 30, s. IX, f. 308r.

exemplar B*

Αἰνεῖτε τὸν Κ(ύριον) πάντα τὰ ἔθνη: ἐπαινέσατε αὐτὸν πάντες οἱ λαοί:

“Ὅτι ἐκκραταιώθη τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐφ’ ἡμᾶς: καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Κ(υρί)ου μένει εἰς τὸν αἰῶνα.”¹³

There are three reasons for thinking that exemplar A* must have been very similar to the Uspenkii Psalter (Petrop. gr. 216). First, the latter has four otherwise rare poems in common with Anthimus's volume.¹⁴ Second, the Psalms in both manuscripts are preceded by the Nicene Creed and the Lord's Prayer. Third, Anthimus wrote stichometric notes, exclusively "according to the hagiopolite", only after biblical Odes that are also found in Petrop. 216.¹⁵ It will be remembered that the Uspenski Psalter was copied by a deacon at the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem and that it contains "4784 verses as we chant in the Holy Resurrection of Christ our God".¹⁶ Jerusalem is "the Holy City (ἁγία πόλις) of our God Jesus Christ": thus, by "hagiopolite" (ἁγιοπολίτης) Anthimus evidently meant that his respective exemplar originated from there and/or conformed to Jerusalemite usage.

"The great church, i.e. the ecclesiast" (ἐκκλησιαστής) is a vaguer term. The Constantinopolitan cathedral of Hagia Sophia would be called simply "the Great Church",¹⁷ but "great church" could also refer to any local cathedral:

One day [in Milan] he was going to the great church, i.e. that of the bishop's palace (ἐπὶ τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, τοῦτ' ἔστιν τοῦ ἐπισκοπείου), and reciting the Psalter in the hidden chamber of his heart...¹⁸

¹³ Paris. gr. 20, s. IX, f. 29r.

¹⁴ Apdx D7:43, 50; note 28 on p. 82 above. In Bodl. Auct.D.4.1, f. 37v, the latter two poems are entitled Ἰαμβοὶ εἰς τὸ ἅγιον σύμβολον and Ἰαμβοὶ εἰς τὴν θεῖαν διδασκαλίαν τοῦ [Θ(εο)ῦ] ἡμῶν Χριστοῦ.

¹⁵ Bodl. Auct.D.4.1, ff. 302r [Ode i] στίχ(οι) ἁγιοπ(ολίτου) ιη', 305r [Ode ii] στίχοι ἁγιοπο(λίτου) ο', 306r [Ode iii] στίχοι ἁγιοπολίτου ις', 307v [Ode iv] στίχ(οι) ἁγιοπο(λίτου) λ', 308v [Ode v] στίχοι ἁγιοπολίτου ιδ', 309r [Ode vi] στίχοι ἁγιοπο(λίτου) ιβ', 310v [Ode xii, numbered ζ' in the MS] στίχ(οι) ις', 314r [Ode ix] στίχοι τῶν β' ὠδῶν [i.e. ix.1-ix.2] τοῦ ἁγιοπο(λίτου) ις'. (Odes vii-viii have no stichometry evidently because the text of viii follows the version of the "ecclesiast", not that of the "hagiopolite"; cf. note 5 above.) – Cf. Sinait. gr. 30, ff. 379r [Ode ii] στίχ(οι) ξς', 381r [Ode iii] στίχ(οι) ις', 384r [Ode iv] στίχ(οι) λ', 385v [Ode v] στίχ(οι) ιδ'. (The other Odes in this MS, as far as I can tell from the microfilm, have got no stichometry.) See also H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 28-65, 433-452, esp. 448.

¹⁶ Petrop. gr. 216, a. 878, ff. 350r, 308r: A. Sobolevskij & G. Cereteli, *Exempla codicum Graecorum litteris uncialibus scriptorum* (St Petersburg 1913) pl. iii.

¹⁷ E.g. TLG 3023.010, ed. J. Reiske, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae* (Bonn 1829) passim.

Since Anthimus does not specify what great church he had in mind, his exemplar B* need not necessarily have been Constantinopolitan.

At this point it will be helpful to see what features other manuscripts associate with the ἐκκλησιαστής. The best example is Barber. 285, which has almost the same series of biblical Odes, the same recurrent ἀντίφωνον and κάθισμα rubrics, and the same double stichometry as Anthimus's Psalter.¹⁹ In it:

- Odes iii, iv, v, vi, xi, xii, vii.1, vii.2, ix.2 are additionally numbered ς', γ', δ', ε', η', θ', ι', ια', ιγ',²⁰ and in one instance the scribe termed this numbering "according to the ecclesiast";²¹
- Ode viii is given in two different versions: first "according to the ecclesiast", then "according to the hagiopolite";²²
- the ΦΙ is introduced by the explanation (σχόλιον) "This vesperal hymn below originated in the following manner: It is customary for the holy great church (ἀγία μεγάλη ἐκκλησία) of the Most Holy Sepulchre in Jerusalem to receive on every Easter Saturday new and heavenly light kindled in the oil-lamps above the life-bringing divine Tomb", etc.;²³
- Ode xiv has additional text "according to the hagiopolite";²⁴

¹⁸ TLG 2833.001, BHG 705, ed. & tr. (slightly modified) A. Berger, *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar* (Berlin 2006) 244f. (§ 3).

¹⁹ E.g. Vatic. Barber. gr. 285, s. XI ex., f. 126r [Ps 132]: O. Strunk, "The Byzantine Office at Hagia Sophia", *Dumbarton Oaks Papers* 9-10 (1955-6) fig. 6. – Ibid., f. 139v (after Ps 150): Βίβλ(ος) ψαλμ(ῶν) τῷ Δα(υ)δ ρν'. Ἐχει ὁ ἁγιοπολίτης δόξας ζ', καθ(ίσματα) κ', ὁ δὲ ἐκκλησιαστής ἔχει ἀντίφ(ωνα) ξη'.

²⁰ Vatic. Barber. gr. 285, ff. 145v, 146v-147v, 148v, 149r, 150v, 152r, 154v: G. Hanke, "Der Odenkanon des Tagzeitenritus Konstantinopels", in: H.-J. Feulner et al., eds. *Crossroad of Cultures: Studies in Liturgy and Patristics in Honor of Gabriele Winkler* (Rome 2000) 345-367, esp. 354, 361-367.

²¹ Vatic. Barber. gr. 285, f. 145v: R. Stichel, "Τὸ συρμαῖον", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 26 (1977) 185-192, esp. 189 and fig. 2.

²² Vatic. Barber. gr. 285, ff. 152v (κατὰ τὸν ἐκκλησιαστήν, numbered ιβ') and 153v (κατὰ τὸν ἁγιοπολίτην, numbered η'): Schneider, "Die biblischen Oden", 434f.

²³ Vatic. Barber. gr. 285, f. 155r-v: edd. A. Korakides, *Ἀρχαῖοι ὕμνοι*, vol. 1 (Athens 1979) 63f., 185f., pls 4-5; L. Allatius, *De templis Graecorum recentioribus* (Cologne 1645) 180.

²⁴ Vatic. Barber. gr. 285, f. 156v, **κα(τὰ) τὸν ἁγιοπολίτην**

Κ(ύρι)ε, πρὸς σὲ κατέφυγα, διδάζόν με τὸ ποιεῖν τὸ θέλημά σου, ὅτι σὺ εἶ ὁ Θε(ε)ός μου, ὅτι παρὰ σοὶ πηγὴ ζωῆς, ἐν τῷ φωτί σου ὁψόμεθα φῶς· παρὰ τεινον τὸ ἔλεός σου τοῖς γινώσκουσί σε.

Καταξίωσον, Κ(ύρι)ε, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ ἀναμαρτήτους φυλαχθῆναι ἡμᾶς.

Εὐλογητός εἶ, Κ(ύρι)ε, ὁ Θε(ε)ός τῶν π(ατέ)ρων ἡμῶν, (καί) αἰνετὸν (καί) δεδοξασμένον τὸ ὄνομά σου εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν. Γένοιτο, Κ(ύρι)ε, τὸ ἔλεός σου ἐφ' ἡμᾶς, καθάπερ ἠλπίσαμεν ἐπὶ σοί.

Εὐλογητός εἶ, Κ(ύρι)ε, διδάζόν με τὰ δικαιώματά σου.

- the hymn "Only-begotten Son" in the *Typika* is paired with another hymn "of the church".²⁵

The two "hagiopolite" features, viz. the second version of Ode viii and the appendix to Ode xiv, are precisely matched in Psalters with "verses as we chant in the Holy Resurrection of Christ our God".²⁶ The longer, "hagiopolite" version of Ode xiv was evidently the one used at the Holy Sepulchre in the tenth century.²⁷ As for the "ecclesiast" peculiarities:

- the secondary numbering of the Odes corresponds to their order in the (probably) seventh-century *Psalterium purpureum Turicense*,²⁸ in an eleventh-century copy of CPG 6553 (Fig. 9),²⁹ and in the cathedral Matins of late-Byzantine Thessaloniki;³⁰
- the first version of Ode viii matches the text in the Khludov Psalter;³¹
- the two hymns "Only-begotten Son" and "Most Glorious Mother of Christ"³² were paired in the cathedral Matins of eleventh-century Constantinople³³ and fourteenth-century Thessaloniki.³⁴

Κ(ύρι)ε, τὸ ἔλεός σου εἰς τὸν αἰῶνα· Κ(ύρι)ε, τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου μὴ παρίδῃς· σοὶ πρόπει ἄϊνος, σοὶ πρόπει ὕμνος, σοὶ δόξα πρόπει, τῷ Π(ατ)ρί (καὶ) τῷ Υἱῷ (καὶ) τῷ Ἁγίῳ Πν(εύματ)ι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἁμ(ήν).

²⁵ Vatic. Barber. gr. 285, f. 158v: **Εἰς τὸ «κ(αὶ) νῦ(ν)»· τοῦ ἐκκλη(σιαστοῦ)**· Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χ(ριστοῦ) μ(ητέ)ρα (καὶ) τῶν ἀγγέλων ἀγιωτέραν ἀσιγήτως ὑμνήσωμεν, etc. I have not found this peculiarity in any other MS; cf. Apdx C1.

²⁶ E.g. Sinait. gr. 30, ff. 392r-393v, 396v-398r: notes 7 and 14 on pp. 86-88 above.

²⁷ A. Papadopoulos-Kerameus, ed. *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, vol. 2 (St Petersburg 1894) 74, 144: Εὐθὺς τὸ «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ» ἕως «τοῖς γινώσκουσὶ σε»... Ἐυθὺς «Καταξίωσον, Κύριε, τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ». Cf. *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 73f.

²⁸ Turic. C.84, ff. 210r-223v: E. Crisci et al., "Il Salterio purpureo Zentralbibliothek Zürich, RP 1", *Segno e testo* 5 (2007) 31-98, with accompanying digital facsimile.

²⁹ Marcian. gr. Z.535, s. XI, ff. 318r-343v. The Odes are arranged and numbered as follows: α', β', δ', ε', ς', γ', θ' (actually ix.1, the *Magnificat*), [xi], [xii] (both unnumbered), ζ', η', θ' (actually ix.2, the *Benedictus*), ιγ', [xiv] (unnumbered; only the beginning is written, followed by «ατλ.»). This numbering may well be due to a medieval copyist. The actual ordering of the Odes, on the other hand, is so unusual (Apdx B1:R) that it must go back to an early exemplar. If Hesychius of Jerusalem (fl. ca. 450) is the actual author of CPG 6553, this is very likely to have been the standard order of the biblical Odes in fifth-century Jerusalem.

³⁰ Athen. 2062, ca. 1376-1385, ff. 30r-39v: D. Touliatos-Miles, *A Descriptive Catalogue of the Musical Manuscript Collection of the National Library of Greece* (Farnham 2010) 243f.; Hanke, "Odenkanon", 358f., 366. The MS was evidently used at the cathedral church of Hagia Sophia in Thessaloniki.

³¹ Mosq. Khludov 129d, f. 162r-v: note 7 on pp. 86f. above.

³² For the hymn «Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα» in tenth-century church services at the Holy Sepulchre, cf. Papadopoulos-Kerameus, ed. *Ἀνάλεκτα*, vol. 2, 54, 133.

³³ Paris. Coislin 213, a. 1027, f. 49v: A. Dmitrievskii, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, vol. 2 (Kiev 1901) 1000. The MS was commissioned by a

The term "ecclesiast" occurs in other manuscripts in two further contexts: First, in a tenth-century Psalter, Ode xiv is entitled "Hymn Said According to the Ecclesiast".³⁵ (The text that follows is the same as in the Khludov.) Second, the liturgical calendars in several lectionaries distinguish two ways of celebrating vespers on some major feast days: "office, or order, of the ecclesiast" and "office of the hagiopolite".³⁶ ("Ecclesiast" Vespers begin with Psalms 85 and 140. Both are marked as "vesperal" in the marginal rubrics of the Khludov³⁷ and in an eleventh-century copy of the "Canon of the *Antiphona* of the Great Church of God".³⁸ The 71 rubrics from that list are also written in the upper margins of Barber. 285, above their corresponding groups of psalms.³⁹)

One need not assume that "ecclesiast" meant different things to different scribes:⁴⁰ all the notes discussed above date from the tenth or eleventh centuries and do not contradict each other. According to them, taken as a whole:

- "Hagiopolite" Psalters were characterised by short psalm verses, 60 *antiphonon* rubrics and 20 *kathisma* rubrics, peculiar versions of Odes viii and xiv, the absence of Ode xi and the presence of the vesperal hymn ΦΙ.
- "Ecclesiast" Psalters had long psalm verses, 71 rubrics with responsorial refrains (each corresponding group of psalms being called *doxa* or *antiphonon*), peculiar ver-

"priest of the Great Church and the patriarchal oratories" in Constantinople: P. Kalaitzidis, "Il πρεσβύτερος Στρατήγιος e le due note bibliografiche del codice Paris Coislin 213", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* III.5 (2008) 179-184.

³⁴ Athen. 2062, ff. 6v, 35r: Toulaitos-Miles, *Descriptive Catalogue*, 243f.; *Patrologia Graeca*, vol. 155, 648A (§ cccli), tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 86 (§ 59). – See also Cryptof. A.β.V, s. XI, f. 74v, ed. E. Velkovska, "Il praxapostolos A.β.V di Grottaferrata", in: S. Parenti & ead., *Mille anni di "rito greco" alle porte di Roma* (Grottaferrata 2004) 1-20, esp. 19.

³⁵ Berol. gr. 8° 8 (now in the Jagiellonian Library, Cracow), s. X, f. 256v: "Ὑμνος κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὴν λεγόμενος.

³⁶ E.g. Cryptof. A.β.V, s. XI, ff. 74r, 141r-142r, 212r: S. Parenti, "The Cathedral Rite of Constantinople", *Orientalia christiana periodica* 77 (2011) 449-469, esp. 459-461.

³⁷ Mosq. Khludov 129d, ff. 85r, 139v.

³⁸ Vatic. gr. 342, a. 1087, ff. 16v-17r, Κανὼν τῶν ἀντιφώνων τῶν ψαλμῶν τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἀνθ(ίμου) τοῦ π(α)τριάρχου, ed. J.-B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, vol. 2 (Rome 1868) 209. The calculation at the end of the text is patently incorrect.

³⁹ E.g. Vatic. Barber. gr. 285, ff. 64r, 108r, 113r: Grabar, *Manuscripts*, pls 60f.

⁴⁰ A couple of additional examples: Ode iii is numbered ς' in Vatic. gr. 619, a. 1014, f. 9v and Paris. suppl. gr. 343, a. 1014, f. 158v: Stichel, "Τὸ συρμαῖον", 189; Vatic. gr. 752, a. 1058, ff. 480v-484v contain parallel versions of Ode viii entitled Ἀἶνος τῶν ἀγίων τριῶν παίδων κατ(ὰ) τὸν ἀγιοπολίτην (480v) and κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὴν ψάλλετ(αι) οὕτως (482r).

sions of Odes viii and xiv, Ode xi, and no ΦI. Their Odes were ordered i, ii, iv-vi, iii, ix.1, xi, xii, vii, viii, ix.2, xiii, xiv.

The actual number of Psalm verses seems not to have mattered at first, since it is not recorded in any pre-ninth century Greek manuscript. Stichometry, once introduced, was not always reliable: scribes might miscalculate or even write fictitious numbers.⁴¹ Moreover, not a single surviving Psalter possesses all the "ecclesiast" hallmarks.⁴² Conversely, the earliest manuscript expressly entitled "Psalter, with God, according to the Hagiopolite"⁴³ does have short Psalm verses,⁴⁴ a "hagiopolite" Ode viii⁴⁵ and the ΦI,⁴⁶ but at the same time contains Ode xi⁴⁷ and the "ecclesiast" version of Ode xiv.⁴⁸ Since neither "ecclesiast" nor "hagiopolite" features are ever found in pure form, it is doubtful that an "ecclesiast Psalter" and an "hagiopolite Psalter" actually existed as such: these are types, not entities. The distinction between them was evidently established by scribes like Anthimus who in the tenth century came to notice recurrent differences among the Psalters from which they copied. Those peculiarities that they associated with Jerusalem and the Holy Sepulcher they termed "hagiopolite"; those that they observed in the liturgy of cathedral churches within the Empire they named "ecclesiast".⁴⁹ Two different liturgical traditions were thus indirectly and partially reflected in Psalter manuscripts. To call those manuscripts "liturgical" would be a misunderstanding: most of them con-

⁴¹ E.g. Vatic. Regin. gr. 1 (the "Leo Bible"), s. X, where the stichometric notes start toward the end of the Psalter, on f. 552v. According to them, Ps 131 has 18 verses, Ps 132 has 11, etc.

⁴² Turic. C84 has the "ecclesiast" ordering of the Odes but no responsorial refrains (*hypopsalmata*); Mosq. Khludov 129d has got refrains all right but its Odes are ordered differently.

⁴³ Athon. Lavra Δ 70, a. 984, f. 8r: I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, vol. 2 (Leiden 1981) fig. 49.

⁴⁴ E.g. Athon. Lavra Δ 70, ff. 28v-29v: M.-J. Rondeau, *Les commentaires patristiques du Psautier*, vol. 1 (Rome 1982) pl. 15.

⁴⁵ Athon. Lavra Δ 70, ff. 217v-218r: Ὑμνος τῶν ἁγίων γ' παίδων. The order of verses is the same as in Sinait. gr. 30 (note 7 on pp. 86f. above); the wording is but slightly different (e.g. ψυχὸς καὶ καύσων).

⁴⁶ Athon. Lavra Δ 70, ff. 219v-220r: Εἰς τὸ λυχνικόν.

⁴⁷ Athon. Lavra Δ 70, ff. 221r-222r: Προσευχ(ή) Ἐζεκίου βασιλέ(ως) τ(ῆς) Ἰουδαί(ας).

⁴⁸ Athon. Lavra Δ 70, ff. 220r-221r: Ὑμνος ἑωθινός.

⁴⁹ According to Symeon of Thessalonika (d. 1429), prior to 1204 the "choral office" was used by "cathedral churches all over the world" (καθολικαὶ ἐκκλησίαι πᾶσαι ἀνὰ τὴν οἰκουμένην), esp. those of Constantinople, Antioch, and Thessaloniki: *Patrologia Graeca*, vol. 155, 624B (§ 345); tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 71 (§ 53).

tain, like Anthimus's, extensive commentary to the Psalms and Odes that makes them patently unsuitable for use in church.⁵⁰

When liturgical ceremonies are actually described in primary sources, the evidence does not invariably match the data from Psalters. For instance, at the annual celebrations of 1 September and 11 May in Constantinople,

[t]hree *antiphona* are used. **First [antiphonon]:** Verse 1 «Μακάριος ἀνὴρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν» [Ps 1:1], «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε». Verse 2 «Καὶ ἐν ὁδῷ ἀμαρτωλῶν οὐκ ἔστη» [Ps 1:1], «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε». Verse 3 «Ὅτι γινώσκει Κύριος ὁδὸν δικαίων» [Ps 1:6], «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε». «Καὶ ὁδὸς ἀσεβῶν ἀπολεῖται» [Ps 1:6], «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε». «Glory [to the Father and to the Son and to the Holy Spirit], both now [and ever and unto the ages of ages]!» The same [i.e. «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε»], without being repeated at the end. (Τὸ αὐτό, περισσὴ δὲ οὐ λέγεται.) **Second antiphonon:** «Ἰνα τί ἐφύραζαν ἔθνη, καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά;» [Ps 2:1], triple vespéral «Hallelujah». Verse 2 «Παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό» [Ps 2:2], «Hallelujah». Verse 3 «Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ» [Ps 2:11], «Hallelujah». Verse 4 «Μακάριοι πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτῷ» [Ps 2:13]. «Glory»...⁵¹

Not a single Psalter (Apx B1:M) has «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε»⁵² as a rubric accompanying Psalm 1. Moreover, those Psalm verses that the text quotes in full are short, of the "hagiopolite" type. If this was due to the influence of Jerusalem liturgical practices, it remains inexplicable why such influence made itself felt precisely on two specifically Constantinopolitan feast days marking, respectively, the beginning of the civic year and the anniversary of the capital city's founding.

In Jerusalem itself, the word "hagiopolite" had a technical meaning that is unclear to me.⁵³ It was applied to the Psalter by scribes working in Constantinople,⁵⁴

⁵⁰ The following Psalters with commentary mention the ἀγιοπολίτης: Bodl. Auct.D.4.1, a. 950; Athon. Lavra Δ 70, a. 984; Berol. gr. 8° 8, s. X; Vatic. gr. 619, a. 1014; Vatic. gr. 752, a. 1058; Paris. gr. 164, a. 1070; Vatic. gr. 342, a. 1087; Athon. Iberon 17, s. XI; Vatic. Barber. gr. 455, a. 1276. — The term ἀγιοπολίτης is also found in the following MSS that do not contain commentary: Vatic. gr. 1542, s. X; Sinait. gr. 60, s. XI; Paris. suppl. gr. 343, a. 1014; Paris. gr. 41, s. XI; Vatic. Barber. gr. 285, s. XI ex.; Vatic. gr. 1864, s. XII.

⁵¹ Paris. Coislin 213, a. 1027, f. 82r: J. Duncan, *Coislin 213: Euchologe de la Grande Eglise* (Rome 1983) 123; see also TLG 5331.005, ed. A. Dmitrievskii, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, vol. 1 (Kiev 1894) 153.

⁵² See also TLG 5331.001, ed. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, vol. 1 (Rome 1961) 151f.: ψαλμὸς α', ἐν ᾧ ψάλλεται «Ἀντιλαβοῦ μου, Κύριε»; cf. Strunk, "Byzantine Office", 200.

⁵³ Papadopoulos-Kerameus, ed. *Ἀνάλεκτα*, vol. 2, 126.

Mount Athos,⁵⁵ Antioch,⁵⁶ or Southern Italy.⁵⁷ After the eleventh century, the term was used very seldom.⁵⁸

The two codices which form the focus of this chapter are probably both of Italian origin. Many titles and rubrics in Auct. D.4.1 are highlighted in yellow or green wash: a feature often (but not exclusively) found in Greek manuscripts from Calabria.⁵⁹ Barber. 285 records the Hebrew division of the Psalms into five books: this is peculiar to South Italian Psalters.⁶⁰

⁵⁴ Vatic. gr. 342, a. 1087, f. 245r: Ἐχ[ου]σιν οἱ ρν' ψαλμοὶ στίχ(ους) ,δψπβ'· ὁ ἀγιοπο(λίτης) δό(ξας) ξ', καθ(ίσματα) κ'· ὁ ἐκκλησιαστ(ής) ἀντ(ί)φω(να) ξη'. On the origin of this MS: S. Mercati, "Confessione di fede di Michele categumeno del monastero fondato di Michele Attaliatē", *Orientalia christiana periodica* 21 (1955) 265-273; repr. in: id. *Collocatanea bizantina*, vol. 1 (Bari 1970) 609-617.

⁵⁵ Athos. Lavra Δ 70, f. 8r: Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῶ κατὰ τὸν ἀγιοπολίτην. On the origin of this MS: E. Lamberz, "Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453", in: G. Cavallo et al., eds. *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vol. 1 (Spoleto 1991) 25-78, esp. 30-35, 74f.

⁵⁶ Paris. gr. 164, a. 1070, f. 178r: Ἐχουσιν οἱ ρν' ψαλμοὶ στίχ(ους) ,δψπε'. Ἐχει ὁ ἀγιοπολίτης δό(ξας) ξ', καθ(ίσματα) κ', ὁ δὲ ἐκκλησιαστῆς ἀντίφω(να) ξη'. On the origin of this MS: G. Mercati, "Origine antiochena di due codici greci del secolo XI", *Analecta Bollandiana* 68 (1950) 210-222.

⁵⁷ E.g. Paris. suppl. gr. 343, a. 1014, f. 9r, Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῶ κατ(ὰ) τὸν ἐκκλησιαστὴν κ(αὶ) κατ(ὰ) τὸν ἀγιοπολίτην): M. Rotili, *Arte bizantina in Calabria e in Basilicata* (Cava dei Tirreni 1980) pl. lxxii. Ibid., f. 153r: Βίβλος ψαλμῶν τῷ Δα(υ)ὶδ ρν'. Ἐχει ὁ ἀγιοπολίτης δόξ(ας) ξ', καθ(ίσματα) κ', ὁ δὲ ἐκκλησιαστῆς ἔχει ἀντ(ί)φω(να) ξη'. Ἐχουσιν οἱ ρξ' (sic) ψαλμοὶ στίχ(ους) [---] α' με(τὰ) τὸν ἐκκλησιαστὴν. Vatic. gr. 619, a. 1014, f. 332r (after Ps. 150): Ὁμοῦ τοῦ ἀγιοπολίτου δόξαι ξ' καὶ καθ(ίσματα) κ'. On the origin of these two MSS: S. Lucà, "Scritture e libri della scuola niliana", in: Cavallo et al., eds. *Scritture*, vol. 1, 319-387, esp. 346n.124; F. Newton, "'Expolitio' per l'Umanesimo", in: O. Pecere, ed. *Il monaco, il libro, la biblioteca* (Cassino 2003) 169-179, esp. 171.

⁵⁸ The last dated examples are Vatic. Barber. gr. 455, a. 1276, f. 136v: Stichel, "Τὸ συρμαῖον", 186, fig. 1, and Athos. Lavra B 23, a. 1351, f. 185v: Ψαλμοὶ ρν', δό(ξαι) ξ', στίχοι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστὴν ,βφπβ' καὶ κατὰ τὸν ἀγιοπολίτην ,δψφθ'.

⁵⁹ L. Perria, *Γραφίς: per una storia della scrittura greca libraria* (Rome 2011) 101; cf. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften: Oxford, Bodleian Library*, vol. 3.1 (Stuttgart 1982) 2.

⁶⁰ See note 6 on p. 54 above. – On the MS's origin: J. Leroy, "L'or dans les manuscrits grecs d'Italie", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.14-16 (1977-9) 115-123, esp. 122n.3.

§ 3.4. Prayers for the Day and Night

Mount Sinai, Monastery of Saint Catherine, Greek MS 40 – Mount Athos, Pantokrator Monastery, MS 43¹ – Mount Athos, Iberon Monastery, MS 22 – Cambridge MA, Harvard University, Houghton Library, Greek MS 3²

These are the oldest known Psalters with short hymns (*troparia*) and prayers inserted at each *kathisma*, i.e. after Psalms 8, 16, 23, etc. Harv. 3 is datable, through a paschal table it contains, to AD 1104; Iber. 22 and Pantokr. 43 are written in very similar hands and must have been copied around the same time.³ The *Perlschrift* in Sinait. 40 is less florid and appears to be somewhat earlier; this book's unique title "Psalter, with God, Including Troparia and Prayers for the Day and Night" suggests that it might have been among the very first ones of its kind.⁴ Still, prayers said at every *kathisma* during nightly reading of the Psalter are mentioned long before this in the ninth-century Life of St Athanasia of Aegina.⁵

Since the four manuscripts do not fully overlap in contents, none is likely to have been directly copied from any of the other three. All contain mostly the same prayers in almost the same order: Apdx C3 shows how in other comparable Psalters this initially compact series (marked by me in red) was progressively "diluted" with additions or replacements.⁶ There is no clear evidence when the series was first put together; half the texts in it are of unknown authorship.⁷ It occurs not only in Psal-

---

¹ Ψαλτήριον μετὰ τροπαρίων καὶ εὐχῶν, ἦτοι Τύπος κελλιωτικῆς ἀγρυπνίας (Mt Athos 2004).

² J. Anderson & S. Parenti, *A Byzantine Liturgical Psalter of AD 1105* (Washington [forthcoming]).

³ Pantokr. 43, ff. 6r-8v contain a prayer by "the monk Nicetas Stethatus" (ca. 1005-ca. 1065). A note added on f. 22r *ibid.* records the death of a monk Neophytus in 1148 (ςχνς'). – Iber. 22 and Pantokr. 43 have scribal quire signatures *Ii2*; Harv. 3 has none.

⁴ Sinait. gr. 40, s. XI, f. 1r: Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῳ μετὰ [τροπα]ρίων καὶ εὐχῶν τῆς ἡμέ(ρας) κ(αὶ) τ(ῆς) νυκ(τός).

⁵ TLG 5087.001, BHG 180, ed. F. Halkin, *Six inédits d'hagiologie byzantine* (Brussels 1987) 183 (§ 10): Ἡγρῶπνει δὲ καθ' ἑαυτὴν καὶ δαυϊτικοὺς ἐμελέτα ψαλμούς, καθ' ἓνα τῶν καθισμάτων εὐχὴν μετὰ μεγίστης ποιουμένη τῆς νήψεως. Cf. L. Sherry, in: A.-M. Talbot, ed. *Holy Women of Byzantium* (Washington 1996) 146 (tr.), 138f. (dating).

⁶ I have marked with colour three further cycles of interrelated prayers (Apdx C3-C4). Those in blue occur in early *Euchologia*, primarily Vatic. Barber. gr. 336: M. Arranz, "La liturgie des heures selon l'ancien Euchologe byzantin", in: *Enlogia: Miscellanea liturgica in onore di p. Burkhard Neunheuser* (Rome 1979) 1-19. Those in brown are found in Paris. Coislin 213 under the name of St Basil: J. Duncan, *Coislin 213: Euchologe de la Grande Eglise* (Rome 1983) xxix-xcviii. Those in green seem to form a distinct group among the prayers in the current *Horologion*: C. Lutzka, *Die Kleinen Horen des byzantinischen Stundengebetes*, 2d edn (Berlin 2010) 86f., 94-96. (Those in bold, on the other hand, belong to an early *Horologion* stratum first attested in Taurin. B.VII.30.)

⁷ The fact that several prayers are ascribed to late antique authors does not by itself mean that the series as such is of late antique origin; cf. I. Phountoules, ed. *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον*, 2d edn

ters, but also in five Greek Books of Hours where a prayer is prescribed for each of the twenty-four hours of the day and night (Apdx C4).⁸ The earliest of these, Sinait. gr. 868 and Paris. gr. 331, are palaeographically similar to Harv. 3 and most likely date from the late eleventh century. The structure of such *Horologia* is in itself considerably older, being based on the twenty-four "hourly" psalms listed in the (probably fifth-century) *Codex Alexandrinus*, the ninth-century Khludov Psalter, etc. (Apdx C5).⁹ This *cursus* markedly differs from the now standard canonical Hours, first found in the ninth-century *Horologia* Sinait. gr. 863 and Taur. B.VII.30.¹⁰ It is far from certain, however, that it initially included anything beside hourly psalms: in the ninth-century Sinait. gr. 864, these are written in full but unaccompanied by any non-biblical text (except for the exclamation "Glory to the Father and to the Son" etc. after every third psalm).¹¹ By contrast, Sinait. 40, Pantokr. 43, Iber. 22, Harv. 3, Sinait. 868, and Paris. 331, contain twenty to twenty-four serial units, each comprised of the following (in slightly varying order):

"O come, let us worship and fall down before God our king!...",¹² psalm(s), "Holy God, holy mighty, holy immortal, have mercy on us!" (called *Trisagion*), "Our Father Who art in heaven..." (sometimes replaced by the Nicene Creed), first penitential *troparion*, "Glory to the Father and to the Son and to the Holy Spirit", second penitential *troparion*, "both now and ever and unto the ages of ages! Amen", Marian *troparion*, forty exclamations "Lord, have mercy!", multiple prostrations (*metanoiai*) [cf. Apdx E3:35], prayer(s).

Most of the prayers¹³ and all of the rubrics are formulated in the singular.¹⁴ The

---

(Thessaloniki 1986) 14, 20, 27, 30 (cf. BHG 2395), 33 (cf. BHG 999u-zc), 39, 42, 53, 83, 87 (cf. *Patrologia Graeca*, vol. 46, 984D). The youngest such prayer (Phountoules, 20f.) is an excerpt from the seventh-century life of Symeon of Emesa by Leontius of Neapolis (BHG 1677): *Patrologia Graeca*, vol. 93, 1692C-1693B.

⁸ On this type of *Horologion*: I. Phountoules, *Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος Δοξολογία* (Athens 1963) 69-130; cf. S. Frøyshov, "The Georgian Witness to the Jerusalem Liturgy", in: B. Groen et al., eds. *Inquiries into Eastern Christian Worship* (Leuven 2012) 227-267, esp. 249. It is as yet unknown to what extent the Georgian 24-hour *Horologion* Sinait. N.23, a. 986, resembles the Greek ones.

⁹ This was first noted by E. Diakovskii, *Последование часов и изобразительных* (Kiev 1913) 162f.

¹⁰ Cf. the red and the green Psalm numbers in Apdx C5:sht 2.

¹¹ Sinait. gr. 864, s. IX, ff. 9r-24r: M. Ajjoub, ed. *Livre d'heures du Sināi* (Paris 2004) 174-179.

¹² E.g. Sinait. gr. 40, ff. 32r, 42r.

¹³ Prayers formulated in the plural: Phountoules, *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον*, 39f., 53, 56f., 68, 71, 74, 77, 83f., 91.

¹⁴ E.g. Sinait. gr. 40, f. 109r (before the troparia and prayer for *kathisma* 10): Ὁφείλεις δὲ ποιεῖν τρισάγιον ὑπὲρ πάντων τῶν χριστιανῶν καὶ λέ(γειν)· Σῶσον Κ(ύρι)ε τὸν λαόν σου etc.; *ibid.*, f. 112r (after the troparia and prayer for *kathisma* 10): Μετὰ δὲ τὴν συμπλήρωσιν τοῦτ(ου) ποίει τρισάγ(ιον) ὑπ(ὲρ) τ(ῶν) κεικοιμημ(έ)ν(ων) π(ατέ)ρων ἡμῶν κ(αὶ) ἀδε(λφῶν) κ(αὶ) πάντ(ων) καὶ λέγε τροπάριον

massive length of the *cursus* strongly suggests that the manuscripts were intended for private use.¹⁵ In Sinait. 40, the prayer for the last *kathisma* is immediately followed by additional "midnight prayers": one was expected to have completed the entire Psalter before going to sleep.¹⁶ Harv. 3 contains after its tenth *kathisma* a "Prayer Office for the Trespasses that Occur throughout Day": half the book was to have been read before nightfall.¹⁷ In the Harvard manuscript again, the Odes of Manasses (xii) and Hezekiah (xi) serve as prayers for *kathismata* 16 and 17: since these Odes were standard components, respectively, of Compline (xii) and Nocturns (xi), the second half of the Psalter evidently was to be recited after dusk.¹⁸ Iber. 22, on the other hand, places these two Odes at *kathismata* 9 and 17: in this case all the Psalms were probably read at night.¹⁹ The Odes in Pantokr. 43 are also included in the *cursus* and followed, like the twenty *kathismata*, by a set of three *troparia*, a prayer for the deceased and, finally, bedtime prayers.²⁰

Kathisma 17 in this last manuscript has two prayers instead of (as usual) just one; the second is entitled "Another Prayer for the Same Hour".²¹ A few later Psalters

---

ταῦτα; *ibid.*, f. 227r: Τὸ «Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον)» ν', μ(ε)τ(α)νοίας ιε'· εἴτα στήθι κάτω νεύων κ(αί) τὰς χεῖρας δεσμεύσ(ας) πρόσευξαι ταύτ(ην) τὴν εὐχ(ήν)· [Apx D5:55]; Athon. Iveron 22, f. 35r (after *kathisma* 1): Οὕτως ὀφείλεις ποιεῖν κατὰ ἓν ἕκαστον κάθισμα; Paris. gr. 331, f. 112v (before Vespers): Ποιεῖ δὲ μ(ε)τ(α) τὰς ιβ' ὥρας τρισάγιον ὑπὲρ τ(ῶν) συμβαινόντ(ων) σφαλμάτ(ων) δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, μετανοίας, καὶ ἀπολύει; Sinait. gr. 868, f. 250r (at the end of the Horologion): Ὄφείλεις (δὲ) ἕκαστῃ ὥρᾳ ποιεῖν μετανοίας, ὅσας ἔρα κ(αί) δύνασαι.

¹⁵ Cf. Phountoules, *Ἀκοίμητος Δοξολογία*, 79-81.

¹⁶ Sinait. gr. 40, ff. 221v-222v: Εὐχ(αί) μεσονυκτίου.

¹⁷ Harv. gr. 3, f. 112r-v: Ἀκολουθ(ί)α ὑπὲρ τ(ῶν) συμβαινόντ(ων) δι' ὅλης τῆς ἡμέρας σφαλμάτων.

¹⁸ Harv. gr. 3, ff. 172v-174v, 184v-185r; cf. *ibid.*, f. 257v (where xii is part of Compline), as well as TLG 3105.002, ed. V. Beneshevich, *Тактикон Никона Черногогора* (St Petersburg 1917) 24 (§ 14). – In Sinait. gr. 864, s. IX (ff. 40r-78v), Sinait. gr. 868 (ff. 185v-224r) and Paris. gr. 22, a. 1125 (ff. 242r-244v), Odes xi and xii form, together with Ps 118, the core of the midnight prayer office. – The Horologion in Harv. 3, ff. 233r-261v, contains a lengthy Compline but no Nocturns: evidently because the night of this MS's owner was filled with Psalms recitation.

¹⁹ Athon. Iber. 22, f. 310r-v only gives the first verses of xi and xii, followed by a cross-reference: ζήτ(ει) εἰς τὸ ιζ' / θ' κάθισμα.

²⁰ Athon. Pantokr. 43, ff. 310r-312v: Τρισάγιον ὑπὲρ τῶν προαπελθόντων π(ατέ)ρων καὶ ἀδελφῶν καὶ λοιπῶν συγγενῶν κατὰ σάρακα. Τροπ(άρ)ια· Μνήσθητι Κ(ύρι)ε ὡς ἂ (sic), (Δόξα), Μετὰ τῶν ἀγίων ἀνάπαυσον, (καὶ νῦν), Σὲ καὶ τεῖχος καὶ λιμένα. Τὸ Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον) μ', καὶ μετανοίας, καὶ εἰθ' οὕτως αἱ εὐχαί· [Apx D5:91.90.32.73], Ἐνδοξε ἀειπάρθενε Θε(οτό)κε etc., Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον), Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον), Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον), ἐδόξησον, καὶ ἀπολύει. – The verses of the biblical Odes in the MS are numbered in the margin, in reverse order (e.g. κ', ιθ', ιη', etc. for Ode i on f. 292r), so that they can be intercalated with *troparia*; cf. H. Schneider, "Die biblischen Oden", *Biblica* 30 (1949) 239-272, esp. 267.

²¹ Athon. Pantokr. 43, f. 249r: Εὐχὴ ἐτέρα τῆς αὐτῆς ὥρας.

give even clearer indications of timing: one has rubrics pointing the hour at which a given section of psalms, troparia and prayer(s) was to be read;²² the *kathismata* in another have two parallel sets of *troparia* and prayers, respectively for the day and for the night;²³ in a third one, the offices of a 24-hour *Horologion* are squeezed into the twenty *kathismata* of a Psalter.²⁴ Every waking hour of the owners of these manuscripts were to be marked with devotions: one should (in the apostle's words) "pray without ceasing".

The numerous *troparia* in the twenty-four *Horologia* and in our four Psalters are mostly identical from manuscript to manuscript and fall, according to contents, into distinct classes: penitential (κατανυκτικά) and Marian (θεοτοκία) (Appendices C6, D9, D10). The former are almost invariably formulated in the singular,²⁵ the latter, in the plural. Their date of composition and authorship – if each of the two sets is in fact the work of a single author – are unknown.

The penitential troparia are first found as an organised series in the earliest known *Oktoechoi*: Sinait. gr. 1593²⁶ and Sinait. gr. 824.²⁷ Since the same series re-appears, practically unaltered, in the tenth-century Sinait. gr. 799, the eleventh-century Sinaitici gr. 778 and 779,²⁸ and the *oktoechal* appendices to several *Horologia* and Psal-

²² Cantabr. Dd.IV.39, s. XII, f. 47r: ὠρα γ' κ(ἀ)θ(ισμα) δ', f. 98r: ὠρ(α) ς' κ(ἀ)θ(ισμα) ζ', f. 131v: κ(ἀ)θ(ισμα) θ' τὸ με(σο)νυκτι(κόν), f. 165r: ὠρ(α) θ' κ(ἀ)θ(ισμα) ια', f. 218r: κ(ἀ)θ(ισμα) ιδ' ἀρχ(ῆ) τοῦ ἑσπερινοῦ.

²³ Vindob. theol. gr. 177, s. XII in., ff. 11r, 12r-v, 18r, 19r, 26v, 27r, etc. – This MS also has *troparia* at the *doxai* within the *kathismata*: ff. 32r, 33v-34r, 39v, 41v, 48r, 49v, 56r-v, 58r-v, 65r, etc.

²⁴ Athen. 15, s. XII in., f. 5v (title after Ps 8): Ὡρολόγιον σὺν Θ(ε)ῶ τῶν ἡμερινῶν τε καὶ νυκτερινῶν; *ibid.*, ff. 5v-8r, 12r-13r, 18r-19r, 24r-25r, etc.

²⁵ On their contents: M. Mojzeš, "Introduzione alla teologia e spiritualità dei *Katanyktika* dell' *Oktoichos*", in: B. Groen et al., eds. *Inquiries into Eastern Christian Worship* (Leuven 2012) 433-442.

²⁶ Sinait. gr. 776, Lond. Add. 26113 and Cantabr. Add. 1879.3 are also parts of this MS (the Cambridge leaf having been identified by me), which is datable ca. 850-950 and probably of South Italian origin: H. Husmann, "Hymnus und Troparion", *Jahrbuch des Staatlichen Instituts für Musikforschung* (1971) 7-86, esp. 33 [description]; B. Di Salvo, "Considerazioni sugli Stichera del vespero e delle laudi dell' oktoechos bizantino della domenica", *Orientalia christiana periodica* 33 (1967) 159-175, esp. 166 [dating]; D. Harlfinger, "Beispiele der Maiuscula ogivalis inclinata vom Sinai und aus Damaskus", in: M. D'Agostino & P. Degni, eds. *Ἀληθῆς φιλία: Studi in onore di Giancarlo Prato*, vol. 2 (Spoleto 2010) 461-477, esp. 465, 473, fig. 20b [origin].

²⁷ D. Bucca, "Un antico manoscritto innografico di origine orientale: il Sin. gr. 824", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.43 (2006) 87-136, esp. 107-109, 117-125. The MS dates from the late ninth century and is evidently of Syro-Palestinian origin: *ibid.*, 95-104.

²⁸ On these three *Oktoechos* MSS: Husmann, "Hymnus und Troparion", 34f., 41; F. D'Aiuto & D. Bucca, "Per lo studio delle origini della Paracletica", in: R. Gentile Messina, ed. *Bisanzio e le periferie dell'Impero* (Rome 2011) 73-102, esp. 80.

ters,²⁹ it evidently formed a coherent whole (Apdx D9). Ordered according to the eight musical modes, the *katanyktika* were sung at Matins and Vespers alongside other troparia: ἀναστάσιμα, σταυρώσιμα, etc. The vesperal ones are labelled στιχηρά, the matutinal, καθίσματα. Two particular categories of *stichera* and *kathismata*, the ἀναστάσιμα and μαρτυρικά, have rubrics indicating their fixed place in the church service: Εἰς τὸ «Κύριε, ἐκέκραξα» (Ps 140 at Vespers), Εἰς τὸ «Θεὸς Κύριος» (Ps 117:27a.26a at Matins), Εἰς τοὺς αἴνους (Pss 148-150 at Matins), Τοῦ στίχου (after the final Psalm verse).³⁰ Not so with the *katanyktika*, which were evidently a sort of mobile element – and are for this reason likely to have been added to the original core of vesperino-matutinal hymnography at a later date.

The "floating" state of penitential (and certain other) *stichera* and *kathismata* is evident, for example, in the eleventh-century liturgical rules of two Constantinopolitan monasteries, which prescribe three *troparia* with the concluding Psalm verse (στίχος) at Vespers and Matins, in the following order:

- Sunday Vespers, Monday Matins, Monday Vespers, Tuesday Matins: ἀναστάσιμον, κατανυκτικόν, μαρτυρικόν;
- Tuesday Vespers, Wednesday Matins: σταυρώσιμον, ἀναστάσιμον, μαρτυρικόν;
- Wednesday Vespers, Thursday Matins: ἀναστάσιμον, ἀποστολικόν, μαρτυρικόν;
- Thursday Vespers, Friday Matins: σταυρώσιμον, ἀναστάσιμον, μαρτυρικόν;
- Friday Vespers, Saturday Matins: ἀναστάσιμον, μαρτυρικόν, νεκρώσιμον;
- and so on, with an ἀναστάσιμον and a μαρτυρικόν always present.³¹

This rotational system was not restricted to the capital city, since a south Italian

²⁹ Athon. Vatop. 1248, a. 1074, ff. 34v-40v; Sinait. gr. 868, s. XI ex., ff. 251r-270v; Athon. Dionys. 65, s. XII in., ff. 234r-238v.

³⁰ E.g. Sinait. gr. 1593, ff. 6r-7r, 9v-10v, 13v, 22r-23v, 26r-v, etc.; see S. Kuiumdzhieva, "Отново за ранните осмогласници", *Старобългарска литература* 37-38 (2007) 26-48, esp. fig. 2 (f. 85r).

³¹ A. Pentkovskii, ed. *Туникон нампуарха Алексия Студита* (Moscow 2001) 263 [Mon, Tue], 266-268 [Wed, Thr, Fri, Sat, Tue, Wed]; TLG 5326.004, ed. & tr. R. Jordan, *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis*, vol. 2 (Belfast 2005) 580-585 (§§ P.26-27), 592-603 (§§ P.30-34), etc. On weekends and particular feast days, one or more of these *troparia* may be replaced with special (proper) *troparia* for the feast: e.g. *ibid.*, 602-605 (§ P.35); cf. Jordan, *Synaxarion*, vol. 3, 234-245. The rotation of musical modes, at the rate of one per week, starts on the first Sunday after Easter with Mode I: Jordan, *Synaxarion*, vol. 2, 542f. (§ P.09): εἰς τὸν στίχον στιχηρά τῆς ὀκτωήχου· τὸ πρῶτον ἀναστάσιμον «Τὰς ἐσπερινὰς ἡμῶν εὐχάς», καὶ κατανυκτικὸν ἐν «Ὅτι τὸ πέλαιος πολὺ», καὶ μαρτυρικὸν τὸ πρῶτον «Τῇ πρεσβείᾳ Κύριε», «Δόξα», «καὶ νῦν», etc. Note that unlike the "ordinary" *anastasimon* and *martyricon*, the penitential *sticheron* is not numbered. – The use of two *μαρτυρικά* and one *νεκρώσιμον* on Friday Vespers and Saturday Matins at the Evergetis Monastery seems to have been exceptional: Jordan, *Synaxarion*, vol. 2, 246f. (§ VIII.10), 648f. (§ P.49).

manuscript of AD 1125 explains it along identical lines.³² Rotation of a simpler (either rudimentary or reduced) form is applied in the ninth-century *Horologion* Sinait. gr. 863, where penitential *troparia* are reserved (once again) for Mondays and Tuesdays, *staurosima* – (again) for Wednesdays and Fridays, and *theotokia* – for Thursdays.³³

The liturgical rule compiled by Alexis the Studite, patriarch of Constantinople (1025-43), indicates yet another use for penitential *stichera*:

Every week from Cheesefare itself to the fifth week of Lent we count six verses [from the start] of «Κύριε, ἐκέκραξα» (Ps 140 at Vespers) and the *stichera katanyktika* in the *Oktoechos*, as many as there are, are chanted...³⁴

Penitential *kathismata*, on the other hand, were inserted after the third ode of the matutinal *kanon*:

[On Cheesefare Sunday at Matins] two *kanons* are chanted: a resurrectional and a cheesefare one (the verses of which are chanted twice). After the third ode: the penitential *kathisma* in the *Oktoechos* «Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος»...³⁵

At the Evergetis Monastery a few decades later, this penitential *kathisma* was paired with a Marian *troparion* (both varying in accordance with the weekly musical mode):

[On the Thursday of fifth week, during All-Night Vigil] ἀπὸ γ' [sc. ᾠδῆς]: κάθισμα κατανυκτικὸν τοῦ ἡχοῦ καὶ θεοτοκίον. – [Same day, at Matins] ἀπὸ γ' ᾠδῆς: κάθισμα κατανυκτικὸν τῆς ὀκτωήχου ἡχοῦ πλάγιος β' «Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν τὴν φοβερὰν», «Ἀόξα καὶ νῦν», θεοτοκίον...³⁶

³² Paris. gr. 22, a. 1125, f. 278v: Χρὴ γινώσκειν, ὅτι τῇ Κυριακῇ ἐσπέρα καὶ τῇ β' εἰς τὸν ὄρθρον καὶ ἐσπέραν καὶ τῇ γ' εἰς τὸν ὄρθρον ψάλλονται κατανυκτικά. Καὶ ἐσπέρα τῆς γ' ψάλλονται σταυρώσιμα, ταῦτα καὶ εἰς τὸν ὄρθρον τῆς Τετράδας. Καὶ τῇ ἐσπέρα τῆς δ' καὶ τῇ ε' εἰς τὸν ὄρθρον ψάλλονται [sic] ἀποστολικά. Καὶ τῇ ε' ἐσπέρα καὶ τῇ ς' εἰς τὸν ὄρθρον ψάλλονται σταυρώσιμα. Τῇ ς' ἐσπέρα μετὰ τὸ «Αἰνεῖτε» [Ps 116] ψάλλονται μαρτυριακά. Καὶ τῷ Σαββάτῳ εἰς τὸν ὄρθρον μαρτυριακά εἰς τοὺς αἶνους [Pss 148-150].

³³ Sinait. gr. 863, s. IX, ff. 42v-43v, 58v-59v, 73r-74v; *ibid.*, Chest I, no. 58, ff. 6r-8v: J. Mateos, "Un horologion inédit de Saint-Sabas", in: *Mélanges E. Tisserant*, vol. 3 (Vatican 1964) 47-76, esp. 49-53; S. Parenti, "Un fascicolo ritrovato dell'horologion Sinai gr. 863", *Orientalia christiana periodica* 75 (2009) 343-358, esp. 348f., 356. – Cf. also the rubric in Sinait. georg. 34, a. 940, f. 18r, ed. S. Frøyshov, *L'horologe "georgien" du Sinaiticus Ibericus 34* (Ph.D. thesis, Paris 2003) 126f.

³⁴ This *typikon* is only extant in Slavonic translation, ed. Pentkovskii, *Тупикон*, 236.

³⁵ Pentkovskii, ed. *Тупикон*, 238.

³⁶ TLG 5326.004, ed. & tr. Jordan, *Synaxarion*, vol. 2, 434-437 (§ T.43). The *katanyktikon* and musical mode are identified only in this one case, but the rotation of musical modes evidently began on Meatfare Sunday (mode I).

The aforementioned south Italian manuscript of 1125 gives a detailed description of the midnight service that a monk would celebrate with his brethren in church.³⁷ There, the penitential *kathismata* cum *theotokia* after ode 3 have been displaced by a set of matutinal *troparia*³⁸ and shifted to after ode 6.³⁹ Ode 9 is then followed by a series of penitential *stichera* cum *theotokia*.⁴⁰ The hymns are listed consecutively according to their musical mode and arranged precisely in the manner in which they are found in our Psalters: two penitential *troparia* followed by a Marian one. The hymnography found in Sinait. 40, Iber. 22, Pantokr. 43, Harv. 3, Sinait. 868, and Paris. 331 is seen here in "pre-assembled" form: the hymns are the same as in those six books (Apdx C6).

Other possible forerunners of our group of manuscripts were evidently intended for private use. Five leaves written in what appears to be early, tenth-century *Perlschrift* contain sixteen *katanyktika*, intercalated with select verses from Psalm 50 and framed by bedtime prayers.⁴¹ A quire copied in the twelfth century has "Katanyktika of the Eight Modes" intercalated with *theotokia* and followed by "Prayers Recited to the Modes from I to VIII" and by a penitential *kanon*.⁴² In these two cases not only

³⁷ Paris. gr. 22, a. 1125, ff. 239r-255r: Ἀκολουθία τετυπωμένη παρὰ τοῦ ὁσίου καὶ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ, διδάσκουσα πῶς χρὴ προσπελάζειν τοὺς μοναχοὺς τῷ ἀπροσπελάστῳ Θεῷ ἐν τῷ καιρῷ τῷ μεσονυκτικῷ· Ἐν πρώτοις, τὴν φωνὴν τοῦ ξύλου ἀκούσας, ἀνίσταται ἐκ τῆς κλίνης, λέγων καθ' ἑαυτὸν τὸ τρισάγιον, etc. The use of the third person singular (see also ff. 240r-241v) shows that the owner of this MS was not himself a monk.

³⁸ Paris. gr. 22, ff. 246v-247v: Τροπάρια λεγόμενα καθ' ἑκάστην ἡμέραν εἰς τὸ Ἀλληλοῦῖα, ἥχος πλάγιος δ'· τὰ αὐτὰ δὲ καὶ εἰς τὴν γ' ὥδην ψάλλονται ἀντὶς καθισμάτων.

³⁹ Paris. gr. 22, ff. 249v-250v: Καθίσματα κατανυκτικὰ τῆς ὀκταήχου σὺν τῶν θεοτοκίων. The list includes «Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν τὴν φοβεράν» (f. 250r). The *kanon* is Ἀκατάληπτε Θεέ [Apdx D6:c], ποιήμα Ἰωσήφ (f. 245r).

⁴⁰ Paris. gr. 22, f. 253r-v: Στιχηρὰ κατανυκτικὰ σὺν τῶν θεοτοκίων.

⁴¹ Hieros. Staurou 107, s. X, ff. Ar-Fr: illegible prayer, Ps 67:1-4, untitled prayers [Apdx D5:38.39], Καθί(σματα) κατανυκτικά· [cf. Apdx D9] *K.i.1*, Ps 50:4a, *K.i.2*, Ps 50:6a, *K.ii.1*, Ps 50:7a, *K.ii.2*, Ps 50:9a, *K.iii.1*, Ps 50:11a, *K.iii.3*, Ps 50:13a, *K.iv.1*, *K.iv.2*, *K.iv.7*, *K.v.1*, *K.vi.1*, *K.vi.2*, *K.vii.1*, *K.vii.4*, *K.viii.1*, *K.viii.2*, Εὐχ(ή) ἐπὶ κοίτ(ης)· [Apdx D5:90.9.184]. — On Ps 67 as part of the midnight office: Apdx E3 (below) and TLG 3105.002, ed. Beneshevich, *Тактикон*, 24 (§ 15).

⁴² Athon. Chiland. gr. 4, s. XII, ff. 100r-108v: Καταν[υ]κτικὰ τῶν ὀκτὼ ἡχ(ων)· [Apdx D9:*K.i.3*, *K.i.4*, *K.i.1*, *K.i.2*, Θ.*i.9*; *K.ii.1*, *K.ii.2*, *K.ii.3*, *K.ii.4*, Θ.*ii.1*; *K.iii.1*, *K.iii.3*, *K.iii.2*, Θ.*iii.1*; *K.iv.1*, *K.iv.2*, *K.iv.3*, *K.iv.5*, Θ.*iv.3*; *K.v.1*, *K.v.4*, *K.v.3*, Θ.*v.8*; *K.vi.1*, *K.vi.2*, *K.vi.4*, *K.vi.3*, Θ.*vi.6*; *K.vii.1*, *K.vii.2*, *K.vii.4*, *K.vii.3*, Θ.*vii.2*; *K.viii.1*, *K.viii.2*, *K.viii.4*, *K.viii.3*, Θ.*viii.8*], Εὐχαὶ λεγόμεναι κατὰ ἡχον ἀπὸ τοῦ α' ἕως τοῦ πλ(αγίου) δ'· [Apdx D5:11.3.10.13.two lost.329.293], Κανὼν παρὰ κλητ(ι)κ(ός) εἰς τ(ὸν) Κ(ύρι-ο)ν ἡμ(ῶν) Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν καὶ εἰς τὴν ἄχραντ(ον) αὐτοῦ μ(ητέ)ρα τὴν Θ(εοτό)κον· [Apdx D6:ss]. On the colophon in this MS: L. Politis, "Paläographische Miscellen vom Heiligen Berg", *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957), 310-320, esp. 311, fig. 2.

the hymns but also some of the prayers form part of the core series found in Sinait. 40 and its relatives (Apdx C3).⁴³

The *katanyketika* "moved" into Psalters and *Horologia* evidently because the contents of these short hymns was especially suited to personal devotions. For example:

I think upon the fearful day and lament my evil acts. What answer shall I give to the immortal King? And with what boldness shall I the Prodigal gaze upon the Judge? O compassionate Father, only-begotten Son, and Holy Spirit, have mercy upon me.⁴⁴

The *octoechal* ordering is retained in our manuscripts: the *troparia* attached to a single hour or a single series of psalms are always of the same mode; modes switch, in the regular sequence I through VIII, from one section to the next. Except for a couple of instances in Sinait. 40 (probably the earliest member of the group),⁴⁵ the distinction between (matutinal) *kathismata* and (vesperal) *stichera* is abolished, so that the hymns are entitled simply τροπ(άρια) ἤχ(ος) α', τροπ(άρια) ἤχ(ος) β', etc. (with the specification κατανυκτικὰ occasionally added).

Katanyketika and *theotokia* were not the first *troparia* to enter Psalters: as early as the 970s, special Τροπάρια τοῦ Ἀμώμου were joined to Psalm 118 (inc. «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι»), evidently as part of the midnight devotions that centred on it.⁴⁶ In Sinait. 40, Pantokr. 43, and Iber. 22, these retain their place at *kathisma* 17, interrupting the regular sequence of *katanyketika* and *theotokia*.⁴⁷

While this unit had a fixed place in the daily *cursus*, others could be used more frequently and on varying occasions. Two particular *troparia* appear very often togeth-

⁴³ In the preceding two footnotes, these prayers (nos. 3, 11, 10, 13, 38) are marked in *italics*.

⁴⁴ Tr. Kallistos (Ware) & Mary, *The Lenten Triodion* (London 1978) 668-696, esp. 688.

⁴⁵ Sinait. gr. 40, ff. 126r, 144v, 199v (*stichera*), 212r (*kathismata*). Everywhere else in this MS, the hymns are designated as *troparia*.

⁴⁶ The earliest dated witness is Athen. 47 (of which Petrop. gr. 264 is a detached fragment), a. 975, ff. 237v-239v: Τροπάρια ἄδόμενα εἰς τὸν Ἀμωμον· Τῶν ἁγίων ὁ χορὸς etc., Οἱ τὴν ὁδὸν τὴν στενὴν etc., Οἱ τὸν ἄμνον τοῦ Θεοῦ etc., Ὁ παλάμη (sic) ἐκ μὴ ὄντων πλάσας με etc., Εἰκὼν εἰμι τῆς ἀρρήτου etc., Ὁ ἀπὸ γῆς κατ' ἀρχὰς etc., Ἀνάπανσον ὁ Θεὸς τοὺς δούλους σου καὶ κατὰταξον etc., Τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς Θεότητος etc., Τὸν ἄναρχον καὶ Υἱόν σου Δέσποινα καὶ Θεὸν ἡμῶν ἀπαύστως etc. Headband. Τὰ τραύματα τῆς ψυχῆς μου ἴασαι ἐπαντήλῃσασα etc., Χαῖρε σεμνὴ ἡ Θεὸν etc., Μήτηρ Θεοῦ παναγία δέσποινα τῶν πιστῶν ἀντιληψίς βεβαία etc. – Lond. Add. 36928, ff. 305r-307r, s. X ex., contain the same *troparia* in slightly different order. For their use in the public liturgy, cf. M. Arranz, ed. *Le typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine* (Rome 1969) 11 (§ R-59); *La prière des heures*, 2d edn (Chevetogne 1975) 240-244.

⁴⁷ Sinait. gr. 40, ff. 187r-188r: Τροπάρια; Athon. Pantokr. 43, ff. 245r-247r: no title; Athon. Iber. 22, ff. 250v-253r: Ἐτερά τροπάρια τοῦ Ἀμώμου (after the ordinary ones). In this last case, the older *troparia* are already duplicated and thus in the process of being displaced; cf. Harv. gr. 3, f. 184r-v, where Ps 118 is followed just by ordinary *troparia* in mode VII.

er with the same *theotokion*: Sinait. 40 inserts them, out of modal order, at *kathisma* 10 (ending the first half of the Psalter);⁴⁸ Sinait. 868 uses them for the last hour of the day;⁴⁹ Paris. 331 repeats them at all twelve hours of the day and at Nocturns;⁵⁰ Sinait. 868 and Harv. 3 include them in a sort of "Post-Compline";⁵¹ Harv. 3 also prescribes them before taking Communion, after waking from sleep, and for daily penance.⁵² Some prayers, such as one attributed to St Mardarius, had similarly broad application.⁵³ When reciting the Psalms, "all-purpose" elements like these could probably be interjected at each *kathisma*.⁵⁴

The manuscripts discussed here contain a much richer *cursus*. Whom was it intended for? The owner of Sinait. 868 evidently inhabited a coenobitic monastery: a rubric in the manuscript shows that he would dine in a refectory.⁵⁵ That of Harv. 3, on the other hand, may have lived in seclusion: the *Horologion* appended to his Psalter contains no refectory office and places the preparatory prayers for Communion, unusually, among the Hours for Holy Week (it was probably just then, once a year, that the man would partake of the Eucharist).⁵⁶ The other volumes in the

⁴⁸ Sinait. gr. 40, ff. 107v-108r: Δό(ξα). Τροπάριον. Τροπάριον· Ἐλέησον ἡμᾶς Κ(ύρι)ε ἐλέησον ἡμᾶς· πάσης γὰρ etc. Δό(ξα). Ἐπὶ σοὶ γὰρ πεποιθήμεν μὴ ὀργισθῆς ἡμῖν etc. κ(αὶ) νῦ(ν). Τῆς ἐδὲ πλεονεξίας τὴν πόλιν etc. Now these three *troparia* are used at the Interhour (*mesorion*) of Prime and at Compline; in the mid-eleventh century, they are attested at Compline and Nocturns: TLG 3105.002, ed. Beneševich, *Тактикон*, 24, 27 (§§ 14, 18). Two are present already in the *Horologion* Sinait. gr. 863, s. IX, ff. 43v, 58v: Mateos, "Horologion inédit", 51f. Cf. Apdx E3, where the triad is referred to simply as «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς» καὶ τὰ ὅμοια.

⁴⁹ Sinait. gr. 868, ff. 101v-102r.

⁵⁰ Phountoules, *Ἀκομήτης Δοξολογία*, 72f. Nocturns (Paris. gr. 331, ff. 145r-166v) also include the Τροπάριον τοῦ Ἀμώμου after Ps 118.

⁵¹ Sinait. gr. 868, f. 133v; cf. f. 131v: Μεσώριον τῶν ἀποδείπνων; Harv. gr. 3, f. 256v.

⁵² Harv. gr. 3, f. 233r-234r: Εὐχ(ή) ὀφείλουσα λέγεσθαι ἅμα τῷ τοῦ ὕπνου ἐξεγερθῆναι; *ibid.*, f. 248v: Πρὸ τ(ῆς) τ(ῶν) θεί(ων) κ(αὶ) ἀγί(ων) μυστηρί(ων) μ(ε)τ(α)λήψε(ως); *ibid.*, f. 112r: Ἀκολουθία ὑπὲρ τ(ῶν) συμβαινόντ(ων) δι' ὅλ(ης) τῆς ἡμέρας σφαλμάτων.

⁵³ E.g. Athen. 3, s. XI ex., f. 286r: Εὐχ(ή) ἐτ(έρα), τοῦ ἀγίου Μαρδαρίου· ὅτ(αν) θέλ(ης) λέ(γε) αὐτ(ήν)· [Apdx D5:73]; Athon. Vator. 1231, s. XI ex., ff. 198v-200v: Εὐχ(ή) τοῦ ἀγίου Βασιλείου, εἰς πᾶσαν ὥραν λεγομένην (sc. λεγομένην)· [Apdx D5:23]; Paris. gr. 22, a. 1125, ff. 271r-272r: Εὐχ(ή) τοῦ μεσονυκτίου καὶ πάσης ὥρ(ας)· [Apdx D5:23]; Athon. Dionys. 65, s. XII in., f. 10v: Στίχο(ς) ὁ αἰὲ παρὰ πάντων ἀδόμενο(ς)· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐλέησον ἡμᾶς(ς).

⁵⁴ This may be the reason why in Sinait. gr. 44, a. 1121, f. 7r, the three *troparia* listed above (note 48) are found at the first *kathisma*, again out of order (they are in mode VI).

⁵⁵ Sinait. gr. 868, f. 75r: Πορεύομενο(ς) (δὲ) ἐπὶ τὴν τράπεζαν λέ(γε) τὸν ψαλμ(όν) τοῦτ(ον)· [Ps 141].

⁵⁶ Harv. gr. 3, ff. 249v-251v. Cf. R. Taft, "Changing Rhythms of Eucharistic Frequency in Byzantine Monasticism", in: M. Bjelawski & D. Hombergen, eds. *Il monachesimo tra eredità e aperture*

group give no clear indication of their owners' lifestyle, but there is little doubt that all were copied for monastics: a layman would hardly have had time for the lengthy devotions recorded in them. Such books regulate a monk's individual prayer observances with the same meticulousness with which liturgical rules (*typika*) regulate collective worship. A number of these rules were promulgated during the eleventh century in an effort to impose stricter monastic standards⁵⁷ – our Psalters and *Horologia* are most probably another product of the same reformist endeavour.

Comparable regulatory intentions underlie a *Hypotyposis* ("Exposition") that Nicetas Stethatus wrote in his old age, as abbot of the Studios Monastery at some point after ca. 1060:⁵⁸

My beloved children and my brethren and fathers, you often insisted that I leave you a written exposition of our monastic philosophy and way of life: how you should sit in the sitting-corner of [your] cells and what spiritual activity you should pursue there... (Apx E3)

Nicetas states that he is simply reviving ancient monastic customs previously fallen into neglect: a claim that may be verified by comparing his instructions to those of two Studite predecessors of his. He mentions "the Twelve Psalms", Psalm 118 and reading as part a "great office" (μεγάλη ἀκολουθία) before going to sleep.⁵⁹ Symeon the Elder (d. ca. 990) similarly recommends to solitaries a nocturnal vigil consisting of reading (evidently from Scripture), (unspecified) penitential prayer, a *kanon*, "the Twelve Psalms", Psalm 118, and the Prayer of St Eustratius (Apx D5:39).⁶⁰ Patriarch Alexis (1025-43), former abbot of Studios, writes in the rule he composed for his Monastery of the Mother of God:

And during Lent.⁶¹ [About] **those of the monks who always wish to**

(Rome 2004) 419-458, esp. 427f., 447f. – The owner of the Harvard Psalter is depicted on f. 8v dressed in cowl and prostrate at Christ's feet.

⁵⁷ On this monastic reform movement see now: R. Jordan & R. Morris, *The Hypotyposis of the Monastery of the Theotokos Evergetis* (Farnham 2012) 20-28; D. Krausmüller, "The Abbots of Evergetis as Opponents of 'Monastic Reform'", *Revue des études byzantines* 69 (2011) 111-134, esp. 111-119.

⁵⁸ On the chronology of Stethatus's life: F. Lauritzen, "Areopagitica in Stethatos", *Византинистический вестник* II.72 (2013) 199-215, esp. 199-204; cf. D. Krausmüller, "Private vs Communal: Niketas Stethatos's *Hypotyposis* for Stoudios", in: M. Mullett, ed. *Work and Worship at the Theotokos Evergetis* (Belfast 1997) 309-328, esp. 309f.

⁵⁹ Stethatus's "Twelve Psalms" are Pss 30, 74, 34, 61, 66, 68, 72, 93, 95, 133, 137, 138. I do not know of any parallel for this series. Cf. note 66 below.

⁶⁰ TLG 3117.001, edd. *Patrologia Graeca*, vol. 120, 681 (§ 144); H. Alfeyev, *Syméon le Studite: Discours ascétique* (Paris 2001) 102 (§ 24).

⁶¹ The text here may be defective and the phrase may belong to the preceding paragraph: it is unusual for a title to begin with "and".

chant every night in their cells after Compline: Upon dismissal from Compline all pious monks ought to go [reading *въиδοуму*] each to his own cell. *Ps* 26 (inc. «Κύριος φωτισμός»), *Ps* 31 (inc. «Μακάριοι ὧν»), and *Ps* 56 (inc. «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν»). [First] these three psalms in a row, then «Ἅγιος ὁ Θεός» [i.e. *Trisagion*], then *troparion* «Ἀγκάλας πατρικᾶς». «Δόξα», another *troparion*: «Ὅταν ἔλθῃς», «καὶ νῦν», «Μητέρα σε Θεοῦ», 30 times «Κύριε ἐλέησον».⁶² Then, after saying «Δεῦτε προσκυνήσωμεν», they chant three more psalms in a row: *Ps* 37 (inc. «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ»), *Ps* 38 («Εἰπα· Φυλάξω τὰς ὁδούς»), *Ps* 40 («Μακάριος ὁ συνίων»). Then «Ἅγιος ὁ Θεός», then *troparion* «Τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν»,⁶³ «Δόξα», «Ὅλον μου τὸν βίον», «καὶ νῦν», «Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς»,⁶⁴ 30 times «Κύριε ἐλέησον». And again they say three times «Δεῦτε προσκυνήσωμεν», and chant *Ps* 69 («Ὁ Θεός, εἰς τὴν βοήθειάν μου»), *Ps* 70 («Ὁ Θεός, ἐπὶ σοὶ ἤλπισα»), and *Ps* 76 («Φωνῇ μου»), and «Ἅγιος ὁ Θεός». Then *troparion* «Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν», «Δόξα», «Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος», «καὶ νῦν», «Τῆς εὐσπλαγχνίας»,⁶⁵ 30 times «Κύριε ἐλέησον». And again they say three times «Δεῦτε προσκυνήσωμεν», [then] *Ps* 101 («Εἰσάκουσον, Κύριε, τῆς προσευχῆς»), and Manasses's Prayer («Κύριε παντοκράτορ ὁ Θεός») [Ode xii], and *Ps* 50. «Ἅγιος ὁ Θεός», «Ὁμματι εὐσπλάγχνῳ», «Δόξα», «Ὁ χρόνος μου συντελεῖται», «καὶ νῦν», «Ὁ δι' ἡμᾶς γεννηθείς».⁶⁶ Then «Δόξα ἐν ὑψίστοις» [Ode xiv], at the end of which they chant *stichera* of the current [i.e. the week's] mode: two *katanyktika* and one *martyrikon*. After the first *sticheron* one says the *stichos* «Ἰδοὺ δὴ εὐλογεῖτε τὸν Κύριον» [Ps 133:1], and after the other one, «ἐν ταῖς νυξὶν ἐπάρατε» [Ps 133:2]. After «Δόξα», *nekrosimon*; after «καὶ νῦν», *theotokion*. And 50 times «Κύριε ἐλέησον», then «Ἅγιος ὁ Θεός», then «Въкоупь се» [?], «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου», «Τῆς μετανοίας γεγωνώς», «Τὰς ἀλγηδόνας τῶν ἀγίων», «Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν», «Ὁρθοδοξίας ὁδηγέ». After «Δόξα», the *nekrosimon*

⁶² All three *troparia* are in mode I.

⁶³ For the Slavonic translations of this *troparion*, cf. Amfilokhii, "О покаянных тропарях и молитвах", *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения* 17 (1880) 132-191, esp. 152, 161, 170.

⁶⁴ All three *troparia* are in mode IV.

⁶⁵ All three *troparia* are in mode VI.

⁶⁶ All three *troparia* are in mode VIII. — The vigil described by Alexis may well be a simplified version of an older, more extensive *cursus*: he inexplicably does not include *troparia* in musical modes II-III and VII; seven of his twelve scriptural items (*Pss* 26, 31, 56; 37, 38, 40; 69, 70, 76; 101, Ode xii, *Ps* 50) are present in the ancient list of hourly psalms for the day and night (Apx C5); cf. also the "twelve psalms" listed in Vatic. gr. 1877, a. 1292, ff. 198v-199r, ed. A. Dmitrievskii, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, vol. 1 (Kiev 1894) 875f.

«Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός; after «καὶ νῦν», «Μήτερ ἄγια». Then the aforementioned prayer «Δὸς ἡμῖν, δέσποτα». Then the Prayer of St Eustratius «Μεγαλύνων μεγαλύνω σε», 30 times «Κύριε ἐλέησον», and prostrations [measured in number] according to one's strength.

At midnight everyone should chant «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι» [Ps 118], «Ἅγιος ὁ Θεός», *troparion* «Ἐν κλίνῃ κατακείμενος», and add another *troparion*: «Ἄνες μοι, Κύριε, ἄνες». «Δόξα», «Ἀνάπαυσον, Σώτερ ἡμῶν»; after «καὶ νῦν», «Ὁ ἐκ παρθένου ἀνατείλας»,⁶⁷ and 50 times «Κύριε ἐλέησον». And prostrations, according to one's strength.⁶⁸

If we are to take Alexis at his word, this midnight observance must have been a well-established custom at Studios.⁶⁹ Stethatus stretches it into a much longer series of recurrent prayer offices that strikingly resemble those found in our manuscripts (Apx C4-C6). Many of the *troparia* and prayers are the same in all cases; Sinait. 40 has a rare prayer (Apx D5:255) in common with the *Hypotyposis*; the authorship of another one is expressly attributed to Stethatus in both the *Hypotyposis* and Pantokr. 43.⁷⁰ The connection between Nicetas and the scribes who produced our group of books is thus evident. It remains unclear, however, whether Stethatus used the *cursus* presented in these volumes as a basis for his own, or whether the system he devised was itself the source of our Psalters and *Horologia*. Either way, this new *cursus* certainly included a good deal of older material: the twenty-four "hourly" psalms, the series of penitential and Marian *troparia*, a number of individual prayers. None of the manuscripts in our group can be demonstrably linked to the Studios Monastery, where Stethatus wrote. The church calendar in Harv. 3 gives, as far as I can tell, no clear indication of provenance.⁷¹ Sinait. 40 has a versified scribal colophon (f. 248v) that reads: [Εἴληφεν τέρε]μα ψυχ[ω]φ[ε]λ[ω]ν ῥημά[τ]ι(ων). / Καλλιγροα-φ(έν) [ὅ]πὸ [τ]οῦ Καλλιστ[ρ]άτ[ου] / Μον(ῆς) [[τ(οῦ) Προδρόμου]] [ἐν]τὸς [ἐ]ν ξενῶνι. I cannot identify the scribe Callistratus or the guesthouse/hospital where he

⁶⁷ All four *troparia* are in mode V.

⁶⁸ Pentkovskii, ed. *Типикон*, 413.

⁶⁹ Pentkovskii, ed. *Типикон*, 368: "*Hypotyposis* Concerning the Monks' Food and Drink, and Every Other Rule, and Behaviour [παραστάσεις] in Church and Elsewhere: Established without Writing in the Studios Monastery by Our Holy Father Theodore the Confessor Who was Abbot There, and Committed to Writing by the Holy and Ecumenical Patriarch Alexis in the Monastery of the Mother of God that He Founded".

⁷⁰ Athon. Pantokr. 43, f. 6r: Εὐχὴ ἑτέρα, ὁμοίως πρὸ τῆς Μεταλήψεως, Νικήτα μοναχοῦ τοῦ Στιθάτου (sic) [Apx D4:κβ].

⁷¹ Harv. gr. 3, ff. 262r-279v: Συναξάριον ἥτοι μηνολόγιον τοῦ ὅλου χρόνου· μετὰ τ(ῶν) ἀπολυτικίων ἡγου(ν) τῶν τροπαρίων τῶν ἐορτασόμενων ἡμερῶν καὶ τῶν ἐπισήμων ἀγίων τῶν ταῦτα ἐχόντων.

worked.⁷²

A Psalter copied in 1087 includes a short excerpt from Stethatus (Apdx D2:V6) that would only have been of interest to someone associated with Studios: it was there that the curious words «ἀλλ' ἐνευεν ἀλληλοῦῖα» were added after chanting "Hallelujah".⁷³ The same Psalter, however, contains no trace of the numerous *troparia* and prayers recommended in the *Hypotyposis*. This makes it uncertain if the devotions that Nicetas promoted actually took root at his own monastery.

In stark contrast to Stethatus's lengthy private *cursus*, his younger contemporary Nikon of the Black Mountain (writing ca. 1055-60)⁷⁴ prefers that monks always pray together, in church, allowing them no more than twenty-four psalms in their cells:

On Private Psalmody

It should be known that just as no brother is permitted to eat alone in the cell, outside of the refectory..., so prayer or psalmody should be performed not in private but always in an assembly. In the cells, it is only fitting to chant things that are intended for comfort, entreaty, or the raising of conscience. Since we have adopted to chant Compline in common,⁷⁵ from the Monday of *Artoklasia* to 15 August everyone must chant in his cell the *kathisma* «Μακάριος ἀνὴρ» [Pss 1-8], «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός» [Ps 50], make as many prostrations as he can, and then, because of the shorter night and the work ahead [of him],⁷⁶ dismiss [ἀπολύειν]... From 15 August till the end of September one should add the *kathisma* «Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε» [Pss 9-16], with prostrations [to the same measure] as before. From the beginning of October to the feast of St Philipp [14 Nov.] it is good to add «Ἄγα-

⁷² The scribal quire signatures in Sinait. gr. 40 are in the middle of the lower margin of each quire's last page (*Im3*).

⁷³ Athon. Vatop. 761, f. 206r; cf. J. Darrouzès, *Nicetas Stéthatos: Opuscles et Lettres* (Paris 1961) 32, 500f.

⁷⁴ On the date: Thomas & Constantinides Hero, eds. *Documents*, 377, 383. Cf. Th. Giankos, *Νίκων ὁ Μανρορεΐτης* (Thessaloniki 1991) 97-99, 138.

⁷⁵ Since several eleventh-century Psalters contain Compline – and no other canonical hour, – it seems that Compline was often performed in private: Athon. Lavra A 13, ff. 255r-256v; Petrop. gr. 695, ff. 211v-212v, 215r-v; Vatic. gr. 1966, ff. 183r-185v; Scorial. Ψ.I.2, f. 530r-v. See also *Patrologia Graeca*, vol. 155, 620C; tr. H. Simmons, *Treatise on Prayer* (Brookline 1984) 68 (§ 51).

⁷⁶ Note that the Studite monks to whom Stethatus recommends his lengthy prayer *cursus* had servants: μηδὲ ὁμιλίας ἀξιῶν πρὸ τούτου τὸν καθυπηρετοῦντά σοι ἀδελφόν; συναγαγὼν τοὺς καθυπηρετοῦντάς σοι ἀδελφούς (Apdx E3).

πήσω σε, Κύριε» [Pss 17-23], making the *kathismata* three [in number], or «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός» [Ps 50], without abandoning the prostrations....⁷⁷

Nicon, the compiler of the *Pandects*, based his rule on the venerable tradition⁷⁸ that "singing and *troparia* are of no benefit to monks"⁷⁹ (cf. Apdx E1:409-411), that they "harden the heart, insulating it against compunction" (Apdx E1:393f).⁸⁰ Since it was no longer possible in Nicon's day to fully banish hymnography from monasteries, he decided – at the same moment when elsewhere entire series of *troparia* were being imported into private Psalters and *Horologia* – to banish it from the cell and limit it to church singing. Such purism, of which Nicon was evidently not the sole advocate, led to converting originally private devotional observances into communal ones, i.e. to adopting a strictly coenobitic pattern of worship.⁸¹ Perhaps as a result of this development, Psalters with *troparia* and prayers disappear from view after the mid-twelfth century⁸² – to re-emerge about a hundred years later (Apdx C3).

⁷⁷ This part of the text is only extant in Slavonic translation, ed. Beneshevich, *Тактикон*, 30f. (§ 24); cf. R. Allison, in: Thomas & Constantinides Hero, eds. *Documents*, 391f.

⁷⁸ On the use of patristic precedents by eleventh-century monastic reformers: D. Krausmüller, "The Athonite Monastic Tradition during the Eleventh and Early Twelfth Centuries", in: A. Bryer & M. Cunningham, eds. *Mount Athos and Byzantine Monasticism* (Aldershot 1996) 57-65, esp. 62f.

⁷⁹ CPG 7377a, BHG 1438w, ed. A. Longo, "Il testo integrale della «Narrazione degli abati Giovanni e Sofronio»", *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.2-3 (1965-6) 223-267, esp. 265. The story is included in Nicon's *Pandects* (Apdx E1:421ff.).

⁸⁰ This story was anthologised both by Nicon in the *Pandects* and by his contemporary Paul in the *Evergetinos*: J. Wortley, "How the Desert Fathers 'Meditated'", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 46 (2006) 315-328, esp. 326n.53. Paul failed to draw from it the conclusions that Nicon did, and his *typikon* lets monks perform a good part of the divine office in their cells: TLG 5326.001, ed. P. Gautier, "Le typikon de la Théotokos Évergetis," *Revue des études byzantines* 40 (1982), 15-95, esp. 23 (§ 4): Ἀπιδόντας δὲ ἐν τοῖς κελλίοις ὑμῶν τὴν ὀφειλομένην ἐκτελεῖν πᾶσαν ἀκολουθίαν μετὰ τῶν συνήθων εὐχῶν καὶ γονυκλισιῶν κατὰ τὸν ἀνωτέρω ῥηθέντα τύπον, τοὺς ἕξ φημι ψαλμούς, τὴν τρίτην ὥραν καὶ τὴν ἕκτην; tr. Jordan & Morris, *Hypotyposis*, 155, 218.

⁸¹ D. Krausmüller, "Liturgical Innovation in 11th- and 12th-Century Constantinople", *Revue des études byzantines* 71 (2013) 149-172, esp. 157-169.

⁸² A prominent exception is the *Horologion* Leimon. 295, which probably dates (judging from the style of its illustrations) ca. 1150-1200, includes a series of hourly offices very similar to that in Paris. gr. 331 and Sinait. gr. 868, and was clearly copied for a monk living in a coenobium: witness the rubric (p. 201) Μετὰ δὲ ταῦτα τὸν τοῦ λυχνικοῦ σημαντῆρα ἐνωτισθεὶς πρὸς τὸν θεῖον καὶ ἱερὸν πορεύθητι οἶκο(ν), the depiction of monks going into church (p. 222), etc.

§ 3.5. Psalters for Women

Oxford, Bodleian Library, MSS Holkham gr. 1¹ & Laud. gr. 2²

Prayers spoken before and after taking Communion appear appended to Psalters in the 1050s (Apdx C2:sht2) and subsequently start being copied in separate manuscripts (C2:sht1). None of the latter is precisely datable, but the oldest seems to go back, judging from the handwriting, to the first decades of the thirteenth century. It ends with an invocation probably addressed by its scribe to its owner: "Daniel, remember Jacob".³

Communion prayers came to be often written on scrolls (Fig. 26), a format previously reserved only for the sacerdotal text of the Divine Liturgies.⁴ (It was still customary in the early 1300s for such scrolls to be held open before the celebrant by a specially appointed assistant.)⁵ It seems that this "re-housing" marks a point when such prayers ceased being said exclusively in private by those partaking of the Eucharist and could instead be offered on their behalf by a clergyman.⁶

A thirteenth-century miniature in a Communion prayer scroll shows John Chrysostom standing next to an altar (cf. Fig. 11) and blessing a woman in imperial garb who bows her head before him.⁷ The lady (probably, I think, identical with PLP

---

¹ I. Hutter, *Corpus der byzantinische Miniaturenhandschriften: Oxford, Bodleian Library*, 3 vols (Stuttgart 1977-82) I:83, 212, III.1:339f.

² Hutter, *Corpus*, I:112f., 260, III.1:349; A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Washington 1980) 100, pls 68, 113.

³ Athon. Lavra ειλ.44, s. XIII in., verso side: 'Ο Δανιήλ, μέμνησο τοῦ Ἰακώβου. The scroll opens with a miniature of SS. Basil and John Chrysostom standing under a bust of Christ and framed by two columns and an arch; cf. A. Millas, *The Princes' Islands* (Athens 2000) 247.

⁴ E.g. the colophon of Paris. Coislin 213, a. 1027, f. 211r: K. Lake & S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, vol. 8 (Boston 1937) pl. 258: ἡ παροῦ(σα) τοῦ Εὐχολογίου βίβλο(ς)... πε(ρ)ιέχουσα πᾶσαν ἀκολουθ(ίαν) (καὶ) τάξιν ἀκριβ(ῶς), ... ἐκτὸ(ς) τ(ῶν) λειτουργι(ῶν) τοῦ ἁγίου Βασιλείου (καὶ) τοῦ Χριστοστόμου καὶ τῆς τριτοέκτης καὶ τῆς τ(ῶν) Προηγιασμ(ένων), ... δ(ιὰ) τὸ ἔχειν ταῦτα εἰς νο(ν)τάκια, μεθ' ὧν (καὶ) ἐνεργοῦσιν)...

⁵ J. Darrouzès, *Recherches sur les ὁφρῖκια de l'église byzantine* (Paris 1970) 566 (§ M.12): 'Ο ἱερομνήμων, ὅταν ὁ ἀρχιερεὺς λειτουργεῖ, κρατεῖ τὸ κονδᾶκιον αὐτοῦ... On the text's date: *ibid.*, 259-264.

⁶ E.g. Paris. gr. 406, a. 1478, f. 136r: **Εὐχὴ εἰς μεταλαμβάνοντας, ποίημα τοῦ μεγάλου Βασιλείου** (Apdx D4:κη), in marg.: Ἰστέον ὅτι τὰ μαύρα γράμματα εἰσὶ πρώτου προσόπου, τὰ δὲ κόκκινα τρίτου, ἅπερ λέγεται παρὰ ἱερέως ἢ πνευματικοῦ, viz. (f. 137r): παρ' ἐμοῦ/ **παρὰ** τοῦ δούλου σου, παρέβην/ **ἢ** ἐπλημμέλησα/ **εν**, etc. Cf. *ibid.*, f. 97r-v: **Εὐχὴ λεγομένη ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ ἐπὶ τὴν κεφάλην τοῦ μέλλοντος κοινωνῆσαι**. Ἐκλινε τὸν ἑαυτοῦ ἀχένα ὁ σὸς δοῦλος ἀπειδεχόμενος τὰ παρὰ σου πλούσια ἑλέη, etc.

⁷ Birmingham, private collection: this important manuscript was recently discovered by Prof. Leslie Brubaker, who will publish it in due course; she very kindly allowed me to examine it.

6228)⁸ was evidently the scroll's commissioner, while Chrysostom takes the role of a spiritual father saying prayers on her behalf: Κύριε, οὐκ εἰμι ἄξια οὐδὲ ἱκανή, ἵνα μου ὑπὸ τὴν στέγην εἰσέλθῃς τοῦ οἴκου τῆς ψυχῆς etc.⁹ But women could also recite Communion prayers silently and on their own:

If the liturgy is celebrated, you should go [to church] and stand in one place, fearing, shrinking, shivering, pondering to yourself the great mystery of the bloodless Sacrifice by which even angels get frightened and tremble, and thus attending with piety to the divine things. Do not let your mind stray or roam at all; moreover, when you wish to partake of the divine mysteries, chant to yourself while you stand in contrition, inasmuch as possible, the office prescribed to you for them. (Apdx E2:68-74)

Nothing indicates that this prescribed Communion office would be different for men and for women (cf. E3:205-354). The daily prayer cursus which a fourteenth-century *Abba* Isaiah recommends to the nun Theodora Angelina is strenuous even for a man: 100 bows (*metanoiai* [cf. E2:147-155.177-179]), two *kathismata* from the Psalter, 100 bows, two more *kathismata*, 100 bows, one *kathisma*, 100 times "Lord, have mercy", 100 bows; a period of rest; Nocturns, Matins and Prime celebrated with the other nuns in church; reading; manual work; Terce, Sext and None (probably inclusive of their *mesoria*) chanted in the cell, each preceded and followed by 50 bows; the Typika with twenty bows (i.e. 720 bows in total); a meal; reading.¹⁰ For comparison, Philotheus Coccinus (PLP 11917) sets for his male correspondent a norm of 300 genuflections a day (E5:104f.) on account of his frailty (118.124f. 126f.), while other monks are expected to make 300, 600, or as many as 1000 bows, depending on one's strength (E4:6f., E6:13-15).

By the same token, a book containing the daily offices (E2:107) could be identical for both sexes. While women certainly used Psalters in the middle Byzantine period,¹¹ Psalter manuscripts give clear indications of female ownership only from the late thirteenth century onward.¹² A marginal miniature in one illustrates Pss 118:73 and 138:5, unusually, with the creation of Eve.¹³ A portrait in another

⁸ The accompanying inscription is partly illegible.

⁹ Cf. Bartholomaios Koutloumousianos, ed. *Ὁρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 482. See also Athon. Iberon 1569, s. XIII ex.: Κύριε, οἶδα ὅτι οὐκ εἰμι ἄξια οὐδὲ ἱκανή, etc.

¹⁰ Petrop. gr. 243, a. 1450, vol. 2, ff. 11v-14v: tr. Feofan (Govorov), *Μυστερικόν*, 2d edn (Moscow 1898) 14-16 (§ 2); A. Rigo, *Mistici bizantini* (Turin 2008) 610f. (§ ii); on the text's date: Rigo, 607.

¹¹ E.g. p. 48 above.

¹² This coincides with a proliferation of devotional guidebooks for women during the Palaeologan period: Rigo, *Mistici bizantini*, lxxxiv-lxxxv.

¹³ Berlin, Kupferstichkabinett, 78.A.9, s. XIII ex., ff. 212v, 232r: C. Havice, "The Marginal Miniatures in the Hamilton Psalter", *Jahrbuch der Berliner Museen* 26 (1984) 79-142, esp. 103, 128.

shows a prostrate nun;¹⁴ that in a third, probably a princess standing in prayer.¹⁵ Prayers appended to a Psalter start combining verbs in the first person singular with feminine nouns and adjectives (Figs 23, 25). As a rule, feminine endings are not used systematically: this, it seems, is because the prayers were initially composed for men, then adapted for women. For example:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ πάντας ἀνθρώπους θέλων «σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» ὁ μὴ βουλόμενος «τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν», ἐλέησόν με *τὴν ἁμαρτωλὴν* καὶ δώρησαί μοι λογισμόν, πάντοτε ταῖς ἰδίαις ἁμαρτίαις προσέχειν μετὰ αἰσθήσεως καὶ πόνου καρδίας· ἵνα ἐν αὐταῖς *ἀσχολούμενος* καὶ τὰς ἄλλοτριὰς μὴ γινώσκων, κτήσομαι τὸν φόβον τὸν ἅγιον· δι' οὗ δυνήσομαι ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἐκκλιῖναι· καὶ λατρεύειν σοι ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη καὶ τεταπεινωμένη· ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν.¹⁶

(Compare the wording in the oldest known witness to the same text:

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους «σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» ὁ μὴ βουλόμενος «τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν», ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ δώρησαί μοι λογισμόν· πάντοτε ταῖς ἰδίαις ἁμαρτίαις προσέχειν μετὰ αἰσθήσεως καὶ πόνου καρδίας· ἵνα ἐν αὐταῖς ἀσχολούμενος καὶ τὰς ἄλλοτριὰς μὴ γινώσκων, κτήσομαι τὸν φόβον σου τὸν ἅγιον· δι' οὗ δυνήσομαι ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἐκκλιῖναι· καὶ λατρεύειν σοι ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη καὶ τεταπεινωμένη· ὅτι σοι πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν.)¹⁷

It seems that the scribe of Laud. gr. 2 was at first unaware that his manuscript was intended for a female reader, since he only starts applying feminine endings, somewhat haphazardly, from f. 63r onward.¹⁸ The volume has sixty sets of *troparia* and

¹⁴ Sinait. gr. 61, s. XIII ex., f. 256v: H. Evans, ed. *Byzantium: Faith and Power* (New York 2004) 343f.

¹⁵ Petrop. gr. 274, s. XIII ex., f. 1r: A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Paris 1984) 45, 175. Maria Parani writes to me (25 Sept. 2013): "I think that the figure in the elaborate dress is in fact a woman, because if I'm not mistaken the tunic has the wide sleeves that are very characteristic of female dress." A nun (?) depicted kneeling at the woman's feet was probably the owner of the MS.

¹⁶ Bodl. Laud. gr. 2, a. 1336, f. 79r. I have retained the punctuation of the MS.

¹⁷ Harv. gr. 3, a. 1104, f. 126r-v. See also Vindob. theol. gr. 117, s. XII in., f. 77r.

¹⁸ Even after that point, many prayers remain in the masculine: Laud. gr. 2, ff. 73r, 76v, 88r, 116v, 119r, 124r-v, 167r, 169r-v, 180v. The two prayers on ff. 1r-3r are not attested elsewhere and may have been composed specially for the book's owner (cf. Apdx E5:66f.168); they contain exclusively feminine forms.

prayers inserted at the *doxa* rubrics in the Psalter,¹⁹ the contents of many prayers suggesting that the entire series was to be read at night.²⁰ Very few other Psalters contain a cursus of comparable length (Apdx C3); one of them, most probably coeval with the Laudianus (but by a different scribe) was evidently made for a monk named Onuphrius, since it includes a full-page image of St Onuphrius followed by hymns and verses in his honour.²¹ The only red-letter date in the church calendar appended to that same manuscript is the feast day of that saint, τῆς ἐρημίου πολίτης καὶ ἐν σώματι ἄγγελος.²² A similar calendar in the Laudianus seems to have been compiled *ad hoc*, because on several occasions the scribe erased whole entries and wrote other ones in their stead;²³ nevertheless, its composition and rubrication give no clue where the manuscripts was originally used. It clearly belonged to a wealthy woman:²⁴ all titles and initials are covered in thick gold; three leaves that are now cut out probably carried figural miniatures.²⁵

While I cannot identify the hand that copied the Laudianus, Holkham gr. 1 (Fig. 23) is to my mind the work of Joachim (PLP 8360).²⁶ He, too, began writing prayers for a man, then went back and corrected the endings to feminine ones.²⁷

¹⁹ Starting with Laud. gr. 2, f. 16r-v (after Ps 3): **Τὸ τρισάγιον. Δόξα πρώτη τοῦ πρώτου καθίσματος. Ὑψος πρώτος** [Apdx D9:Σ.1.1, **Δόξα**, Σ.1.2], καὶ νῦν, Ἀμαρτολῶν τὰς δεήσεις προσδεχόμενα etc., **Τὸ «Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον)» ιε΄, Εὐχ(ή)** [Apdx D5:132].

²⁰ E.g. Laud. gr. 2, f. 24v (after Ps 10): καὶ δώρησαί μοι κατώδυνον καὶ ἐπίπονον διάνοιαν ἐν τῇ παρούσῃ ἐσπερινῇ δοξολογίᾳ σου, f. 29r (after Ps 16): τὴν ἐσπερινὴν ἀποδιδόντες εὐχαριστεῖαν αἰτούμεθα, f. 33v (after Ps 17): διαφύλαξόν με ἐν τῇ παρουσίᾳ τῆς νυκτὸς ὥρα, f. 121v (after Ps 90): ἐν τῷ παρόντι καιρῷ τῆς νυκτὸς ἱκετεύοντες δεόμεθα, ff. 166v-167r (after Ps 128): συγχώρησόν μοι τὰς ἀμαρτίας ὡς ἡμαρτον διόλης [sic] τῆς ἡμέρας.

²¹ Athen. 16, s. XIV, ff. 250v (miniature), 251r-255v (*stichera* [Apdx D6:as]), 255v (verses).

Ibid., f. 7r: **Στίχοι τοῦ σοφωτάτου Φιλῆ** (PLP 29817)· εἰς τὸν ἅγιον Ὀνούφριον·

Χιτῶνα, πάτερ, ἐκδυσάμενος βίου
καὶ τὸν στολισμὸν τῶν παθῶν ἀπεκδύσω·
στέρξας δὲ τὴν ἔρημον ὡς ἄλλον πόλον
τὴν προάων γῆν ἀπολαμβάνεις λάχος (cf. Mt 5:5).

Ibid., ff. 256r-301v contain a collection of *apophthegmata* (sayings) of the desert fathers.

²² Athen. 16, ff. 237r-249v, esp. f. 247r.

²³ Laud. gr. 2, ff. 216r-272v, esp. ff. 219r, 223r, 224r, 226v, 245v.

²⁴ Laud. gr. 2, f. 2r-v [Apdx D5:337]: καὶ ὅσα ἀνιλεῶς εἰς τοὺς ἐμοὺς ὑποχειρίους καὶ συναδελφούς μου διέπραξά τε καὶ διαπράττω ἕως τοῦ νῦν· δαρμούς, φόβους, ποινάς, διώξεις, στρεβλώσεις, μηχανάς, σκαιωρίας, καμάτων, ἀνάγκας, ὕβρεις, στενώσεις, θλίψεις, βαρίας, ἐπιτάξεις καὶ εἴ τι ἄλλο ἔπραξα καὶ πράττω ἕως τοῦ νῦν, συγχώρησόν μοι πάντα καὶ ἐλέησόν με...

²⁵ Laud. gr. 2, ff. 14bis, 189bis, 201bis.

²⁶ Laurent. Plut. XI.1, a. 1327: A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, vol. 1 (Urbana 1972) 164-167.

²⁷ Bodl. Holkham gr. 1, ff. 9r, 30v.

The cursus that his manuscripts contains is noticeably lighter than that in the Laudianus: just short prayers, but no *troparia*, at each *kathisma*. The Psalter is paired with an *Horologion* and was probably used in a manner similar to that described by *Abba* Isaiah: five *kathismata* at midnight; Nocturns, Matins, Prime, etc. from the early morning onward.²⁸ The text is generic (the patron saint of the monastery, ὁ ἅγιος τῆς μονῆς, is repeatedly mentioned but never actually named),²⁹ except for a series of festal *troparia* at the volume's end, which do not form a proper church calendar and must have been selected by the patron.³⁰ A few of the saints whom she chose are not generally popular: Cyriacus (29 Sept.), Sampson (27 June), Eudocimus (31 July).³¹

An *Horologion* signed by the well-known scribe Joasaph (PLP 8910) also contains prayers with feminine endings.³² In this case it is certain that the manuscript was copied by a man, who adjusted some of the text to the gender of his customer.

---

²⁸ Prime (and probably the other Hours) is to be chanted in the church's inner *narthex*: (Holkham gr. 1, f. 250v) εἶτα ψάλλεται ἡ α' ὥρα ἐν τῷ προνάῳ. The mid-Hours are only chanted during Lent: (f. 254v) εἰ δὲ ἔστι μ', ψάλλεται καὶ τὸ μεσώριον. The *Typika* are followed by a meal: (f. 276v) εἶτα εἰσερχόμεθα εἰς τὴν τράπεζαν.

²⁹ Holkham gr. 1, ff. 275r, 306v, 307v.

³⁰ Holkham gr. 1, ff. 313r-325r. The order is rather loose: 8 Sept., 21 Nov., 25 March, 15 Aug.; 2.6 Aug., 23 Apr., 26 Oct., 24 June, 29 Aug., 29 June, 20.27.31 July, 12.17.4 Dec., 8.17 Feb., 1 July, 17 Oct., 12-14 Nov., 1.25.27 Jan., 29 Sept., 28.17.20 Jan., 8 May, Sunday of the Blind Man, Sunday of the Paralytic, 17 Feb., 23 Apr., 25 July, 2 Feb., 2.8 July, 29 June, 6 Dec.

³¹ Holkham gr. 1, ff. 317r, 324v (Eudocimus), 318v-319r (Sampson), 320v-321r (Cyriacus).

³² Paris. gr. 348, a. 1390, f. 145v: Εὐχὴ ἑτέρα εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, λεγομένη κατὰ τὴν ὥραν ἐν ᾗ μέλλεις καθευδῆσαι· Παναγία δέσποινα Θεοτόκε, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περᾶτων τῆς γῆς, ἀποδιώξον ἀπ' ἐμοῦ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀναξίας δούλης σου τὴν ἀκηδίαν etc.

§ 4.1. The Making of a Byzantine Psalter

Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Vatic. gr. 752¹

The kind of description attempted in this chapter is unavoidably tedious, but tracing the process of producing a single manuscript may be useful for understanding Psalters in general. Vatic. 752 is a book of sufficient complexity to merit close study, since its biblical text is accompanied by extensive *catena* commentary and illustrations.

In many Byzantine miniatures portraying SS. Matthew, Mark, Luke or John, one sees upon the desk before the evangelist a double inkwell filled with brown and red ink, a pair of dividers, and a crescent-shaped knife.² The latter two instruments most probably served for ruling the pages before copying text on them.³ In Greek parchment manuscripts such ruling is always "in dry-point", that is, impressed rather than pencilled. In the case of Vatic. 752 the ruling blade has accidentally cut through a few leaves (ff. 9, 126, 191, 209, 216, 235, 237, etc.). Even though the manuscript has been trimmed, the lower margins of certain folia (e.g. 304-317) retain some of the small holes ("prickings") where dividers had been planted, fixing the distance between pairs of ruling lines.

The parchment in the Vaticanus is of invariably high quality: not a single leaf has a blemish. Every bifolium was separately ruled on its darker, hair side.⁴ The leaves are all scored with the same pattern: each carries eleven vertical lines (*a-k*, counting from left to right on a recto), four (2 + 2) horizontal lines in the upper (*v-x*) and lower (*y-z*) margin and nineteen horizontal lines for the text itself.⁵ Lines *b-c* and *f-g* define two text columns. On a recto, *a-b* and *e-f* accommodate the initial letters which mark Psalm verses (in the biblical text) or prose paragraphs (in the commentary); the same is done by *b-g* and *d-c* on a verso. The distance between any two adjacent horizontal text lines equals 12 mm and may correspond to a modular unit of

---

¹ B. Crostini & G. Peers, eds. *A Book of Psalms from Eleventh-Century Constantinople* (Vatican [forthcoming]).

² Such a knife is seen also in the portrait of Asaph as writer on f. 4r of Vatic. 752.

³ On ruling instruments see I. Mokretsova et al., *Materials and Techniques of Byzantine Manuscripts* (Moscow 2003) 224-225; cf. J. Sharpe, "Preliminary Notes on Greek Writing Implements", in: M. Gullick, ed. *Pen in Hand* (Walkern 2006) 151-168.

⁴ This is Julien Leroy's "ruling system 1": J.-H. Sautel, *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin* (Turnhout 1995) 31.

⁵ See the drawing in Sautel, *Répertoire*, 245, no. K 54C2g. The drawings published elsewhere are slightly inaccurate: K. Lake & S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, vol. 4 (Boston 1937) pl. 6, no. II,29a; G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, vol. 1 (Leuven 1986) 76-78.

6 mm: there are 24 mm between y and z and 18 mm between v and x , while $a-b$, $c-d$, $e-f$ and $g-h$ are each 6 mm apart.⁶

The inner text column (the one closer to the gutter) normally contains biblical text of nineteen lines per page. The outer column has commentary written in smaller characters, so that there are just nineteen ruled lines but over thirty lines of text there. On occasion (e.g. ff. 187v-189r) the commentary overflows into the upper or lower margin, going up to line x or down to line y . One gains the impression that the person who ruled the pages did not exactly know how much commentary they were going to receive: otherwise he would have scored separate, denser horizontal lines for it.⁷

Lines $i-k$, v and z have no obvious purpose. This is highly unusual, since ruling and *mise-en-page* would normally match each other: in other manuscripts the outermost marginal lines carry chapter headings, chapter numbers or other rubrics of that sort.⁸ But there are no such rubrics in the *Vaticanus*. It may be that it was meant to have some, but that they were never actually added.

To my mind, three scribes worked on the manuscript. *S1* is responsible for the entire biblical text on ff. 19r-491v and probably for ruling the parchment. *S2* copied the prefatory material on ff. 1r-8v, all the commentary on ff. 19r-83v, some of the commentary on ff. 84r-97r, and all the commentary on f. 444r-v. *S3* added the prefatory material on ff. 9r-17v, some of the commentary on ff. 84r-97v, and all the commentary on ff. 98v-443v, 445r-490v.

Three further observations are in order:

First, I note some variations in the handwriting of *S3*. On f. 9r he strove to make his hand look similar to that of *S2* on the facing f. 8v, so his script is smaller than usual. On ff. 395r-428v he, conversely, wrote some of the text in much larger characters because extra space was available to him. Since ff. 17-18 form a separate gathering, the poems on f. 17r-v could have been copied by an outside specialist. However, the two lines of minuscule writing on the top of f. 17r are in the hand of *S3*, and a few exceptionally ornate initials that *S3* added to the outer column on ff. 121v (T), 175v (Δ and K), 179v (Δ), 195r (K) and 210v (A) closely resemble the decorative lettering on f. 17r-v.

Second, on ff. 84r-97v *S2* always wrote the principal commentary passages (taken from CPG 6553), while *S3* added those introduced with ἄλλος (taken in this case

---

⁶ For a full set of page measurements see Dorival, *Châines*, vol. 1, 76.

⁷ Compare, for example, the two eleventh-century manuscripts with marginal commentary discussed in detail by J.-H. Sautel, "Trois tétraévangiles jumeaux entourés de la chaîne de Pierre de Laodicée", *Quinio* 3 (2001) 113-135.

⁸ See, for example, Sautel, "Trois tétraévangiles", 127 and fig. 5.

from CPG 6202).⁹ The entire outer columns on ff. 98v, 99v and 101r are in the hand of S3, but his handwriting and the ink he uses look different in certain passages which Adrian Schenker has identified as coming from a single source.¹⁰ This shows that the scribes who copied the commentary consulted at least two separate exemplars and consequently, that the *catena* in Vatic. 752 was compiled *ad hoc*.¹¹

Third, the prefatory texts on ff. 3r-17v are the same as those on ff. 1r-14r of a Psalter datable to 1053 and copied entirely in the hand of S2 (Figs 10-11).¹² The two volumes have a couple of other features in common: the unusual title Ψαλτήριον τερονδὸν μετὰ κιθάρας/κηθάρας (Apdx D1:25) and the stichometric notes at the end of each δόξα.

It stands to reason that scribes would first copy their main text in brown ink, then go back and add with red ink the titles, rubrics and initial letters. S1 wrote the extended titles and the rubrics (διάψαλμα, δόξα, κάθισμα) for the psalms in this manner, but placed red initials at the beginnings of psalm verses only in quires 35-38 and on the conjoint ff. 313-314. Elsewhere, such initials were supplied by the scribes (S2 and S3) who added the *catena*. There are no verse initials at all on f. 491r-v, which contains no commentary.

A few initial letters and titles were retraced with gold ink over the red,¹³ but the rubrics on most leaves (ff. 9r-16v, 86v*infra*-89r, 94v-96r, 97r-491r) remained ungolded. The chrysographer's interventions do not overlap with the activity of any of the three scribes, so it is unclear if he was identical with one of them.

Every now and then S2 and S3 would interrupt the commentary text with portions of blank space, which were subsequently filled with pictures. At first, human figures and buildings were roughly sketched in ink (sometimes they are back-to-back with the vertical ruling lines for the text columns: ff. 3r, 252v, 273r, 411r, etc.). In places the tempera pigments have fallen off, revealing the under-drawing. It is done in two distinct fashions: one (D1) summary and executed with a thick pen or a brush, with stocky human figures (ff. 2r*infra*, 54v, 164r, 176r, 226v, 448r-v); the other (D2) more detailed and in a thin pen, with leaner, small-headed figures (ff. 17v, 27v, 76r, 180v). On one occasion (f. 449v) both manners are present in a sin-

⁹ The commentary on ff. 94v-96v is analysed by Dorival, *Chânes*, vol. 4 (Leuven, 1995) 61f.

¹⁰ A. Schenker, *Hexaplarische Psalmenbruchstücke* (Göttingen 1975) 11-14.

¹¹ Schenker, *Hexaplarische Psalmenbruchstücke*, 14; cf. Dorival, *Chânes*, vol. 4, 98-113.

¹² Hieros. Taphou 53: A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, vol. 1 (St Petersburg 1891) 133bis; V. Lazarev, *История византийской живописи*, vol. 2 (Moscow 1948) pl. 85; I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, vol. 2 (Leiden 1981) figs 104f.; P. Vocotopoulos, *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Patriarchate of Jerusalem* (Athens 2002) 69.

¹³ On Byzantine gold inks and their use: P. Schreiner & D. Oltrogge, *Byzantinische Tinten-, Tuschen- und Farbrezepte* (Vienna 2011) 107-111, 155, 159-160; Mokretsova et al., *Materials*, 217.

gle composition.¹⁴ Painters did not always follow these preparatory sketches (ff. 134r, 164r, 176r).

It could be that the images were initially meant to be unframed. However, rectangular patches of gold leaf were subsequently glued around them, leaving the figures uncovered.¹⁵ The leaf, being soft and thin, stuck easily to the parchment but was hard to apply in broad swathes: one clearly sees in certain miniatures separate small patches of gold overlapping each other (ff. 236v, 405, 408r, etc.).¹⁶

The actual painting was done above this gold leaf, which generally served as neutral background and was sometimes left partially exposed for objects like crowns, tunics, thrones, etc. (ff. 44r, 197v, 387v, etc.). Small rectangles or strips of gold were occasionally added over the paint to render details such as book covers, belts, vegetation or embroidery (ff. 47v, 50v, 79v, 82r, 171v, etc.). That indicates that the leaf was handled by the artists themselves, rather than by a specialised craftsman.

I see three painters at work. Most miniatures are by *P1*, who – judging from his human figures' squat proportions and square faces – might be identical with *D1* but is also seen painting over sketches attributable to *D2* (f. 76r*infra*). *P2* illustrated ff. 447r, 465r-473v (quire 60), 484r-488v (quire 63) in a manner easily distinguishable by comparing the miniatures depicting the Three Hebrews on ff. 473v (*P2*) and 478v-479r (*P1*): he uses more shading and much less gold leaf, and paints smaller heads. *P2* and *P1* must have worked in tandem, because different figures in a single composition are painted in their distinct manners (f. 449v).¹⁷ A third artist (*P3*) makes an episodic appearance on ff. 7v-8r. His style is similar to *P2*, but the quality of his work is appreciably higher: even the gold leaf is applied more expertly.

All but a couple of miniatures by *P1* have got peculiar ornamented frames of two parallel red lines drawn along the edge of the gold field, with thin orthogonal zigzags in red and blue between them. These frames were added after the images had been painted. Red of the same shade was almost always used for explanatory inscriptions to the miniatures, written over the gold leaf. (By exception, the legends

¹⁴ Compare the under-drawing for the heads of the dancing women on the upper left and lower right with that for the lowermost musician in the central field.

¹⁵ Observe, for example, how the gold leaf skirts the face and proper left shoulder of Asaph in the miniature on f. 4r. But note also that the now flaked face of David on f. 142v was painted entirely over gold leaf, on account of him wearing a golden crown.

¹⁶ The parchment does not appear to have been primed before gilding. On gold leaf and its application in manuscripts: Schreiner & Oltrogge, *Tinten-, Tuschen- und Farbrezepte*, 104-106; Mokretsova et al., *Materials*, 224f.

¹⁷ Compare the musician on the upper left (*P2*) with the other figures (*P1*). Note also that the first miniature (f. 447r) in that quire is attributable to *P2*.

on ff. 159v, 269v and 303v are in the red ink of the adjacent text rubrics, while the frame ornament and haloes are outlined in a different kind of red.) Most explanatory legends were supplied, I think, by *S2*, but those in quires 4-10 (ff. 20r-72v), 13-14 (ff. 90v-100v), 16-17 (ff. 128r-137v), 23-24 (ff. 180v-193v) and on f. 217v are in the thin pen and elegant script of *S3*. The images on ff. 478v and 482r-v are labelled with a brush in capital letters, which must be the work of their painter (*P1*). The scribes anticipated that every Psalm and Ode would begin with a decorated initial and never wrote the first letter of verse 1. On f. 450r, first page of the Odes, *S1* left empty space for a headpiece, too. Initials were actually added only in quires 1 (ff. 3r, 5v), 4 (ff. 19r, 20r, 23v, 25v), 7 (ff. 43r, 45r, 46r, 47v) and 44-45 (ff. 344v, 352v). Those on ff. 20r-25v were sketched but remained unpainted: the one on f. 25v is in the manner of *D1*, the others are by *D2*. The headpiece on f. 19r (Psalm 1:1) and the initials on ff. 5v, 19r, 43r-47v are coloured with egg tempera: the brushwork seems to be that of *P2*. (These initials have also been outlined in gold, possibly by the same person who gilded the titles and capital letters on ff. 1r-8v and 17r-86v.) Another, noticeably more skilled ornamentist decorated f. 3r, the first page of prefaces. His headband slightly overlaps a nearby miniature by *P1*, with whom he was certainly not identical. It is possible, but not readily demonstrable, that he was the same person as *P3*.

At some point, not necessarily in the eleventh century, all miniatures were covered with protective curtains: stitch traces remain in the parchment, but the pieces of cloth are all gone. Nothing is left of the book's original binding, and its last leaf or leaves have been lost. The extant quire signatures (gathering numbers), including the Λ (30) on f. 235r, are non-scribal.¹⁸

---

¹⁸ For a complete analysis of the gatherings see E. DeWald, *Vaticanus Graecus 752* (Princeton 1942) ix-xi.

§ 4.2. How Scribes Worked

A few late-Byzantine manuscripts contain scribal notes that record the circumstances of their production in particular detail:

The total number of these quires is four times ten plus two, and the quires' price amounted to fifteen *nomismata*. [The book] is the property of me, Matthew, who also produced it by his own hand, at the expense and by the order of *Kyr* Patriarch Joseph, of whose holiness I am, in name rather than in fact, a pupil. And it is right that whoever reads this reverently pray for him [Joseph] to be judged worthy of the eternal glory, rejoicing for ages on end.¹

The Psalter (ff. 1-216), we are further informed, was copied to the end on 9 February 1419, while the attendant Horologion (ff. 218-319) was completed four months later, on 10 June.² Also in 1419, the same Matthew (PLP 17352) wrote a 520 cm long liturgical roll.³ On 8 August 1418 he finished a Gospelbook of 344 leaves.⁴ Within some two years, then, a single scribe produced at least three manuscripts. Assuming that from February to June of 1419 he was working exclusively and uninterruptedly on the Horologion (which, however, is far from certain), it took him 121 days to copy two hundred pages. Such output of less than a leaf per diem should not necessarily be taken as low, since Matthew was a hieromonk (θυτορξ-

---

¹ Paris. gr. 12, f. 319v: **Στίχοι Ματθαίου·**

Ἐστί δ' ἀριθμὸς τῶν τετραδίων τούτων
δεκάς τετραπλὴ ὁμοῦ καὶ δύο πάντα.
Ἐξώνησις δὲ τῶν τετραδίων τούτων
νομισμάτων γέγωνε πέντε πρὸς δέκα.
Ἐμοῦ τυγχάνει Ματθαίου δὲ τὸ κτῆμα,
τοῦ καὶ κοπιάσαντος οἰκειοχείρως (cod. οἰκείου χείρως),
καὶ ἐξοδιάσαντος τοῦ προστατούντος,
τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ κυροῦ λέγω,
οὗ καὶ φοιτητῆς ὑπάρχω τοῦ ἁγίου
τῷ λόγῳ μόνῳ, οὗ τῇ πράξει καθόλου,
οὗ καὶ ὑπερέχεσθαι δίκαιον πέλει
τὸν ἀναγινώσκοντα μετ' εὐλαβείας,
ἵν' ἀξιοθῇ τῆς αἰωνίου δόξης
εὐφραινόμενος εἰς ἀπείρους αἰῶνας.

² Paris. gr. 12, ff. 216v, 319r, ed. L. Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν", *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 17-36, 261-287, esp. 269.

³ Athon. Dionys. 103: H. Hunger & O. Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 29 (1980) 187-236, esp. 201.

⁴ Athen. 2603: A. Marava-Chatzinikolaou & Chr. Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, vol. 2 (Athens 1985) 241-247, figs 470-474.

κενδύτης) and certainly had other duties beside copying books. It is not exactly clear what he means by calling himself a pupil of Joseph II (PLP 9073), but this could hardly refer to training in calligraphy: Joseph, a Bulgarian by birth, is not known to have penned any Greek manuscript. During his patriarchate, in 1436, the fifteen gold pieces (*nomismata hyperpyra*) which he spent on the Psalter-Horologion could have bought a man's coat.⁵ This significant but not prohibitively large sum of money paid just for the forty-two parchment quires, as the scribe kept the book for his own use.

The latter circumstance is not unparalleled. In his testament of 1417, Nilus Damilas (PLP 5085), also a hieromonk (ῥακενδύτης καὶ θύτης), lists among the volumes of his library a Psalter that he had copied himself.⁶ Damilas is known to have produced other manuscripts, too: most probably these were outside commissions and he received payment for them.⁷ Similarly, Patriarch Arsenius (PLP 1694) earned three *nomismata* by copying Psalters,⁸ while St Germanus Maroules (PLP 17147) would donate to the poor all the money he earned as a scribe.⁹

It seems that copies of the Psalms – a widely read and thus easily marketable text – could be made without a particular customer in mind: Patriarch Methodius I (PMBZ 4977) turned out seven in the course of a single Lenten season, St Athanasius of Athos could complete one per week, and St Nilus of Rossano wrote three within twelve days (receiving a *nomisma* for each).¹⁰ Colophons sometimes name a

---

⁵ C. Morrison & J.-C. Cheynet, "Prices and Wages in the Byzantine World", in: A. Laiou, ed. *The Economic History of Byzantium* (Washington 2002) 815-878, esp. 852.

⁶ Tr. A.-M. Talbot, in: J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 1462-1482, esp. 1478; ed. S. Lampros, "Das Testament von Neilos Damilas", *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1895) 585-587, esp. 585: Ψαλτήριον κόληνον γράμματα ἐδικά μου κομάτην ἕνα. – The testament also mentions a booklet or roll with Communion prayers (Μετάληψις μία).

⁷ Listed in: H. Hunger, ed. *Repertorium der griechischen Kopisten*, vol. 1A (Vienna 1981) 158 (no. 293). Since none of the books is mentioned in Damilas' testament, they probably did not remain in his possession.

⁸ TLG 3142.001, ed. A. Failler, *Georges Pachymères: Relations historiques*, vol. 2 (Paris 2000) 351 (§ iv. 7). All that the patriarch owned at the time of his forced resignation were a cloak, a box with writing implements (πυξίον) and three *nomismata*, ἃ δὴ (Pachymeres quotes his words) καὶ τῷ πατριαρχεῖ προσβαίνοντες εἶχομεν κατὰ κανόνα τῶν μοναχῶν, καὶ ταῦτα ἰδίους κόποις τοῖς ἐκ μεταγραφῆς Ψαλτῆρος κτηθέντα.

⁹ TLG 3251.008, BHG 2164, ed. P. Ioannou, "Vie de St. Germain l'Hagiorite par son contemporain le Patriarche Philothée de Constantinople", *Analecta Bollandiana* 70 (1952) 35-115, esp. 80f.

¹⁰ BHG 1278, ed. *Patrologia Graeca*, vol. 100, 1253B (§ 11); TLG 3265.1 & 5061.001, BHG 187-188, ed. J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae* (Turnhout 1982) 27 (§ A.53), 145 (§ B.19); BHG 1370, ed. *Patrologia Graeca*, vol. 120, 52 (§ 21). Commentary: P. Orsini, "Quale cosci-

Psalter's scribe but refer to its (prospective) owner only in vague, general terms, e.g. (cf. Apdx D7:69):

This book is [in] the writing of [one] George
Who lives improperly, yet worships Christ.
O Christ, may you protect the man who owns it
And save me also, through your wise decrees.
Completed on 4 December, *indictio* 2, by the hand of the lector George Chomatianus.¹¹

Just one of the three surviving Psalters signed by Chariton (PLP 30644) contains the name of the person it was destined for: Anne of Savoy (PLP 21347).¹² Its poetic ornament is restricted to the beginning, middle and end of the Psalms: the scribe evidently started by making a plain volume, then "upgraded" it to a luxury one. Only Pss 1, 77, 150 – and none of the others – are introduced by verses, supplemented with a metrical title (Apdx D1:41) and two short poems (D7:71f.).¹³ The exact same title and poems are found side by side in a "commonplace book" recently attributed to Chariton, where they form part of a larger collection of verses and rubrics for Psalters.¹⁴ This includes, inter alia, a set of three short hymns and a prayer – of the sort inserted at the *kathimata* in some manuscripts.¹⁵ Further (otherwise rare) poems from the same collection occur in yet another Psalter, which

---

enza ebbero i Bizantini della loro cultura grafica?", *Medioevo greco* 5 (2005) 215-248, esp. 230f., 236, 239.

¹¹ Sinait. gr. 47, s. XIII ex., f. 266r-v: Γραφή πέφυκ(εν) ἡ βίβλος Γεωργίου
Χριστὸν σέβοντος, πλὴν ἁσέμνου τὸν βίον.
Ταύτην φυλάττοις, Χ(ριστ)έ, τῷ κτισαμένῳ,
σώζοις δὲ καὶ με τοῖς σοφοῖς κρίμασί σου.

Ἐτελειώθ(η) κατὰ μῆ(να) δεκέμβριον δ', (ἰνδικτιῶνος) β', διὰ χειρὸς Γε(ωργίου) ἀνα(γνώστου)
τοῦ Χωμ(α)τ(ι)α(ν)οῦ.

¹² Athon. Iberon 1384, a. 1346, ff. 261v-262v, ed. Politis, "Schreiberschule", 263. Cf. Matrit. Vit. 26-5, s. XIV, f. 234v; Sinait. gr. 55, a. 1344, f. 271v.

¹³ Athon. Iberon 1384, ff. 1r, 123r, 235r: *Le Mont Athos et l'Empire byzantin* (Paris 2009) 155; cf. F. Ciccolella, "Carmi anacreontici bizantini", *Bollettino dei classici* III.12 (1991) 49-56; A. Ludwich, ed. *Apolinarii metaphrasis Psalmorum* (Leipzig 1912) 130f., 146.

¹⁴ Paris. gr. 1630, s. XIV, ff. 218v-222r, esp. 222r: I. Pérez Martín, "Les *kephalaia* de Chariton des Hodèges", in: P. Van Deun & C. Macé, eds. *Encyclopedic Trends in Byzantium?* (Leuven 2011) 361-385, esp. 374. Two examples: f. 221(bis)r: Τῶν πρὶν ἕκαστος εἴπερ ἐκστῇ σφαλμάτων, / σωθήσεται πᾶς, ἐγγυῶμαι (cod. ἐγκυῶμαι), γνησίως (a distich for Ode xii); f. 221(bis)v: Εὐαγγελικῶν ἐκ Λουκᾶ ταῦτα λόγων (a monostich for Ode ix).

¹⁵ Paris. gr. 1630, f. 218v: Εὐχ(ή)· Ὁ Θ(ε)ὸς ὁ δίκαιος, (καὶ) ἰσχυρό(ς)· ὁ Θ(ε)ὸς ὁ μέγ(ας) (καὶ) αἰνετός etc. [Apdx D5:7]. Ibid., f. 221(bis)r: Τὸ «Δό(ξα) ἐν ὑψίστοις Θ(ε)ῶ»· καὶ στιχ(η)ρ(ά) κατα-
νυκτι(κά)· [Apdx D9:Σ.vi.4, Σ.vi.3, Θ.vi.2]· «Κ(ύρι)ε ἐλέ(ησον)» λ'· καὶ τ(ήν) εὐχ(ήν) ταύτην.

may very well also be by Chariton.¹⁶ Inmaculada Pérez Martín's discovery thus allows for reconstructing a scribe's working method: he would first copy the biblical "core" text, then sprinkle it with choice items from a *florilegium* he had at hand. This *florilegium* seems to have been assembled at stages: a few of the poems in it might be original compositions,¹⁷ but most are obviously derived from older manuscripts (D7:22.26.28.63).

Some similar collection was probably available to the anonymous S2, who repeated the same title (D1:25) and verses (D7:15.8.14.3) in both Psalters where I recognise his hand.¹⁸ The prefatory matter in the two manuscripts is identical, too (D2:X1.J1.E6.H1.D2.J2.J3.A1).¹⁹ It is repeated in a couple of younger volumes.²⁰ Another anonymous scribe employed a slightly different set of prefaces (D2:J1.X1.E6.H1.D2.J2.J3).²¹ One of them (D2) was versified by Psellus (D2:P1). Even during the latter's lifetime, his longish poem was cut down to size and used in abridged form.²² Several small texts utilised by the abbot Michael (PBW 204) occur – significantly, in the same sequence – in a coeval Psalter copied by someone else;²³ these include a personal confession of faith (D7:L16).²⁴ A number of Michael's prefaces re-appear in a third Psalter: in this case, the handwriting is similar to his and may well be by a calligrapher whom he trained, but the order of texts differs.²⁵ Permuta-

¹⁶ Paris. gr. 43, s. XIV, ff. 182v, 192v, 194v, 195v-196r [Apdx D7:28.22]; cf. Paris. gr. 1630, ff. 221(bis)r-v. The handwriting in the two books is reasonably similar.

¹⁷ E.g. Apdx D7:75 or Paris. gr. 1630, f. 221(bis)v: Τοὺς προστρέχοντας εἰς σὲ σῶζε, παρθένε. / Τὴν σὴν σκέπην, δέσποινα, δὸς σοῖς οἰκέταις.

¹⁸ Hieros. Taphou 53, a. 1053, ff. 13r-14v, 15r; Vatic. gr. 752, a. 1058, ff. 17r-v, 19r.

¹⁹ Hieros. Taphou 53, ff. 1r-12v; Vatic. gr. 752, ff. 3r-17r.

²⁰ Vindob. theol. gr. 177, s. XII in., ff. 1r-5r; Lond. Royal 2.A.vi, s. XII in., 2r-15v. The handwriting in the two books is similar but not, I think, attributable to a single person.

²¹ Vindob. theol. gr. 336, a. 1076, ff. 4r-16v. On the scribe's identity cf. E. Gamillscheg, "Beobachtungen zum Oeuvre des Kopisten Michael Panerges", *Χρυσογραφία* 3 (2009), 79-93. I think that Panerges copied neither Vindob. theol. gr. 336 nor Vindob. theol. gr. 154 and that these two Vienna MSS are the work of two different scribes.

²² Bodl. E.D.Clarke 15, a. 1076, ff. 1r-2v, comprising just vv. 262-291. A headband on f. 1r testifies that this was indeed the beginning of Psellus's text in the manuscript. For the shortened end cf. L. Westerink, ed. *Michael Psellus: Poemata* (Stuttgart 1992) ix.

²³ Vatic. gr. 342, a. 1087, ff. 3r-6r, 8r-v, 275r-v; Athen. 7, s. XI, ff. 3r-10v, 253r-254v [Apdx D2:X2.E2.L5.L6]. The anonymous scribe of the latter MS wrote a characteristic metrical colophon (f. 254v): Χ(ριστ)ῶ τελειώσαντι δόξα καὶ χάρις / εἰς τοὺς ἀλήκτους πάμπαν αἰῶνας κύκλους.

²⁴ Vatic. gr. 342, ff. 276v-277r; Athen. 7, ff. 250r-251r.

²⁵ Vatic. gr. 342, ff. 6r-8r, 15v-16r, 245v-246r, 272r-v [D2:B.X1.AS3.O7.L2]; Bodl. Barocci 15, a. 1104, ff. 1r-14v, 22r-28r, 30v-33v [D2:B.O7.AS3.X1.L2].

tions of this kind most probably show that "paratexts" circulated separately from the proper text of a Psalter, in manuals that scribes compiled for their own professional use and from which they could select the additions for any particular volume they had been commissioned. Except for Chariton's, no scribal manuals of this sort seem to survive, but their hypothetical existence would explain, for instance, why coeval and cognate Psalters do not contain the exact same set of *troparia* and prayers at the *kathismata* (Apdx C3, Apdx C6). (In a few cases, it is obvious that such insertions were not present in the volume from which the principal text was copied.)²⁶

Any scribe is likely to have owned just one manual which he could periodically enrich with new gleanings. It may not be assumed, however, that a given individual would always copy biblical text from the same exemplar: Chariton, e.g. recorded textual variants that he evidently found in separate manuscripts;²⁷ his Psalters are not identical in layout, which makes it improbable that they were based on a common template.²⁸ Comparing a single scribe's products sometimes suggests that his choices of "paratexts" depended on a commissioner's peculiar preferences. One of the two volumes made by S2 is much smaller in size than the other and contains, unlike its *Schwesterhandschrift*, prayers for personal use.²⁹ Three Psalters attributable to a single anonymous hand are codicologically uniform to an unusual degree,³⁰ and thus perhaps the work of a someone who specialised exclusively in that type of

²⁶ E.g. Vindob. theol. gr. 177, s. XII in., which has *troparia* at all *doxa* rubrics (ff. 32r, 33v-34r, 39v, etc.) except the first six (a few were subsequently supplied by a later hand: ff. 7v, 9v).

²⁷ E.g. Sinait. gr. 55, a. 1344, ff. 5v (Ps 5:4 καὶ ἐπόψει με | in marg.: γρ(άφεται) καὶ ἐπόψομαι), 72v (Ps 43:13 ἐν τοῖς ἀλαλάγμασιν ἡμῶν | γρ. ἐν τοῖς ἀλλάγμασιν), 86r (Ps 51:7 καθέλοι | γρ. καθελεῖ), 112v (Ps 68:27 καὶ ἐπὶ τὸ ἄλγος | γρ. καὶ ἐπὶ τῷ ἄλγει), 123r (Ps 73:17 τὰ ὥραῖα | γρ. τὰ ὄρια). The variant title of Ps 64 found in Paris. gr. 43, f. 73r-v (note 3 on p. 94 above), is not present in Sinait. gr. 55, f. 101v: Εἰς τὸ τέλος ψαλμὸς ᾠδῆς τῷ Δαυίδ· ᾠδὴ Ἱερεμίου καὶ Ἰεζεκιήλ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς παροικίας, ὅτε ἔμελλον ἐκπορεύεσθαι.

²⁸ Sinait. gr. 55, linn. 15 [112 × 68], 10D1, sign. *Se1* & *Ii3*; Athon. Iber. 1384, linn. 16 [155 × 115], 32D1, sign. *Se1* & *Ii3*; Matrit. Vit. 26-5, linn. 17 [118 × 80], 22D1, sign. *Se1* & *Ii3*; Paris. gr. 43, linn. 17 [95 × 65], 12D1, sign. *Ii3*. Besides numbering the quires (sign.), the scribe would mark some pages (in all four manuscripts) with a cross in the centre of their upper margin.

²⁹ Hieros. Taphou 53, ff. 223r-227r, 231r-v. Note, however, that Vatic. gr. 752 has lost leaves at the end.

³⁰ Athens, MIET, Pezarou 50, s. XI ex., linn. 18 [63 × 52], P2 32C1; Vindob. theol. gr. 336, a. 1076, linn. 18 [63 × 46], P2 32D1; Athon. Vatop. 761, a. 1087, linn. 19 [70 × 55], P2 44C1. None of the three MSS has scribal quire signatures.

book.³¹ In spite of this uniformity, just one of the three contains a unique and rather idiosyncratic appendix (Apdx G2:V6),³² while another one has, evidently also as an optional "extra", advisory sentences (Apdx F) in the page margins.³³ Michael (PBW 204) added these same sentences to a tenth-century volume which he "updated" in 1090,³⁴ but not to one that he copied for his own use in 1087. On the other hand, the latter manuscript contains marginal gloss, a rare dreambook,³⁵ brief sanitary prescriptions,³⁶ and – perhaps because the scribe worked for himself – an uncommonly large array of prefaces and postfaces.³⁷

Michael evidently had no direct model for his private Psalter. In all known copies of CPG 6553 the text is spread full-page (Apdx B1:AH.J) (Fig. 36) – he alone chose to place the commentary in the margins, but could not calculate its layout in advance: as a result, the psalms soon started lagging behind, so that a given verse was no longer to be found on the same page as its corresponding gloss.³⁸ Another, anonymous scribe ran into similar difficulties by attempting to squeeze CPG 6202 into his manuscript's margins: by the time he got to Psalm 17, text and gloss had drifted so far apart that he gave up writing the gloss and switched to small pictures.³⁹ It was probably in order to avoid mishaps of this sort that all pages in Vatic. 752 were ruled for two columns: *S1* wrote the biblical text into the first one; *S2*, *S3*, *P1*, *P2*, and *P3* gradually filled the other with commentary. When a twelfth-

³¹ For a similar case, cf. I. Hutter, "Le copiste du Métaphraste", in: G. Prato, ed. *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito*, vol. 2 (Florence 2000) 535-586. Add to this *copiste's oeuvre* Athen. 1575, part 7: a torn leaf with the beginning of BHG 888.

³² Athon. Vatop. 761, f. 206r. Cf. note 73 on p. 115 above.

³³ Athens, MIET, Pezarou 50, ff. 17r-v, 18v, 19v, 20v, 21v, 23r, etc.

³⁴ Lond. Add. 36928, a. 1090, ff. 47v, 49r-v, 50v, 52r, 53r, etc.

³⁵ Vatic. gr. 342, a. 1087, f. 280r, ed. S. Mercati, "Onirocritico lunare secondo i codici Vaticano greco 342 e Berolinense greco 168", *Byzantinische Zeitschrift* 32 (1932), 263-266, esp. 265f.

³⁶ Vatic. gr. 342, ff. 17v-20r: (Jan.) λάμβανε οἴνου ἀκράτου πρωῒ βρόχθου, (Feb.) σεύτλου ἀπέχου, (Mar.) γλυκοπότει καὶ γλυκοφάγει, (Apr.) ῥεφάνης ἀπέχου, (May) ποδοκεφάλου ἀπέχου, (June) λάμβανε ὕδατος τὸ πρωῒ βρόχθου, (July) ἀφροδισίου ἀπέχου, (Aug.) ἀφροδισίου ἀπέχου καὶ μωλόχοις [cod. μ(ω)όλ[ο]χο(ς)], (Sept.) γαλακτοπότει καὶ γαλακτοτρόφει, (Oct.) πρᾶσα ἦσθι, (Nov.) συχνῶς μὴ λούεσαι, (Dec.) κράμβης ἀπέχου. Cf. Apdx H; J. Ideler, ed. *Physici et medici Graeci minores*, vol. 1 (Berlin 1841) 409-417, 423-429; J. Koder, *Gemüse in Byzanz* (Vienna 1993) 51-61.

³⁷ Vatic. gr. 342, ff. 3r-16v, 245v-246r, 271r-280r [Apdx D2:X2.B.X1.E2.E3.T3.E5.O4.AS3.V3.V4.T5.O7.L8.L9.L2.L10.L5.L6.L11.L12.L16.R1.V1.V2]; cf. Lond. Add. 36928, ff. 1r-36r [D2:X2.B.X1.E5.O4.AS3.V3.V4].

³⁸ V. Jagić, *Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar* (Vienna 1904) 20. Vatic. gr. 342 has the original text of CPG 6553 reworked at many places, probably by the scribe himself: *ibid.*, 21, 58-70.

³⁹ Sinait. gr. 48, s. XI, ff. 19v (last page with marginal gloss), 22r (first page with a picture).

century scribe copied the resulting volume, he chose to drop most painted illustrations and to merge psalms and gloss into a single text block.⁴⁰ Others preferred to reproduce repeatedly one and the same complex *mise-en-page* (probably developed at first through trial and error): no less than three surviving Psalters with marginal *catena* are almost identical in terms of contents, layout, and codicology.⁴¹

Even though large glossed volumes could be copied single-handedly by a single scribe,⁴² there are some instances of collaboration like that observed in Vatic. 752.⁴³ However, the team that produced this latter manuscript seems to have been assembled *ad hoc*, for S2 copied another, smaller Psalter unaided.⁴⁴ Most of his counterparts evidently worked on their own, too: John (PMBZ 23154) is the sole scribe attested in the Athonite Lavra at the end of the tenth century;⁴⁵ Michael (PBW 204) was abbot of just seven monks, none of whom is known to have participated in book manufacture;⁴⁶ St Germanus (PLP 17147) would practice calligraphy secluded in a cave.⁴⁷ It is unclear how Germanus learned his craft, but John was a disciple of St Athanasius, himself a calligrapher.⁴⁸ Judging from his example, scribal skills were acquired not within some large "scriptorium" but through individual training: even copyists active at the same time in one and the same monastery can have markedly

⁴⁰ Bodl. Canonici gr. 62, s. XII: I. Hutter, "Oxforder Marginalien", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 29 (1980) 331-354, esp. 331-343.

⁴¹ Vatic. gr. 1422, s. XI; Paris. gr. 146, s. XI; Paris. suppl. gr. 1157, s. X ex.: G. Dorival, *Les chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes*, vol. 4 (Leuven 1995) 360-362. – I have compared the two Paris MSS side by side: in my opinion they were not copied by the same hand.

⁴² E.g. Athon. Lavra Δ 70, a. 984; Vatic. gr. 754, s. X: M.L. Agati, "Digrafismo a Bisanzio", *Scriptorium* 55 (2001) 34-56, esp. 43f.; Paris. gr. 139, s. X: ead., *La minuscola "bouletée"* (Vatican 1992) 120f.

⁴³ E.g. Athen. 1, s. X: G. Prato, "Il monaco Efrem e la sua scrittura", *Scrittura e civiltà* 6 (1982) 99-115; repr. in: id., *Studi di paleografia greca* (Spoleto 1994) 13-29.

⁴⁴ Hieros. Taphou 53, a. 1053.

⁴⁵ E. Lamberz, "Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453", in: G. Cavallo et al., eds. *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vol. 1 (Spoleto 1991) 25-78, esp. 35.

⁴⁶ TLG 3079.005, ed. P. Gautier, "La diataxis de Michel Attaliat", *Revue des études byzantines* 39 (1981) 4-143, esp. 59; tr. J. Thomas & A. Constantinides Hero, eds. *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Washington 2000) 346 (§ 27). The MS of this text (Athen. Metochii 375, a. 1077) was itself copied by Michael (PBW 204): Gautier, 7n.4; cf. P. Kalaitzides, "Προλειτουργία", in: D. Galadza et al., eds. *Τοξότης: Studies for Stefano Parenti* (Grottaferrata 2010) 231-267, esp. 260f. [photos of ff. 1r and 46v-47r].

⁴⁷ TLG 3251.008, BHG 2164, ed. Ioannou, "Vie de St. Germain l'Hagiorite", 80 (§ 16): τὸ γράφειν εἰς ἄλλος ἤσκητο, καὶ τοῦτ' αὐτῷ τῶν χειρῶν ἦν ἔργον. Cf. *ibid.*, 65 (§ 9).

⁴⁸ See note 10 on p. 128 above.

different handwritings.⁴⁹

---

⁴⁹ J. Irigoin, "Paléographie et codicologie. La production d'un scriptorium de Constantinople peu après le milieu du XIe siècle", in: P. Cockshaw et al., eds. *Miscellanea codicologica F. Masai dedicata*, vol. 1 (Gand 1979) 175-183, pls 21f.

§ 4.3. How Painters Worked

The one known piece of archival evidence bearing upon Byzantine manuscript illumination comes not from the Greek empire itself but from Venetian Crete: in 1329, an Italian priest in Candia commissioned for the city's archbishop a volume of saints' lives from the scribe Iacobo de Soleis, who was to submit it complete, illuminated and collated.¹ Neither the patron nor his agent communicated with the artist(s) who decorated this manuscript: pigments for its miniatures were given to Iacobo, even though the contract's wording shows that he did not double as illuminator. Similarly, the names of eight men responsible for the miniatures in an eleventh-century Greek *menologium* are written in the page margins by a single hand: that of the anonymous scribe who, evidently, coordinated their work.²

While full-page pictures could be furnished separately, leaves with both text and images were always handled in advance by the person copying text:³ it is obvious, for instance, that ff. 17-18 in Vatic. 752 were covered first with writing and only then with paintings. Scribes sometimes went further and instructed artists what to paint. Thus, in both manuscripts which I attribute to S2 Psalm 118 is illustrated, unusually, with death scenes (Fig. 10):⁴ each is the work of a different hand, and two artists could hardly have come up with the same peculiar concept independently of each other.⁵ The two Psalters copied by Michael (PBW 204) have very

---

Almost all the Psalter miniatures discussed in this chapter are reproduced in black and white by A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Paris 1984). I cite more recent publications that contain colour photographs.

¹ Venice, Archivio di Stato, Notai di Candia, not. Giovanni Similiante, busta 244, fasc. 1, fol. 91v, 30 March 1329, ed. R. Morozzo della Rocca, "Curiosità paleografiche nei protocolli notarili di Candia", *Archivi* II.7 (1940) 57-60, esp. 58f.: ex pacto habito inter nos debeo et teneor tibi scribere de bona littera continuativa qualem tibi dedi di nota, librum vite et passionum sanctorum domini archiepiscopi, quem tibi dare et presentare debeo scriptum, completum, miniatum et absculatum, te michi dante colores et absculatorem ac cartas quando eas a te requisivero, hinc per totum mensem iulii proxime venturum, ~~et non debeam scribere alicui aliquid nisi tibi compleam dictum librum~~ [crossed out in the original].

² Vatic. gr. 1613: I. Ševčenko, "The Illuminators of the Menologion of Basil II", *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962) 245-276, esp. 245f., 276n.104.

³ I. Hutter, "Decorative Systems in Byzantine Manuscripts", *Word & Image* 12 (1996) 4-22.

⁴ E. DeWald, *Vaticanus Graecus 752* (Princeton 1942) 35 (f. 366r); V. Putsko, "О ленинградских фрагментах иерусалимской Псалтири 1053-1054 гг. (ГПБ, греч. 266)", *Revue des études sud-est européennes* 19 (1981) 507-515, esp. 508, 510, 512.

⁵ Ps 118 is the central part of Nocturns: Apdx C5:AC. By the eleventh century, it was paired with prayers commemorating the deceased [Apdx D5:91.151]: Apdx E3:591f., Athon. Vatop. 1248, a. 1074, f. 26v. (In both instances only the beginning of the prayer is written, which must mean that this prayer was a standard component of the office.)

similar frontispiece miniatures, again by different painters (the sturdy figures in one are very unlike the sticky, agitated-looking figures in the other).⁶ Michael clearly took an interest in these images, as he surrounded one of them with written gloss which explains the painted scene just like gloss on the following pages explains the adjacent biblical text:

Four leaders – Asaph son of Korah, Ethan, Etham, Jeduthun – were chosen by David from the tribe of Levi, with a corresponding number of 288 odes, [i.e.] each having 72. They stood in front of the sanctuary's altar – one with cymbals, another with a psaltery; someone [holding] a lyre, someone a guitar, someone a horn, – [and] amid them stood David, himself leading the ode leaders, holding upon [his] hand the psaltery. Moved by the Holy Spirit, each would praise God with hymns, and all would respond to the psalmist: "Hallelujah".⁷ (Cf. 1 Paral. 6:31-48, 15:16-16:42.)

A scribe, then, would determine the decoration of a Psalter by leaving empty spaces for its miniatures, outlining their frames (as Michael must have done), and probably giving the painter a few general directions.⁸ Certain scribes doubled as ornamentists: thus, Michael obviously decorated on his own some of the tables in the two Psalters he copied.⁹

Another pair of roughly contemporary volumes presents an opposite example: the

⁶ Vatic. gr. 342, a. 1087, f. 24v; Lond. Add. 36928, a. 1090, f. 46v.

⁷ Vatic. gr. 342, f. 24v: Τέσσαρες ἄρχοντες ἐξελέγοντο παρὰ τοῦ Δαυὶδ ἐκ τῆς φυλῆς Λευὶ – Ἀσάφ υἱὸς Κορέ, Αἰμάν, Αἰθάμ, Ἰδιθούμ· τούτοις ἀριθμὸς ᾠδῶν παρακολουθῶν σπῆ', ἕκαστος ἔχων οβ'. Οἷτοι ἴσταντο ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ἀγιάσματος καὶ ὁ μὲν κυμβάλῳ, ὁ δὲ ψαλτηρίῳ, ὃς δὲ κιννύραν, ὃς δὲ κιθάραν, ὃς δὲ κερατίνην, ὧν μέσος ἴστατο Δαυὶδ, αὐτὸς ἄρχων ἀρχόντων ᾠδῶν, κρατῶν ἐπὶ χειρὸς τὸ ψαλτήριον. Ἐκαστος δὲ Πνεύματι ἁγίῳ κινούμενος ὕμνει τὸν Θεὸν καὶ πάντες ἐπεφώνουν τῷ ψάλλοντι «ἀλληλούϊα». Cf. Apdx D2:D6.Dr1 and, on the iconography, M. Kominko, *The World of Kosmas* (Cambridge 2013) 157-161. – The gloss round the miniature of the Crossing of the Red Sea (Vatic. gr. 342, f. 246v) is taken from the *catena* commentary to Ode i, ed. B. Cordier, *Expositio Patrum Graecorum in Psalmos*, vol. 3 (Antwerp 1646) 853f. (Cyril, Basil).

⁸ The miniatures with scenes from David's life in Lond. Add. 36928 are accompanied by distichs written in Michael's hand: (44r) "Εξ μὲν ἀδελφοῖς οὐ κν[ᾶται] δὲ καὶ β[...] / μόνω δὲ Δα(υὶ)δ τὸ κέρας ὁδηγεῖται, (44v) [...]νων ὁ Δα(υὶ)δ ποιμνι(ον) φυτοσπό[ρον] / ἔμελλε λαὸν ποιμανεῖν τοῦ Κ(υρί)ου, (45r) [...] / τυπῶν δι' αὐτ(ῶν) τὴν τριάδα καὶ μόν(ην), (45v) [...] / εἰς βασιλεῦσιν ἐμπρέπουσ(αν) ἀξι(αν), (46r) Δα(υὶ)δ ὁ Ναθαν ἐλέγχ[ε] [...] / [ὁ]φθ(εῖς) παρ' αὐτοῦ δεσποτ(ης) δὴ τῶν ὄλων, Αἰθ(ε)ς ὁ Δα(υὶ)δ Κ(υρί)ω κλίν(ας) γόνυ / λύτρω[σιν] αἰτεῖ πταισμάτ(ων) ψυχοφθόρ[ων].

⁹ Vatic. gr. 342, ff. 21r-23v; Lond. Add. 36928, ff. 36v-43v. – I am not sure if the painted ornament in these two MSS is also the work of Michael (PBW 204); cf. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vol. 4.1 (Stuttgart 1993) 47. In the London MS, he reserved a number of empty spaces for (illuminated) headpieces that were never executed: ff. 5v, 9v, 13r, 17r, 19r, 20r, 21r-v, 23r, 25v, 27r, 29r, 30v, 33v.

two were neither copied nor illustrated by the same hand, yet their pictures and "inhabited" initial letters for Psalm 1, Psalm 77 and Ode 1 have the exact same format, size and subject matter (Figs 33-35).¹⁰ The two parallel sets are clearly the work of two separate artists, *V* and *L*. Their brushwork and palettes differ: *L* uses bright, dense, contrasting pigments; *V* prefers more muted, consonant hues. When the two paint, for instance, the Crossing of the Red Sea, their colour schemes diverge significantly (granted, as a matter of course, that both render the sea in blue and the sky in gold). This suggests that neither copied directly from the other and that both used some kind of a model.

Further comparisons point to the nature of this model. While *L* and *V* did not produce strictly identical compositions, each arranged in a similar way very similar pictorial elements. Thus, the man with a rounded white beard (resembling the apostle Peter) to Moses' right in *L*'s miniature (Fig. 35) has his counterpart in *V*'s miniature a bit farther to the left, right next to the "vellum figure". *V* used the equine-nosed profile beside *L*'s "Peter" for the Israeli woman carrying a child on her shoulder. The soldier's leg sticking out of the sea waters and the helmeted profile of another drowning soldier are found only in *L*'s version of the scene; both reappear, however, in the work of a third painter (*B*)¹¹ who developed the composition in a somewhat different format, determined most probably by the scribe who wrote verse legends next to his miniatures (and thus must also have outlined their frames).¹² *B* added to the sea a new detail: a helmet floating in the lower left corner. This piece of armour resurfaces on the other side of the same parchment leaf, where David is beheading Goliath.¹³ It is seen in an identical position, under David's feet, in the corresponding miniature by *V*.¹⁴ (The object must have looked intriguing because no such headgear was actually worn at the time.)¹⁵ In all three miniatures, the helmet measures some 105 mm in length. While it looks the right size for *V*'s Goliath (from whose head it has fallen), it is patently too large for any

¹⁰ Athon. Lavra A 13, s. XI, ff. 178r, 201(bis)r, 245r; Vatic. Barber. gr. 320, s. XI, ff. 2r, 112r, 221r: J. Plotzek et al., eds. *Liturgie und Andacht im Mittelalter* (Stuttgart 1992) 122f.

¹¹ Berlin, Universität, Abteilung für christliche Archäologie und kirchliche Kunst, inv. 3807 (now lost), s. XI, f. 231v: H. Stuhlfauth, "A Greek Psalter with Byzantine Miniatures", *Art Bulletin* 15 (1933) 310-326, esp. 324.

¹² The characteristic ornament of the miniature frames is the same in Berlin, Universität, inv. 3807, ff. 118v, 231r-v, and Vatic. Barber. gr. 320, ff. 2r, 112r, 221r. The two manuscripts are to my mind copied by the same scribe.

¹³ Berlin, Universität, inv. 3807, f. 231r-v: Stuhlfauth, "Greek Psalter", 323f.

¹⁴ Vatic. Barber. gr. 320, f. 212v: Cutler, *Aristocratic Psalters*, 216.

¹⁵ On Byzantine helmets: M. Parani, *Reconstructing the Reality of Images* (Leiden 2003) 123-125.

of *B*'s figures. Quite possibly, then, the two artists used for this detail an identical model drawing; since both collaborated with the same scribe, it might have been supplied by him. No actual Byzantine drawings of this kind survive, but there are comparable examples from the medieval West, which mostly contain isolated pictorial motifs, not complete compositions.¹⁶

By the turn of the twelfth century, new iconographic types emerge for both the Crossing of the Red Sea and Battle of David with Goliath:¹⁷ as old model drawings got worn out – supposedly within a couple of decades, – other ones would replace them and iconographic schemes would be correspondingly modified. A given set of such models could have been available at any given time only to a limited number of artists: several contemporaries of *L*, *V*, and *B* rendered the Crossing of the Red Sea differently from them – and from each other (Fig. 36).¹⁸

Despite the relative diversity and fluidity of the iconographic tradition, some common Red Sea motifs can be traced as far back as the 880s:¹⁹ an Israeli woman leading a child by the hand and carrying another on her shoulders, a personification of Sea Depth dragging Pharaoh into the waters, a walking man with his mantle made into a sort of rucksack. (This manner of carrying luggage must have been known in Late Antiquity²⁰ but was subsequently forgotten: eleventh-century artists conflated the cloaked man with personifications of Night spreading a veil over her shoulders,²¹ turning him into a slightly incongruous "vellum figure".)²² The twelfth century saw this continuous tradition of Psalter illustration interrupted by the rise of a vigorous school outside the capital (e.g. Figs 37-38).²³ A return to earlier models occurred after the Byzantine re-conquest of Constantinople (1261). Three mi-

¹⁶ R. Scheller, *Exemplum*, 2d edn (Amsterdam 1995) 109-122, 132-143, 161-175.

¹⁷ Vatic. Barber. gr. 285, s. XI ex., f. 140v: Cutler, *Aristocratic Psalters*, 214; Harv. gr. 3, a. 1104, ff. 215v, 216v: L. Nees, "An Illuminated Byzantine Psalter", *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 205-224, esp. 218-221, figs 4-5; Bodl. Barocci 15, a. 1104, f. 343r-v; Athon. Dionys. 65, s. XII in., f. 202v: A. Karakatsanis, ed. *Treasures of Mount Athos*, 2d edn (Thessaloniki 1997) 249.

¹⁸ E.g. Athon. Vatop. 761, a. 1087, f. 206v: S. Kadas et al., *Oi thessavgoi toū Αγίου Όρους*, vol. 4 (Athens 1991) 119; Vatic. gr. 342, f. 246v; Lond. Add. 36928, f. 279r-v.

¹⁹ Paris. gr. 510, s. IX ex., f. 264v; Vatic. Regin. gr. 1, s. X, f. 46v; Paris. gr. 139, s. X, f. 419v: L. Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium* (Cambridge 1999) 339-348.

²⁰ E.g. Vindob. theol. gr. 31 (the "Vienna Genesis"), s. VI, pp. 9, 30.

²¹ Cf. Paris. gr. 139, f. 435v; Paris. suppl. gr. 610, s. X ex., f. 256v.

²² Athon. Lavra A 13, f. 245r; Vatic. Barber. gr. 320, f. 221r; Berlin, Universität, inv. 3807, f. 231v.

²³ A.W. Carr, "A Group of Provincial Manuscripts from the Twelfth Century", *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982) 39-81, esp. 60-63.

miniatures painted, in all probability, soon after that date are directly based on a known tenth-century prototype whose colours they match one for one.²⁴ The copyist worked somewhat mechanically, to the point of losing track of meaningful detail: in the Crossing of the Red Sea, he wrote "Pharaoh" under the personification of Desert – where the word is placed in the older miniature, – without, however, noticing that in his own painting Pharaoh's head had shifted away from Desert's feet; this oversight disconnected figure from label.²⁵ The artist was evidently ill at ease making replicas: his sole image without a prototype in the earlier volume is noticeably more fluent in execution – and simpler in composition.²⁶

Once iconographic continuity had been restored through stiff imitation of the venerable past, painters gained greater freedom. The style of a further set of Psalter miniatures suggests a somewhat later date, close to the beginning of the fourteenth century.²⁷ Their author no longer copied the familiar tenth-century codex directly: he employed completely different colours, and consequently must have used model drawings (being also capable of forming new scenes by recombining the stock motifs he had at his disposal).²⁸

The miniatures in a Psalter were certainly an optional "extra". In cases like the last two, it is possible to imagine a patron specifying a model for the illustrations in his own newly-commissioned manuscript. A single scribe could produce virtually identical books that did, nonetheless, receive very different illustrations by different painters.²⁹ Having no connection to the biblical text of the Psalms and Odes, devotional images at the beginning of a volume must have been particularly dependent on personal preference (Figs 28-30). They probably resembled, in terms of their iconography, the private icons found in monks' cells (Apdx E3:112f.). A monastic rule translated in the fourteenth century from Greek into Slavonic stipulates that

²⁴ Petrop. gr. 269, s. XIII ex., ff. 1r, 2r, 3r: A. Bank & O. Popova, eds. *Искусство Византии в собраниях СССР*, vol. 3 (Moscow 1977) back cover; H. Evans, ed. *Byzantium: Faith and Power* (New York 2004) 273; V. Lazarev, *История византийской живописи*, 2d edn (Moscow 1986) fig. 418. Cf. Paris. gr. 139, s. X, ff. 1v, 7v, 419v.

²⁵ Petrop. gr. 269, f. 3r; cf. Paris. gr. 139, f. 419v.

²⁶ Petrop. gr. 269, f. 4r: Lazarev, *История*, 2d edn, fig. 419.

²⁷ Vatic. Palat. gr. 381B, s. XIII ex., ff. Iv-IIr, 171v-172r: Plotzek et al., eds. *Liturgie und Andacht*, 145, 147; W. Berschin, *Die Palatina in der Vaticana* (Stuttgart 1992) 148-151.

²⁸ H. Belting, "Zum Palatina-Psalter des 13. Jahrhunderts", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 21 (1972) 17-38.

²⁹ Vatic. Barber. gr. 320, s. XI; Berlin, Universität, inv. 3807, s. XI. – Vindob. theol. gr. 336, a. 1076; Athon. Vatop. 761, a. 1087. Most of the miniatures in the Vatopedi MS (ff. 11r-14v) remained unfinished in 1087 and were coloured a few centuries later by an Armenian artist: Kadas et al., *Θησαυροί*, vol. 4, 117-119.

[e]ach of the brethren must have in his cell an iconostasis. (If someone cannot purchase holy icons, let him have a cross.) And let him chant his prescribed rule (канон) in front of it and cense it in the manner in which that is done during church services.... Should someone not have his cell furnished like this..., let him be aware that he has either fallen into the Messalian heresy or will soon fall into it.³⁰

---

³⁰ E. Beliakova, ed. "Устав по рукописи РНБ Погод. 876", *Древняя Русь* 11 (2003) 63-95, esp. 76f. On the text's history: ead., "Славянская редакция Скитского устава", *ibid.* 10 (2002) 28-36. – Cf. G. Descoedres, "Privatoratorien in der Frühzeit des Mönchtums", in: N. Bock et al., eds. *Art, cérémonial et liturgie au Moyen Âge* (Rome 2002) 481-502.

§ 5. What Remains to Be Done

A few texts that I have stumbled upon might be worth editing in print: the Psalter commentary by 'Anonymus Vindobonensis',¹ the preface by *anthypatos* Nicetas,² the verses by *chartophylax* Nicetas.³

Two of the Psalters I mention are, in effect, commonplace books, having been copied by their respective original owners Sabas⁴ and John (Fig. 21).⁵ Both contain a number of unusual supplementary texts and will repay detailed examination.

The scribes Michael (PBW 204) and Chariton (PLP 30644) deserve monographic treatment.

The different "families" of prayers that I have tried to distinguish in Apdx C4 may prove relevant to a future general study of Greek *Horologia* (Fig. 4).⁶

Last but not least: a proper, comprehensive and systematic history of Byzantine Psalters is yet to be written.

---

¹ Vindob. theol. gr. 152, s. XI; Messan. S.Salv.117, a. 1116; Vatic. Barber. gr. 455, a. 1276.

² Vatic. Barber. gr. 340, s. X, ff. 12r-13v.

³ See note 4 on pp. 65f. above.

⁴ Athon. Dionys. 65, s. XII in., ff. 12v, 244r-v.

⁵ Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 228r: Ὁ Χ(ριστὸς) αὐτός ἐστιν ἀρχὴ καὶ τέλος.

Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θ(ε)ῷ χάρις.

Τέρμα βλέπων δίδωμι τῷ Θ(ε)ῷ χάριν,

τῷ πανσθενουργῷ (καὶ) ξενεργάτῃ Λόγῳ,

δοτῇρ ἀγαθῶν καὶ ταμία(ς) τῶν λόγων.

Θ(εο)ῦ Λόγε, φρούρει με τὸν σὸν οἰκέτ(ην)

οἰκτρὸν, ταπειν(όν), ἀχρεῖον Ἰωάν[ν]ην.

Ὡςπερ κατηξίωσας, ὦ Θ(εο)ῦ Λόγε,

τέρμα κατιδεῖν τῆς παρούσ(ης) πυκτίδος,

οὕτω καταξίωσον ἰδεῖν (καὶ) τέλος

τῶν συνεχουσῶν συμφορῶν με ποιη(ί)λ(ων)

τῆς σῆς δεήσεις μ(η)τ(ὸ)ς εἰσδεδεγμένος.

⁶ See note 6 on p. 103 above.

Appendix A: *Disiecta Membra*

The list below should be used in conjunction with the spreadsheet in Appendix B1. It only includes new identifications, made by myself. Disjointed manuscript fragments are listed only if they are currently kept in separate libraries. In each instance, one can easily verify that the fragments did once form a single volume by matching their contents and measurements.

Bath (formerly), private collection¹ (Fig. 34) is part of Mount Athos, Lavra, MS A13.

Moscow, State Library of Russia, f. 270 (Sebastianov) no. 73/529, pt. 1 is part of Mount Athos, Konstamonitou Monastery, MS 107.

Mount Athos, Lavra, MS B95: the pastedowns² are fragments from the same manuscript as Paris, Bibliothèque nationale de France, MS Suppl. gr. 1155, f. 34.

Saint Petersburg, Library of the Academy of Sciences, MS Dmitrievskii 32 is part of Mount Athos, Konstamonitou Monastery, MS 107.

Saint Petersburg, National Library of Russia, Greek MS 264 is part of Athens, National Library of Greece, MS 47.

Saint Petersburg, National Library of Russia, Greek MS 273 is part of Jerusalem, Greek Patriarchal Library, MS Taphou 51.

Saint Petersburg, National Library of Russia, Greek MS 837 is part of Mount Sinai, Monastery of St Catherine, Greek MS 59.

Samos, Episcopal Library (Βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως), MS 105 (Figs 37-38) is part of New York, Metropolitan Museum of Art, inv. 2001.730.

Weimar, Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek, MS Oct. 79a is part of Cambridge MA, Harvard University, Houghton Library, Greek MS 2.

---

¹ When the British owner of this MS was made aware of its provenance, he handed it over to the Greek Embassy in London. Its current whereabouts are unknown to me.

² These pastedowns were brought to light by Prof. Litsas: E. Litsas, *Μεγαλογράμματα χειρόγραφα και σπαράγματα χειρογράφων Αγίου Όρους*, vol. 1 (Thessaloniki [forthcoming]).

Appendix D1: Titles of Greek Psalter Manuscripts

0. title of Psalm 1 serving as title for the book

1. Βίβλος ψαλμῶν

1a. Βίβλος ψαλμῶν· ἀλληλούϊα

2. Βίβλος ψαλμῶν τοῦ Δα(υί)δ

3. Βίβλος ψαλμῶν ἦτοι Ψαλτήριον

4. Ψαλτήριον

4a. Ψαλτήριον· ἀλληλούϊα

5a. Ψαλτήριον· α' β' ἀλληλούϊα

6. Ψαλτήριον· α' β' γ'

7. Ψαλτήριον ὄργανον

8. Ψαλτήριον ὄργανον ὅπερ καὶ νάβλα καλεῖται

9. Ψαλτήριον ὄργανον θείων ᾠσμάτων

10. Ψαλτήριον πέφυκα τῶν θείων λόγων·

τοῦτο δὲ ναῦλα καλεῖται παρ' ἐτ(έρων)

11. Ψαλτήριον πέφυκα θείων ᾠσμάτων

12. Ψαλτήριον τῷ Δα(υί)δ

12a. Ψαλτήριον τῷ Δα(υί)δ· ἀλληλούϊα

13. Ψαλτήριον τοῦ Δα(υί)δ

13a. Ψαλτήριον τοῦ Δα(υί)δ· ἀλληλούϊα

14. Ψαλτήριον τοῦ Δα(υί)δ υἱοῦ Ἰεσσαὶ καὶ Ἰούδα κατὰ φυλὴν

14a. Ψαλτήριον Δα(υί)δ τοῦ ἀγιοπολίτου υἱοῦ Ἰεσσαὶ καὶ Ἰούδα κατὰ φυλὴ(ν)·

α' β' ὑπό(ψαλμα) ἀλληλούϊα

15. Ψαλτήριον Δα(υί)δ καὶ βασιλέως

16a. Δα(υί)δ Ψαλτήριον α' β' ἀλληλούϊα

17. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῷ

18. Σὺν Θ(ε)ῷ Ψαλτήριον

19. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῷ τῷ Δα(υί)δ

20. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῷ τοῦ Δα(υί)δ

21. Ψαλτήριον τερπνὸν εἰς Θ(εὸ)ν μέλος

21a. Ψαλτήριον τερπνὸν εἰς Θ(εὸ)ν μέλος· ἀλληλούϊα

22. Ψαλτήριον εἰς Θ(εὸ)ν μέλος τερπνόν

23. Ψαλτήριον τερπνὸν μέλος εἰς Θ(εὸ)ν

24. Ψαλτήριον ὄργανον εἰς Θ(εὸ)ν μέλος

25. Ψαλτήριον τερπνὸν μετὰ κιθάρης

26. Ψαλτήριον τῷ Δα(υί)δ εἰς Θ(εὸ)ν μέλος

26a. Ψαλτήριον τῷ Δα(υί)δ εἰς Θ(εὸ)ν μέλος· ἀλληλούϊα

27a. Ψαλτήριον εἰς Θ(εὸ)ν μέλος τῷ Δα(υί)δ· ἀλληλούϊα

28. Ψαλτήριον εἰς Θ(εὸ)ν μέλος
29. Ψαλτήριον τερπνὸν σὺν Θ(ε)ῶ
- 30a. Ψαλτήριον τερπνόν· ἀλληλούϊα
31. Ψαλτήριον τερπνὸν τοῦ Δα(υί)δ
- 31a. Ψαλτήριον τερπνὸν τῷ Δα(υί)δ· ἀλληλούϊα
32. Ψαλτήριον [τερ]πνότατον τοῦ [βασιλέως καὶ προ]φήτου Δα(υί)δ
33. Ψαλτήριον πέφυκα τερπνὸν εἰς μέλος·
Δα(υί)δ πονηθὲν τῷ προφήτῃ τοῦ λόγου
34. Δα(υί)δ προφήτου καὶ βασιλέως μέλος
35. Δα(υί)δ προφήτου καὶ βασιλέως εἰς Θ(εὸ)ν μέλος
36. Δα(υί)δ προφητάννακτος εἰς Θ(εὸ)ν μέλος
37. Κάλλιστον ᾄδει πρὸς Θ(εὸ)ν Δα(υί)δ μέλος
38. Δα(υί)δ τὸ πρῶτον ᾄσμα τῶν ψαλμῶν βάσις
39. Δα(υί)δ τὸ πρῶτον ᾄσμα τῶν ψαλμῶν
40. Ἀρμονίης ἱερῆς μελιθεῖα ᾄσματα Δα(υί)δ
41. Θεοπάτορος πινυτοῦ μελιθεῖα ᾄσματα Δα(υί)δ
42. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῶ κατὰ τὸν ἁγιοπολίτην
- 43a. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῶ κατὰ τὸν ἐκκλησιαστήν καὶ κατὰ τὸν ἁγιοπολίτ(ην)·
ἀλληλούϊα
44. Ψαλτήριον σὺν Θ(ε)ῶ μετὰ [τροπα]ρίων καὶ εὐχῶν τῆς ἡμέ(ρας) κ(αὶ) τ(ῆς)
νυκ(τός)
- 45a. Ψαλτήριον ἐρμηνευτὸν εἰς Θεὸν μέλος τοῦ προφήτου καὶ μελωδοῦ Δαυίδ·
ἀλληλούϊα
46. Ψαλτῆρος ἐξήγησις ἀκριβεστάτη
ἐρμηνείας ἔχουσα [πολλῶν] πατέρων
47. Ψαλμοί
48. Ἀρχεται τὸ Ψαλτήριον τοῦ Δα(υί)δ

Appendix D2: Psalter Prefaces and Postfaces

The sign ~ before a bibliographic citation means that the text in a manuscripts does not fully match the one in the printed edition cited. – Manuscript witnesses are listed selectively, mostly for unedited texts. Shelfmarks are cited in abbreviated form. (The full shelfmarks can be found in Appendix B1.)

A1. Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολὴ πρὸς Μαρκελλῖνον ~ (Lond. Royal I.D.vii)

Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας πρὸς Μαρκελλῖνον προοίμιον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ψαλμῶν ~ (Paris. 146)

Inc. Ὑγαμαί σε τῆς ἐν Χριστῷ προαιρέσεως, φίλε Μαρκελλῖνε, ὅτι τῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν ἐντυγχάνεις....

Des. Τοιοῦτον δὲ καὶ σὺ ζηλώσεις βίον, οἷον ἔσχον οἱ ταῦτα θεοφορούμενοι λαλήσαντες ἄνδρες ἅγιοι.

Ed. (CPG 2097) *Patrologia Graeca*, vol. 27, 12-45.

A2. Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐρμηνεία προτρεπτικὴ τῶν ψαλμῶν, πρὸς Μαρκελλῖνον ~

Inc. Ὑγαμαί σε τῆς ἐν Χριστῷ προαιρέσεως, φίλε Μαρκελλῖνε, ὅτι τῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν ἐντυγχάνεις....

Des. Τὰ δὲ τῆς ἱερατείας καὶ τῆς σκηνῆς ἀναφέρεται ἐν τῷ κη΄ «Ἐνέγκατε τῷ Κυρίῳ, υἱοὶ Θεοῦ.»

Excerpted from the text ed. in *Patrologia Graeca*, vol. 27, 12-13.

A3. Τί λέγων τις ἀρέσκειν δύναται τῷ Κυρίῳ· διὰ ποίων δὲ ῥημάτων ἑαυτὸν διορθοῦσθαι δύναται καὶ εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ ὑπὲρ τοῦ μὴ εἰς ἀσέβειαν ἐκπίπτειν τὸν περὶ τὰ τοιαῦτα λέγοντα· οὐ γὰρ μόνον περὶ τῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ περὶ παντὸς ῥήματος ἀργοῦ ἀποδοῦναι λόγον ἔχομεν τῷ Κριτῇ ~ (Paris. 164)

Τοιαύτης οὔσης τῆς διατάξεως τῶν ψαλμῶν, ὀφείλει ψάλλειν οὕτως τυπικὰ τοῦ Ψαλτῆρος ~ (Vatic. 752)

Inc. Ἐὰν θέλῃς μακαρίσαι τινά, λέγεις τὸν α΄ καὶ τὸν λα΄ καὶ τὸν μ΄ καὶ τὸν ρια΄ καὶ τὸν ριζ΄. (Paris. 164) / Ἐπὶ μὲν μακαρισμοῦ τινος λέγε τὸν α΄ (Vatic. 752)

Des. τὸν δὲ ρβ΄ καὶ ρε΄ καὶ ρζ΄ καὶ ρη΄ ἀναγινώσκων θεωρῆσαι δυνήσῃ τὰς εἰς ἡμᾶς τοῦ Σωτῆρος διὰ τῶν παθημάτων γενομένης εὐεργεσίας αὐτοῦ. [Τοιοῦτος μὲν οὖν ἐστι καὶ ὁ χαρακτὴρ εἰς ὠφέλειαν τοῖς ἀνθρώποις ἐκ τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν.]

Cf. *Patrologia Graeca*, vol. 27, 28D-37C.

A4. Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας [ὑπόθεσις] εἰς τοὺς [ρν'] ψαλμούς ~

Inc. Εἰσὶ μὲν οὖν, ἵνα τοῦτο πρῶτόν τις τῆς βίβλου παρατηρήσῃται, οἱ μὲν ἐν διηγήματι λεγόμενοι, οἱ δὲ ἐν παλαιότητι, οἱ δὲ ἐν προφητείᾳ, οἱ δὲ ὡς ἐν εὐχῇ, οἱ δὲ ἐν ἔξομολογήσει.

Des. Τοιοῦτος μὲν οὖν ἐστὶ καὶ ὁ χαρακτήρ εἰς ὠφέλειαν τοῖς ἀνθρώποις ἐκ τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν. (Berol. 4° 58)

Cf. *Patrologia Graeca*, vol. 27, 25C-37C.

Des. Εἰσὶν πάντες ρν' εἰς τὴν τῆς ἁγίας τριάδος τιμὴν· τίμιος γὰρ ὁ ν' ἀριθμὸς παρ' Ἑβραίοις. Οὐ τοῦ Δαυὶδ πάντες, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχιδῶν ἀναφέρονται δὲ πάντες εἰς αὐτόν, ἐπεὶ αὐτὸς κατήρξατο τύπου (?) καὶ αἴτιος γέγονε τῆς δοξολογίας, τοὺς ὕμνους ἐντάξας τοῖς χοροδιδασκάλοις. (Athon. Dionys. 86)

A5. Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας ὑπόθεσις εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Inc. Ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν ἄνευ τῆς τοῦ ἀριθμοῦ προσθήκης ἀνεγράφησαν οἱ πάντες καὶ διαφόρως· οἱ μὲν εἰσι συνημμένοι, οἱ δὲ διηρημένοι.

Des. Λοιπὸν δὴ κατασχολάζεσθαι τὸν ἀσκητὴν παντὸς ῥήματος τὴν κατανόησιν.

Ed. (CPG 2238) *Patrologia Graeca*, vol. 27, 56A-60B.

AS1.

Inc. Τοὺς δὲ πάντας ψαλμοὺς καθολικώτερον ὀνομαζομένους τοῦ Δαυὶδ, εἰκότως τῆς ὅλης εἰς αὐτὸν ἀναφερομένης βίβλου...

Des. τινὲς δὲ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκλελεγμένων ψαλμῶν, οἷον Ἀσάφ, τῶν υἱῶν Κορέ, Αἰθάμ, Ἰδιθούμ καὶ ἐτέρων ἕτεροι, οὓς ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἔξεστι συνιδεῖν.

Ed. J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 413 (§ iv) (e cod. Vatic. 754).

AS2. Τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν ἥδε ἂν εἴη ἡ διαίρεσις ὡς τὰ ἀκριβῆ τῶν ἀντιγραφῶν αὐτό τε τὸ Ἑβραϊκὸν περιέχει ~ (cf. E2)

Inc. Εἰσὶ τοίνυν οἱ μὲν πάντες ἑκατον πεντήκοντα καὶ εἴς. Ἡ δὲ διαίρεσις...

Des. Εἰς ἔξομολόγησιν ψαλμοῦ ὁ ρε'. Εἰς τὸ τέλος ἐν ὕμνοις ψαλμοῦ ὁ ξθ'. Ὅμοῦ πάντες οἱ ψαλμοὶ ρνα'.

Ed. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 413-418 (§ iv) (e cod. Vatic. 754).

AS3. Περὶ τῶν ὑποθέσεων τῶν ἀναβαθμῶν ~ (Bodl. Barocci 15)

Inc. Διὰ τί δὲ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναβαθμῶν ἰε' ψαλμῶν ὑπάρχει, λέξωμεν [τῇ χάριτι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ]· Δῆλον πᾶσιν ἡμῖν [ἐστίν], ὅτι περ οἱ κατὰ Θεὸν προκόπτοντες υἱοὶ φωτός [εἰσι] καὶ υἱοὶ ἡμέρας...

Des. Οἱ ἀναβαθμοὶ οὗν ταῖς ὥραις τῆς τελείας ἡμέρας ἀφομοιούμενοί εἰσιν, διηγούμενοι ἐκ προσώπου τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς καὶ τῶν τούτου υἱῶν.

Ed. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 427f. (§ vi) (e cod. Vatic. 342).

B. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου πρόλογος εἰς τὸ Ψαλτήριον ~ (Vatic. 342, Lond. Add. 36928)

Inc. «Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος», διὰ τοῦτο συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Πνεύματος...

Des. εἰσαγομένοις στοιχείωσις, προκοπόντων αὐξήσις, τελειουμένων στήριγμα, Ἐκκλησίας φωνὴ οὗτος.

Des. ὅτι οἱ ἐμμελεῖς καὶ εὐάρμοστοι τὰς ψυχὰς ῥαδίαν ἔχουσι τὴν πρὸς τὰ ἄνω πορεύαν. [Ἴδωμεν δὲ λοιπὸν καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν Ψαλμῶν. (Bodl. Barocci 15)]

Ed. (CPG 2836) *Patrologia Graeca*, vol. 29, 209A-213A/C.

C. Τοῦ ἄνωνύμου εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν προοίμιον ~

Τῆς τῶν ψαλμῶν ἐρμηνείας προθεωρία ~ (Athon. Gregorion 157)

Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας ἐρμηνεία εἰς τὸν Ψαλτήρα ~ (Vatic. 412)

Ἑτέρα ὑπόθεσις τοῦ Ψαλτήρου· διαφόρων ~ (Scor. Ψ.I.2)

Inc. Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος, διὰ τοῦτο συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Πνεύματος, ἵν' ὥσπερ ἐν κοινῷ τῶν ψυχῶν ἱατρείῳ, πάντες ἄνθρωποι ἴαμα τοῦ οἰκείου πάθους ἐκλεγώμεθα. Διαφερόντως δὲ τὸ ἐκ πάντων ὠφέλιμον ἢ τῶν ψαλμῶν περιείληφε βίβλος. Μετὰ γὰρ Μωσέα καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας...

Des. Ὑμνος ἢ ἐπὶ τοῖς ὑπάρχουσιν ἡμῖν ἀγαθοῖς ἀνατιθεμένη τῷ Θεῷ εὐφημία. Αἶνος ἥτοι ἀίνεσις τῶν θείων θαυμάτων ἔπαινος· οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἐστὶν ἔπαινος ἢ τοῦ αἴνου ἐπίτασις.

Ed. B. Corderius (Cordier), *Expositio Patrum Graecorum in Psalmos*, vol. 1 (Antwerp 1643) xlviii-l.

D1.

Τὸ διάψαλμα ἔστιν ἢ προσώπου ἐναλλαγὴ ἢ διανοίας μεταβολὴ ἢ μέλους ὑπαλλαγὴ.

D2. Ἐρμηνεία τοῦ διαψάλματος / Ἐρμηνεία εἰς τὸ διάψαλμα ~

Συμμάχου· Ὅμοιος μουσικοῦ τινος μέλους, ἢ ῥυθμοῦ τροπῆς γενομένης ἢ τοῦ διαψάλματος παρακεῖσθαι σημείωσις· πολλάκις δὲ καὶ διανοίας ἐναλλαγὴ ἢ καὶ προσώπου μεταβολή.

Ἀκυλά· Αἶε τοίνυν [τοῦ ἁγίου Πνεύματος], καὶ παρὰ τὸν τῆς σιωπῆς καιρὸν ἐν αὐτῷ λαλοῦντος, ὁ λόγος ἐν διαλείμμασιν ἦν· τὸ δὲ διάλειμμα παρὰ τῶν ἐρμηνευσάντων ὠνομάσθη «διάψαλμα». (sic desinit Bodl. Barocci 15)

Γρηγορίου Νύσσης· Προϊούσης γὰρ κατὰ ἀκόλουθον τῆς ψαλμωδίας....

Des. οὕτως καὶ ὁ μέγας Δαυὶδ ὑποφητεύων τῷ πνεύματι ἐποίει, ἐπέχων τῇ μελωδίᾳ τῷ πνευματικῶς [/πνεύματι καλῶς] ἐνηχοῦντι.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 84, 28 [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752, Vindob. theol. 177/336, Laurent. Plut.VI.3).

D3. Γνώσις εἰς τὸ διάψαλμα / Γνώσις τοῦ διαψάλματος ~

Inc. Πολλάκις ζητήσας τὴν αἰτίαν τοῦ ἐπιγράφεσθαι μεταξὺ τῶν ψαλμῶν «διάψαλμα», ὕστερον παρατηρήσας ἐν τῷ Ἑβραϊκῷ...

Des. Πότερον δὲ μουσικοῦ τινος μέλους ἢ ῥυθμοῦ γινομένης ἐναλλαγῆς ἔγραψαν τὸ «διάψαλμα» οἱ ἐρμηνεύσαντες ἢ ἄλλως κινηθέντες, καὶ σὺ ἐπιστήσης.

Ed. (CPG 1427) *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1057D-1060C [Origen].

D4. [Ὑπόθεσις] Εὐσεβίου εἰς τὸ διάψαλμα ~

Πολλάκις ζητήσας τὴν αἰτίαν τοῦ ἐπιγράφεσθαι μεταξὺ τῶν ψαλμῶν διάψαλμα, ὕστερον παρατηρήσας ἐν τῷ Ἑβραϊκῷ, καὶ συνεξετάζων αὐτῷ τὸ Ἑλληνικόν, εὗρον, ὅτι ὅπου τὸ Ἑβραϊστὶ «σέλ», Ἑλληνιστὶ δὲ «αἰ», ἢ τι τούτῳ ἰσοδυναμοῦν, ἐκεῖ οἱ Ἑβδομήκοντα, καὶ Θεοδοτίων, καὶ Σύμμαχος ἔταξαν τὸ «διάψαλμα.»

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1057D [Origen].

D5.

Ἐν ὅσοις ψαλμοῖς τὰ διαψάλματα φέρεται, ἐν τούτοις ὁ Ἀκύλας ἀντὶ τοῦ διαψάλματος τέθεικεν «αἰ», ἢ δὲ ε' ἐκδοσις «διαπαντός». Κατὰ δὲ τὰ παρ' ἡμῖν ἀντίγραφα καὶ κατὰ τὸν Σύμμαχον ἔοικε μουσικοῦ τινος μέλους, ἢ ῥυθμοῦ τροπῆς γενομένης ἢ τοῦ διαψάλματος παρακλιῆσθαι σημείωσις· πολλάκις δὲ καὶ διανοίας ἐναλλαγὴ γίνεται ἐν τοῖς διαψάλμασι, ἥδη δὲ ποτε καὶ προσώπου μεταβολή.

Cod. Vatic. Ottob. 398, ff. 36v-37r.

D6. Εὐσεβίου Καισαρείας περὶ τοῦ διαψάλματος ~

Inc. Ἐγραψαν τὸ διάψαλμα [οἱ ἐρμηνεύσαντες] πέντε/τέσσαρες ἄρχοντες, οἱ ἐξελέγοντο ὑπὸ Δαυὶδ τοῦ βασιλέως...

Des. καὶ πάντες ἐπιφωνοῦν/ἐπεφώνουν [σὺν] τῷ ψάλλοντι [τὸ] «ἄλληλούϊα». [Ὁπηνίκα δὲ ἢ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀπέστη χάρις πρὸς βραχὺ τῶν ὁργάνων μὴ κινουμένων, τὸ τηνικαῦτα εἶδος καὶ τὸ διάψαλμα ἔγραφον] [ἐν οἷῳ δ' ἂν ψαλμῷ καὶ στίχῳ ἐτύγγα-νον ὄντες].

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 76B-C.

D7. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης εἰς τὸ διάψαλμα ~

Inc. Χρὴ δὲ μηδὲ τὸ διάψαλμα παραδραμεῖν ἀθεώρητον. Τοῖς μὲν οὖν πρὸ ἡμῶν με-

ταβολήν τοῦ νοήματος...

Des. ὁ λόγος ἐν διαλείμμασιν ἦν, τὸ διάλειμμα παρὰ τῶν ἐρμηνευσάντων ὠνομάσθη «διάψαλμα».

Ed. (CPG 3155) *Patrologia Graeca*, vol. 44, 533D-536D; J. Reynard, *Grégoire de Nysse: Sur les titres des Psaumes* (Paris 2002) 356-360.

D8.

Τοῦ διαψάλματος τὴν ἐπιγραφὴν ἄλλοι μὲν ἄλλο σημαίνειν εἰρήκασιν, ἐγὼ δέ γε μέλους ἐναλλαγὴν ταύτην ὠήθη, ἐπειδὴ γὰρ χοροὺς ὁ μέγας Δαυὶδ στησάμενος ὕμνει δι' αὐτῶν τὸν Θεὸν καὶ εἰκὸς ἦν διαφόρους ὀργάνους τοὺς χόρους κεχρημένους μεταβολὴν ποιεῖσθαι τοῦ μέλους, ἐναλλαγὴν καὶ μετὰβασιν κεκλημέναι ὑπολαμβάνω, διὰ τὴν τῶν ῥυθμῶν μεταπήδησιν.

Cod. Bodl. E.D.Clarke 15, f. 231r.

Di.

Inc. Ἐν τῇ Καινῇ Δαιθήκῃ λέξεων ἀπὸ τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν παραληφθεισῶν μαρτυρίαι κεῖνται, ὡς ὑπὸ ἁγίου Πνεύματος εἰρημέναι.

Des. Εἰ τοίνυν τὰ πνευματικὰ νοήματα περιέχουσιν οἱ Ψαλμοί, οὐχ ὡς ἔτυχεν ἐντευκτέον τῇ γραφῇ αὐτῶν.

Ed. (CPG 2551) *Patrologia Graeca*, vol. 39, 1156-1157 [Didymus] (e codd. Vatic. 1789 et 1682).

Dr1. (cf. H1, D6)

Des. τοῖς λοιποῖς ὀβελοὺς παρεθήκαμεν. Ἡ πέμπτη ἔκδοσις εὗρέθη ἐν Νικοπόλει τῆς (sic) πρὸς ἄρκτιους, ἡ δὲ ἕκτη περὶ τὴν Ἱερικῶ ἐν τινι πίθῳ ἐπὶ τῆς βασιλείας υἱοῦ Σευήρου. Τέσσαρες οὖν ἄρχοντες ἐξελέγοντο παρὰ τοῦ Δαυὶδ ἐκ τῆς αὐτοῦ τοῦ Δαυὶδ φυλῆς· Ἀσάφ υἱὸς Κορέ, Αἰλίαν (sic), Αἰθάμ, Ἰδιθούμ. Τούτοις ἀριθμὸς ᾠδῶν παρηκολούθει. Ἰσταντο δὲ ἐνώπιον τοῦ ἁγιάσματος οἱ μὲν κυμβάλοις, οἱ δὲ ψαλτηρίῳ, οἱ δὲ κιννύρα, οἱ δὲ κιθάρα, οἱ δὲ κερατίνῃ προσχρώμενοι. Μέσος δὲ αὐτῶν ὁ Δαυὶδ ἦν ἄρχων, τῶν ᾠδῶν ἀνακρουόμενος ψαλτήριον, ἐσθ' ὅτε δὲ Πνεύματι ἁγίῳ ὕμνει τὸν Θεὸν καὶ πάντες ἐπεφώνουν τὸ «ἄλληλούϊα».

Cod. Paris. Coislin 275, s. XI, ff. 7r-11v (initio mutilus).

Dr2. Ὑπόθεσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ Ψαλτηρίου τῶν ἑκατῶν πεντήκοντα ψαλμῶν ἀπὸ φωνῆς Ἀναστασίου μητροπολίτου Νικαίας ~

Inc. «Πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος», κατὰ τὸν μακάριον Παῦλον, «καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ.»

Des. Ταῦτα ὡς ἐν συντόμῳ ἀναγκαῖόν ἐστιν εἰδέναι τὸν μέλλοντα ἐντυγχάνειν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν θείων ψαλμῶν.

Edd. (CPG 3818) L. Mariès, "Extraits du commentaire de Diodore de Tarse sur les Psaumes", *Recherches de science religieuse* 9 (1919) 79-101, esp. 82-88; J.-M. Olivier, *Diodori Tarsensi Commentarii in Psalmos*, vol. 1 (Turnhout 1980) 3-8, cf. cxvi.

Dr3. Διαίρεσις τῶν ψαλμῶν ~ (Athon. Lavra Δ 70)

Inc. Ἰστέον ὡς ἡ καθόλου τῶν ψαλμῶν ὑπόθεσις εἰς ταῦτα διαιρεῖται τὰ μέρη· εἰς τὸ ἡθικὸν καὶ τὸ δογματικόν.

Des. οὗτοι δὲ πάντες ποικίλως εἰσὶν ἐσκευασμένοι πρὸς τὴν τῶν ἐσομένων [πραγμάτων] ποικίλιαν, τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου προαποθεμένου θεράπευμα τοῖς ὀδυνωμένοις.

Edd. J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 438f. (§ ix) (e cod. Vatic. 1422); Olivier, *Diodori Tarsensi Commentarii*, 4-6.

Dr4.

Inc. Ἰστέον δὲ ὡς τὸ προφητικὸν ἅπαν εἶδος τριχῇ τέμνεται· εἰς τε τὸ μέλλον καὶ τὸ ἐνεστος καὶ τὸ παρεληλυθός.

Des. ὡς εἶπον οἱ προφῆται τὴν Χριστοῦ παρουσίαν καὶ οἱ ἀπόστολοι τὴν τῶν ἐθνῶν περὶ τὴν πίστιν ὑπακοὴν καὶ τῶν Ἰουδαίων τὴν ἀποβολήν.

Edd. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 439f. (§ x) (e cod. Vatic. 754); Olivier, *Diodori Tarsensi Commentarii*, 6.

Dr5.

Ἰστέον ὅτι ὁ Δαυὶδ πρὸ χιλίων χρόνων τῆς Χριστοῦ ἐν σαρκὶ παρουσίας τὸ Ψαλτήριον ἐμελώδησεν, διὸ καὶ ἔλεγεν «ὅτι εἶπας· εἰς τὸν αἰῶνα ἔλεος οἰκοδομηθήσεται» τὴν ἐν σαρκὶ παρουσίαν.

Cod. Mosq. Syn. 358, f. 33v

E1. Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν ἐρμηνεῖα τινῶν κατ' ἐπιτομήν ~

Inc. Εὐσεβίου· Ἐκατὸν πεντήκοντα τυγχάνουσιν οἱ ψαλμοί, ἱεροῦ τοῦ ν' τυγχάνοντος ἀριθμοῦ...

Des. ἡ γὰρ ἀνάβασις πρὸς μόνην ὁρᾷ θεωρίαν. [«Διάψαλμα» δὲ παρὰ μὲν Ἀκύλα καὶ τῷ Ἑβραϊκῷ οὐ κεῖται· ἀντὶ δὲ αὐτοῦ τὸ «ἀείν».]

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 66A-C.

E2. (cf. AS2, E4)

Ἵπόθεσις Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου εἰς τοὺς ψαλμούς ~ (Athen. 7, Vatic. 342)

Ἵπόθεσις Εὐσεβίου εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν ~ (Scor. Υ.Π.14)

Διαίρεσις Εὐσεβίου εἰς τοὺς ψαλμούς ~ (Ottob. 398)

Inc. Τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν ἦδε ἂν εἴη ἡ διαίρεσις, ὡς τὰ ἀκριβῆ τῶν ἀντιγράφων

αὐτό τε τὸ Ἑβραϊκὸν περιέχει.

Des. τὸ πέμπτον ἀπὸ τοῦ ρς' ψαλμοῦ ἕως ρν' ψαλμοῦ (Iberon 70).

Des. Σολομῶντος β', Μωυσέως α', ἀνώνυμοι ιε', ἐπιγεγραμμένοι λς'· ὁμοῦ ψαλμοὶ ρν' (Vatic. 342).

Des. Εἰσὶ δὲ ἀνώνυμοι ὅσοι ἐπιγραφὰς μὲν ἔχουσιν, οὐ μὴν δηλοῦσι τίνος εἰσὶν. Ἀνεπίγραφοι ιθ', ἐπιγεγραμμένοι ρλα'· ὁμοῦ ψαλμοὶ ρν'.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 66C-68A; V. Beneshevich, *Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае*, vol. 1 (St Petersburg 1911) 28f. (e cod. Sinait. 39); M. Wallraff, "The Canon Tables of the Psalms", *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013) 1-14, esp. 10.

Cf. G. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri* (Vatican 1948) 152f. (e cod. Barber. 455).

E3. Περιοχαὶ εἰς τοὺς ψαλμούς ~ (Lond. Royal I.D.vii; Vatic. Reg. 1)

Τοῦ αὐτοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περιοχαὶ εἰς τοὺς ψαλμούς ~ (Ambros. + 24 sup.)

Κανόνες ψαλμῶν προγεγραμμένοι ἐκάστου αὐτῶν, δηλοῦντες τὴν ἐνέργειαν διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος προφητευομένην περὶ τοῦ Χριστοῦ ~ (Mosq. Syn. 194, Vatic. 754)

Inc. α' Προτροπὴ θεοσεβείας καὶ ἀποτροπὴ τοῦ ἐναντίου.

Des. ρν' Παρακλήσεις ὕμνου καθολικῆς.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 68A-72C.

E4 (cf. E2). Ὑπόθεσις Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ~

Inc. Εἰς πέντε μέρη τὴν πᾶσαν τῶν ψαλμῶν βίβλον παῖδες Ἑβραίων διαιροῦσιν.

Des. Ἀνεπίγραφοι ιθ', ἐπιγεγραμμένοι ρλα'· ὁμοῦ ρν'.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 66C; (in part) H. Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2 (Leipzig 1897) 131 (§ ii).

E5.

Inc. Ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν ἄνευ τῆς τοῦ ἀριθμοῦ προσθήκης ἀνεγράφησαν οἱ πάντες διαφόρως.

Des. τοὺς δὲ προτέρους μετὰ ταῦτα εὗρεθέντας ἐν δευτέρῳ ταγῆναι χώρα· τὸ δ' αὐτὸ εὗροις γεγεννημένον ἐν τοῖς προφήταις.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 73B-73D [Eusebius].

E6. Περὶ τῆς ἐκθέσεως τῶν ψαλμῶν ~

Ὅπως ἀνακολούθως τῇ ζωῇ τοῦ Δαυὶδ τέθινται οἱ ψαλμοί ~ (Scor. Ψ.I.2)

Inc. [Παρατηρητέον ἐστίν, ὅτι μὴ κατ' ἀκολουθίαν τῶν τῆς ἱστορίας χρόνων ἢ τῶν

ψαλμῶν σύγκειται τάξις.] Πολλῆς τοίνυν εἰδωλολατρείας κατακρατησάσης τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους, τοιαύτη λήθη εἰς αὐτοὺς γέγονε τῶν ἱερῶν βιβλίων...

Des. καὶ οἱ εὗρεθέντες ἔσχατοι ἐν δευτέρῳ κατατάγησαν χώρᾳ· τὸ δ' αὐτὸ εὗροις γεγενημένον καὶ ἐν τοῖς προφήταις.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 73C-D [Eusebius]; (CPG 6202a) *ibid.*, vol. 84, 25A [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752, Vindob. theol. 177/336 et Laurent. Plut.VI.3); (CPG 2238) *ibid.*, vol. 27, 56A-57A [Athanasius].

E7. Εὐσεβίου εἰς τοὺς ψαλμούς ~ (Vatic. 754, Laurent. Plut.VI.3)

Inc. Ὁ μὲν ψαλμὸς ἔοικεν ἀπὸ τοῦ ψαλτηρίου παρωνύμως ἐπικεκλῆσθαι·

Des. τοὺς δὲ προτέρους μετὰ ταῦτα εὗρεθέντας ἐν δευτέρῳ ταγῆναι χώρᾳ· τὸ δ' αὐτὸ εὗροις γεγενημένον ἐν τοῖς προφήταις.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 72D-73D.

E8. Εὐσεβίου εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Inc. Ὁ μὲν ψαλμὸς ἔοικεν ἀπὸ τοῦ ψαλτηρίου παρωνύμως ἐπικεκλῆσθαι·

Des. οἱ λοιποὶ ἡσυχίαν ἡγουν παρεστῶτες καὶ ὑπακούοντες συμφώνως τῷ ψάλλοντι «ἀλληλούϊα».

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 72D-73B.

E9. Εὐσεβίου εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Inc. Ὁ μὲν ψαλμὸς ἔοικεν ἀπὸ τοῦ ψαλτηρίου παρωνύμως ἐπικεκλῆσθαι...

Des. ἐπειδὴν προσηγησαμένης ᾠδῆς τὸ αὐτὸ τῆς ᾠδῆς μέρος διὰ τοῦ ψαλτηρίου κρουσθῆ· ᾠδὴ δὲ ψαλμοῦ τὸ ἀνάπαλιν.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 72D [Eusebius]; Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2, 130.

E10.

Inc. Ὁ μὲν ψαλμὸς ἔοικεν ἀπὸ τοῦ ψαλτηρίου παρωνύμως ἐπικεκλῆσθαι...

Des. Ὁ δὲ αἶνος, ἐκ τῶν δημιουργημάτων ἦτοι κατορθωμάτων μνημονευόμενος εὐκτικός λόγος.

E11. Πίναξ ἐκτεθεὶς ὑπὸ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ~

Edd. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio*, 100f.; M. Wallraff, "The Canon Tables of the Psalms", *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013) 1-14, esp. 4-8 (e cod. Bodl. Auct. D.4.1)

Ep1. Τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου περὶ τῶν ο' ἐρμηνευτῶν καὶ τῶν παρερμηνευσάντων ~

Inc. Πτολεμαῖος ὁ δεύτερος ὁ ἐπικληθεὶς Φιλάδελφος, βιβλιοθήκας καταστήσας ἐπὶ

τῆς πόλεως Ἀλεξανδρείας ἐν τῷ ἀρχεῖῳ καλουμένῳ...

Des. Ὁ γὰρ Ὡριγένης οὕτως ταῦτα συνέταξε, τῇ μέσῃ τάξει δοὺς τὴν ἐρμηνείαν τῶν οβ', καλῶς τοῦτο ποιησάμενος· μέσῃν γὰρ αὐτὴν τέθεικεν, ὅπως τὰ ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐλέγχοι.

Ed. (CPG 3747) *Patrologia Graeca*, vol. 43, 373A-380B.

Er2.

Inc. Ἵνα δὲ τοῦτο λεῖόν σοι εἶη καὶ εὐπερίδρακτον, καὶ περὶ τοῦτο ἐρῶ. Ὅταν εὗρης, ὡς ἐν ἐβδομηκοστῷ ψαλμῷ ἐμφέρεται...

Des. Ἐξαπλᾶς τὰς βίβλους ὀνομάσας, καθάπερ μοι ἄνω διὰ πλάτους εἴρηται.

Ed. (CPG 3746) *Patrologia Graeca*, vol. 43, 248D-268B [Eriphanius].

Er3. Τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου περὶ τῶν ιβ' λίθων τῶν ἐν τῷ λογίῳ τοῦ ἱερέως ἐμπεπορημένων ~ (Haun. NkS 5,8°)

Inc. α' Σάρδιον, τὸ Βαβυλώνιον καλούμενον. Πυρρῶπὸς μὲν ἐστίν, αἵματώδης...

Des. ιβ' Ὀνύχιον. Ξανθὸν μὲν ἐστίν, εὐρίσκειται δὲ καὶ οὗτος ἐν τῷ [Τ]αύρῳ ὄρει.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 43, 588A-589C; cf. (CPG 3748) *Patrologia Graeca*, vol. 43, 293B-304B.

F1. Εἰσὶν οἱ λεγόμενοι ἐν προσευχαῖς ψαλμοὶ οὗτοι ~ (Vatic. 525, Ambros. + 24)

Εἰσὶν οἱ λεγόμενοι ἰδίως εἰς προσευχὴν ψαλμοὶ οὗτοι ~ (Barocci 118, Chr.Church 43, Messan. S.Salv.117)

Εἰσὶν οἱ λεγόμενοι ἰδίως ἐν προσευχαῖς ψαλμοὶ οὗτοι ~ (Dionys. 60)

Ψαλμοὶ λεγόμενοι ἐπὶ λογισμούς ~ (Xenoph. 7)

Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς ἀκηδίας· ψαλμὸς νγ', νδ'. Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς πορνείας· ψαλμὸς λδ', λζ'. Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς μνησικακίας· ψαλμὸς λ'. Εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ λογισμοῦ· ψαλμὸς ιβ', ις'. Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς ἐγκαταλήψεως· ψαλμὸς ο' [καὶ ρμ'.] / οβ'. Εἰς πλῆθος τῶν λογισμῶν· ψαλμὸς ξη', ρμβ'. Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς ἀπογνώσεως· ψαλμὸς κς'. Εἰς τὸν λογισμὸν τῆς βλασφημίας· ψαλμὸς ρλθ'. [Εἰς λογισμὸν τῆς ὑπερηφανίας· ψαλμὸς κα'.] Τὸν αὐτὸν λέγε ἐπὶ παντός πολέμου [τοῦ ἐχθροῦ.] / καὶ ἀπειρίας. Εἰς αἵτησιν [πνευματικῆς] προσευχῆς· ψαλμὸς κδ' [καὶ νς'.] / κε'. [Οὗτοι λεγόμενοι οἱ ψαλμοὶ μετὰ συντετριμμένης καρδίας καὶ πίστεως πᾶς τις Θεοῦ χάριτι ἐπιτεύξεται τῆς αἰτήσεως. Ἀμήν. (Barocci 118, Chr.Church 43)]

Ed. G. Pasini, *Codices manuscripti Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei*, vol. 1 (Turin 1749) 68 (e cod. Taurin. B.I.8, s. XI, f. 2v).

Codd. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 7r; Vatic. 525, s. XI, f. 1v; Sinait. 2054, s. XII, f. 212r-v; Messan. S.Salv.117, f. 240v, manu s. XIII; Bodl. Barocci 118, s. XIII ex., f. 190v; Oxon. Chr.Church 43, s. XIII ex., f. 139r-v; Athon. Xenoph. 7, a. 1303, f. 5r-v; Vatic. 778, a. 1326, f. 8r.

F2. Ἑτεροὶ ψαλμοὶ ἐπὶ ἀπαλλαγῇ συμφορῶν θλίψεων καὶ κατὰ τῶν ἐναντίων ἐχθρῶν ~

Inc. Ζ', ιβ', κδ', λδ'...

Des. τοιοῦτος οὖν ἐστὶν ὁ χαρακτηρ τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν τῶν ἐντυγχανόντων ὠφέλειαν.

Codd. Vatic. Borg. L.VI.11, ff. 1r-2r; Mediolan. Trivulz. 340, f. 169r.

F3.

Καθημερινοὶ ψαλμοί·

Ἑβδομάς πρώτη. Κυριακῇ πρωί· ε' καὶ μβ'. Δευτέρῃ πρωί· ριε' καὶ ρκθ'. Τῇ γ' πρωί· ρε' καὶ ρμα'. Δ' πρωί· νε' καὶ ρκ'. Ε' πρωί· πη' καὶ ρκδ'. Παρασκευῇ πρωί· νς' καὶ ρκβ'. Σαββάτῳ πρωί· νγ' καὶ ρκα'.

Ἑβδομάς β'. Κυριακῇ πρωί· με' καὶ ρλζ'. Β' πρωί· οδ' καὶ οε'. Τῇ γ' πρωί· ιε' καὶ ρ'. Δ' πρωί· λε' καὶ ρε'. Ε' πρωί· ζ' καὶ ρθ'. Παρασκευῇ πρωί· πζ' καὶ ρμε'. Σαββάτῳ πρωί· μα' καὶ ριε'.

Ἑσπερινοί·

Κυριακῇ ἐσπέρας· κθ' καὶ ρκθ'. Β' ἐσπέρας· ια' καὶ ρκδ'. Γ' ἐσπέρας· ιβ' καὶ ρα'. Δ' ἐσπέρας· ς' καὶ λα'. Ε' ἐσπέρας· ι' καὶ κε'. Παρασκευῇ ἐσπέρας· ια' καὶ ζς'. Σαββάτῳ ἐσπέρας· ιθ' καὶ κθ'.

Ἑβδομάς β'. Κυριακῇ ἐσπέρας· μς' καὶ ζς'. Β' ἐσπέρας· πδ' καὶ πε'. Γ' ἐσπέρας· ιη' καὶ κδ'. Δ' ἐσπέρας· ρ' καὶ ρα'. Ε' ἐσπέρας· λβ' καὶ μ'. Παρασκευῇ ἐσπέρας· ζδ' καὶ οβ'. Σαββάτῳ ἐσπέρας· λη' καὶ μ'.

Ἑκάστης ὥρας·

Ὡρα α'· ρ'. Ὡρα β'· λ'. Ὡρα γ'· λγ'. Ὡρα δ'· νς'. Ὡρα ε'· νε'. Ὡρα ς'· ρζ'. Ὡρα ζ'· μζ'. Ὡρα η'· μη'. Ὡρα θ'· ρμε'.

Cod. Paris. Coislin 275, f. 11v.

F4. Ἑρμηνεία τοῦ Ψαλτῆρος πῶς ὀφείλει στιχολογεῖσθαι τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ~ (Uppsal. 10)

Τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας εἰς τὸν ἑσπερινόν· [kathisma 1]. Τῇ Κυριακῇ εἰς τὸν ὄρθρον· [kathismata 2, 3, 17]. Τῇ β' πρωί· [kathismata 4, 5, 6]; εἰς τὰς ὥρας· [kathismata 7, 8, 9]. Τῇ γ' πρωί· [kathismata 10, 11, 12]; εἰς τὰς ὥρας· [kathismata 13, 14, 15, 16]. Τῇ δ' πρωί· [kathismata 19, 20, 1]; εἰς τὰς ὥρας· [kathismata 2, 3, 4, 5]. Τῇ ε' εἰς τὸν ὄρθρον· [kathismata 6, 7, 8]; εἰς τὰς ὥρας· [kathismata 9, 10, 11, 12]. Τῇ Παρασκευῇ εἰς τὸν ὄρθρον· [kathismata 13, 14, 15]. Ἡ α' καὶ ἡ θ' ὥρα τῆς Παρασκευῆς στιχολογίαν οὐκ ἔχουσι. Εἰς τὴν γ' ὥραν· [kathisma 19]; εἰς τὴν ς' ὥραν· [kathisma 20]. Τῷ Σαββάτῳ εἰς τὸν ὄρθρον· [kathismata 16, 17].

Cod. Uppsal. 10, f. 33r-v; cf. Laurent. Plut.V.39, f. i recto, add. manu s. XV (des.

Ὁ Ἀμωμος καὶ τὸ «Πρὸς Κύριον» [kathismata 17, 18] στιχολογοῦνται καθ' ἑκάστην

ἡμέραν καὶ νύκταν).

G1. Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ὅτι ἀνακόλουθος τῇ ζωῇ τοῦ Δαυὶδ ἢ τῶν ψαλμῶν ἀκολουθία ~

Inc. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἂν τις εἰκότως ἐπιζητήσκειν, τί δήποτε τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς ἱστορίας ἀσύμφωνός ἐστιν ἡ τάξις τῆς ψαλμωδίας.

Des. Καταγνοὺς γὰρ τῶν τὸ μάταιον ζητούντων καὶ ἀγαπώντων τὸ ψεῦδος ἡλλάξω τῆς περὶ τὰ φαινόμενα προσπαθείας τὴν τῶν ἀοράτων ἐπιθυμίαν. Ἐν τῷ ἐφεξῆς ἄλλον τρόπον νικᾷς.

Ed. (CPG 3155) *Patrologia Graeca*, vol. 44, 541C-548B; J. Reynard, *Grégoire de Nysse: Sur les titres des Psaumes* (Paris 2002) 372-384, cf. 131.

G2. Συλλογαὶ ἀπὸ βιβλίου διεφθορότος ὑποβρυχίου γεγονότος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Νύσσης· ἐπιγραφαὶ τῶν ψαλμῶν ~

Inc. Χρὴ τοίνυν τὸν μέλλοντα πρὸς ἀρετὴν βλέπειν, πρότερον μὲν διακρίναι τὸν λόγον τὸν τε ἀστεῖον καὶ τὸν ὑπαίτιον...

Des. τό τε κατεσκληρὸς καὶ ἀνδρῶδες τῆς ἀρετῆς, ἡδὺ ποιῆσαι τοῖς νηπιάζουσι, διὰ τινος τῶν εὐφραινόντων τὴν αἴσθησιν ἡμῶν γλυκαινόμενον.

Ed. (CPG 3155) *Patrologia Graeca*, vol. 44, 436B-437C; Reynard, *Sur les titres des Psaumes*, 166-170.

G3. Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ψαλμῶν ~

Inc. Καιρὸς ἂν εἴη κατανοῆσαι πῶς διὰ τῆς θεωρηθείσης ταύτης τεχνολογίας πᾶσα προῆται ἡμῖν ἢ διὰ τῶν ψαλμῶν διδασκαλία...

Des. καὶ τὴν μονοειδῆ τε καὶ ἀνεπίμικτον πρὸς τὰ πάθη κατοίκησιν, τὴν ἐπ' ἐλπίδι τῆς τοῦ Θεοῦ μετουσίας κατορθουμένην.

Ed. (CPG 3155) *Patrologia Graeca*, vol. 44, 437C-448B; Reynard, *Sur les titres des Psaumes*, 170-188.

G4.

Inc. [Ψαλμὸς δὲ καὶ ᾠδὴ καὶ αἵνεσις καὶ ὕμνος καὶ προσευχὴ τοιαύτην πρὸς ἄλληλα τὴν διαφορὰν ἔχει.] Ψαλμὸς ἐστὶ ἢ διὰ τοῦ ὀργάνου τοῦ μουσικοῦ μελωδία, ᾠδὴ δὲ ἢ διὰ στόματος γινομένη τοῦ μέλους μετὰ τῶν ῥημάτων ἐκφώνησις...

Des. πρότερον περὶ τὸν βίον ἡμῶν σπουδάζειν, ὥς ἂν μή τις ἄρυθμός τε καὶ παρηχημένος τοῖς ἐπιτηδεύμασι τύχη, καὶ τότε προσιέναι διὰ προσευχῆς τῷ Θεῷ.

Ed. (CPG 3155) *Patrologia Graeca*, vol. 44, 493B-496C; Reynard, *Sur les titres des Psaumes*, 278-283.

Gr1. Ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ~

Inc. Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιοῦ Θεόν. / Βίου τὸ κέρδος, ἐκβιοῦν καθ' ἡμέραν.

Des. Ψυχὴ θύοιτο μᾶλλον ἢ τὸ πᾶν Θεῷ. / Ὡς τίς φυλάξει ταῦτα, καὶ σωθήσεται;

Ed. (CPG 3035) *Patrologia Graeca*, vol. 37, 908-910 (carmen I.1.30).

Gr2. Γρηγορίου πόνος εἰμὶ τετραστιχίην δὲ φυλάσσω· γνώμαις πνευματικαῖς μνημόσυον σοφίης ~

Inc. Προῖξιν προτιμήσεως, ἢ θεωρίαν; / Ὅψις τελείων ἔργον, ἢ δὲ πλειόνων.

Des. Αἰεὶ διώκει λαθροῖς παλαίσμασι, / Μὴ πως δεηθῆς ἐσχάτων καθαρσίων.

Ed. (CPG 3035) *Patrologia Graeca*, vol. 37, 928-945 (carmen I.1.33).

Gr3. Τοῦ αὐτοῦ γνωμικὰ δίστιχα ~

Inc. Ἀρχῆς καλῆς κάλλιστον εἶναι καὶ τέλος, / Ὅρθῳ δοκοῦσιν οἱ ὅροι τῶν πραγμάτων.

Des. Πρὸς ὃν τις ἀντέφησε τῶν φιλοφρόνων · / «Ῥανὶς φρενῶν μοι μᾶλλον, ἢ βυθὸς τύχης.»

Ed. (CPG 3035) *Patrologia Graeca*, vol. 37, 916-927, 787-788, 967f. (carmina I.1.32, 19, 39).

H1. Τίνες ἡρμήνευσαν τὸ Ψαλτήριον καὶ πόσοι καὶ πότε ~

Ποῖαι παραδόσεις τῆς θείας Γραφῆς ἀπὸ τοῦ Ἑβραϊκοῦ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἐρμηνεύονται, καὶ τίνες οἱ ταύτην ἐρμηνεύσαντες, καὶ πότε ~ (Scor. Ψ.I.2)

Inc. Πρώτη ἐστὶν ἡ τῶν ἐβδομήκοντα ἐρμηνεία· οὗτοι Ἑβραῖοι ὄντες, ἐξελέγησαν ἀπὸ ἐκάστης φυλῆς ἕξ...

Des. Ἐκτὴ ἐρμηνεία ἐν πίθοις εὑρέθη καὶ αὐτὴ κεκρυμμένη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαμαίου παιδὸς ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίαν / ἀρκτίους.

Ed. (CPG 2249) *Patrologia Graeca*, vol. 28, 433B-436B [Athanasii dubia]; *ibid.*, vol. 84, 28C-29B [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752 et Vindob. theol. 177/336); cf. *ibid.*, vol. 106, 125 [Iosephus].

H2. Τίνες ἡρμήνευσαν τὸ Ψαλτήριον καὶ πόσοι καὶ πότε ~

Αἱ ἐκδόσεις τῆς ἱερᾶς γραφῆς ἀπὸ τοῦ Ἑβραϊκοῦ εἰς τὸ Ἑλληνικόν ~ (Laurent. Plut.VI.3)

Inc. Πρώτη ἐστὶν ἡ τῶν ἐβδομήκοντα ἐρμηνεία· οὗτοι Ἑβραῖοι ὄντες, ἐξελέγησαν ἀπὸ ἐκάστης φυλῆς ἕξ...

Des. Τὸ δὲ βιβλίον εὑρεθῆται παρὰ Ἰουδαίους ἐν πυργίσκου τοίχῳ κονιάματι πρὸς ἀσφάλειαν διακεχυμένῳ.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 101, 820B-821A (§ 154) [Photius]; *ibid.*, vol. 84, 28f. with n.27 (e cod. Laurent. Plut.VI.3) [Theodoretus].

H3. (cf. S4) **Ποῖται καὶ πόσαι παραδόσεις εἰσὶ τῆς θείας Γραφῆς, εἴτε οὖν ἀπὸ Ἑβραϊκοῦ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἐρμηνεῖται, καὶ τίνες οἱ ταύτην ἐρμηνεύσαντες, καὶ πότε~**
Inc. Πρώτη ἐστὶν ἡ τῶν οβ' ἐρμηνευτῶν. Οὗτοι, Ἑβραῖοι ὄντες, ἐξελέγησαν ἀπὸ ἐκάστης φυλῆς ἐξ...

Des. εὐρέθη ἐν Νικομηδείᾳ ἐπὶ Κωνσταντίνου βασιλέως τοῦ μεγάλου παρὰ Ἰουδαίοις ἐν τοίχῳ πυργίσκῳ περιεχρισμένῳ κονιάματι εἰς διαφύλαξιν.

Edd. (CPG 2249) *Patrologia Graeca*, vol. 28, 433B-436C [Athanasii dubia]; *ibid.*, vol. 84, 28C-32A [Theodoretus].

H4. Περὶ τῆς ε' καὶ ς' ἐκδόσεως ἄλλως ~

Inc. Ε' ἐκδοσις, ἣν εὔρον ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίοις. Τὰ δὲ παρακείμενα αὐτῇ ἐστὶν ὅσα ἐναλλάσσει παρ' αὐτήν.

Des. Ἐνθα πάλιν συνάψας τινὰς καὶ διελὼν αὐθις ἑτέρους, τοὺς πάντας εἰς ῥμῇ περιγράφει.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 84, 29n.27; G. Mercati, *Note di letteratura biblica e christiana antica* (Rome 1901) 29 (e cod. Laurent. Plut.VI.3).

He. Ἡσυχίου πρεσβυτέρου Ἱεροσολύμων ἐπίγραμμα ἱστορίας εἰς τὸ Ψαλτήριον

Inc. Μαλαχίας ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης ὁ δικαίως προσαγορευθεὶς ἄγγελος δείκνυται εὐαγγελικῇ σάλπιγγι χρησάμενος λέγων πρὸς αὐτόν·

Des. καὶ πάλιν καὶ περὶ αὐτῶν δὲ τῶν προλεχθέντων ἐν τοῖς ἐξῆς πλατύτερον τὸν λόγον διηγῆσομαι τῇ τοῦ Κυρίου χάριτι.

Ed. (CPG 6554.1) Mercati, *Note di letteratura*, 155-168 (e codd. Bodl. D.4.1 et Ambros. B 106 sup.).

Hi1. Ὅτι πῶς / Ὅπως ἀναχθείσης τῆς κιβωτοῦ εἰς Ἱερουσαλὴμ συνέστη τὸ Ψαλτήριον ~

Inc. Ἀνάγκην ἔ[σ]χομεν, ἀγαπητοί, δεῖξαι τίς ἡ δύναμις τῶν ψαλμῶν, οὐχ ἐνὸς ψαλμοῦ κλωμένου πρὸς ἀπάτην ψυχῆς, οὐδὲ πλάνης αἰρέσεως καινῆς νομιζομένης·

Des. Φησὶν γὰρ οὕτως· «Μακάριος ἀνὴρ ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν» καὶ τὰ ἐξῆς, καὶ «Ἵνα τί ἐφρούραζαν ἔθνη» καὶ τὰ ἐξῆς.

Edd. (CPG 1882.1) J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 418-427 (§ v); P. Nautin, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton* (Paris 1953) 167-183 (e codd. Vatic. 754, Ottob. 398, Laurent. Plut.VI.3, Paris. 146).

Hi2. Ὅπως ἀναχθείσης τῆς κιβωτοῦ εἰς Ἱερουσαλὴμ συνέστη τὸ διάψαλμα ~
(Scor. Ψ.I.2)

Inc. Δαυὶδ γέγονε βασιλεὺς Ἰσραὴλ· οὕτως βασιλεύσας ἐν Ἱερουσαλὴμ, τὸ πᾶν πλῆθος τοῦ λαοῦ κρατήσας...

Des. τούτοις παρείπετο ἡ στρατιά. Ἐκαστος δὲ Πνεύματι ἁγίῳ κινούμενος ὕμνεῖ τὸν Θεόν.

Edd. (CPG 1882.1) Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 418-420; P. Nautin, *Le dossier d'Hippolyte et de Méliton* (Paris 1953) 167-169 (§§ 2-4).

Hi3. Ἰππολύτου περὶ τῶν ιβ' ἀποστόλων ποῦ ἕκαστος αὐτῶν ἐκήρυξεν καὶ ποῦ ἐτελειώθη ~ (Haun. NkS 5,8°)

Inc. Πέτρος μὲν ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ καὶ Καππαδοκίᾳ καὶ Βιθυνίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ...

Des. πάλιν ἐπανακάμψαντες πρὸς Κύριον εὐαγγελίζονται ὑπὲρ οὗ καὶ ἐμαρτύρησαν· ὁ μὲν πυρποληθεὶς, ὁ δὲ σταυρωθεὶς ἐπὶ ἐλαίας.

Ed. (CPG 1911) *Patrologia graeca*, vol. 10, 952B-954B, 956A.

Iu. Τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος ἐκ τοῦ β' λόγου περὶ τοῦ εἰ παθητὸς ὁ Χριστός ~

Inc. Φανερόν ἐστι οὐ περὶ ἐθνῶν ἀλλοφύλων, ἀλλὰ περὶ τοῦ Ἰσραήλ λέγει, τούτῳ συμφωνοῦντος τοῦ δι' Ἱερεμίου εἰρημένου...

Des. Διὰ τοῦτο ἐξῆς φησι «καὶ γὰρ ἡ κληρονομία μου κρατίστη μοί ἐστι», πάντως ἡ νῦν ἐξ ἐθνῶν τῶν πλατυνομένων σχοινισμάτων κληῖσις, περὶ ᾧ ἐν τοῖς μεταξὺ ῥηθήσεται.

Ed. G. Mercati, "Note bibliche", *Biblica* 22 (1941) 339-366, esp. 350*, 356f. (e codd. Vatic. 744 et Paris. 163).

J1. Μέθοδος Ἰωσήπου [καὶ Θεοδορήτου] ἐκ τῶν ὑπομνηστικῶν αὐτοῦ καὶ χρονικῶν συνταγμάτων ~

Inc. Πᾶσα μὲν ἡ καθ' ἡμᾶς γραφή, παλαιά τε καὶ καινὴ, θεόπνευστός ἐστι καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν ἀρετῆς, καὶ πίστεως ἀληθοῦς...

Des. Καὶ οὕτως ἔχοντες τῷ Κυρίῳ διετέλουν.

Ed. (cf. CPG 6202: nota [a]) *Patrologia Graeca*, vol. 84, 20-24 [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752, Vindob. theol. 177/336 et Laurent. Plut. VI 3).

J2. Τίνα εἰσὶ τὰ τῷ Δαυίδ πρὸς τῷ τέλει πραχθέντα καὶ εἰς αὐτὸν θαύματος ἄξια ~ Τίνα εἰσὶ τὰ τῷ Δαυίδ πεπραγμένα καὶ εἰς αὐτὸν ἄξια θαύματος πραχθέντα πρὸς τῷ τέλει ~

Inc. Πᾶσαν αὐτοῦ [τὴν] συγγραφὴν ἐφ' ἐκάστῳ τῶν ψαλμῶν [/καὶ ἕκαστον τῶν τῷ ψαλμῷ] συμπιπτόντων, δι' ὕμνων ὁ προφήτης συνεγράψατο...

Des. κατέλεξε γὰρ καὶ τούτους, τῷ Σαλομῶν παραδοὺς τὴν βασιλείαν.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 84, 25-28 [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752, Vindob. theol. 177/336 et Laurent. Plut. VI.3); *ibid.*, vol. 106, 85D-88C [Iosephus].

J3. Τίνα εἰσὶ τὰ μνημονευόμενα [ἐν ταῖς Γραφαῖς] βιβλία [ὡς ὄντα], οὐχ/μὴ εὐρισκόμενα δέ ~

Inc. Νάθαν καὶ Ἀδδῶ καὶ Ἀχιᾶ τοῦ Σιλωνίτου καὶ Σεμεεῖ καὶ Ἰηοῦ ἐν τῇ Βίβλῳ τῶν βασιλειῶν γέγραπται εἶναι βιβλία...

Des. Ἰώσηπος δὲ ἱστορεῖ δύο βιβλία προφητείας [/προφητειῶν] τὸν προφήτην Ἰεζεκιὴλ γεγράφθαι· ἐν δὲ μόνον ἐπιγινώσκωμεν εὐρίσκεισθαι.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 84, 32 [Theodoretus] (e codd. Vatic. 752, Vindob. theol. 177/336 et Laurent. Plut.VI.3); *ibid.*, vol. 106, 121D-124B [Iosephus]; (CPG 2249) *ibid.*, vol. 28, 436C-437A [Athanasii dubia].

K. Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Inc. Ἱεροὶ μὲν λόγοι καὶ θεῶν ἄθροισις μαθημάτων, εὐκλεᾶ τοῖς εἰρηκόσιν περιποιούσι τὴν ὄνησιν· «κρεῖσσον γὰρ σοφία λίθων πολυτελῶν, πᾶν δὲ τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστίν».

Des. Ὅτι πάντα δὲ ταυτὶ πλείστην ὄσσην τὴν ὄνησιν ἐνεργάσεται καὶ τεχνίτας ἀποφανεῖ πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν τοὺς ἀκριβεῖς διανοίας ὄμματι τῆς εὐαγοῦς πολιτείας περιθρεῖν ἐθέλοντας τὴν ὁδόν. [Ἀρχεται τοίνυν τοῦ πρώτου ψαλμοῦ καὶ φησὶν· «Μακάριος ἄνθρωπος ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν.» (Mosq. 358)]

Ed. (CPG 5202.2) G. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri* (Rome 1948) 140-144; cf. *Patrologia Graeca*, vol. 69, 717.

L1. Λόγος περὶ θεολογίας ~

Inc. Ἐπὶ μὲν τῆς θεολογίας εἰς Θεὸς δοξάζεται καὶ προσκυνεῖται ἐν τρισὶν ὑποστάσεσι· μία θεότης, μία φύσις, μία οὐσία, μία δύναμις καὶ ἐξουσία...

Des. καὶ ἥξει μετὰ δόξης ἐν τῇ συντελείᾳ τῶν αἰώνων κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, Θεὸς σεσαρκωμένος.

Ed. (CPG 8087.5) *Patrologia Graeca*, vol. 95, 228D-229B [John of Damascus].

L2. Ἐτέρα ὑπόθεσις περὶ πίστεως ~

Inc. Εἰ θέλεις γινῶναι τί ἐστὶ Θεὸς καὶ πῶς προσκυνεῖται, ἄκουσον· Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος φύσις μὲν ἐστὶ μία, ὑποστάσεις δὲ τρεῖς, χαρακτήρ ὁ αὐτός, δύναμις ἡ αὐτή, βουλὴ μία, σοφία μία, λόγος εἷς...

Des. καὶ κεκρυμμένα καὶ βεβαιωμένα, ὁμολογῶν καὶ πιστεύων καὶ δόξαν ἀναπέμπων τῷ ἀληθινῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ καὶ τῷ ἀληθινῷ Θεῷ Υἱῷ καὶ Θεῷ σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Codd. Vatic. 342, ff. 272r-v; Barocci 15, ff. 30r-33v.

Cf. C.F.G. Henrici, "Griechisch-byzantinische Gesprächsbücher", *Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königlichen Sächsischen Akademie der Wissenschaften* 28.8

(1911) 39.

L3. Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου πατρὸς ... εἰς τὴν ἀγίαν καὶ ὁμο[οῦσιον Τριάδα] ~

Inc. Εἰς Θεὸς πατὴρ λόγου ζῶντος, σοφίας ὑφειστώσης, καὶ δυνάμεως, καὶ χαρακτη-
ρος ἁϊδίου.

Des. Οὐτε οὖν ἐνέλιπέ ποτε Υἱὸς Πατρί, οὔτε Υἱῷ τὸ Πνεῦμα· ἀλλ' ἄτρεπτος καὶ ἀνα-
λλοίωτος, ἡ αὐτὴ Τριάς ἀεί.

Ed. (CPG 1764; BHG 715d) *Patrologia Graeca*, vol 10, 984-988.

L4. Ὅποῖον δεῖ ἔχειν ἡμᾶς τὸ φρόνημα περὶ Θεοῦ ~ (Athen. 7)

Inc. Ὅτι ἀόρατος ὁ Θεὸς καὶ ἀσχημάτιστος, ὅτι αἰώνιος καὶ ἀθάνατος, ὅτι ἀκατάλη-
πτος καὶ ἀπερινόητος καὶ ἀσώματος, ὅτι ἀναλλοίωτος καὶ ἀνέκφραστος...

Des. Ἔστι δὲ ταῦτα· Πατὴρ καὶ Υἱὸς καὶ Πνεῦμα ἅγιον· μία θεότης, μία κυριότης καὶ
ἐξουσία, μία σύμπνοια, λατρεία μία, ἀγιότης καὶ δύνამεις μία, χορηγὸς ἀγιότητος καὶ
δυνάμεως.

Ed. J. Munitiz, *Theognosti Thesaurus* (Turnhout 1979) 205f. (§ xx.12).

Codd. Vatic. 525, s. XI, f. 3v; Paris. suppl. 690, s. XI (sic), f. 134r.

L5. Ἐρωτήσεις διάφοραι περὶ τῆς ἀκραιφνοῦς ἡμῶν πίστεως ~ (Vatic. 342)

Πῶς δεῖ πιστεύειν ~ (Athen. 7)

Inc. Εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα, τριάδα ὁμοούσιον, μίαν θεότητα, τρεῖς
ὑποστάσεις ἦτοι πρόσωπα...

Des. καὶ τὰ δόγματα αὐτῶν, καὶ τοὺς ὅρους αὐτῶν.

Τί κοινὸν τῆς Τριάδος καὶ τί ἴδιον τῆς Τριάδος ~ (Athen. 7)

Inc. Κοινὸν τῆς Τριάδος ἡ οὐσία, ἡ θεότης, ἡ ἀγαθότης, ἡ βασιλεία, ἡ ἐξουσία, ἡ δυ-
ναστεία, ἡ ποιητικὴ δύναμις...

Des. ἀνακαινισμῷ τῆς κτίσεως, καὶ τότε «ἀποδώσει ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ».

Ed. Munitiz, *Theognosti Thesaurus*, 203f., 205 (§§ xx.2, xx.10).

Cod. Vatic. 525, s. XI, f. 3v.

**L6. Ἐρωτήματα ἀγίων πατέρων κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν περὶ τῆς ἀγίας τριά-
δος ~ (Paris. 22)**

Inc. **Ερώ(τησις)**· Ἐπὶ τῆς θεολογίας, πόσας φύσεις ὁμολογεῖν δεῖ. **Ἀπό(κρισις)**· Μί-
αν.

Des. **Ε**· Κατὰ τί κοινωνεῖ Χριστὸς τῷ Θεῷ καὶ Πατρί; **Α**· Κατὰ τὴν φύσιν κοινωνεῖ ὁ
Χριστὸς τῆς θεότητος αὐτοῦ, καθ' ὃ ἐστὶ Θεὸς τέλειος· καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἡμῖν κοι-
νωνεῖ κατὰ τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπότητος· καθ' ὃ ὑπάρχει τέλειος ἄνθρωπος.

Edd. (CPG 6969) *Patrologia Graeca*, vol. 89, 1400A-1401D; S. Lilla, "Un opuscolo
sulla teologia trinitaria in quattro codici vaticani", *Vetera christianorum* 10 (1973) 52-

54; cf. Munitiz, *Theognosti Thesaurus*, 204f. (§ xx.9).

Cod. Vatic. 525, s. XI, ff. 3v-4r; Paris. suppl. 690, s. XI (sic), f. 133v.

L7. Δόγμα περὶ τῆς Τριάδος ~

Inc. Πατήρ, Υἱός, Πνεῦμα ἅγιον· τρία πρόσωπα, μία εἰκὼν...

Des. καὶ φύσις καὶ γένος καὶ μορφή καὶ ἀξία ἓν ἐστίν.

Cod. Messin. S.Salv.117, f. 217r.

L8. Τρόποι τοῦ Θεοῦ προνοίας ~

Inc. Πάντα ἐκ Θεοῦ· καὶ τὰ ἀγαθὰ, καὶ τὴν λύπην, καὶ τὰ ἀνάξια.

Des. οὓς καὶ εἶσε διὰ τὸ αὐτεξούσιον ὥσανεὶ σκληρωθῆναι αὐτοὺς διὰ τὴν τούτων ἀπειθειαν.

Edd. J. Assemani, Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραῆμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα, vol. 3 (Rome 1746) 433f.; (**CPG 2286**) *Patrologia Graeca*, vol. 28, 1400D-1401B; cf. D. Krausmüller, "Religious Instruction for Laypeople in Byzantium", *Byzantion* 77 (2007) 239-250.

Cod. Vatic. 342, f. 246r in margine.

L9. Ἀπορίαι καὶ λύσεις, ἃς ἡρμήνευσεν ὁ ὑψιλόνοιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν ~

Inc. Ἐρώτησις· Τί Θεὸς καὶ κατὰ τί Θεὸς καὶ ὡς εἴρηται Θεός; Ἀπόκρισις· Θεός ἐστίν αἰδιος οὐσία καὶ ἀπαράλλακτος, δημιουργικὴ τῶν ὄντων, εὐσεβεῖ συνειδήσει προσκυνουμένη, τριάς ἐν μονάδι....

Des. **Ε**· Τίς ὁρος πλησμονῆς σοφίας; **Α**· Φόβος Κυρίου καὶ μεθύσκει αὐτὸν ἐκ τοῦ καρποῦ αὐτῆς.

Cod. Vatic. 342, ff. 271v-272r, 272v-274r.

L10. Ἐρμηνεία τοῦ ὅρου τοῦ ἀνθρώπου ~

Inc. Ἀνθρωπὸς ἐστὶ ζῶον λογικὸν θνητόν, νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν, ζῶον κατὰ ἀφορισμὸν τῆς ἀψύχου κτίσεως, λογικὸν κατὰ ἀφορισμὸν τῆς ἀλόγου οὐσίας.

Des. Τί ἐστὶ θάνατος; Βίου λύσις, φροντίδων ἀπαλλαγὴ, ἄδηλος πορεία, ὕπνος διηνεκής.

Cf. J. Munitz, ed. *Theognosti Thesaurus* (Turnhout 1979) 217.

Cod. Vatic. 342, ff. 274r-275r.

L11. Σύνοψις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ~

Inc. Πέντε εἰσὶ περὶ τὴν ἁγίαν τριάδα τὰ θεωρούμενα· ὑπόστασις, πρόσωπον, χαρακτήρ, ιδιότης, καὶ ἄτομον.

Des. Ταῦτα ἰδιαζόντες ἐνὶ ἐκάστῳ ἀρμόζει καὶ πρὸς ἑτέρους μεταβαίνει.

Cod. Vatic. 342, ff. 275v-276r.

L12. Διήγησις ἐτέρα τῆς πίστεως τῆς ἁγίας τριάδος ~

Inc. Ὁφείλομεν πιστεύειν ὡς ἐβαπτίσθημεν· εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Des. εἰς Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα· τὴν μίαν θεότητα καὶ δύναμιν ἐν τρισὶ γνωριζομένην καὶ προσκυνουμένην ταῖς ὑποστάσεσι.

Ed. (CPG 2286) *Patrologia Graeca*, vol. 28, 1401D-1405A; cf. D. Krausmüller, *Byzantion* 77 (2007) 239-250.

L13. Περὶ πίστεως συντόμως ~

Ἡ πίστις ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἡγουν ἡ θεότης, αὕτη· Πατήρ, Υἱός, Πνεῦμα ἅγιον· εἷς Θεός, τρεῖς ὑποστάσεις, μία φύσις, τρία πρόσωπα, μία εἰκών, τρεῖς χαρακτηῆρες, μία μορφή, τρία ὀνόματα, μία οὐσία, τρεῖς ιδιότητες, μία θέλησις, τρεῖς ἐνεργεῖαι, μία δύναμις, τρεῖς ἐπιγνώσεις, μία χάρις, τρεῖς ὁμολογίαι, μία πίστις, τρεῖς ἀκτίνες, μία ἔλλαμψις, τρεῖς λαμπρότητες, μία δόξα.

Cod. Duke 34, f. 71r.

L14.

Inc. Ὅστις ἂν βούληται σωθῆναι, πρὸ πάντων χρὴ κρατεῖν τὴν καθολικὴν πίστιν, ἣν εἰ μὴ εἷς ἐκάστος σώαν καὶ ἀμώμητον τηρήσῃ, ἄνευ δισταγμοῦ εἰς τὸν αἰῶνα ἀπολεῖται.

Des. Αὕτη ἐστὶν ἡ καθολικὴ πίστις, ἣν ἐὰν μή τις ἐκ πίστεως βεβαίως πιστεύσῃ, σωθῆναι οὐ δυνήσεται.

Ed. (CPG 2295) *Patrologia Graeca*, vol. 28, 1585D-1588C [Athanasius Alexandr.]

L15.

Inc. Ἐρώτησις· Πόσας φύσεις πιστεύεις; Ἀπόκρισις· Ἐπεὶ μὲν τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος φύσις ἐστὶ μία ἡ θεότης καὶ θέλημα ἓν...

Des. ἔχων φύσεις δύο (θεότητα καὶ ἀνθρωπότητα) καὶ θελήματα δύο καὶ ἐνεργείας δύο.

Cod. Paris. 22, f. 274r-v.

L16. Ὁμολογία Μιχαὴλ εὐτελοῦς μοναχοῦ καὶ καθηγουμένου μονῆς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Πανοικτήρμονος, τοῦ Ἀτταλειάτου ~ (Vatic. 342)

Inc. Οὕτω [μάγῳ Μιχαὴλ εὐτελῆς μοναχὸς καὶ καθηγούμενος ὁ ταῦτα γράψας] φρονῶν καὶ διομολογῶν ἀπαρატρέπτως τὴν ἐν τῇ καθολικῇ τε καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐφιδρυμένην τε καὶ κηρυσσομένην πίστιν...

Des. ἐλπίζω παραστῆναι τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ καὶ ῥυσθῆναι τῆς ἐκεῖθεν φοβερᾶς καὶ ἀδεκάστου κρίσεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, τῷ φιλανθρωπῷ καὶ ἐλεήμο-

νι Θεῷ. Ἀμήν.

Edd. S. Mercati, "Confessione di fede di Michele categumeno del monastero fondato di Michele Attaliat", *Orientalia christiana periodica* 21 (1955) 265-273, esp. 271; K. Papadopoulos, "Ὁ μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν τύπος ἀσφαλείας τοῦ Συμβόλου", *Θεολογία* 49 (1978) 521-527, esp. 523.

L17. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου ἀρχιεπισκόπου Ἐδέσσης Λόγος περὶ πίστεως καὶ διακρίσεως αἵρετικῶν ~

Inc. Πιστεύομεν τοίνυν εἰς Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα ἅγιον, τριάδα ὁμοούσιον, μίαν θεότητα ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ἡγουν προσώποις προσκυνουμένην καὶ λατρευομένην ὑπὸ πάσης τῆς κτίσεως...

Des. ὥς ἂν ἡ τοῦ θείου Πνεύματος χάρις ταῖς ἡμετέραις ἐπισκευάσασα ψυχαῖς φωτίσει ἡμᾶς φωτὶ γνώσεως καὶ ἀληθείας καὶ ὁδηγήσει εἰς εὐθεῖαν ὁδὸν τὴν ἀπάγουσαν πρὸς βασιλείαν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ Πατρὶ καὶ τῷ ζωοποιῷ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Ed. (BHG 1744) I. Pomialovskii, *Житие уже во святых отца нашего Феодора архиепископа едесского* (St Petersburg 1892) 42-53 (§§ xlvii-liv).

Mt. Μεθοδίου Πατάρων ~

Ἰστέον δὲ, ὅτι πάντα ψαλμὸν ἢ εἰς τὰ συμβάντα Δαυὶδ δεινὰ ὑπὸ Σαοὺλ καὶ Ἀβεσσαλὼμ δεῖ νοεῖν, ἢ εἰς τὰ συμβάντα τοῖς Ἰουδαίοις ὑπὸ Βαβυλωνίων, ἢ πρὸς τὸν Χριστὸν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἢ εἰς ψυχὴν πολεμουμένην ὑπὸ δαιμόνων καὶ ἀνθρώπων δεινῶν.

Cod. Athon. Dionys. 65, f. 9r.

Mx. Ἐκ τῶν κεφαλαίων τοῦ ἁγίου Μαξίμου ἐρμηνεία εἰς τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν «νεκρώσατε οὖν τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς» ~

Inc. «Νεκρώσατε οὖν τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς· πορνείαν, ἀκαθαρσίαν, πάθος, ἐπιθυμίαν κακὴν, καὶ τὴν πλεονεξίαν», καὶ τὰ ἐξῆς. Γῆν μὲν ὠνόμασε τὸ φρόνημα τῆς σαρκός, πορνείαν δὲ εἶπε τὴν κατ' ἐνέργειαν ἁμαρτίαν...

Des. ταῦτα οὖν πάντα ὡς μὲν ὄντα τοῦ φρονήματος τῆς σαρκὸς ἐκέλευσεν ὁ θεῖος ἀπόστολος νεκρῶσαι.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 90, 980A (§ i.83).

N. Συναγωγὴ ἐξηγήσεων ἀπὸ διαφόρων ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν συλλεγεῖσα παρὰ τοῦ ἱεροτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κῶρ Νικήτα τοῦ Σεργῶν ~

Inc. Πρόκειται μὲν ἡμῖν τῶν ἱερῶν ψαλμῶν ἡ ἐξήγησις· δεῖ δὲ πρότερον ἐκθέσθαι τινα τῶν σιοπῶν συμβαλλόμενα καὶ οὕτως ἐλθεῖν ἐπὶ τὴν τῶν ψαλμῶν ἀνάπτυξιν. Ἔστιν οὖν ταῦτα τὰ ζητήσεως ἄξια·

Des. Τοιοῦτον μὲν δὴ τὸ προσόψημα, καιρός δ' ἂν εἴη καὶ αὐτὴν παραθεῖναι τὴν πανδαισίαν, ἣν ὁ θεὸς Δαυὶδ τοῖς καλοῖς δαιτυμόσιν ἡτοιμάσατο.

Cf. G. Karo & H. Lietzmann, *Catenarum Graecarum catalogus* (Göttingen 1902) 32.

Ne. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου **Καισαρείας Καππαδοκίας Βασιλείου** τοῦ μεγάλου λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ **Ψαλτηρίου** ~ (Patm. 209)

Προθεωρία εἰς τὸ Ψαλτήριον ~ (Paris. suppl. 610)

Inc. Ψαλτήριον κυρίως ὄργάνου εἰδὸς ἐστὶ μουσικοῦ, ναῦλα παρ' Ἑβραίοις ὀνομαζόμενον, εἴρηται δὲ ἐκ τοῦ ψάλλειν, ὡς ἐκ τοῦ εὐχεσθαι τὸ εὐκτήριον...

Des. Χρὴ γοῦν τοῦτο φέροντας ἡμᾶς κατὰ νοῦν μὴ ζητεῖν ἐν ταύτῃ τὸν Ἑλληνικὸν ἐξακριβασμόν.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 142, 1321A-1326C10 [Blemmydes]; cf. M. Viller, ed. *Dictionnaire de spiritualité*, vol. 11 (Paris 1982) 193f.

Ni. **Νικῆτα ἀνθυπάτου, πατρικίου καὶ μαγίστρου** ὑπόθεσις εἰς τοὺς ψαλμοὺς ~

Inc. Τῆς θείας τοῦ παναγίου Πνεύματος χάριτος διὰ τοῦ μακαρίου Δαυὶδ οἷα λειμῶνος τὰς τῶν πιστῶν εὐωδιάζοντος φρένας· ὁσμὴ γὰρ ζωῆς τοῖς πιστοῖς ἐστὶν εἰς ζωὴν, τοῖς δὲ ἀπίστοις ὁσμὴ θανάτου εἰς θάνατον....

Des. Εἰσὶ τοίνυν αἱ πᾶσαι ὑποθήκαι κατὰ μὲν ἐξάπλωσιν κ', κατὰ δὲ ἔνωσιν καὶ ἀναφορὰν τὴν πρὸς τὸ πρωτότυπον τῶν ἐξ αὐτοῦ δεκατρεῖς.

Cod. Barber. 340, ff. 12r-13v.

O1.

Περὶ τέλους ~ (Vatic. 754)

Inc. Διὰ τοὺς ἐπιγεγραμμένους ψαλμοὺς «εἰς τὸ τέλος» ἐπελεξάμεθα τοὺς ὅρους αὐτοῦ, ἐκ μὲν τῶν Ἀριστοτέλους οὕτως ἔχοντας·

Des. καθάπερ ἡ εὐδαιμονία τῷ εὐδαιμονεῖν, σιοπὸν· ὃ δὴ ἔσχατόν ἐστι τῶν αἰρετῶν.

Περὶ Θεοῦ ~ (Vatic. 754)

Inc. Εἰ δὲ καὶ οἱ περὶ Θεοῦ ὅροι, καὶ ὅσα σημαίνεται ἐκ τῆς Θεοῦ προσηγορίας, χρήσιμόν τι ἡμῖν παρῄξουσιν...

Des. Ἐπὶ πᾶσι δὲ Θεὸν λέγουσι· Ζῶν ἄφθαρτον, καὶ ἀγέννητον, καὶ πρῶτον βασιλέα, ἣν ἔχει χώραν ὁ σύμπας κόσμος.

Edd. (CPG 1426.I.2) J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 437f. (§ viii) [anon.] (e codd. Vatic. 754 et 1422); *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1053A-1055A [Origen].

O2. (cf. E2)

Inc. Εἰς πέντε βιβλία διαιροῦσιν Ἑβραῖοι τῶν ψαλμῶν βιβλίον...

Des. τὸ δὲ πέμπτον· «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ» ἕως τῶν ἐσχάτων.

Ed. (CPG 1426.I.3) *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1056A [Origen].

O3.

Inc. Ἐγὼ μὲν ὥμην εἶναι ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ψαλμῶν, ὃ ἐπεγέγραπτο «Προσευχὴ τοῦ Μωϋσῆ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ».

Des. «Θυσιαστήριον, θυσιαστήριον, τάδε λέγει Κύριος· ἰδοὺ υἱὸς τίκεται τῷ Δαυίδ· Ἰωσίας ὄνομα αὐτῷ». / ὄνομα» καὶ τὰ ἐξῆς.

Ed. (CPG 1426.I.4) *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1056B-1057C [Origen].

O4. Ὑπόμνημα Ὡριγένους εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Inc. Οἱ ἐπιγεγραμμένοι ψαλμοὶ «ὕπερ τῶν ληνῶν» τρεῖς ὄντες, ὃ τε ὄγδοος καὶ ὁ ὀγδοηκοστός...

Des. ἢ καὶ τῶν παρ' Ἑβραίοις παλαιῶν σοφῶν κατὰ τὸ προσπεσὸν ἐκάστου τῇ μνήμῃ συλλεξαμένων τοὺς ἐμφερομένους ὡς ἔτυχε[ν τε] τὴν ἔκθεσιν αὐτῶν ἀπλουστέρα διανοίᾳ πεποιημένων [κεκαθαρμένην].

Edd. (CPG 1426.I.1) *Patrologia Graeca*, vol. 12, 1060C-1076B; C. Bandt & F.X.

Risch, "Das *Hypomnema des Origenes zu den Psalmen* - eine unbekannte Schrift des Eusebius", *Adamantius* 19 (2013) 395-436, esp. 411-435.

O5. Τί ἐστὶ ψαλτήριον καὶ τί ἐστὶ δεκάχορδον ψαλτήριον ~

Inc. Ψαλτήριον ἐστὶ νοῦς καθαρὸς ὑπὸ πνευματικῆς κινούμενος γνώσεως. Κιθάρα δέ ἐστὶ ψυχὴ πρακτικὴ ὑπὸ τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ κινουμένη.

Des. Ἰδοὺ ἀμφοτέρω τῆς τε ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος εἰσὶ δέκα, ἅτινα ὁ προφήτης παρακελεύεται διὰ τούτων ὑμνεῖν καὶ δοξάζειν τὸν εὐεργέτην Θεόν.

Codd. Bodl. Barocci 15, ff. 20r-22v; Vatic. 342, f. 281v; Athon. Vatop. 760, f. 1r-v.

O6. Ὡριγένους εἰς τὸ «Καὶ ὁ Κύριος ἐκμυκτηριεῖ αὐτούς» ~

Ποίοις καὶ πόσοις ὀνόμασιν παρ' Ἑβραίοις ὀνομάζεται ὁ Θεός ~

Inc. Δέκα ὀνόμασι παρ' Ἑβραίοις ὀνομάζεται ὁ Θεός, ὧν ἓν ἐστὶ τὸ «ἄδωναϊ», καὶ ἐρμηνεύεται «κύριος», καὶ ἔστιν ὅπου λέγεται τὸ «ἄδωναϊ» παρ' Ἑβραίοις καὶ παρ' Ἑλλήσι «κύριος»...

Des. καὶ ἐν τῷ «ὅτι γινώσκει κύριος ὁδὸν δικαίων», καὶ νῦν ἐν τῷ «κατὰ τοῦ κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ», καὶ ἐν τῷ «ὁ κύριος ἐκμυκτηριεῖ αὐτούς».

Ed. G. Mercati, "Note bibliche", *Biblica* 22 (1941) 339-366, esp. 350f. (e codd. Vatic. 744 et Paris. 163).

O7. Ὡριγένους περὶ τῶν ρν' ψαλμῶν ~ (Barber. 340)

Ὑπόθεσις Θεωδωρήτου ἐπισκόπου ~ (Barocci 15)

Inc. Διατί δ' εἰσὶν ἑκατὸν πεντήκοντα ἐξετάσωμεν· ὁ πεντηκοστός ἀριθμὸς, ὅτι

ἱερὸς...

Des. ἐχρῆν περιέχειν οὐ μίαν πεντηκοντάδα, ἀλλὰ τρεῖς, εἰς ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος. [Οὐκοῦν ὁ περὶ ἀφέσεως τρόπος εὐτενὴς τῷ πεντηκοστῷ ἐστὶν ἀριθμῷ. Ὁ δὲ οὐκ ἄξιος ἀφέσεως ὑπερέπεσε τὸν πεντηκοστὸν ἀριθμὸν ὡς Δωὴν ὁ Ἰδουμαῖος· πεντηκοστὸς γὰρ πρῶτος ἐστὶν ὁ ἀπαγγέλλων τὰ περὶ αὐτοῦ.]

Edd. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 429f. [Origen] (c. cod. Vatic. Barber. 340); H. Turner, "A Psalm Prologue Contained in Ms. Bodl. Baroccianus 15", *Journal of Theological Studies* 41 (1940) 280-287, esp. 280f.

P1. Τοῦ Ψελλοῦ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν πρὸς τὸν βασιλέα κῆρ Μιχαὴλ τὸν Δούκαν ~

Inc. Οὐκ ἔστι τὸ ψαλτήριον, δέσποτά μου, βιβλίον, / ὡς οἱ πολλοὶ νομίζουσι πάντως ἐξ ἀγνώσιας...

Des. καὶ γὰρ συναναβήσομαι πρὸς τὰς σὰς ἐπανόδους / καὶ γράψω σοι τὴν ἄρρητον ψαλμῶν θεωρίαν.

Ed. L. Westerink, *Michael Psellus: Poemata* (Stuttgart 1992) 1-13 (§ 1); cf. P. Moore, *Iter Psellianum* (Toronto 2005) 467-469: no. 1053.

P2.

Inc. Ὁ θεοπάτωρ βασιλεὺς Δαυὶδ ὁ ψαλμογράφος, / νομοθετῶν καὶ προφητῶν καὶ στρατηγῶν τὸ κλέος...

Des. καὶν τρίβῳ τῶν ἀμαρτωλῶν οὐκ ἔστησε τὸν πόδα / οὐδ' ἐν καθέδρᾳ τῶν λοιμῶν ἠθέλησε καθῆσθαι.

Ed. Westerink, *Psellus: Poemata*, 302-327 (§ 53); cf. Moore, *Iter Psellianum*, 505: no. 1105.

P3. Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ, Ἰνδικοπλεύστου πρόγραμμα Κοσμᾷ τῷ Ψαλτηρίῳ

Inc. Μετὰ τὸν μέγιστον Μωσῆν καὶ μέγαν ἐν προφήταις / καὶ πρῶτιστον δημαγωγὸν τοῦ γένους τῶν Ἑβραίων...

Des. ταῦτ' οὖν ὑπαινιττόμενος ἔλεγεν ὁ προφήτης / ἐν δεκαχόρδῳ τῷ Θεῷ ψάλατε ψαλτηρίῳ.

Ed. Westerink, *Psellus: Poemata*, 328-333 (§ 54); cf. Moore, *Iter Psellianum*, 505f.: no. 1106.

Q. Ἀκριβολογία περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ψαλμῶν ~

Inc. Χρὴ εἰδέναι ὡς αἱ τῶν ψαλμῶν ὑποθέσεις οὐ κατὰ τάξιν σύγκεινται· ἡ γὰρ τῆς Βηρσαβεέ, κατὰ τὸν πεντηκοστὸν ἀναγεγραμμένη ψαλμόν, νεωτέρα πολὺ τῆς κατὰ Δωὴν τὸν Σύρον...

Des. Συγγενὴς δὲ σφόδρα ἡ πέμπτη πρὸς τὴν ἔκτην, ὥστε ἐν ἐλαχίσταις λέξεσιν ἀλλή-

λων διαλλάττειν τυγχάνουσιν.

Ed. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio*, 149-152 (e cod. Vatic. Barber. 455).

R1. Ἑρμηνεία εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν» ~

Inc. «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς». Ὅρα Θεοῦ φιλάνθρωπιαν· τὸν ἀποστάτην, τὸν ἀχάριστον οἷας ἡξίωσε δωρεᾶς· ἀμνηστίαν γὰρ χαριζόμενος τῶν κακῶν, Πατέρα καλεῖν ἐπέτρεψεν, ἵνα γνοὺς τὴν ἀγαθότητα, τὴν χάριν, τὸ μέγεθος, μιμήσῃ τοῦτο κατὰ τὸ δυνατόν, ὡς τῶν ἐν οὐρανοῖς τὴν εἰκόνα φέρων.

Des. «Ἀμήν» λέγεις μετὰ τὴν εὐχήν, τουτέστιν «γένοιτο», ἐπισφραγίζων τὰ εἰρημμένα. Τὰ διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἁγιασθέντα τοῖς ἁγίοις, ὡς Πνεύματος ἁγίου καταξιωθεῖσιν, δίδονται.

Cf. CPG 3586: P. Paris & A. Piedagnel, eds, *Cyrille de Jérusalem: Catéchèses mystagogiques* (Paris 1966) 160-168 (§ v.11-18).

R2. Ἑρμηνεία καὶ διδασκαλία Θεοφίλου πρεβυτέρου εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς» ~

Inc. Ἰσχυρὸς ὁ λόγος τοῖς ἐννοοῦσιν αὐτὸν καὶ τί[---] οὕτως τολμηρὸς ἢ πίστεως πεπληρωμένος ὁ δυνάμενος εἰπεῖν ἐν ἀληθείᾳ πατέρα τὸν Θεόν.

Des. πιστὸς δὲ ὁ Θεός, ὃς οὐκ ἀφίησεν ἡμᾶς πειρασθῆναι παρὰ οὐ δύνασθαι, ἀλλὰ ποιήσει σὺν τῷ πειρασμῷ καὶ τὴν ἐκβασιν τοῦ δύνασθαι ὑπενεγκεῖν.

Cod. Vatic. 619, ff. 13v-16v.

R3. Ἑρμηνεία τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» ~

Inc. «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς». Πατέρα λέγεις, ἄνθρωπε, τὸν Θεόν; Καλῶς λέγεις· ἔστι γὰρ πατὴρ πάντων.

Des. καὶ ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Cod. Messan. S.Salv.117, ff. 235v-236r.

Cf. (CPG 4596) *Patrologia Graeca*, vol. 59, 627f. [Chrysostomi spuria].

R4. Ἑρμηνεία εἰς τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐλέησον ἡμᾶς» ~

Inc. Ἐκάστη λέξις πεπληρωμένη δογμάτων καὶ θεοσοφίας ἐστίν.

Des. Οὕτω παντὸς δογματικοῦ τε καὶ ἐνταλματικοῦ πεπληρωμένος ἀγαθοῦ, ὁ βραχὺς οὗτος στίχος ὑπὸ τῶν θείων πατέρων ἡμῖν παραδέδοται.

Ed. R. Sinkewicz, "An Early Byzantine Commentary on the Jesus Prayer," *Mediaeval Studies* 49 (1987) 208-220, esp. 217-219.

S1. Τῶν εἰς τοὺς ψαλμοὺς ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν πρόλογος ~

Inc. «Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος», διὰ τοῦτο συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Πνεύματος...

Des. οὐ τολμήσαντες τι προσθεῖναι παρ' ἑαυτῶν τοῖς λόγοις τοῦ Πνεύματος.

Edd. (in part) J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 428-435 (§ vii) (e cod. Vatic. 1789); H. Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2 (Leipzig 1897) 137-144 (§§ vii, ix-xv) (e cod. Vatic. 1789); cf. E. Mühlenberg, *Psalmenkommentare aus der Kettenüberlieferung*, vol. 3 (Berlin 1978) 133.

S2.

Inc. Ἡ τῶν ψαλμῶν βίβλος καινὴν διδασκαλίαν περιέχει, μετὰ τὴν Μωϋσέως νομοθεσίαν, καὶ ὅτι δευτέρω μετὰ τὴν Μωϋσέως Γραφὴν διδασκαλικὴ βίβλος τυγχάνει.

Des. ἔνθα δὲ πρόδηλος ἡ ὑπόθεσις, οὐδὲν περιεργαστέον, αὐτὰ γὰρ ἀφ' ἑαυτῶν γνωστέα τὰ λεγόμενα ἢ νοούμενα.

Ed. (cf. **CPG 1882.5**) Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2, 136-145 (§§ vi-ix, xi-xvii) + G. Mercati, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origene, Ippolito, Eusebio, Cirillo Alessandrino e altri* (Rome 1948) 70-73 (e codd. Paris. 143 et Casanat. 1908); cf. P. Moore, *Iter Psellianum* (Toronto 2005) 214f.: no. 697.

S3.

Inc. Ἡ βίβλος τῶν Ψαλμῶν καινὴν διδασκαλίαν περιέχει, μετὰ τὴν Μωϋσέως νομοθεσίαν, καὶ ὅτι δευτέρω μετὰ τὴν Μωϋσέως Γραφὴν διδασκαλικὴ βίβλος τυγχάνει.

Des. καὶ ἄλλα δὲ πλεῖστα τὸν Μωϋσέως νόμον ὑπερβεβηκότα, δι' ὅλης αὐτοῦ τῆς πραγματείας διδάσκει.

Edd. (cf. **CPG 1882.5**) *Patrologia Graeca*, vol. 23, 76A [Eusebius]; Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2, 136 (§ vi) (e codd. Vatic. 1789, Paris. 143 et Casanat. 1908).

S4. Ἐξηγήσεις διαφόρων ἐξηγητῶν εἰς τὸ Ψαλτήριον ~

Θεοδωρήτου· Τινὲς τῶν τὰς ὑποθέσεις τῶν ψαλμῶν συγγεγραφότων ἡθικὴν τοῦτον ἔφασαν τὸν ψαλμὸν περιέχειν διδασκαλίαν... Τοῦτον γὰρ καὶ τὸν μετὰ τοῦτον ψαλμὸν ἀνεπιγράφους εὐρόντες ἀνεπιγράφους κατέλιπον, οὐ τολμήσαντες παρ' ἑαυτῶν τι προσθεῖναι τοῖς λόγοις τοῦ Πνεύματος.

Ed. (**CPG 6202**) *Patrologia Graeca*, vol. 80, 865C-D.

Βασιλείου· «Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος», διὰ τοῦτο συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Πνεύματος... Διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἡμῖν ἐπινενόηται, ἵνα οἱ παῖδες τὴν ἡλικίαν, ἢ καὶ ὅπως οἱ νεαροὶ τὸ ἥθος, τῷ μὲν δοκεῖν μελωδῶσι, τῇ δὲ ἀληθείᾳ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται.

Ed. (**CPG 2836**) *Patrologia Graeca*, vol. 29, 209A-212B.

Ὠριγένους· Ἡ δὲ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς αὕτη· ἐπειδὴ πλεῖστοι τῶν ἀδελφῶν εἰς Χριστὸν πεπιστευκότων οἶονται τὴν βίβλον ταύτην τοῦ Δαυὶδ ὑπάρχειν.... Τῶν οὖν τοσούτων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες οἱ λόγοι οὐκ ἂν ὑπ' εἰδότος λέγοντ' ἂν μόνου τοῦ Δαυὶδ.

Ed. J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 428f. (e

cod. Vatic. 1789).

Ζητητέον δὲ περὶ τῶν ἀνεπιγράφων τίνος αὐτοὺς χρῆ ὑπονοεῖν.... ἀκόλουθόν ἐστι τοὺς ἀνεπιγράφους ἐκείνων εἶναι, ὧν οἱ πρὸ αὐτῶν κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν καλῶς εἰσιν νενομισμένοι.

Edd. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 429 [Origen]; M. Richard, "Les fragments exégétiques de Théophile d'Alexandrie et de Théophile d'Antioche", *Revue biblique* 47 (1938) 391 (§ 9) (e cod. Vindob. theol. 59).

Διατὶ δὲ εἰσὶν ὅν' ἐξετάσωμεν· ὁ πεντηκοστὸς ἀριθμὸς, ὅτι ἱερὸς... ἀλλὰ καὶ μὴν καὶ ὁ τρίτος, ἐπεὶ «ὅτε ἔφυγε Δαυὶδ ἀπὸ προσώπου Ἀβεσσαλώμ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ» εἴρηται, δῆλον τοῖς ἀνεγνωκόσι τὰς βασιλείας.

Edd. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 429-432; Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2, 138-140 (§ ix).

S5. Ἀλληγορία τοῦ Ψαλτηρίου ~

Inc. Τῇ κιθάρᾳ μὲν καὶ τῇ λύρᾳ κάτωθεν ὁ χαλκὸς ὑψηλεῖ πρὸς τὸ πληκτρον, τὸ ψαλτήριον δὲ τοῦτο τῶν ἁρμονικῶν ῥυθμῶν ἄνωθεν ἔχει τὰς ἀφορμάς...

Des. Οὐδὲ δὲ παρὰ τῷ Ακύλᾳ κεῖται, οὔτε ἐν τῷ ἑβραϊκῷ, ἀλλ' ἀντὶ διαψάλματος γέγραπται «Ἀεὶ».

Edd. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 432-435; Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2, 140-143 (§§ x, ix [in part], xi-xiii) (e cod. Vatic. 1789).

T1. Ἐπιγραφαὶ καὶ ἀρχαὶ τῶν ὅν' ψαλμῶν, αἱ κατὰ τοὺς ο' τῶν ψαλμῶν προγραφαὶ τὰ πολλὰ τῇ καθ' Ἑβραίους ἐκδοχῇ συμφωνοῦσιν ~

Inc. Ἀνεπίγραφοι· α'. Μακάριος ἀνὴρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν.

Des. ὅνα' Ἀλληλούϊα. Οὗτος ὁ ψαλμὸς ἰδιόγραφος τοῦ Δαυίδ, καὶ ἔξωθεν τοῦ ἀριθμοῦ, ὅτε ἐμονομάχησεν πρὸς τὸν Γολιάθ.

Ed. (in part) J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 411 (§ i) (e codd. Vatic. 754 et 1422).

T2. Ὅσαι κατὰ τοὺς ο' τῶν ψαλμῶν προγραφαὶ οὔτε ἐν τῷ Ἑβραϊκῷ οὔτε παρὰ τοῖς λοιποῖς ἐρμηνευταῖς φέρονται ~

Inc. Ἐπὶ τοῦ ι' πρόκειται τῇ γραφῇ ψαλμὸς. Ἐπὶ τοῦ ια' πρόκειται «εἰς τὸ τέλος».

Des. Ἐπὶ τοῦ ρμη' προγράφεται «ἀλληλούϊα Ἀγγαίου καὶ Ζαχαρίου».

Ed. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 412 (§ ii) (e codd. Vatic. 754 et Ottob. 398).

T3. [Ἐπιγραφαὶ καὶ ἀρχαὶ] Τῶν ᾠδῶν ~

Περιοχαὶ τῶν ᾠδῶν ~ (Bodl. Auct. D.4.1)

Περὶ τῶν ᾠδῶν ~ (Vatic. 342)

Ὑπόθεσις τῶν ᾠδῶν ~ (Laurent. Conv. soppr. 36)

Ed. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 412f. (§ iii) (e codd. Vatic. 754 et 1422).

T4.

Inc. α' Σύνοδος ἀσεβῶν. β' Σύνοδος βασιλέων καὶ λαῶν μελετώντων κενά. γ' Χριστὸς ἐκβοῶν κατὰ τῶν υἱῶν Ἰσραήλ. δ' Νάθαν ὁ προφήτης Σολομῶν τὸν θάνατον διηγοῦνται Δαυίδ, καὶ Ἀβιάθαρ ὁ ἱερεὺς μετὰ ὀρνία τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ὑπάδει αὐτῷ.

Cod. Paris. Coslin 275, f. 12r-v (fine mutilus).

T5. Δεῖ εἰδέναι πῶς κατὰ ἀκολουθίαν ὠφείλεν ἡ τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαυὶδ τάξις ~
(Mosq. 358)

Οὗτοι πάντες οἱ ψαλμοί, οὓς προσηύξατο Δαυὶδ ἐν πάσαις ταῖς θλίψεσιν αὐτοῦ, ἐν αἷς ἦν διωκόμενος ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ [τῶν τε ὁρατῶν καὶ ἀοράτων], ἐν οἷς καὶ ἐρρύσατο αὐτὸν ὁ Κύριος ἐκ πάσης θλίψεως· [οὗτοι δὲ καθ' οὓς ἐλέχθησαν χρόνους ἰστόρηται, δι' ὧν καὶ ὑπεδείξαμεν (Mosq. 358)] ~

Inc. ρνα' Ἰδιόγραφος τοῦ Δαυίδ, ὅτε ἐμονομάχησε τὸν Γολιάθ.

Des. ρμα' Ἀἴνεσις τῷ Δαυίδ. [Οὗτοι πάντες οἱ ψαλμοί... δι' ὧν καὶ ὑπεδείξαμεν. (Athon. Iber. 70)]

Ed. Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 440 (§ xi) (e cod. Vatic. 342).

T6.

Inc. νη' Ὅτε ἀπέστειλε Σαοὺλ τοῦ θανατῶσαι αὐτόν. λγ' Ὅτε Δαυὶδ ἔρχεται εἰς Νομβᾶ πρὸς Ἀβιμέλεχ. νς' Εἰς τὸ σπήλαιον τὸ Ὀδολάμ.

Des. ν' Ὅτε ἀπῆλθε πρὸς αὐτόν Νάθαν ὁ προφήτης. γ' Ὅτε ἀπεδίδρασκεν ἀπὸ προσώπου Ἀβεσαλώμ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ. ζ' Ὑπὲρ τῶν λόγων Χουσι υἱοῦ Ἰεμένι. [Ἡ ἱστορία τῶν ψαλμῶν ταύτην ἔχει τὴν ἀκολουθίαν· ἐνήλλακται δὲ τῷ τῆς εὐρέσεως χρόνῳ.

(Lond. Royal I.D.viii; Vatic. Reg. 1)]

Ed. H. Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2 (Leipzig 1897) 134f.

T7. Συναγωγή τῶν ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ πρὸς Θεὸν παρακλήσεων ~

Inc. γ' Κύριε, τί ἐπληθύνθησαν οἱ θλίβοντές με;

Cod. Athon. Pantokr. 234, ff. 256r-257v.

Th1. Θεοδωρήτου ἀρχιεπισκόπου Τύρου προοίμιον εἰς τοὺς ψαλμούς ~

Θεοδωρήτου ἀρχιεπισκόπου Τύρου προθεωρία τῶν ψαλμῶν ~ (Vatic. 619)

Inc. Ἐμοὶ μὲν πρὸ τῶν ἄλλων λογίων καταθύμιον ἦν τοῦ μεγάλου Δαυὶδ ἐρμηνεῦσαι τὴν προφητείαν...

Des. οὐκ εἶασαν οἱ τῶν ἄλλων θείων Γραφῶν παρ' ἡμῖν τὰς ἐρμηνείας αἰτήσαντες. (Dionys. 60)

Des. Ἐνταῦθα τοίνυν τὴν προθεωρίαν συμπεράναντες, σὺν Θεῷ φάναι, τῆς κατὰ μέ-

ρος [τῶν ψαλμῶν] ἐρμηνείας ἀψώμεθα.

Ed. (CPG 6202) *Patrologia Graeca*, vol. 80, 857A-865B.

Th2. Τοῦ μακαρίου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου ἐκ τῆς τῶν ψαλμῶν προθεωρίας ~

Inc. Ἰστέον μέντοι ὡς ἴδιον προφητείας οὐ μόνον τὰ ἐσόμενα προαγορεύειν, ἀλλὰ καὶ τὰ παρόντα ὡς ἤδη γεγεννημένα λέγειν.

Des. Ἐνταῦθα τοίνυν τὴν προθεωρίαν συμπεράναντες, σὺν Θεῷ φάναι, τῆς κατὰ μέρος ἐρμηνείας ἀψώμεθα.

Ed. (CPG 6202) *Patrologia Graeca*, vol. 80, 861A-865B.

Th3. Θεοδωρήτου ἐκ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ψαλτηρίου εἰς τὰς ὑποθέσεις ἐνὸς ἐκάστου τῶν ρν' ψαλμῶν ~

Inc. α' Τινὲς τῶν τὰς ὑποθέσεις τῶν ψαλμῶν συγγεγραφότων ἠθικὴν τοῦτον ἔφασαν τὸν ψαλμὸν περιέχειν διδασκαλίαν, ἐμοὶ δὲ οὐχ ἥττον δογματικὸς ἢ ἠθικὸς ἔδοξεν εἶναι· περιέχει γὰρ οὐχ ἁμαρτωλῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀσεβῶν κατηγορίαν καὶ παραινεῖ τοῖς θεοῖς λόγοις προσέχειν διηνεκῶς.

Des. Καὶ τούτου τὸ τύμπανον σύμβολόν ἐστι· διὰ δὲ τῶν χορδῶν καὶ τῶν τυμπάνων ἔτι μὴν καὶ τῶν κυμβάλων τὰ ὑποβεβηκότα τῆς ἐκκλησίας δηλοῖ τάγματα, μὴ χρώμενοι γνώσει μήτε σοφίᾳ, ἀλλ' ἐν ψυχῇ ἀκοῇ τὴν πίστιν ἔχοντες.

Cf. (CPG 6202) *Patrologia Graeca*, vol. 80, 865C-1997B.

V1. Λέξεις τῶν ρν' ψαλμῶν ~

Inc. «Ἀλληλούια»· αἰνεῖτε τὸν ὄντα ἦτοι Κύριον, τὸ γὰρ «Ἀλληλοῦ»· αἰνεῖτε, τὸ δὲ «ἰά»· τὸν Κύριον· ἢ αἶνος Θεῷ. «Ἀσεβῶν»· τῶν Θεὸν ἀγνοούντων.

Des. «Ὁὐρανὸς»· διάφραξις. «Ὁσμένω»· ὠθισμένῳ πεσόντι. «Ὁσθεῖς»· ὠθισθεῖς, ἀνατραπεῖς / ὠθιζόμενος.

Ed. G. Pasini, *Codices manuscripti Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei*, vol. 1 (Turin 1749) 190-193 (e cod. C.II.19, s. XVI).

Cod. Vatic. 525, ff. 1v-3r; cf. Bodl. Barocci 50, s. X, ff. 292v-318v.

V2. Λέξεις τῶν [ιδ'] ᾠδῶν ~

Inc. Ὡιδὴ α'· «Τριστάτας»· τρίτης μοίρας ἄρχοντας. «Ἐθραυσεν»· συνέτριψεν. «Σκύλα»· πραιδαν.

Des. «Ὁδὸν εἰρήνης»· τὴν κατὰ Θεὸν πολιτείαν. «Τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου»· τὸν θάνατον τὸν αἰώνιον. «Παράτεινον τὸ ἔλεος»· μὴ ἐκκόψης, μὴ ἀποστήσης.

Cod. Vatic. 525, f. 3r.

Cf. J. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vol. 2 (Oxford 1835) 470-472 (e cod. Barocci 50, s. X, ff. 319r-320v).

V3.

Inc. **Ἀλληλούϊα**· Τὸ δε «ἄλληλούϊα» κατὰ τὴν ἑβραϊκὴν φωνὴν ἐστὶν οὕτως· «ἄλ» κραταιός, «ήλ» θεός, «οῦϊα» αὐτὸς μόνος. Τοῦτ' ἐστὶν· «Κραταιός ὁ Θεὸς αὐτὸς μόνος».

Ψαλμός· Ὁ ψαλμός ἔοικεν ἀπὸ τοῦ ψαλτηρίου παρωνύμως ἐπικεικλῆσθαι.

Des. **Ψαλμός ᾠδῆς**· Ψαλμὸν δὲ ᾠδῆς λέγεσθαι ἐπειδὴ προσηγησαμένης ᾠδῆς τὸ αὐτὸ τῆς ᾠδῆς μέλος διὰ τοῦ ψαλτηρίου κρούεται. **ᾠδὴ δὲ ψαλμοῦ**· τὸ ἀνάπαλιν.

Cf. *Patrologia Graeca*, vol. 23, 72D [Eusebius]; H. Achelis, *Hippolytus Werke*, vol. 1.2 (Leipzig 1897) 130.

V4.

[Ἑρμηνεία τοῦ] «Ἀλληλούϊα»· Τὸ «ἄλληλούϊα»· «αἰνεῖτε τὸν Κύριον». Ἐστὶ δὲ ὁ μὲν ψαλμός ἀλεξήριον πάσης ἀντικειμένης ἐνεργείας. Ἡ δὲ ᾠδὴ· ἐπινίκιος κατ' ἐχθρῶν εὐρυθμος εὐχαριστία. Τὸ δὲ ἄσμα· ἐπιθαλάμιος λόγος σημαντικὸς πάσης εὐφροσύνης. Καὶ ὁ ὕμνος· ὁ μετὰ προσκυνήσεως καὶ εὐχῆς κεκρασμένος ἐπαίνων λόγος. Ὁ δὲ αἶνος· ἐκ τῶν δημιουργημάτων ἦτοι κατορθωμάτων μνημονευόμενος εὐκτικὸς λόγος. Codd. Vatic. 342, f. 16r; Lond. Add. 36928, ff. 35v-36r.

V5.

Ἑρμηνεία τοῦ «ἄλληλούϊα» ~

Κατὰ τὴν ἑβραϊκοῦ κειμένην λέξιν· «αἴνος Θεοῦ ζῶντος». Κατὰ δὲ τῶν ἱερογράφων τῶν τὰ ἀρχαῖα ἐρμηνεύσαντων καὶ ἐν τοῖς ἱερογραφικοῖς γράμμασιν ἐντεθραμμένων εὗραμεν· «ἄλ» κραταιός, «ήλ» θεός, «οῦϊα» οὗτος μόνος. Τοῦτ' ἐστὶν τὸ «ἄλληλούϊα»· «Κραταιὸς Θεὸς οὗτος μόνος».

Cod. Athon. Dionys. 65, f. 10r.

V6. **Ἑρμηνεία τοῦ «ἄλληλούϊα» ~** (Vatop. 761)

Τὸ «ἄλληλούϊα» [κατὰ τὴν] ἑβραϊδὰ φωνὴν εἰς τρία διαίρεται· «ἄλ» καὶ σημαίνει [τὸ «ἔρχεται»], «ήλ» ὁ Θεός, «οῦϊα» καὶ σημαίνει τὸ «ὑμνεῖτε τὸν ζῶντα Θεόν». Ἡ καὶ ἄλλως· «ἄλ» ἰσχυρός, «ήλ» ὁ Θεός, «οῦϊα» κραταιός. Ἐν γὰρ τῷ ἐπισυνάπτειν τοῖς δαιυτικοῖς τῶν στίχων τὸ «ἄλλ' ἔνευεν ἄλληλούϊα» τὸν νοῦν ἀνανεύοντες ἀναφέρομεν πρὸς τὰς ἄνω τοῦ Θεοῦ δυνάμεις καὶ τὴν ὑμνωδίαν αὐτῶν, ὧν αἱ μὲν ἄδουσιν ὁμοφώνως τῷ ζῶντι Θεῷ «ἄλληλούϊα», αἱ δὲ «ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος», καὶ ποιῶμεν τὸ λογιζόμενον ἡμῶν οὕτως θεοπρεπῶς λογίζεσθαι.

Ed. J. Darrouzès, *Nicetas Stéthatos: Opusculs et Lettres* (Paris 1961) 500-502 (§ 12).

V7. **Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου εἰς τὸ «ἄλληλούϊα» ~** (Lavra Δ 70)

Αἶνος τῷ Θεῷ τῷ ἀοράτῳ λέγεται δὲ τοὺς ἀγγέλους ταύτῃ τῇ φωνῇ αἰνεῖν τὸν Θεόν, ὥσπερ τὰ χερουβὶμ τὸ «ἅγιος», καὶ τοῦτο ἅγιοι παραδεδώκασιν πατέρες αὐτήκοοι γενόμενοι, ὥσπερ Ἡσαΐας τῶν σεραφεῖμ.

X1. Πρόγραμμα εἰς Δαυὶδ τὸν προφήτην ~ (Vatic. 752, Vindob. 177 et 336)

Πρόγραμμα ἱστορίας εἰς τὸ Ψαλτήριον Θεοδωρήτου ἐπισκόπου, ἐνὸς τῶν τῆς πατέρων τῆς α' συνόδου ~ (Bodl. Auct. D.4.1)

Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου εἰς τὸν προφήτην Δαυὶδ καὶ εἰς τοὺς ψαλμοὺς ~ (Athon. Stauronik. 57)

Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου πρόλογος εἰς τοὺς ψαλμοὺς ~ (Bodl. Barocci 15, Lond. Add. 36928, Taurin. B.I.8)

Πρόλογος Κοσμᾶ εἰς τὸν προφήτην Δαυὶδ ~ (Marc. 535)

Inc. Μετὰ τὸν Μωϋσέα καὶ τὸν τούτου διάδοχον Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ καὶ τοὺς λεγομένους/γενομένους κριτὰς ἐν τῷ Ἰσραήλ...

Des. διαφόροις ὀργάνοις ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες καὶ ὀρχούμενοι εἰς δόξαν Θεοῦ τοὺς γενομένους [ὑπὸ τοῦ Δαυὶδ] ἐκ Πνεύματος ἁγίου ψαλμοὺς ρν'. [Οὗτος ὁ μέγας Δαυὶδ, ὁ βασιλεὺς καὶ προφήτης, ὁ κατὰ τὴν καρδίαν τοῦ Κυρίου γεγονώς... διὰ στόματος φερόμενα καὶ μελετώμενα καὶ μνημονευόμενα πλείω τῶν ἄλλων προφητῶν καὶ Γραφῶν.

(Scor. Ψ.I.2, Athon. Vatop. 760, Ambros. B 105 sup.)]

Edd. (**CPG 4542.1**) *Patrologia Graeca*, vol. 55, 531-534 [Chrysostomi spuria] (e cod. Vatic. Ottob. 95, s. XVI); (**CPG 7468**) W. Wolska-Conus, *Topographie chrétienne*, vol. 2 (Paris 1970) 175-185, 199-201 (§§ v.116-119.121-123.139).

Codd. Vatic. 525, s. XI, f. 1r-v; Taurin. B.I.8, s. XI, f. 2r-v.

X2. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐγκώμιον εἰς τὸ Ψαλτήριον ~

Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὑπόμνημα εἰς τοὺς ψαλμοὺς ~ (Athen. 7)

Inc. Πᾶσαι μὲν ἅγιοι αἱ θεῖαι γραφαὶ· ἔχουσι δέ τι πλεον οἱ ψαλμοί...

Des. ἥς [καὶ] γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν, χάριτι καὶ φιλανθρωπία [αυτοῦ] τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ [καὶ σωτῆρος] ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ed. (**CPG 4542.2**) *Patrologia Graeca*, vol. 55, 533-538 [Chrysostomi spuria].

X3. Τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινοπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς· λόγος κη' ~ (Bodl. Laud. 42)

Inc. Ἐπᾶδωμεν αἰεὶ τῇ ψυχῇ τὰς θείας ἐπιδόξας ἀπὸ τοῦ μακαρίου Δαυὶδ· καὶ ψαλλέτω τὸ στόμα, καὶ παιδευέσθω ὁ νοῦς. Οὐκ ἔστιν οὐδὲ τοῦτο αὐτὸ μικρόν...

Des. «Ἵνα διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρρακλήσεως τῶν Γραφῶν τὴν ἐλπίδα ἔχωμεν» καὶ τῶν μελλόντων ἀπολαύσωμεν ἀγαθῶν, ὧν γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ φιλανθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ καὶ μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ἡ δόξα ἅμα τῷ παναγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ed. (**CPG 4427**) *Patrologia Graeca*, vol. 60, 651-654.

X4. Τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου περὶ τῆς τῶν ψαλμῶν ὑποθέσεως· ἐκ τοῦ λόγου τοῦ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μα' ψαλμοῦ ~ (Bodl. Laud. 42)

Inc. Ἀναγκαῖον εἰπεῖν τίνος ἔνεκε ψαλμὸς εἰς τὸν βίον εἰσενήνεται τὸν ἡμέτερον, καὶ μετ' ὧδῆς μάλιστα αὕτη ἡ προφητεία λέγεται.

Des. Ὅταν γὰρ μὴ ἐπιθυμῇ κατὰ τοῦ πνεύματος ἡ σάρξ, ἀλλ' εἴκη τοῖς ἐπιτάγμασιν ἐκείνου καὶ ἥπερ ἀνάγει ταύτην ἐπεται, ἀρίστην καὶ θαυμαστὴν οὕτως ἐργάσεται μελωδίαν.

Ed. (CPG 4413.2) *Patrologia Graeca*, vol. 55, 156-158.

X5. Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τοῦ λόγου τοῦ περὶ ὑπομονῆς καὶ εἰς τὴν τῶν γραφῶν μελέτην ~

Inc. Ἀγαπητέ, ὅταν ἀναγινώσκῃς, ἐπιμελῶς καὶ ἐμπόνως ἀναγίνωσκῃς, ἐν πολλῇ καταστάσει διερχόμενος τὸν στίχον...

Des. καὶ δηλώσῃ σου τῇ δυνάμει τῶν λόγων αὐτοῦ, ὅτι αὐτῷ πρέπει δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Ed. (CPG 4693) *Patrologia Graeca*, vol. 63, 940.

Υ. Ἰσόψηφα ~

Πῶς χρὴ μετρεῖσθαι τὰ κδ' γράμματα εἰς τρία μέρη ἰσόψηφα·

α' β' γ' ζ' κ' ς' τ' ω' · [ατλγ']

ε' η' ι' μ' ο' ρ' υ' ψ' · [ατλγ']

δ' θ' λ' ν' ξ' π' φ' χ' · [ατλγ']

Πῶς χρὴ κατορθοῦ ἐκφωνεῖσθαι αὐτά, ἰστώντα τὸν μύρια ἀριθμόν·

ἄλφα βῆτα γάμα δέλτα ,ασξη'/,ασκη'

εἴ ζῆτα ἥτα θῆτα ,λνη'

ιώτα κάππα λάμβδα μῦ ,αωθ'

νῦ ξι οῦ πι ,απ'

ρῶ σίγμα ταῦ ῥ ,βσνε'

φι χι ψι ῶ ,βχλ'

Χριστὲ ὁ Θεός· ,αφξε'/,αφξθ' σῶσον ἡμᾶς· ,αφξε'/,αφξθ'

Γρηγόριος· φξδ' ἡ θεῖα λύρα· φξδ'

Θεός· σπδ' ἅγιος· σπδ' ἁγαθός· σπδ'

Ἄνθρωπος· ,ατι' τὸ πηλοῦ πλάσμα· ,ατι'

τὸ καλὸν φρόνημα· ,ατι' γεννᾶται ἵνα φάγῃ πίνῃ ἀποθάνῃ· ,ατι'

Σταυρὲ κυριοδόχε, δέξαι τὴν δέησιν· ,γ'

Σταυρέ, ἡ πρὸς ζωὴν βεβαία παράκλησις· ,γ'

Σταυρέ, ἱαμάτων γέγονας ἀνατολή· ,γ'

Σταυρέ, συνετῶν ἡ εἰρήνη· ,γ'

Σταυρέ, θεοφύτευτε καὶ στέφανε χριστοζήτητε· ,γ'

Ἐν σοὶ τὰ οὐράνια μένει καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ θεραπεύεται· ,γ'
 Τὸ μέγα Χριστοῦ καταθύμιον· ,γ'
 Ὁ δοξάζων τοὺς σὲ δοξάζοντας· ,γ'
 Πίστει ἐδραίωνσόν με ἐν ἀγιασμῷ· ,γ'.

Codd. Mosq. Synod. 194, f. 6r-v et 358, f. 32r-v; Vatic. Ottob. 398, f. 37r-v.

Z. Προοίμιον τῆς ἐξηγήσεως τῆς βίβλου τῶν ψαλμῶν ἥτοι τοῦ Ψαλτηρίου καὶ ἐγκώμιον τοῦ Δαυὶδ ~

Inc. Πατήρ τοῦ παρόντος βιβλίου, τὸ μὲν ὅλον εἰπεῖν, ὁ Θεοῦ παῖς («Ὑπερασπιῶ», φησί, «τῆς πόλεως ταύτης, δι' ἐμέ καὶ διὰ Δαυὶδ τὸν παῖδά μου»), ὁ Θεοῦ πατήρ.

Des. Ὅτι δὲ οὐ μόνον ἡθικός, ἀλλὰ καὶ δογματικός· οὐ μόνον γὰρ παραινεῖ προσέχειν τοῖς θείοις λόγοις, ἀλλὰ καὶ ἀσεβῶν καὶ τῶν ἄλλως ἁμαρτωλῶν περιέχει κατηγορίαν καὶ τιμωρίαν.

Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 128, 41-73; J. Raffan, *Euthymius Zigabenos: Exposition of the Psalter & Dogmatic Chapters* (forthcoming).

ZN. Προοίμιον εἰς τὸν Ψαλτήρα καὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν Δαυὶδ ~ (Dionys. 60)

Inc. Πατήρ τοῦ παρόντος βιβλίου, τὸ μὲν ὅλον εἰπεῖν, ὁ Θεοῦ παῖς («Ὑπερασπιῶ», φησί, «τῆς πόλεως ταύτης, δι' ἐμέ καὶ διὰ Δαυὶδ τὸν παῖδά μου»), ὁ Θεοῦ πατήρ.

Des. Χρὴ γοῦν τοῦτο φέροντας ἡμᾶς κατὰ νοῦν μὴ ζητεῖν ἐν ταύτῃ τὸν ἐλληνικὸν ἐξακριβασμόν.

Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 128, 41-53A3 [Zigabenos] + *ibid.*, vol. 142, 1321A-1326C10 [Blemmydes].

Appendix D3

The letters correspond to columns in Apdx C1. Numbers in parentheses match those in J. Mearns, *The Canticles of the Christian Church* (Cambridge 1914) 14-18.

1. *Typika*¹

D (18). Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν...

E (15). Πάτερ ἡμῶν...

F (19). Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι....

G (24). Ὁ μονογενὴς υἱὸς... [CPG 6891]

H (25). Οἱ τὰ χειροβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...

I (23). Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν...

J (26). Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνέσεως...

K (22). Εὐχαριστοῦμεν σοί, Χριστέ ὁ θεὸς ἡμῶν / Κύριε ὁ Θεός, ὅτι ἡξίωσας...

L (28). Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ...

M (27). Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...

N. Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα καὶ τῶν ἀγγέλων ἀγιωτέραν...

2. Thanksgiving after a Meal²

O. Εὐλογητὸς [εἶ] ὁ Θεὸς ὁ τρέφων ἡμᾶς ἐκ νεότητος ἡμῶν.... [~*Ωρολόγιον τὸ Μέγα*, 111] / Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τρέφων με ἐκ νεότητός μου... [*Patrologia Graeca*, vol. 58, 545; cf. *ibid.*, vol. 1, 1057B]

P. Δόξα σοι, Κε, δόξα σοι, ἅγιε, δόξα σοι, βασιλεῦ, ὅτι ἔδωκας... [*Patrologia Graeca*, vol. 58, 545]

Q. Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντα ἡμῖν πρὸς σωτηρίαν διδούς, εὐχαριστοῦμεν σέ, ὅτι ἡξίωσας ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἀγαθῶν σου δωρεῶν...

---

¹ Cf. R. Taft, *The Great Entrance* (Rome 1975) 53-118; *id.*, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom: The Precommunion Rites* (Rome 2000) 261-318; S. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite* (Leuven 2009) 225-232, 266-269.

² E. v.d.Goltz, *Tischgebete und Abendmahlsgebete in der altchristlichen und in der griechischen Kirche* (Leipzig 1905) 31-44; Bartholomaios Koutloumousianos, ed. *Ωρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 111.

Appendix D4: Communion Prayers, Verses and Canons

Canon I, prayers α'-ι' (before Communion) and prayers 1-5 (after Communion) are found in printed editions of the Greek Horologion, e.g. Bartholomaios Koutlousianos, ed. *Ωρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 473-493.¹

A. Hymnographic Canons

I. Ἄρτος ζωῆς αἰωνιζούσης γενέσθω μοι τὸ σῶμά σου τὸ ἅγιον, εὐσπλαγχνε Χε...²

II. Βλέπε, ψυχὴ τάλαινα, Χν θυομένον ἐπὶ τὴν θείαν τράπεζαν καὶ μὴ τοῖς φίλοις σου προσεχῶς διαλέγει...

III. Ἀνεξίκακε Χε, ὁ διὰ σπλάγχνα τοῦ σοῦ ἐλέους πᾶσι συγχωρῶν ἁμαρτίας δεινάς...³

B. Prayers before Communion

ια'. Ὡς ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ σου καὶ ἀπροσσωπολήπτου παρεστηκῶς βήματος... [~PG 114, 220-224; cf. Fedwick IV.3, 1521]

ιβ'. Βοηθός μου γενοῦ, δέσποτα τῶν ἀπάντων Χε, ὑπεράσπισον τῆς ψυχικῆς μου ἀσθενείας... [CPG 4075: Assemani III, 489f.; PG 79, 509f.; Apdx E3 below]

ιγ'. Δέσποτα ἄγιε, ἄχραντε, ἀμόλυντε, ὁ μὴ ἀπαξιώσας διὰ τὸ πολὺ ἔλεός σου τὴν ῥυπωθεῖσαν φύσιν ἡμῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀναμαρτήτως καὶ ἀρυπάντως ἀναλαβεῖν...

---

¹ The following bibliographic abbreviations are used in this Appendix:

Alexop.	S. Alexopoulos & A. v.d.Hoek, "The Endicott Scroll and Its Place in the History of Private Communion Prayers", <i>Dumbarton Oaks Papers</i> 60 (2006) 146-188
Arranz	M. Arranz, "Les prieres penitentielles de la tradition byzantine", <i>Orientalia christiana periodica</i> 57 (1991) 87-143, 309-329
Assemani	J. Assemani, ed. <i>Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα</i> , 3 vols (Rome 1732-46) [= Ephraem Syrus, <i>Opera omnia quae exstant</i> , vols 4-6]
Goar	J. Goar, ed. <i>Euchologion, sive Rituale Graecorum</i> , 2d edn (Venice 1730)
Dmitr.	A. Dmitrievskii, <i>Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока</i> , 3 vols (Kiev 1895-Petrograd 1917)
Duncan	J. Duncan, <i>Coislin 213: Euchologe de la Grande Eglise</i> (Rome 1983)
Fedwick	P. Fedwick, <i>Bibliotheca Basiliana Universalis</i> , 4 vols (Turnhout 1993-2000)
Frøshov	S. Frøshov, <i>L'horologe "georgien" du Sinaiticus Ibericus 34</i> (Ph.D. thesis, Paris 2003)
Horol.	Bartholomaios Koutlousianos, ed. <i>Ωρολόγιον τὸ Μέγα</i> , 5th edn (Venice 1841)
Iber.	P. Soteroudes, <i>Ἐρὰ Μονὴ Ἰβήρων: Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων</i> , vol. 1 (Mt Athos 1998)
PG	J.-P. Migne, ed. <i>Patrologiae cursus completus, series Graeca</i> , 161 vols (Paris 1857-89)
Taft	R. Taft, <i>A History of the Liturgy of St. John Chrysostom: The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites</i> (Rome 2008)

² In Bruxell. II.2405, s. XIII ex., f. 7r this canon is identified as ποίημα Θεογνώστου μοναχοῦ.

³ Ed. S. Voicu, "Un canone penitenziale del ms. Greco 22 del Coll. Greco di Roma", in: A. Fyri-gos, ed. *Il Collegio Greco di Roma* (Rome 1983), 351-362, esp. 355-362.

[Duncan, 129-131; cf. Dmitr., 1012; Fedwick IV.3, 1521]

ιδ'. Ὁ Θεός, [ὁ Θεός μου,] ᾧ λατρεύουσι πᾶσαι αἱ ὑπερκόσμοι τῶν οὐρανῶν/οὐρανίων οὐσιῶν ταξιαρχίαι, ὁ πατήρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιυ Χυ τῆς ἐνυποστάτου σοφίας καὶ δυνάμεως, τοῦ θύσαντος ἡμῖν ἑαυτὸν καὶ ἱερεῖον ἄμωμον...

ιε'. Ιυ Χε Κε Σηρ μου καὶ Θεέ, ἐλέησον, ἐμπάθησον καὶ ῥῦσαί με τῆς αἰωνίου κολάσεως. Καθάρισόν μου τὴν ψυχὴν καὶ ἐντύπωσον τῇ καρδίᾳ μου τὴν ἐπουράνιον σου εἰκόνα. Χε μου, χάρισαί μοι τὴν ἄνω θείαν γνῶσιν...

ις'. Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μόνος ἔχων ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος...

ιζ'. Εὐχαριστοῦμέν σοι, Δέσποτα Κε ὁ πάτερ τῶν οἰκτιρῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως. Ἀνυμνοῦμέν σε Κε Ιυ Χε υἱὲ καὶ λόγε τοῦ Θεοῦ... [cf. Frøysshov, 35f.]

ιη'. Θεέ, πάτερ καρδιογνώστα, ὁ ἐπιστάμενος τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων, ὁ εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ἐπιδε οὐρανόθεν ἰλέω ὄμματι καὶ ἐλεῶν ἐλέησον καὶ οἰκτιρῶν οἰκτιρέησον καὶ προσδεξάμενός μου τὴν δέησιν καὶ τὴν ἱκεσίαν ἀθάρατόν μου τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν...

ιθ'. Ὁ Θεὸς, ἄνεις, ἄφεις, συγχώρησόν μοι τὰ παραπτώματά μου. Ὅσα σοι ἥμαρτον – εἴτε ἐν γνώσει, εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, εἴτε ἐν λόγῳ, εἴτε ἐν ἔργῳ ἥμαρτον, [ἥμαρτον γάρ] – πάντα μοι συγχώρησον ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, καὶ τῇ πρεσβείᾳ τῆς ἀχράντου... [cf. Taft, 176]

κ'. Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Θεὸς τοῦ σώζειν, σὺ ἡμᾶς δίδασξον εὐχαριστεῖν σοι ἀξίως τῶν εὐεργεσιῶν σου, ὧν ἐποίησας μεθ' ἡμῶν καὶ ποιεῖς. Καθάρισον ἡμᾶς... [Goar, 147f.]

κα'. Σοὶ παρακατιθέμεθα τὴν ζωὴν ἡμῶν ἀπάσαν καὶ τὴν ἐλπίδα, Δέσποτα φιλόανθρωπε, καὶ παρακαλοῦμέν σε καὶ δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν· καταξίωσον ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων σου καὶ φρικτῶν μυστηρίων....

κβ'. Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ ζῶντος καὶ ἀθανάτου Πρς... [Ardx E3 below]

κγ'. Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ σὺν Πρι καὶ ἀγίῳ Πνεύματι συμπροσκυνούμενος καὶ συνδοξαζόμενος, ὁ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθεὶς ἐκ τῆς ἀγίας παρθένου Μαρίας καὶ σταυρωθεὶς καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἀναστὰς ἐκ τῶν νεκρῶν...

κδ'. Ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου, ὁ πάντων δεσπότης καὶ κύριος, ὁ μόνος ἀθάνατος καὶ πάσης ὀρωμένης καὶ ἀοράτου κτίσεως, οἷ χωρὶς οὐδὲν γέγονεν οὐδὲ γενήσεται, ἐπίβλεψον ἐπὶ τὴν ἐμὴν ταπείνωσιν... [CPG 4962]

κε'. Κἀθαρόν με, Κε, ἐκ τῶν ἁμαρτημάτων μου, ὁ δι' ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐκχέσας τὸ ἴδιον αἷμα, ἵνα ἀκατακρίτως δέξωμαι τὸ ἀχραντόν σου σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα...

κς'. Φιλόανθρωπε Κε Ιυ Χε ὁ Θεός μου, εἰς τοὺς οἰκτιρμούς σου θαρρῶν ἱκετεύω σε· μὴ στήσης με ἐξ εὐωνύμων σου μετὰ τῶν ἐρίφων τῶν παροξυνάντων σε, μηδὲ εἴπῃς μοι· «Ἀμὴν λέγω σοι, οὐκ οἶδά σε»... [CPG 4074: Assemani III, 489]

κζ'. Κε, δὸς ἔλεος τοῖς μισοῦσί με καὶ φθονοῦσι καὶ λοιδοροῦσιν· ὁμοίως καὶ τοῖς καταλαλοῦσί μου, καὶ μηδόλως τις ἐξ αὐτῶν δι' ἐμὲ τὸν ἀκάθαρτον πονηρόν τι πάθοι...

[CPG 4076: Assemani III, 490]

κη'. Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θυ τοῦ ζῶντος, ποιμὴν καὶ ἄμνέ, ὁ αἵρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὁ τὸ δάνειον τοῖς δυσὶ χρεοφειλέταις χαρισάμενος... [Goar, 536f.; Arranz, 103-109]

κθ'. Δέσποτα Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ εἰπὼν «Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ», οἶδα, ὅτι οὐκ εἰμι ἄξιος, ἵνα μου ὑπὸ τὴν στέγην εἰσέλθῃς, ἀλλ' ἐπειδὴ σὺ βούλει κρατεῖσθαι παρ' ἡμῶν, ἐπειδὴ σὺ τελείως ὡς φιλόανθρωπος εὐδόκησας οἰκεῖν ἐν ἐμοί, σοὶ θαρρῶν προσέρχομαι...

λ'. Πολυεύσπλαγχνε καὶ εὐσυμπάθητε Κε, ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ...

λα'. Δέσποτα πολυέλεε, θαρρῶν εἰς τὸ πέλαγος τῆς εὐσπλαγχνίας σου προσφέρω ἐκ στόματος ῥυπαροῦ καὶ χειλέων ἀκαθάρτων τὴν ἱερίαν ταύτην...

λβ'. Δέσποτα Κε, ὁ Θς τῶν δυνάμεων, ὁ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν καὶ μιᾷ δοξαζόμενος φύσει, εὐλογῶ σε καὶ τὸν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι...

λγ'. Ὁ Θς καὶ Πηρ του Κυ καὶ Θυ καὶ Σρς ἡμῶν Ιυ Χυ, ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χειρῶν βίμ καὶ δοξαζόμενος ὑπὸ τῶν σεραφίμ, ᾧ παρειστήκεισαν χίλια χιλιάδες...

λδ'. Ὁ Θς ὁ ἅγιος, ὁ Θς ὁ φιλόανθρωπος, ὁ Θς ὁ μακρόθυμος, εὐσπλαγχνε Κε, ὁ ἐκ Παρθένου ἁγίας ἀχράντως καὶ ἀρुπάτως καὶ ἀμολύντως σαρκωθεὶς, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ...

λε'. Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς μου, ἡ ἐλπίς τῶν ἀπελπισμένων καὶ σωτηρία τοῦ κόσμου, [ἐλέησόν] με τὸν ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἁμαρτήσαντα, ὁ αἵρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου...

C. Verses

A. Ἴδου βαδίζω πρὸς θεῖαν κοινωνίαν... [Horol.; Alexop. 151, 159]

B. Θεουργὸν αἷμα φρίζον, ἄνθρωπε, βλέπων... [Horol.; Alexop. 170f.]

C1. Ἐπὶ δὲ τύχῃς τῆς καλῆς μετουσίας... [Horol.; Alexop. 171, 187]

C2. Ταύτης δὲ τυχῶν τῆς καλῆς μετουσίας... [Iber., 20f.; Alexop. 171, 187]

E. Εἶδες τὸ πῦρ, ἄνθρωπε, τῶν σπλάγχνων ἔνδον;... [Iber., 20; Alexop. 187]

M. Μέλλων φαγεῖν, ἄνθρωπε, Σῶμα Δεσπότου... [Horol.; Alexop. 186]

N. Μέλλων δὲ λαβεῖν αἷμα σῶμα Δεσπότου / εἶξαι κατανοῦν ταῦτα πολλῷ τῷ φόβῳ·

O. Λείποις με, Χριστέ, μηδαμῶς σὸν οἰκέτην / τρώγοντα τὴν σὴν σάρκα σὺν αἵματί σου, / αἰωνίως δὲ συμμενεῖς ὡς σὸς λόγος.

P. Πρὸ τοῦ μετασχεῖν τῆς φρικώδους θυσίας... [Horol.; Alexop. 170f., 186]

R. Ἰωάννης ηὔξατο τούτους τοὺς λόγους / ὁ χρυσολόγος καὶ χρυσόστομος πάνυ.

S. Ψυχὴ, προσελθεῖν καιρὸς ἐν μυστηρίοις / πύλας ἀνοιξον, ἀλλὰ τοῦ συνειδότος / βλέψον τὰ πλήθη τῶν σῶν πλημμελημάτων / καὶ ποῦ προσέρχῃ· καὶ γὰρ ἡγιασμένα / πάντως λαβεῖν ἤμουςα ἐκ τῶν ἁγίων / φρίζον, στέναξον, δάκρυσον κατ' ἄξιαν, / ὅπως γενήσῃ τοῦ προσελθεῖν ἄξια. / Πρὸς Χριστὸν εἶπε· «Σῶτερ, ἰλάσθητί μοι, / οὐ μὴ

προσέλθω τὰς ἁμαρτίας φέρων, / ἄλλ' ἐξαγγέλλω πάσας καὶ πρὸς ἐγγύην / τὴν σὴν
δέχοιο μητέρα καὶ παρθένον, / καὶ οὕτως προσέλθω καὶ μετὰ τρόμου λάβω.»⁴

Τ. Ἦλθές με σώζων σαρκὶ καὶ σφαγὴν δέχῃ. / Πῦρ γὰρ ὑπάρχεις, τοὺς ἀναξίους
φλέγεις. / Πῶς οὖν προσέλθω, Χριστέ, χόρτος τυγχάνων; / Φρίττει γὰρ χεῖλη καὶ
τρέμουσιν οἱ πόδες. / Εἰς νοῦν λαβὼν γὰρ πλῆθος, ὧν περ ἐσφάλῃ, / οἳ μοι!
προσελθεῖν εἴργομαι, πλαστοουργέ μου. / Πάλιν δέ σε γνοὺς ὡς πάντας θέλεις σῶσαι, /
προσέρχομαί σοι τῷ Θεῷ μου σὺν τρόμῳ.

Υ. Αἰθεὶς δὲ πρὸς μέθεξιν, ἂν καιρὸς φέρῃ... [Iber., 20]

Υ. Βασίλειός σοι ταῦτα δογμάτων βᾶσις / λέγει παραινῶν πῶς προσεύχεσθαι θέμις.

Χ. Ταύτην δὲ χρυσόχειον ἐκρέει στόμα.

Ζ. Ζητεῖς μετασχεῖν ἀναιμάκτου θυσίας / τοῦ ζωοποιοῦ σώματος τοῦ Δεσπότη. /
Φρίξον, στέναξον ἐκ βάθους δάκρυα ῥέων· / τοιοῖς δὲ καὶ γὰρ δεξιοῦται Δεσπότης /
σάρωσιν οἴκου καρδιακοῦ σου θέλων.⁵

D. Prayers after Communion

6. Εὐχαριστῶ σοι, φιλόανθρωπε [Κύριε], ὅτι διὰ πολλὴν ἀγαθότητα [καὶ μακροθυμίαν]
ἡνέσχου κοινωνόν με γενέσθαι τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ [τοῦ τιμίου] αἵματός [σου],
καὶ οὐκ ἐβδελύξω ὡς μεμολυσμένον καὶ (οὐδὲ ὡς) τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ ἀνάξι-
ον [τῇ] ὁράτῳ σου καὶ θεία δυνάμει ἀπώσω... [Alexop., 151f.; cf. Dmitr. III, 203]

7. Τοῦ ἀχράντου σώματός σου καὶ τοῦ τιμίου σου αἵματος μυστικὸς ἀξιωθεὶς γενέσθαι
μέτοχος εὐχαριστῶ, ἀνυμνῶ, προσκυνῶ καὶ δοξάζω μεγαλύνων τὰς σωτηρίας σου, Κε,
[πάντοτε,] νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. [Dmitr. III, 203; Ale-
xop., 152f.]

8. Τὸ σῶμά σου τὸ ἅγιον, Κε Ιυ Χε, γένοιτό μοι εἰς ζωὴν, καὶ τὸ αἷμά σου τὸ τίμιον
εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Καὶ ἐν τῇ ἀγίᾳ σου κρίσει στῶ κατέναντι τοῦ προσώπου σου...
[Alexop., 152]

9. Εὐχαριστῶ σοι, Χε ὁ Θεός μου, κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσιν, ὅτι κατηξίω-
σάς με τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον δοῦλόν σου μετασχεῖν ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ τῶν ἀχράν-
των καὶ ἀθανάτων καὶ ἐπουρανίων σου μυστηρίων. Δέομαί σου, Κε, μὴ γενέσθωσάν
μοι εἰς κρίσιν... [cf. Appendix E3 below]

10. Τετρωμένος καρδίαν εἰμι ἐγώ, ἐξέτηξέ με ὁ ζῆλός σου... [CPG 8081c: PG 96,
817]

11. Ὁ Θεὸς ὁ Θεός μου, τὸ ἄσκειτον καὶ ἀόρατον πῦρ, ὁ τοὺς ἀγγέλους σου πυρὸς
φλόγα (vel πῦρ φλέγον) ποιῶν, ὁ τῇ ἀφάτῳ ἀγάπῃ σου παραδοὺς ἡμῖν εἰς βρῶσιν τὸ
σῶμά σου, ὁ κοινωνόν με παραλαβὼν {διὰ} τῆς σῆς θεότητος διὰ τῆς αὐτοῦ μεταλή-

⁴ In Athon. Konstam. 107, s. XIV in., f. 80v these verses are entitled Προσευχ(ή) τοῦ κυρ(οῦ) Παύλου ἡτοι ἐξομολόγησ(ις) μυστικῇ μ(ε)τὰ τὸ εἰπ(εῖν) «Τὰ ἅγ(ια) τοῖς ἀγίοις».

⁵ In Athon. Vatop. εἰλ. 15 these verses are entitled Στίχοι τοῦ μακαρι(ο)τ(άτου) κυροῦ Ἀδάμ.

ψεως, δίελθε δι' ὅλου μου τοῦ σώματος καὶ πνεύματος, δι' ὅλων μου τῶν μελῶν καὶ ὀστέων καὶ μυελῶν μερῶν τὰς ἀμαρτίας μου καταφλέγων...

12. Εὐχαριστῶ σοι, [Κε ὁ Θεός μου, εὐχαριστῶ σοι] τῷ εὐεργέτῃ καὶ κηδεμόνι τῆς ταπεινῆς μου ψυχῆς... [Appendix E3 below]

13. Ὁ δι' ὑπερβολὴν ἀγαθότητος δέσποτα τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ αἱμάτων σου κοινωνόν με ἀξιῶσας γενέσθαι, συντήρησόν με διὰ παντός εἰς τὸν ἁγιασμόν σου, καὶ στερέωσόν μου τὴν διάνοιαν εἰς τὸν ἀνώτατον φόβον καὶ πόθον σου, ἵνα ὑμῶν καὶ δοξάζω σε σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ σου Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

14. Εὐχαριστοῦμέν σοι, Δέσποτα φιλόανθρωπε, εὐεργέτα τῶν ψυχῶν ἡμῶν, ὅτι καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ἡμέρᾳ κατηξίωσας ἡμᾶς τῆς μεταλήψεως τῶν ἐπουρανίων σου καὶ ἀθανάτων μυστηρίων... [Goar, 67]

15. Κε Ιυ Χε, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ ζώντος τοῦ Θεοῦ καὶ Θεέ, καθάρισόν μου τὴν ἐσπιλωμένην καὶ παντὸς ῥύπου τοῦ ἐκ τῆς ἀμαρτίας μεμεστωμένην καρδίαν μου διὰ τῆς μεταλήψεως τῶν παναχράντων σου καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων, ὅτι εὐλογητὸς εἶ καὶ δεδοξασμένος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

16. Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κε ὁ Θεός ἡμῶν, ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων ἀθανάτων ἀχράντων καὶ ἐπουρανίων μυστηρίων, ἃ ἔδωκας ἡμῖν ἐπὶ εὐεργεσίᾳ καὶ ἁγιασμῷ καὶ ἰάσει τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν... [Goar, 148f.]

17. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐξ οὐρανοῦ καταβάς ἄρτος καὶ τῷ κόσμῳ ζωὴν παρασχόμενος, ὁ ζωοποιὸν ἀποφήνας τὸ τίμιον σῶμα καὶ αἷμά σου καὶ εἰπών... [Duncan, 133f.; cf. Dmitr. II, 1012]

18. Εὐχαριστῶ καὶ μεγαλύνω καὶ δοξάζω σε, Κε ὁ Θεός μου, ὅτι οὐκ ἐβδελύξω με, οὐδὲ ὡς μεμολυσμένον καὶ τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ σου ἀνάξιον ἀοράτῳ σου καὶ θείᾳ δυνάμει ἀπώσω...

19. Εὐχαριστῶ σοι, Κε Ιε Χε ὁ Θεός μου, ὅτι ἡξίωσάς με μεταλαβεῖν τοῦ ἀχράντου σου σώματος...

Appendix D5: Prayers Found in Psalters and *Horologia*¹

The numbers in (parentheses) correspond to those in Apdx B1:AC, Apdx B2:O, Apdx C2:N, and Appendices C3-C4. Different versions of a single prayer are designated with the same number. Minor variants are indicated by [brackets]. The sign ~ before a bibliographic citation means that the manuscript text does not fully match the one in the printed edition cited.

Ἀγαθῶν θησαυρέ, πηγῆς ἀενάου Περ ἅγιε, θαυματοποιέ, παντοδύναμε, παντοκράτορ, [πάντες] σὲ προσκυνοῦμεν καὶ σοῦ δεόμεθα, τὰ ἐλέη καὶ τοὺς οἰκτιρμοὺς σου ἐπικαλοῦμενοι... (157) [Goar, 40; Barb., no.74; Tremp., 81f.]

---

¹ The following bibliographic abbreviations are used in this Appendix:

Ajjoub	M. Ajjoub, ed. <i>Livre d'heures du Sinaï</i> (Paris 2004)
Alexop.	S. Alexopoulos & A. v.d.Hoek, "The Endicott Scroll and Its Place in the History of Private Communion Prayers", <i>Dumbarton Oaks Papers</i> 60 (2006) 146-188
Amfil.	Amfilokhii, "О покаянных тропарях и молитвах или стихирах в древнегреческих и древнеславянских Псалтирях после каждой кафизмы", <i>Чтения в Обществе любителей духовного просвещения</i> 17 (1880) 132-191
Assemani	J. Assemani, ed. <i>Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα</i> , 3 vols (Rome 1732-46) [= Ephraem Syrus, <i>Opera omnia quae exstant</i> , vols 4-6]
Barb.	S. Parenti & E. Velkovska, eds. <i>L'Encologio Barberini gr. 336</i> (Rome 1995)
Black	M. Black, <i>A Christian Palestinian Syriac Horologion</i> (Cambridge 1954)
Goar	J. Goar, ed. <i>Euchologion, sive Rituale Graecorum</i> , 2d edn (Venice 1730)
Dmitr.	A. Dmitrievskii, <i>Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока</i> , vol. 2 (Kiev 1901)
Duncan	J. Duncan, <i>Coislin 213: Euchologe de la Grande Eglise</i> (Rome 1983)
Fedwick	P. Fedwick, <i>Bibliotheca Basiliana Universalis</i> , 4 vols (Turnhout 1993-2000)
Horol.	Bartholomaios Koutloumousianos, ed. <i>Ωρολόγιον τὸ Μέγα</i> , 5th edn (Venice 1841)
Is. Syrus	Nikephoros Theotokes, ed. <i>Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαὰκ ἐπισκόπου Νινεὺς τοῦ Σύρου τὰ ἐδρεθέντα ἀσκητικά</i> (Leipzig 1770)
Mateos	J. Mateos, "Un horologion inédit de Saint-Sabas", in: <i>Mélanges Eugène Tisserant</i> , vol. 3 (Vatican 1964) 47-76
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
PG	J.-P. Migne, ed. <i>Patrologiae cursus completus, series Graeca</i> , 161 vols (Paris 1857-89)
Phount.	I. Phountoules, ed. <i>Εἰκοσιτετράωρον Ωρολόγιον</i> , 2d edn (Thessaloniki 1986)
Pitra	J.-B. Pitra, ed. <i>Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata</i> , vol. 1 (Paris 1876)
Prscht.	<i>Προσευχητάριον τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ</i> , 5th edn (Athens 2009)
Psalt.	<i>Ψαλτήριον μετὰ τροπαρίων καὶ εὐχῶν, ἧτοι Τύπος κελλιωτικῆς ἀγρυπνίας: ἐκ τοῦ κώδικος 43 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παντοκράτορος</i> (Mt Athos 2004)
Simonof	A. Simonof, ed. <i>Μέγα προσευχητάριον, περιέχον ἱερὰς προσευχὰς ἐν πάσῃ περιστάσει καὶ ῥήματα ἱερὰ</i> , 2d edn (Thessaloniki 2001)
Scholarius	L. Petit et al., eds. <i>Oeuvres complètes de Georges Scholarios</i> , 8 vols (Paris 1928-36)
Tremp.	P. Trempelas, "Αἱ εὐχαὶ τοῦ Ὁρθοῦ καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ", <i>Θεολογία</i> 24 (1953) 41-48, 174-189, 359-374, 520-535 & 25 (1954), 71-87, 245-259, 337-352, 497-520

Ἁγία τριάς ὁμοούσιε, Θεὲ τρισυπόστατε καὶ συναΐδιε, τὸ ἄσχετον κράτος, τὸ προαι-
 ώνιον, τὸ ὑπέρχρονον, ἡ ἀδιαίρετος βασιλεία καὶ ἀκατάληπτος, ἡ ὑπερούσιος οὐσία
 καὶ ἀγαθότης ἡ ὑπεράγαθος... (339)

Ἄγιε ἄγγελε ὁ ἐφεστὼς τῆς ἀθλίας καὶ ταλαιπώρου μου ζωῆς, μὴ ἐγκαταλίπῃς με τὸν
 ἁμαρτωλόν, μηδὲ ἀποστῆς ἀπ' ἐμοῦ... (186) [CPG 2416.2: PG 34, 448; Horol., 510f.]

Ἄγιε ἄγγελε, ὁ φύλαξ τῆς ψυχῆς μου καὶ τοῦ σώματος, πάντα μοι συγχώρησον, ὅσα
 ἥμαρτον ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ, καὶ ἄξιόν με ἀνάδειξον τῆς βασιλείας Χυ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν...
 (311)

Ἄγιε ἀπόστολε Πέτρε, ὁ θεμέλιος τῆς ἐκκλησίας, ἡ κρηπὶς ἡ ἀσάλευτος, ἄγιε Παῦλε,
 τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, παραβλέψατε τὰ ἀναρίθμητα πλήθη τῶν ἁμαρτιῶν μου... (323)

Ἄγιε δέσποτα ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν ἐν τῷ προσκυνητῷ σου σταυρῷ
 τὰς ἀχράντας σου χεῖρας ἐκτείνας καὶ τὸ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν... (260) [Barb., no.
 92]

Ἄγιε Ἰωάννη πρόδρομε καὶ βαπτιστά, ἐλέησόν με τὸν ἐλεεινὸν καὶ ἀποκιάθαρτόν μου
 τῆς ταπεινῆς καρδίας τὸν ἐπισυναγμένον αὐτῇ ἀμύθητον ῥύπον... (322)

Αἰνοῦμεν καὶ ὑμνοῦμεν καὶ εὐλογοῦμεν καὶ δοξάζομεν καὶ εὐχαριστοῦμέν σοι ὁ Θεὸς
 τῶν πατέρων ἡμῶν, ὅτι παρήγαγες τὴν σκιὰν τῆς νυκτὸς καὶ ἔδειξας ἡμῖν πάλιν τὸ φῶς
 τῆς ἡμέρας... (253) [Barb., no.83; Tresp., 87]

Ἄναρχε, ἀδιάδοχε, ἄγιε ἁγίων, ὁ τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν ἐξαποστείλας ἰώμενον τὰ πά-
 θη τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, ἔπιδε καὶ ἐπ' ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ... (213)

Ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀνεξερεύνητε, ἀπερίγραπτε, ἀπεριόριστε, ἀναλλοίωτε,
 φιλόανθρωπε Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, μνήσθητί μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου...
 (243)

Ἀνεξίκακε βασιλεῦ καὶ αἶδιε, ὁ διὰ τὴν ἐκ τοῦ ξύλου κατάκρισιν ἐπὶ ξύλου [ἐκτάδην]
 ἄρθεις καὶ τοῖς ἀκολουθεῖν σου [/τοῖς ἀκολουθοῦσι] τοῖς ἔχνεσιν αἵρουμένοις μακρο-
 θυμίας σαυτὸν ὑπόδειγμα παρασχόμενος... (143) [CPG 2932: PG 31, 1685]

Ἄνυμνῷ σου τὴν χάριν, ὃ δέσποινα, / δυσωπῶ σε· τὸν νοῦν μου χαρίτωσον. / Βημα-
 τίζειν ὀρθῶς με εὐδωσον / τὰς ὁδοὺς τῶν Χυ διατάξεων... (200) [Ajjoub, 284-288]

Ἄσπιλε, ἀμόλυντε, ἄφθορε, [ἄχραντε], θεόνυμφε δέσποινα, ἡ [τὸν] Θεὸν [Λόγον] τοῖς
 ἀνθρώποις παραδόξῳ σου κηρύσει ἐνώσασα... (84) [~Horol., 154f., 164f.]

Ἄχραντε, ἀμόλυντε, πολυεύσπλαγχνε Κε, ὁ τῇ ἀναλήψει τῆς ἀνθρωπότητος τὴν ἡμε-
 τέραν φύσιν τῆς φθορᾶς ἀπαλλάξας... (173) [Goar, 702f.]

Βασιλεῦ αἶδιε καὶ Σηρ τοῦ γένους τῶν βροτῶν, ὁ τὴν τοῦ παναγίου Πνεῦματος δωρεὰν κατὰ
 ταύτην τὴν ὥραν τοῖς μαθηταῖς σου καὶ ἀποστόλοις ἐμφανῶς καταπέμφας... (268)

Βασιλεῦ οὐράνιε, παράκλητε, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, παρακληθήθῃ καὶ συγχώρησόν μοι
 τῷ ἀναξίῳ δούλῳ σου, εἴ τι ἥμαρτον σήμερον ὡς ἄνθρωπος... (58) [CPG 4070: Asse-
 mani III, 484f.; ~Phount. 49f.]

Δεόμεθά σου, Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, μακροθύμησον ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ φεῖσαι
 τῶν ἔργων τῶν χειρῶν σου, ὁ εἰδὼς ἡμῶν τὴν ἀσθένειαν... (199) [Barb., no. 103;

Dmitr., 9]

Δέσποινά μου Θεε [καὶ] φιλάνθρωπε, σύ μου γινώσκεις τοὺς διαλογισμοὺς καὶ τὰς πράξεις καὶ τὴν ἀσθένειαν τῆς ταπεινῆς φύσεως καὶ σοὶ τὴν ἐμὴν ψυχὴν παριστῶ, ἣν ἐρρύπωσα ἁμαρτίαις καὶ λογισμοῖς ἀτόποις... (302) [~Simonof, 101f.]

Δέσποινά μου ὑπεραγία Θεε, ἡ κατὰ σάρκα Χν τὸν Σρα καὶ Θν μου κυήσασα, εἰς σέ τὴν ἐλπίδα μου ἀνατίθημι ἅπασαν, ἐν σοὶ πέποιθα τὴν ὑψηλοτέραν πασῶν... (303) [Assemani III, 526-528]

Δέσποινά μου ὑπεραγία μου Θεε, θεογεννήτρια, θεοχαρίτωτε θεομῆτορ, δοχεῖον τῆς θεότητος τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ, τοῦ ἀθανάτου Πρς θρόνε πυρίμορφε, τῶν τετραμόρφων ὑπερενδοξότερα... (330)

Δέσποινα Θεε, ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμοὶ τῇ ταλαιπώρῳ καὶ ἁμαρτωλῷ, σπλαγχνίσθητι καὶ ἐλέησόν με, καὶ λύτρωσαί με ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν τῶν χειρῶν καὶ ἐπιβουλῶν... (181)

Δέσποινα Θεε, μὴ ἐγκαταλίπῃς με [τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀχρεῖον πάντων τῶν δούλων σου] ταῖς πονηραῖς μου [καὶ αἰσχυραῖς] συναπολέσθαι πράξεσιν [/συνηθείαις], ἀλλ' ὡς ἔχουσα... (187) [~Simonof, 506]

Δέσποτα Θεὲ παντοκράτορ, ὁ φωτίσας τὴν ἡμέραν τῷ φωτὶ τῷ ἡλιακῷ καὶ τὴν νύκτα φαιδρύνας ταῖς αὐγαῖς τοῦ πυρός... (96) [~Barb., nos.57.228; Horol., 387]

Δέσποτα Θεὲ Περ παντοκράτορ, καὶ Κε Υἱὲ μονογενὲς Ιυ Χε, καὶ ἅγιον Πνα, μία θεότης, μία δύναμις, ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν... (73) [Horol., 18, 149; ~PG 116, 481A]

Δέσποτα Κε, Θεὲ πάσης δόξης, ὁ ἐπακούσας τῶν ἀγίων σου ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἰωάννου πορευομένων ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τὴν ἐνάτην... (195) [~Dmitr., 38; Barb., no.97; Phount., 39f.]

Δέσποτα Κε Θεὲ τῶν ἀπάντων, ὁ τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν ἐπιστάμενος, σοὶ προσπίπτω ἐκ βαθέων ψυχῆς ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου, ἐξάλειψον τὰ ἁμαρτήματά μου... (23)

Δέσποτα Κε, εὐχαριστῶ σοι, ὁ Θες μου, ἐπὶ πᾶσιν, οἷς ἐποίησας καὶ ποιεῖς καθεκάστην εἰς ἐμέ τὸν ἀνάξιον... (59)

Δέσποτα Κε, ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου. Συγχώρησόν μοι τὰ πάντα πλημμελήματα, Δέσποτα... (147)

Δέσποτα Κε [Ιυ Χε] ἡ ζωὴ τῶν ὅλων, ὁ ὑπὸ τῆς ἀφάτου σου φιλανθρωπίας καὶ τῆς πολλῆς πρὸς [ἡμᾶς] τοὺς ἁμαρτωλοὺς εὐσπλαγχνίας [σου] μηδὲ νεκρὸς ὀφθῆναι παραιτησάμενος... (95) [Dmitr., 1006]

Δέσποτα Κε Ιυ Χε, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ ποιήσας, ἐπάκουσόν μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου τῇ ὥρᾳ ταύτῃ... (239)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θες ἡμῶν, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, ὁ πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου κτίσεως δημιουργός, ὁ τοῦ ἀνάρχου Πρς συναῖδιος Υἱὸς καὶ συνάναρ-

χος... (300)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, [ὁ ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου σταυρωθεὶς καὶ ταφείς καὶ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν ὡς Θς ἀθάνατος], σὺ εἶ βοηθός μου, ἐν ταῖς χερσί σου εἰμί... (40) [cf. Dmtr., 257; Amfil., 143]

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ μακροθυμήσας ἐπὶ τοῖς ἡμῶν [παραπτώμασιν καὶ πολλοῖς καὶ μεγάλοις] πλημμελήμασιν καὶ ἄχρι τῆς παρούσης ὥρας ἡμᾶς ἀγαγών, ἐν ᾗ ἐπὶ τοῦ ζωοποιοῦ ξύλου κρεμάμενος... (93) [Horol., 122f.]

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν, ἐγὼ πεπίστευκα, ὅτι δι' ἐμὲ τὸν παμβέβηλον καὶ τὰς ἀμυθήτους καὶ αἰσχυρὰς μου ἀσελγίας καὶ ἀνομίας κατεδέξω ἐνανθρωπίσαι... (98)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ πάντας ἐπιστρέφων πρὸς τὸ συμφέρον, μνήσθητι καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ κατακρίτου... (61)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Μανασσῆ τὴν ἐξαγόρευσιν, τῆς πόρνῃς τὰ δάκρυα, τοῦ ληστοῦ τὴν μετάνοιαν καὶ Πέτρου μετὰ τὴν ἄρνησιν τὴν ὁμολογίαν, ὁ ἐκδεχόμενος καὶ προσδεχόμενος... (127)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε ὁ Θς ἡμῶν, σὺ εἶ ὁ βοηθός μου, ἐν ταῖς χερσί σου εἰμι ἐγώ, μὴ ἐάσης με ἐξακολουθῆσαι τῷ θελήματί μου, μὴ ἐάσης με ἀπολέσθαι ταῖς ἀνομίαις μου, μὴ ὑπερίδῃς με... (315) [~Simonof, 530]

Δέσποτα Κε Ιυ Χε, ὁ κατανύξας τὴν καρδίαν τοῦ θεράποντός σου Δαυὶδ τοῦ προφήτου λούειν καθ' ἐκάστην νύκτα τὴν κλίνην αὐτοῦ τοῖς δάκρυσι καὶ τὴν στρωμνὴν βρέχειν καὶ μεσονύκτιον ἐξομολογεῖσθαι σοι ἐπὶ τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου... (139)

Δέσποτα Κε Ιυ Χε, σὺ εἶ βοηθός μου, ἐν ταῖς χερσί σου εἰμι [ἐγώ], [σὺ γινώσκεις τὸ συμφέρον μου]· βοήθησόν μοι, μὴ ἐάσης με ἁμαρτῆσαι εἰς σέ, ὅτι πεπλανημένος εἰμί· μὴ ἐάσης με ἐξακολουθῆσαι τῷ θελήματί μου... (40) [cf. Dmtr., 257; Amfil., 143]

Δέσποτα Κε ὁ Θς ἡμῶν, ἡ ἀμέριστος φύσις, ἡ ὁμοούσιος καὶ ὁμόδοξος καὶ συναΐδιος Τριάς, Περ, Υἱὲ καὶ Πνα ἅγιον, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς... (313)

Δέσποτα Κε [ὁ Θς ἡμῶν], ὁ ἅγιος καὶ ἀκατάληπτος, ὁ εἰπὼν ἐκ σκότους φῶς λάμψαι, ὁ ἀναπαύσας ἡμᾶς ἐν τῷ τῆς νυκτὸς ὕπνῳ... (156) [Trempr., 80f.]

Δέσποτα Κε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν τῇ ὑποδείξει τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων σου Πέτρου ὑπέδειξας ἡμῖν προσεύχεσθαι, καὶ κατὰ τὸν τῆς παρούσης ὥρας καιρὸν νέκρωσον τὸ τῆς σαρκὸς ἡμῶν φρόνημα... (261)

Δέσποτα Κε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ καταξίωσας ἡμᾶς πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας ἐλθεῖν, ἀνάτειλον τὰς καρδίας ἡμῶν τὸν ἀληθινὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης σου φωταγωγοῦντα ἡμῖν τὴν ὁδὸν τῶν ἐντολῶν σου πορευθῆναι... (256)

Δέσποτα Κε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ μόνος τῆς ἀθλίας μου ψυχῆς τὴν νόσον καὶ τὴν ταύτης θεραπεῖαν ἐπιστάμενος, ἰάτρευσον αὐτὴν ὡς οἶδας ἕνεκα τοῦ πλήθους τοῦ ἐλέους σου καὶ τῶν οἰκτιρμῶν σου... (250) [Simonof, 521f.]

Δέσποτα Κε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος τοῦ Μανασσῆ τὴν ἐξαγόρευσιν καὶ τῆς πό-

ρνης τὰ δάκρυα, τοῦ ληστοῦ τὴν μετάνοιαν καὶ Πέτρου τὴν μετὰ τὴν ἄρνησιν ὁμολογίαν... (127)

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν ἐπιστάμενος τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου, ἐξάλειψον τὰ ἁμαρτήματά μου... (23)

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐρανὸν ἔχων θρόνον καὶ τὴν γῆν ὑποπόδιον, ὁ περιέχων τὰ σύμπαντα καὶ ὑπ' οὐδενός... (168) [Dmitr., 38; Barb., no.94]

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς μου, ἐν ταῖς χερσί σου οἱ κληροῖ μου· ἀντιλαβοῦ μου κατὰ τὸ ἔλεός σου καὶ μὴ ἐάσης με συναπολέσθαι ταῖς ἀνομίαις/ἁμαρτίαις μου, μηδὲ τῷ θελήματι... (211) [Goar, 536; OCP 61 (1995) 465f.]

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς μου, εὐχαριστῶ σοι ἐφ' οἷς ἐποίησας πᾶσι καὶ ποιεῖς καθ' ἐκάστην εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον... (59)

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς μου, εὐχαριστῶ σοι ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἐποίησας καὶ ποιεῖς καθ' ἐκάστην εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου, ὅτι οὐ βούλει τὸν θάνατον ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ... (59)

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς μου, ὁ χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, ὁ φιλόανθρωπος καὶ μακρόθυμος καὶ ἀνεξίτητος, δέξαι με τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου προσερχόμενόν σοι καὶ δεόμενον... (210)

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς, ὁ τοῖς πάθεσί σου τὰ πάθη μου θεραπεύσας καὶ τοῖς τραύμασί σου τὰ τραύματά μου ἰατρεύσας, χάρισάι μοι τῷ πολλὰ σοι πταίσαντι δάκρυα... (103) [~Horol., 500f.]

Δέσποτα Κε, ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, βασιλεῦ τῶν αἰώνων, εὐδόκησον ἀνοιγῆναι μοι θύραν μετανοίας, ὅτι ἐν ὁδύνῃ ψυχῆς ἱκετεύω σε... (111) [CPG 4069: Assemani III, 483f.; PG 89, 1521f.]

Δέσποτα Κε ὁ Θεὸς τῶν ἀπάντων, ὁ τὰ πάντα πρὶν γενέσεως ἐπιστάμενος, σοὶ προσπίπτω ἐκ βαθέων ψυχῆς. Ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου... (23) [cf. Amfil., 138]

Δέσποτα [Κε] ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων καὶ πάσης δόξης, ὁ ἐπακρούσας τῶν ἀγίων σου ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἰωάννου πορευομένων ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς... (195) [Dmitr., 38; Barb., no.97; Phount., 39f.]

Δέσποτα Κε, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ὁ τὸν ἀκατάπαυστον ὕμνον ἐκ τῶν πυρίνων χειλέων τῶν ἀσωμάτων σου προσδεχόμενος, πρόσδεξαι καὶ ἡμῶν τὴν εὐχὴν... (232)

Δέσποτα [Κε] παντοκράτορ ἀκατάληπτε, ἡ ἀρχίφωτος καὶ ἀπερινόητος δύναμις, ὁ τῆς τοῦ μονογενοῦς καὶ ἐνυποστάτου σοφίας/οὐσίας πατήρ... (12) [Dmitr., 14f.; Barb., no.138]

Δέσποτα [Κε] παντοκράτορ καὶ ποιητὰ τοῦ παντός, ὁ τῶν οἰκτιρμῶν πατήρ καὶ τοῦ ἐλέους Θεὸς, ὁ ἐκ γῆς πλαστουργήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀναδείξας αὐτὸν κατ' εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν... (56) [Simonof, 153f.]

Δέσποτα Κε, Υἱὲ τοῦ φιλανθρώπου Πρς, ἡμάρτομεν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου

καὶ οὐκ ἐσμὲν ἄξιοι κληθῆναι υἱοί σου... (33) [Phount., 77]

Δέσποτα Κε, Υἱὲ τοῦ φιλανθρώπου Πρς, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου καὶ οὐκ εἰμὶ ἄξιος κληθῆναι υἱός σου... (33) [~Phount., 77]

Δέσποτα ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος καὶ ἀκατάληπτος, ὁ εἰπὼν ἐκ σκοτόυς φῶς λάμπει, ὁ ἀναπαύσας ἡμᾶς ἐν τῷ τῆς νυκτὸς ὕπνῳ καὶ διαναστήσας πρὸς δοξολογίαν... (156) [Goar, 40; Barb., no.73]

Δέσποτα ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος καὶ ἀκατάληπτος, ὁ εἰπὼν ἐκ σκοτόυς φῶς λάμπει, ὁ ἀναπαύων τὸ πλάσμα σου ἐν τῷ τῆς νυκτὸς ὕπνῳ καὶ [πάλιν] διανιστὰς πρὸς δοξολογίας... (156) [~Goar, 40; Barb., no.73]

Δέσποτα ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων καὶ πάσης δόξης, ὁ ἐπακούσας τῶν ἁγίων σου ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἰωάννου πορευομένων ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς... (195) [Dmitr., 38; Barb., no.97; Phount., 39f.]

Δέσποτα παντοκράτορ ἀκατάληπτε, ἡ ἀρχίφωτος καὶ ἀπερινόητος δύναμις, ὁ τῆς τοῦ μονογενοῦς καὶ ἐνυποστάτου σοφίας [/οὔσιας] πατήρ... (12) [Dmitr., 14f.; Barb., no. 138]

Δέσποτα παντοκράτορ καὶ ποιητὰ τοῦ παντός, ὁ τῶν οἰκιτρυμῶν πατήρ καὶ τοῦ ἐλέους Θεὸς, ὁ ἐκ γῆς πλαστουργήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀναδείξας αὐτὸν κατ' εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν... (56) [Simonof, 153f.]

Δέσποτα παντοκράτορ, ὁ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιυ Χυ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, δός μοι σῶμα ἄσπιλον, καρδίαν φαιδρὰν/καθαράν, γρήγορον νοῦν, γνῶσιν ἀπλανῆ, Πνς ἁγίου ἐπιφοίτησιν... (11) [~PG 1, 1048; Phount., 24]

Δέσποτα παντοκράτορ, ὁ Πηρ τῶν οἰκιτρυμῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, δός μοι σῶμα ἄσπιλον, καρδίαν καθαράν, νοῦν γρήγορον, Πνς ἁγίου ἐπιφοίτησιν... (11) [~PG 1, 1048; Phount., 24]

Δέσποτα παντοκράτορ, ὁ φωτίσας τὴν ἡμέραν τῷ φωτὶ τῷ ἡλιακῷ καὶ τὴν νύκτα φαιδρύνας ταῖς αὐγαῖς τοῦ πυρός... (96) [~Barb., nos.57.228; Horol., 387]

Δέσποτα πολυέλεε, ὁ τοῦ ἐχθροῦ τὸ ἄγρυπνον εἰδὼς εἰς τὸ ὑποσκειλίσαι καὶ πτῶμα κατενεγκεῖν ἡμᾶς, μὴ παραχωρήσης αὐτῷ κατακαυχῆσασθαι ἡμῶν τῶν εἰς σὲ πεποιθότων... (125)

Δέσποτα τῶν ἀπάντων, δημιουργὲ καὶ σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν, ὁ μόνος φύσει ἀναμάρτητος καὶ φιλόανθρωπος, ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν... (166)

Δέσποτα φιλόανθρωπε, φιλόγαθε, ἀμνησίκακε, Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ὁ ἐλθὼν καλέσαι τοὺς ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν, ὁ τὰ ἐνενηκονταενέα πρόβατα καταλιπὼν... (217)

Δέσποτα Χε ὁ Θεὸς, ὁ τοῖς πάθεσί σου τὰ πάθη μου θεραπεύσας καὶ τοῖς τραύμασί σου τὰ τραύματά μου ἰατρεύσας, χάρισαί μοι τῷ πολλὰ σοι πταίσαντι δάκρυα... (103) [Horol., 500f.]

Δέχου τοίνυν, εὐμενεστάτη δέσποινα ἀγαθή, τὴν οἰκτρὰν μου δέησιν ἐξ ἀχρείου στό-

ματος προσαγομένην σοι, ὡς πάντα ἐπισταμένη μάλιστα τὴν ἐμὴν ἀσθένειαν... (145)
[Simonof, 281f.]

Δόξα σοι, Θε Περ παντοκράτορ, ὅτι ἠξιώσας με τὸν ἁμαρτωλὸν [/τὴν ἀκάθαρτον καὶ
ῥυπαρὰν] ἐξ ὕπνου ἀναστῆναι καὶ τυχεῖν τῆς εἰσόδου τοῦ ἁγίου [/θείου] οἴκου σου.

Δέξαι τὴν φωνὴν τῆς δεήσεώς μου... (74) [~Horol., 3]

Δόξα σοι, Κε ὁ Θε ἡμῶν, δόξα σοι, ὁ αἰ παρορῶν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Δόξα σοι, Κε,
τῷ καταξιώσαντι ἡμᾶς καὶ τὴν σήμερον ἡμέραν θεάσασθαι. Δόξα σοι, παναγία Τριάς...
(277) [Simonof, 188, 479]

Δόξα σοι, Κε ὁ Θε μου, ὁ τῇ θείᾳ σου καὶ φιλανθρωπῷ προνοίᾳ ἄξιώσας με τὸν ἀνάξι-
ον ἐκ τοῦ ὕπνου διαναστῆναι καὶ τῆς εἰσόδου τυχεῖν τοῦ ἁγίου οἴκου σου. Πρόσδεξι,
Κε, τὴν φωνὴν τῆς δεήσεώς μου... (297) [Dmitr., 1008]

Δόξα σοι ὁ ἀνεχόμενος, δόξα σοι μακρόθυμε, δόξα σοι ἀνεξίκακε, δόξα σοι φιλάνθ-
ρωπε ἀγαθὲ καὶ μόνε σοφέ, δόξα σοι εὐεργέτα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, δό-
ξα σοι, ὁ ἀνατέλλων τὸν ἥλιον ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς... (44) [cf. Amfil., 143]

Δόξα σοι, ὁ Θε! Κε, εὐχαριστῶ σοι τῷ ἐγείραντί με ἀπὸ τοῦ ὕπνου τῆς ῥαθυμίας μου
καὶ ἐμβαλόντι εἰς τὸ στόμα μου λόγον αἰνέσεως... (356)

Δόξα σοι, ὁ Θε μου, δόξα σοι! Δόξα σοι, ὁ Θε μου, δόξα σοι! Δόξα σοι, ὁ Θε μου!
Εὐχαριστῶ σοι ὑπὲρ πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὧν ἐποίησας εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον καὶ ποιεῖς
καθ' ἐκάστην. Εὐχαριστῶ σοι, Κε, ὅτι μου ἐμακροθύμησας τοῖς παραπτώμασι... (351)
Δόξα σοι, παναγία Τριάς, δόξα σοι! Καὶ πάλιν ἐρῶ· δόξα σοι, πάντων ἕνεκα δόξα σοι!
Ναί, ἀμήν. Ὁ Θε, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁματωλῷ καὶ κατακρίτω καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου...
(333)

Δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς [/εἰς] ὕπνον ἀπιοῦσιν ἀνάπαυσιν σώματος καὶ ψυχῆς καὶ δια-
φύλαξον ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ζοφεροῦ... (90) [PG 89, 1489; Horol., 156, 165f.; Apdx G be-
low; cf. Dmitr., 257]

Ἐγὼ εἶμι, Δέσποτα, τὸ πέλαγος τῶν ἀνομιῶν καὶ ἁμαρτιῶν, ἐγὼ εἶμι γῆ καὶ σποδός.
Ἐγὼ μέν, Δέσποτα, οὐ τολμῶ ἐπὶ σοὶ φθέγγασθαι, διότι σφόδρα ἁμαρτωλὸς τυγχά-
νω... (65)

Ἐγὼ εἶπα ἐν τῷ ὕψει τῶν ἡμερῶν μου· πορεύσομαι ἐν πύλαις ἄδου... (52) [Ode xi]

Ἐγὼ μέν, ὦ Τριάς ἁγία, Περ ἀναρχε, καὶ Υἱὲ συνἀναρχε τῷ Περι καὶ τῷ ἁγίῳ Πνι, καὶ
Πνα ἅγιον τὸ συναΐδιον τῷ Περι καὶ τῷ Υἱῷ... (298)

Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμα ἡμῶν πρὸς σέ, ὁ Θε, διότι φῶς τὰ προστάγματά σου
ἐπὶ τῆς γῆς· δικαιοσύνην καὶ ἀγιασμὸν ἐπιτελεῖν ἐν φόβῳ σου συνέτισον ἡμᾶς... (280)
[Barb., no.71; Tresp., 78f.]

Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμα ἡμῶν πρὸς σέ, ὁ Θε, διότι φῶς τὰ προστάγματά σου.
Δίδαξον ἡμᾶς, ὁ Θε, τὴν δικαιοσύνην σου, τὰς ἐντολάς σου καὶ τὰ δικαιώματά σου...
(281) [Barb., no.72; Tresp., 79]

Ἐκ τοῦ ὕπνου ἐξανιστάμενος εὐχαριστῶ σοι, ἁγία Τριάς, ὅτι διὰ πολλὴν ἀγαθότητα
καὶ μακροθυμίαν οὐκ ὠργίσθης ἐπὶ τῷ ῥαθύμῳ καὶ ἀμελεῖ... (184) [Horol., 2]

Ἐλέησόν με, Κε, τὸν ἁμαρτωλόν, τὸν ἄσωτον, τὸν πόρνον, τὸν βλάσφημον, τὸν ἐπίορκον, τὸν λοίδορον, τὸν κατάλαλον, τὸν μνησίκακον, τὸν ὀλίγωρον, τὸν μέθυσον... (75)

Ἐλέησόν με, Κε, καὶ μὴ συναπολέσης με ταῖς ἀνομίαις, ἀλλὰ δώρησαί μοι καιρὸν μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς, καὶ ἀξιώσόν με βαλλεῖν ἀρχὴν ἐνώπιόν σου. Συγχώρησόν μοι τὰ παραπτώματά μου, τὰ ἐκούσια, τὰ ἀκούσια... (257)

Ἐλέησόν με, Κε ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὁ ἐν Πρι καὶ ἀγίῳ Πνι δοξαζόμενος, τὸν μόνον ἁμαρτωλόν, τὸν μόνον ἐμπαθῆ, τὸν μόνον ἐλεεινόν, τὸν μόνον ἄσωτον... (223)

Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς [κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος], ὅτι ἐπὶ σοὶ πέποιθεν ἡ ψυχὴ μου. Ἐλέησόν με, Κε, ὅτι ἀσθενὴς εἰμι, ὁ ἰατρὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων, ὡς ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ... (224)

Ἐλέησόν με, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἵνα ἴδω τὸ φῶς τοῦ κόσμου σὲ τὸν Θεὸν καὶ γενήσομαι υἱὸς ἡμέρας καὶ γὰρ θείας, καὶ μὴ ἄμοιρον ὡς ἀνάξιον τῆς σῆς θεότητος καταλείψης με... (212)

Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Κε, τὸ τῆς σῆς θεογνωσίας φῶς ἀκήρατον καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιζον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν... (46) [~Goar, 41; Simonof, 525; cf. Dmitr., 1058]

Ἐξέγειρόν με, Κε, εἰς σὴν προσκύνησιν. Ἄνοιζον τὰ χεῖλη μου πρὸς ὑμνωδίαν σου. Δός μοι εὐκατάνυκτον λογισμόν πρὸς σωτηρίαν μου. Ἐξάλειψον τὰ πλήθη τῶν πταισμάτων μου τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου. Τὴν δέησίν μου πρόσδεξαι, Χε ὁ Θεός... (140)

Ἐξέλιπεν ὄντως, ὁ Θεός, ἡ ζωὴ μου καὶ τῷ θανάτῳ ἤδη προσήγγισα τῆς ἀπογνώσεως, καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοὶ ἐλπίς σωτηρίας ἀπὸ πλήθους τῶν ἀνομιῶν μου, καὶ ὥσεί φορτίον βαρὺ ἐβαρύνθησαν ἐπ' ἐμέ... (62)

Ἐξομολογοῦμαί σοι, Κε ποιητὰ οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁ πολλάκις τοῦτο ποιήσας καὶ μὴ φυλάξας ὡς οὐκ ἔστιν εἶδος ἁμαρτίας, ὅπερ οὐ διεπραξάμην καὶ διαπραττομαι... (203)

Ἐξομολογοῦμαί σοι, Περ, Κε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, πάσας τὰς ἁμαρτίας μου, ἃς εἰργασάμην ἐν τε κρυπτῷ καὶ φανερῷ· σὺ γὰρ γινώσκεις πάντα καὶ οὐδὲν ἀπόκρυφον τῶν σῶν δικαίων ὀφθαλμῶν... (337)

Ἐπὶ σοί, Κε, ἤλπισα. Μὴ κατασιχνυθῆν ἐἰς τὸν αἰῶνα, μηδὲ καταγελασάτωσάν με οἱ ἐχθροί μου, μηδὲ ἐάσης με κατακυριευθῆναι ὑπ' αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ τὸ θέλημά σου σώσόν με... (328) [cf. Apdx E3 below]

Ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς, Δέσποτα, τοὺς ἐν ταύτῃ ὥρᾳ δοξολογοῦντας τὸ κράτος τῆς ἐξουσίας σου, Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, Υἱὲ μονογενὲς καὶ συνάναρχε... (214)

Ἐσπέρας καὶ πρωῒ καὶ μεσημβρίας αἰνοῦμεν, εὐλογοῦμεν, εὐχαριστοῦμεν καὶ δεόμεθά σου, Δέσποτα τῶν ἀπάντων... (348) [Goar, 31, 164; Barb., no.56; Tresp., 501]

Ἐτι δεόμεθά σου Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν· μακροθύμησον ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ἁμαρτωλοὺς, καὶ φείσσαι τῶν ἔργων σου, ὁ εἰδὼς ἡμῶν τὴν ἀσθένειαν, καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ... (301)

Εὐλογητὸς εἶ, δέσποτα Θε παντοκράτωρ, ὁ φωτίσας τὴν ἡμέραν τῷ φωτὶ τῷ ἡλιακῷ καὶ τὴν νύκτα φαιδρύνας ταῖς ἀγυαῖς τοῦ πυρὸς... (96) [Barb., nos.57.228; Horol., 387; ~Goar, 35; Tresp., 502]

Εὐλογητὸς εἶ, Κε ὁ Θε ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν ἄφατόν σου καὶ ἀνεξιχνίαστον ἀγαθότητα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν καὶ συνέχων καὶ διοικῶν ἐν ἐλέει τὴν ζωὴν ἡμῶν... (245)

Εὐλογητὸς εἶ, Κε ὁ Θε ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἐπιστάμενος τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων, ὁ εἰδὼς ὧν χρεῖαν ἔχομεν ὑπερεκπερισσοῦ ὧν αἰτούμεθα ἢ νοοῦμεν... (347) [Goar, 35; Barb., no.53; Tresp., 497]

Εὐλογητὸς εἶ, Κε, ὁ μόνος ἀνακαινίζων τὴν ποίησιν τῶν ἔργων σου καθ' ἐκάστην ἡμέραν. Εὐλογητὸς εἶ, Κε, ὁ κτίσας φῶς καὶ σκότος καὶ διακρίνας αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων... (18) [Phount., 56f.]

Εὐλογητὸς εἶ, Κε, ὁ μόνος σοφὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ δυνάστης, ὁ φοβερὸς καὶ ἀμνησίκακος καὶ πολυέλεος, ὁ ἐπιζητῶν τοὺς ἀπολλυμένους, ὁ ἐλεῶν τοὺς ἐπιστρέφοντας, ὁ οἰκτεῖρων τοὺς μετανοοῦντας. Σὲ προσκυνοῦμεν... (307)

Εὐλογῶ σε, Κε, τὸν [μόνον] μακρόθυμον καὶ ἀνεξίκακον, τὸν καθ' ἐκάστην ἡμέραν καὶ ὥραν μακροθυμοῦντα μοι πλημμελοῦντι καὶ δόντα ἐξουσίαν πᾶσιν ἡμῖν μετανοίας... (1) [PG 31, 1329; Phount., 14f.; Apx G below]

Εὐσπλαγχνε Κε μου, Ιυ Υἱὲ τοῦ Θε, ὁ διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων σωτηρίαν ἄνθρωπος γενέσθαι καταδεξάμενος καὶ μυρία παθεῖν ἀνασχόμενος, ἐλέησόν με διὰ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν τὸν ἀμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον δοῦλόν σου... (113)

Εὐσπλαγχνε, μακρόθυμε, ἀνεξίκακε, ἀναμάρτητε, ὁ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ... (154) [Apx E3 below]

Εὐχαριστοῦμέν σε, Κε, ὑπὲρ πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν, τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας καὶ μέχρι τῆς παρούσης εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους γενομένων... (16) [~PG 62, 368f.]

Εὐχαριστοῦμέν σοι, δέσποτα Κε Ιυ Χε, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ ἀνάρχου Πρς, ὅτι οὐ κατὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἐποίησας ἡμῖν, οὐδὲ κατὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ἀνταπέδωκας ἡμῖν, παραβάντες γὰρ τὰς ἐντολάς σου ἑαυτοὺς παρεδώκαμεν τῷ θανάτῳ... (128)

Εὐχαριστοῦμέν σοι, δέσποτα φιλόανθρωπε, ὅτι ἔδωκας ἡμῖν τὴν ἀροδοὶν τῆς ἡμέρας ἐν εἰρήνῃ διελθεῖν καὶ προσήγαγες ἡμᾶς... (340) [Apx E3 below; cf. Black, 87]

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κε Ιυ Χε [ὁ Θε ἡμῶν], τῷ καταξιώσαντι ἡμᾶς ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ ἐλθεῖν, ἐν ᾗ τὸ πνεῦμά [σου] τὸ ἅγιον ἐξέχεας ἐπὶ τοὺς ἀγίους σου [μαθητὰς καὶ] ἀποστόλους... (86) [~Dmitr., 36f.; Barb., no.87]

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κε ὁ Θε ἡμῶν, τῷ ἐξαναστήσαντι ἡμᾶς ἐκ τῶν κοιτῶν ἡμῶν καὶ ἐμβαλόντι εἰς τὸ στόμα ἡμῶν λόγον αἰνέσεως τοῦ προσκυνεῖν καὶ ἐπικαλεῖσθαι... (131) [Goar, 39; Barb., no.70; Tresp., 78]

Εὐχαριστοῦμεν σοι, Κε ὁ Θε ἡμῶν, ὑπὲρ πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν σου, τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας [καὶ] ἄχρι τῆς παρούσης εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους γεγεννημένων... (16) [~PG 62, 368f.]

Εὐχαριστοῦμεν, Κε ὁ Θεὸς τῶν σωτηρίων ἡμῶν, ὅτι πάντα ποιεῖς εἰς εὐεργεσίαν τῆς ζωῆς ἡμῶν, ὅτι διανέπασας ἡμᾶς ἐν τῷ παρελθόντι τῆς νυκτὸς μέτρῳ... (251) [Goar, 40f.; Barb., no.75]

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Υἱὲ Θεοῦ μονογενές, τὸ ἐπιπόθητον ὄνομα τῶν εἰς σὲ πιστευόντων Ἰου Χε, ὅτι ἡξίωσας ἡμᾶς τὸν ὕπνον τῆς ῥαθυμίας ἀποτινάξαι... (185)

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὑπὲρ πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν σου, τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας [/ἡλικίας] μέχρι τῆς παρούσης εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους γεγεννημένων... (16) [PG 62, 368f.]

Εὐχαριστῶ σοι, ἀγία Τριάς, Θεὲ τῶν θεῶν καὶ Κε πάσης ἐξουσίας καὶ πνοῆς, ὁ ποιήσας εἰς ἐμὲ τὸν ἀμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον τὸ μέγα σου ἔλεος καὶ θαυμαστώσας... (289)

Εὐχαριστῶ σοι, Κε, καὶ δοξολογῶ καὶ προσκυνῶ τῷ οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητῇ καὶ δεσπότῃ... (346)

Εὐχαριστῶ σοι, Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ δοξάζω σε, τὸν ἐν φωτί σου φῶς ἀνατείλαντά μοι... (344)

Εὐχαριστῶ σοι, Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὑπὲρ πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν σου, τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας μέχρι τῆς παρούσης εἰς ἐμὲ τὸν ἀνάξιον γεγεννημένων... (16) [~PG 62, 368f.]

Ἡ ἀενάως βρύουσα ζωτικὴ καὶ φωτιστικὴ πηγὴ, ἡ συναῖδιος τοῦ Πρὸς δημιουργικὴ δύναμις, [τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα]... (158) [~Goar, 600f.]

Ἡ ἀναρχὸς καὶ αἰῶδιος βασιλεία, τὸ τρισήλιον φάος, ἡ παντοκρατορικὴ τῶν πάντων κυριαρχία, τρισυπόστατε μία θεότης... (152) [Simonof, 498]

Ἡ ἐλπίς πάντων [τῶν] περάτων τῆς γῆς, ὁ Θεὸς ὁ προσορίσας τὰς ἡμέρας τῶν ἀγίων νηστειῶν, διὰ τε νόμου καὶ προφητῶν καὶ εὐαγγελιστῶν καταξίωσον πάντας ἡμᾶς... (265)

Ἡ πανσθενὴς καὶ ζωοποιὸς ἀγία Τριάς καὶ ἀρχίφωτος, ἡ τὴν ἐγκόσμιον [ἄπασαν καὶ ὑπερκόσμιον] κτίσιν διὰ μόνην ἀγαθότητα ἐξ οὐκ ὄντων παραγαγοῦσα... (107) [Simonof, 74f.]

Ἡ τρισυπόστατος μία φύσις, ὁ ἀγέννητος καὶ ἀναρχὸς Πηρ, ὁ γεννητὸς καὶ συνἀναρχὸς Υἱός, καὶ τὸ ἐκπορευτὸν καὶ θεῖον Πνα... (153) [Simonof, 499]

Ἦδη τὸ μέσον τῆς ἡμέρας καταλαβόντες καὶ κυβερνηθέντες ἀπὸ τῶν πονηρῶν καὶ θανατικῶν κυμάτων τοῦ διαβόλου, τὸν ἀγγελικόν σοι προσφέρομεν ὕμνον... (270)

Ἡμάρτηκα, Κε, ἡμάρτηκα καὶ τὰς ἀνομίας μου ἐγὼ γινώσκω. Ἡμαρτον, ὁ Θεὸς, ἡμαρτόν σοι. Ὁ ἀγαπητὸς τοῦ Πρὸς σου, ἐνώπιόν σου ἡμαρτον. Ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου. Ἡμαρτον, Κε, καὶ δέξαι μου τὴν ἐπιστροφὴν καὶ τὴν μετάνοιαν, δέξαι μου τὸν στεναγμὸν καὶ τὰ δάκρυα... (193)

Ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, δέσποτα· συγχώρησόν μοι τὰ πολλὰ μου πλημμελήματα. Δέσποτα Κε, σκέπασόν με τῇ χειρί σου τῇ ἀγίᾳ. Δέσποτα Κε, στερέωσον τὴν καρδίαν μου εἰς τὸν φόβον σου... (166)

Ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, Κε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, καὶ οὐκ εἰμι ἄξιος στῆναι ἐνώπιόν σου [ἢ κληθῆναι υἱός σου], οὐδὲ ἀτενίσαι καὶ ἰδεῖν εἰς τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ... (207) [CPG 3926: Assemani I, 187]

Ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου· συγχώρησόν μοι. Ὡς ἡλέησας τὴν πόρνην καὶ τὸν ἄσωτον υἱόν, ἐλέησον. Δέσποτα Κε Ιυ Χε, Ὑιὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με. Κε παντοκράτορ, ἔπιδε ἐπὶ τὴν ταπείνωσίν μου καὶ ἐλέησόν με... (66)

Ἡμαρτόν σοι, Κε μου, ἡμαρτον ὑπερβαλλόντως. Ὁμολογῶν δέομαί σου· συγχώρησόν μοι. Σοὶ προσπίπτω· σὲ γὰρ ἔχω καταφυγὴν. Πρὸς σὲ ἤρα τοὺς ὀφθαλμούς μου... (102)

Θεὲ ἅγιε, παράκλητε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, τὸ ἐν τοῖς ἁγίοις ἐνοικῆσαν μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις διὰ τῆς εὐδοκίας τοῦ Κυ ἡμῶν Ιυ Χυ... (353) [Duncan, 114f.; cf. Dmitr., 1005]

Θεὲ καὶ Κε τῶν δυνάμεων καὶ πάσης κτίσεως δημιουργέ, ὁ διὰ σπλάγχχνα ἀνεικάστου ἐλέους σου τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν τὸν Κν ἡμῶν Ιν Χν καταπέμψας/ἐξαποστείλας... (88) [Horol., 101]

Θεὲ Περ καὶ Κε παντοκράτορ, ὁ τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν τὸν Κν ἡμῶν Ιν Χν λυτρώτην καὶ σωτήρα εἰς σωτηρίαν ἐξαποστείλας τοῦ γένους ἡμῶν... (341) [Apdx E3 below]

Θεὲ πατέρων καὶ Κε τοῦ ἐλέους [σου], ὁ ποιήσας τὰ πάντα ἐν λόγῳ σου καὶ τῇ σοφίᾳ σου κατασκευάσας τὸν ἄνθρωπον... (137) [Sapient. 9:1-19; PG 1, 1140]

Θεὲ τοῦ ἐλέους, Ιυ Χε μεγίστε βασιλεῦ, ὁ τὴν εὐγνώμονα τοῦ ληστοῦ φωνὴν προσδεξάμενος καὶ συγχωρήσας αὐτῷ τὰ ἐγκλήματα καὶ τὴν εἰς τὸν παράδεισον εἴσοδον χαρισάμενος, πρόσδεξαι καὶ ἡμῶν τῶν ὑπευθύνων δούλων σου τὰς ἱκετηρίους ταύτας φωνάς... (114)

Θεὲ τῶν ἀπάντων, καρδιογνώστα, ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμέ τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ῥῦσαί με ἐκ τῆς πολυπλόκου μηχανῆς τοῦ διαβόλου καὶ ἀπὸ παντός [πονηροῦ] πράγματος... (273)

Θεὲ τῶν πατέρων καὶ Κε τοῦ ἐλέους, Θεὲ τῶν πνευμάτων καὶ πάσης ζωῆς, καὶ πάσης ἀρετῆς καὶ πάσης ἀγιότητος παροχεύς, ὁ μόνος τὸν οὐρανὸν πληρῶν καὶ τὴν γῆν, ὁ μόνος ποιῶν αἰεὶ πάντα ὅσα θέλεις ἐν οὐρανῷ καὶ ἐν γῇ... (310)

Θκε αἰπαρθενε, σπλαγχνίσθητι εἰς ἐμέ τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου, οἰκτείρησον καὶ ῥῦσαι με τῶν βελῶν τοῦ ἀντικειμένου τῇ πρὸς τὸν σὸν Υἱὸν καὶ Θεὸν ἀπαύστῳ πρεσβεῖα σου... (218)

Ἰασαί με, Κε, καὶ ἰασθήσομαι, ὁ μόνος σοφὸς καὶ εὖσπλαγχνος ἱατρός. Ἰκετεύω τὴν σὴν ἀγαθότητα... (108) [CPG 3929: Assemani I, 63-66, 199-201]

Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὕπνον ἀπιοῦσιν ἀνάπauσιν σώματος καὶ ψυχῆς, καὶ διαφύλαξον ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ζοφεροῦ... (90) [PG 89, 1489; Horol., 156, 165f.]

Καὶ νῦν ἐπὶ τὸ μέσον τῆς νυκτὸς καταντήσαντες, Κε, τὰς κατὰ δύναμιν εὐχαριστίας σοι προσφέρομεν καὶ δεόμεθά σου τὸν δωρηθέντα ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν... (54) [Dmitr., 63; Barb., no.66]

Καὶ νῦν καὶ τότε τὴν σὴν βοήθειαν δός μοι, ἀγνέ, ὅτε μέλλει ἐκλείπειν τὸ πνεῦμά μου, τῶν δαιμόνων θᾶπτον λυτρουμένη με. Ῥῦσαι τῆς τυραννίδος τούτων, πανάχραντε[/πανάμωμε], καὶ μὴ με ἐάσης, ἀγαθή, παραδοθῆναι αὐτοῖς. (319)

Κατανύγηθι, ψυχὴ μου, κατανύγηθι ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς οἷς εἴληφας παρὰ Θεοῦ καὶ

οὐκ ἐφύλαξας. Κατανύγηθι, ψυχὴ μου, ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἐξήμαρτες κακοῖς... (304) [~CPG 3918: Assemani I, 161f.]

Καταξίωσον, Κε, ἐν τῇ ἐσπέρᾳ ταύτῃ ἀναμαρτήτους φυλαχθῆναι ἡμᾶς. Εὐλογητὸς εἶ, Κε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ αἰνετὸν καὶ δεδοξασμένον... (295) [Horol., 120f.]

Κε [ἄγιε], ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τῷ παντεφώρῳ σου ὄμματι ἐπιβλέπων ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν, σοὶ ἐκλίναμεν τὸν αὐχένα τῆς καρδίας καὶ τοῦ σώματος καὶ δεόμεθά σου... (50) [Goar, 44, 639; Barb., no.84; Trempe., 248]

Κε, βασιλεῦ ἐπουρανίε, παράκλητε, τὸ Πνα τῆς ἀληθείας, παρακληθήθι καὶ συγχώρησόν μοι τῷ ἀναξίῳ δούλῳ σου, εἴ τι ἡμαρτον σήμερον ὡς ἄνθρωπος... (58) [CPG 4070: Assemani III, 484f.; ~Phount. 49f.]

Κε, δώρησαι γαλήνην καὶ κατάνυξιν καὶ δάκρυα τῇ πεπωρωμένη καὶ ἀθλίᾳ ψυχῇ μου. Δός μοι, [Κε], καρδίαν συντετριμμένην καὶ κλαύσομαι τὰ πεπραγμένα μοι καὶ συμφθέντα πάθη... (149)

Κε, δώρησαί μοι ἄγγελον ἀγαθόν, πιστὸν ὁδηγόν, φύλακα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματός μου, ὁδηγοῦντά με καὶ συνετίζοντα τὰ σὰ νοεῖν, ἐν ταῖς σαῖς ἐντολαῖς ἀναστρέφεσθαι καὶ τὸν σὸν φόβον φοβεῖσθαι... (329)

Κε, ἐλευθέρωσόν με ἐκ πάντων τῶν παθῶν. Κε, λύτρωσαί με ἀπὸ τῆς ἀγνωσίας καὶ λήθης. Κε, ῥῦσαί με ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ καὶ ἐγκαταλείψεως... (170)

Κε, ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ ἔνθου μετάνοιαν καὶ δώρησαί μοι ἐκ ψυχῆς προσελθεῖν σοι. Δέσποτα εὐσπλαγχνε, μακρόθυμε, φιλόανθρωπε, μὴ παρίδῃς με τὸν ἁμαρτωλὸν... (275)

Κε, ἐν μετανοίᾳ με παράλαβε. Κε, μὴ ἐγκαταλίπῃς με. Κε, μὴ εἰσενέγκῃς με εἰς πειρασμόν. Κε, δός μοι ἔννοιαν ἀγαθὴν. Κε, δός μοι δάκρυον καὶ μνήμην θανάτου καὶ κατάνυξιν. Κε, δός μοι τῶν λογισμῶν ἐξαγόρευσιν... (316) [Phount., 94]

Κε, ἐνώπιόν σου εἰμι, ἀξίωσόν με τοῦ θελήματός σου, ὅτι οὐ γινώσκω τὸ ὀφειλόμενον κατὰ τὸ θέλημά σου. Ποίησον κατὰ τὸ ἔλεός σου μετ' ἐμοῦ καὶ πάρεσο τῇ πτωχείᾳ μου ἕως οὗ γένομαι σός... (37) [cf. Amfil., 142]

Κε, εὐσπλαγχνε, μακρόθυμε, ἀνεξίτικε, ἀναμάρτητε, ἀμνησίτικε δέσποτα, ὁ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ... (154) [Apdx E3 below]

Κε, ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου. Δέξαι με ὡς ἓνα τῶν μισθίων σου καὶ εἰσάγαγε εἰς τὴν μάνδραν σου τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον, ἵνα μὴ ἔξω εὐρὼν ὁ ἐχθρὸς ὁ λυμεὼν φάγῃ με... (17) [cf. Amfil., 136]

Κε Θεέ μου, ἡ ἐλπίς μου καὶ ἡ πεποίθησίς μου καὶ ὁ διδάσκαλός μου, ὁ τὸ θάρσος ἐντιθεῖς μοι, σύ με ἐδίδαξας οὕτως προσεύχεσθαι. Ἴδου τοίνυν εὐχὴν εὐχομαί σοι· ἔσω μετ' ἐμοῦ ἕως τέλους... (357)

Κε Ιυ Χε, βασιλεῦ τῶν βασιλευόντων [καὶ Κε τῶν κυρίων, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν καὶ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον ὃν εἶδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων], ὁ ἔχων ἐξουσίαν ζωῆς καὶ θανάτου... (160) [~Assemani I, 110f.]

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ [τοῦ ἐλέους πηγὴ καὶ] τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς εἰκὼν καὶ ἰσχύς καὶ σο-

φία και δύναμις, σὺν τῷ ἀγίῳ καὶ ζωοποιῷ σου Πνι Τριᾶς ἡ ἀμέριστος καὶ ὁμόθρονος καὶ ὁμόδοξος... (28) [Phount., 68]

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου κτίσεως ποιητῆς, ὁ τὸν ὑπὲρ ἡμῶν διὰ τὴν ἄφατόν σου φιλανθρωπίαν καταδεξάμενος θάνατον, καθὼς αὐτὸς εὐδόκησας ῥυσάμενος ἡμᾶς διὰ τοῦ τιμίου σου αἵματος τῆς ἐξουσίας τοῦ σκότους ... (31)

Κε [Ιυ Χε] ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ὁ τῇ ἀρρήτῳ σοφίᾳ καὶ βουλῇ καὶ θελήσει δημιουργήσας πᾶσαν ὁρατὴν καὶ ἀόρατον κτίσιν καὶ τῇ παντοδυνάμει σου χειρὶ πλάσας τὸν ἄνθρωπον... (286)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν προσευχὰς χαρισάμενος, ὁ καὶ δύο καὶ τρισὶ συμφωνοῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου τὰς αἰτήσεις παρέχειν ἐπαγγειλάμενος καὶ διὰ τοῦτο νομοθετῶν τὴν ἀγάπην... (130)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ πανάγιον καὶ ζωαρχικόν σου πνεῦμα τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἀγίοις σου μαθηταῖς ἐξαποστείλας, αὐτὸς καὶ ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις δούλοις σου τοῦτο κατὰ-πεμψον... (228)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, [ὁ τοῦ Πρὸς μονογενῆς Υἱὸς καὶ Λόγος,] [ὁ] πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου κτίσεως ποιητὰ [/δημιουργός], ὁ τὸν ὑπὲρ ἡμῶν διὰ τὴν ἄφατόν σου φιλανθρωπίαν καταδεξάμενος θάνατον... (31) [Phount., 80]

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, ἐλέησόν με τὸν ἀμαρτωλὸν καὶ συγχώρησόν μοι τῷ ἀναξίῳ δούλῳ σου ὅσα σοι ἥμαρτον παρ' ὅλον τὸν τῆς ζωῆς μου χρόνον... (252) [Simonof, 536f.]

Κε [Ιυ Χε] ὁ Θεὸς μου, ἐπὶ σοὶ ἤλπισα. Σῶσόν με ἐκ πάντων τῶν διωκόντων με καὶ ῥῦσαι με· μήποτε ἀρπάσῃ ὡς λέων τὴν ψυχὴν μου, μὴ ὄντος λυτρουμένου, μηδὲ σώζοντος.. (6) [Psalt., 305f.]

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, εὐχαριστῶ σοι, ὅτι οὐκ ἀώσω με εἰς τέλος τὸν ἀνάξιον, ἀλλ' ἔσωσάς με ἐκ λάκκου κατωτάτου. Καὶ νῦν γοῦν, δέσποτα, ὁ πάντα κινῶν καὶ περιάγων... (241)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, ἡ ἐλπίς μου καὶ καταφυγή, ἄλλην ἐλπίδα οὐκ ἔχω εἰ μὴ τὴν σὴν ἀγαθότητα. Μὴ ἐγκαταλίπῃς με, μηδὲ ἀποστῇς ἀπ' ἐμοῦ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀμαρτιῶν μου... (164)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν τὸ φωτίζων πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, ὁ γινώσκων τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς μου, ἐλέησόν με τὴν ἄφρονα, τὴν ἀσύνητον, τὴν ἐσκοτισμένην... (141)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, κατεύθυνον τὴν προσευχήν μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου καὶ μὴ ἀπορρίψῃς αὐτὴν ὡς βδελυγμένην κατὰ πρόσωπόν σου, φιλάνθρωπε καὶ ἀνεξίκακε Κε, ὅτι εὐλογητὸς εἶ... (287)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεὸς μου, ὁ πλάσας με καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγών, ἐλέησόν με διὰ τὴν πολλὴν σου φιλανθρωπίαν καὶ ἀγαθότητα, καὶ εἴ τι ἥμαρτόν σοι ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως... (167)

Κε Ιυ Χε [ὁ Θεὸς μου,] τὸ φῶς τῶν ἐσκοτισμένων μου ὀφθαλμῶν, ἱκετεύω τὴν σὴν ἀγα-

θότητα, ἴασαι τὰ τραύματα τῆς ψυχῆς μου καὶ φώτισον τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας μου, ἵνα κατανόησω τὴν οἰκονομίαν τὴν ἐν ἐμοὶ γενομένην... (194)

Κε Ιυ Χε ὁ Θεός, ὁ πρὸ ἐωσφόρου γεννηθεὶς ἐκ τοῦ Πρς, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν τὸ φωτίζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον... (191) [~Dmitr., 1004]

Κε Ιυ Χε, παῖ μονογενὲς τοῦ ἀοράτου Πρς, ὁ πάντα λόγῳ παραγαγὼν καὶ θελήματι σῶ συνέχων, ὁ παγῆς ἐπὶ ξύλου καὶ δήσας τὸν ἰσχυρὸν καὶ τοῖς ὑπ' ἐκείνου δεδεσμένοις αἰωνίαν ἄφεσιν παρασχόμενος... (240)

Κε Ιυ Χε παντοδύναμε, ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με καὶ ῥύσαι με τοῦ πλήθους τῶν ἁνομιῶν μου. Δὸς δέ μοι ὑπομονὴν καὶ ἰσχύν, ὅπως μὴ κατισχύσῃ μου ὁ διάβολος, καὶ καταξιώσόν με ἐπιτυχεῖν τῆς οὐρανίου βασιλείας σου... (293)

Κε Ιυ Χε παντοδύναμε, ὁ κατὰ τὴν παροῦσαν ἔκτην ὥραν ἐν τῷ τιμίῳ καὶ ζωοποιῷ σου σταυρῷ θριαμβεύσας τὰς ἀντικειμένας δυνάμεις, ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ τὸν ἀχρεῖον καὶ ἀνάξιον δούλον σου καὶ ῥύσαι με ἀπὸ παντὸς συμπτώματος... (202)

[Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ,] ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν, τὸν ἄσωτον, τὸν πόρνον, τὸν βλάσφημον, τὸν ἐπίορκον, τὸν λοίδορον, τὸν κατάλαλον, τὸν μνησίκαιον, τὸν ὀλίγων, τὸν μέθυσον... (75)

Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, Λόγε ἀθάνατε, ὁ μὴ καταισχύνων τοὺς πεποιθότας ἐπὶ σέ, ὁ φιланθρωπίας πατήρ, ὁ πάσης παρακλήσεως καὶ οἰκτιρμῶν Θεός... (3) [Phount., 17f.]

Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ὁ διὰ σπλάγχχα ἐλέους οἰκτιρμῶν σου καταξιώσας γενέσθαι ἄνθρωπος καὶ ὁμοιωθῆναι ἡμῖν χωρὶς ἁμαρτίας, ὁ σταυρὸν καὶ θάνατον δι' ἐμὲ ὑπομείνας, εὐχαριστῶ σοι. Ὑμνῶ, εὐλογῶ, προσκυνῶ καὶ δοξολογῶ τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητὴν καὶ δεσπότην... (283)

Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἄφελε τὴν ὑψηλοφροσύνην καὶ τὴν κενοδοξίαν καὶ τὴν ὑπερηφανίαν καὶ τὴν βλασφημίαν ἀπ' ἐμοῦ τοῦ [πλάσματός σου τοῦ] τάλανος, ἐξάλειψον τὸ χειρόγραφον τῶν πολλῶν καὶ αἰσχυρῶν μου πράξεων... (36) [cf. Amfil., 142]

Κε, Κε, εἴ τι ἥμαρτον τὴν σήμερον ἡμέραν λόγῳ, ἔργῳ καὶ κατὰ διάνοιαν, εἴτε ἐν ταῖς λοιπαῖς μου αἰσθήσεσι, συγχώρησόν μοι, ὁ Θεός, διὰ τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον... (32) [~Psalt., 331]

Κε, Κε, ἐν τῶν κρυφίων μου καθάρισόν με. Κε, σὺ οἶδας τὰς ἁμαρτίας μου, σὺ ὡς θέλεις ἐξάλειψον αὐτάς. Ἡμαρτον, Κε, συγχώρησόν μοι διὰ τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον... (216)

Κε, Κε, ὁ Πηρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ Θεός πάσης παρακλήσεως, ἱκετεύω σε τὸν μόνον εὐσπλαγγχον σὺν τῷ μονογενεῖ σου Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ, ἐπίβλεψον ἐπὶ τὴν προσευχὴν τοῦ ἀναξίου δούλου σου... (206)

Κε, Κε, ὁ ῥυσάμενος ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς βέλους πετωμένου ἡμέρας, ῥύσαι ἡμᾶς καὶ ἀπὸ παντὸς πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου... (9) [Barb., no.58; Horol., 144]

Κε, Κε, ὁ τῇ ἀχράντῳ σου δυνάμει συνέχων τὰ σύμπαντα, ὁ μακροθυμῶν ἐπὶ πᾶσιν ἡμῖν καὶ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις ἡμῶν, μνήσθητι τῶν οἰκτιρμῶν σου... (264) [Barb., no.54; Tresp., 497]

Κε, Κε, σή ἐστὶν ἡ ἡμέρα καὶ σή ἐστὶν ἡ νύξ, σὺ κατήρτισας φαῦσιν καὶ ἥλιον, σὺ ἐποίησας πάντα τὰ ὠραῖα τῆς γῆς... (43) [Goar, 45; Barb., no.81; Phount., 91; Tresp., 249]

Κε, μὴ ἀρπάξης με ἀνέτοιμον ὑπάρχοντα, μὴ λάβῃς με λαμπάδα μὴ ἀνάψαντα, μὴ λάβῃς με γάμου μὴ ἔχοντα ἔνδυμα, μὴ παραστήσης γυμνὴν ψυχὴν τῷ βήματί σου... (134)

Κε, μὴ στερήσης με τῶν ἐπουρανίων σου ἀγαθῶν. Κε, λύτρωσαί με ἀπὸ τῶν αἰωνίων κολάσεων. Κε, εἴ τι ἐν γνώσει ἢ κατὰ διάνοιαν ἡμαρτον, συγχώρησόν μοι τῷ ἀθλίῳ καὶ λύτρωσαί με... (316) [~Phount., 93]

Κε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης ἡμᾶς, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης ἡμᾶς, ἀλλὰ ποιήσον μεθ' ἡμῶν κατὰ τὴν σὴν ἐπιείκειαν... (178) [Goar, 28, 163; Barb., no.50; Tresp., 351]

Κε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης με, ἀλλ' ἔτι καὶ ἔτι μακροθύμησον ἐπ' ἐμοί. Μὴ σπεύσης τοῦ θερίσαι με ἐκ τοῦ βίου ἄωρον, μὴ σπεύσης τοῦ ἐκκόψαι με ὡς τὴν συκὴν τὴν ἄκαρπον, ἀλλ' ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος... (350)

Κε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης με. Δέσποτα Κε Ιυ Χε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν, τὸν πτωχόν, τὸν γυμνόν/[τῇ ἁμαρτωλῷ, τῇ πτωχῇ, τῇ γυμνῇ]... (290) [Simonof, 534]

Κε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης με. Οὐ λέγω «μὴ παιδεύσης με» (αἴτιος γὰρ ἐγὼ πάσης παυδεύσεως καὶ κολάσεως), ἀλλὰ παιδεύων μὴ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσης με... (219) [CPG 7779]

Κε μου δέσποτα, ἐπειδὴ ἀποδοῦναί σοι ἃ χρεωστῶ οὐκ ἔχω οὐδὲ ἰσχύω (ἀπὸ γὰρ τῶν πολλῶν μου ἀνομιῶν καὶ τὸ κεφάλαιον σὺν τόκῳ ἀνείλωσα), ἀλλὰ μὴ ἀπαιτήσης με ἃ παρέσχες μοι τῆς ψυχῆς τὸ κεφάλαιον... (299)

Κε, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τῷ παντεφύρῳ σου ὄμματι ἐπιβλέπων ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν, σοὶ ἐκλίναμεν τὸν αὐχένα τῆς καρδίας καὶ τοῦ σώματος καὶ δεόμεθά σου... (50) [Goar, 44, 639; Barb., no.84]

Κε, ὁ ἐπὶ Λαζάρου κλαύσας καὶ δάκρυα συμπαθείας στάξας ἐν αὐτῷ, δέξαι δάκρυα πικρίας μου. Τοῖς πάθεσί σου τὰ πάθη μου θεράπευσον, τοῖς τραύμασί σου... (225) [Simonof, 461f.; Is. Syrus, 14f. (§ 2); Scholarius IV, 316f.; cf. *Eastern Churches Review* 6 (1974) 170-180]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, εἰς ὃν ἐπιστεύσαμεν καὶ οὗ τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα ἐπικεικλήμεθα, δὸς ἡμῖν εἰς ὕπνον ἀπιοῦσιν καὶ ἀνεσιν σώματος καὶ ψυχῆς... (197) [Dmitr., 1008]

Κε ὁ Θεὸς [ἡμῶν], ἡμάρτομεν, ἰλάσθητι· ἡνομήσαμεν, συγχώρησον· προσεκυρούσαμεν, καταλλάγηθι. Ὡς τὴν πόρνην καθάρισον, ὡς τὸν τελώνην δικαίωσον. Ἐλθέτω ἐπ' ἐμὲ τὸ ἔλεός σου, ἐπισταξάτω ἐπ' ἐμὲ ἡ φιλανθρωπία σου... (81)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἰλάσθητι ἡμῖν τοῖς ἁμαρτωλοῖς [καὶ ἀναξίοις δούλοις σου]· ἡμάρτομεν [γὰρ, καὶ] ἡνομήσαμεν, [καὶ] ἡδικήσαμεν, [καὶ] ἡσεβήσαμεν καὶ οὐκ ἐσμέν ἄξιοι ἄραι τὸ ὄμμα καὶ βλέψαι εἰς τοὺς οὐρανούς... (21) [Phount., 74]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ· ἡμάρτον γὰρ καὶ ἡνόμησα, ἡδίκησα, ἡσέ-

βησα καὶ οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἄραι τὸ ὄμμα καὶ ἀναβλέψαι εἰς τὸν οὐρανὸν... (21) [cf. Phount., 74]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, κλῖνον τὰς καρδίας ἡμῶν εἰς ὑπακοὴν τῶν θείων σου προσταγμάτων καὶ ἀπόστρεψον τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν τῆς διανοίας... (41) [Dmitr. II, 15; Barb., no. 139]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, μνήσθητι ἡμῶν, ὅτι τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον ἐπικέκληται ἐφ' ἡμᾶς, οὓς ἐξηγόρασας τῷ τιμῷ σου αἵματι καὶ ἐσφράγησας τῷ ἄρραβῶνι τοῦ ἁγίου σοῦ Πνς... (60) [~PG 89, 1660f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, μνήσθητι ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν καὶ ἀχρείων δούλων σου ἐν τῷ ἐπικαλεῖσθαι ἡμᾶς τὸ ἅγιον καὶ προσκυνητὸν ὄνομά σου, καὶ μὴ καταισχύνῃς ἡμᾶς... (201) [Goar, 28f., 163f.; Barb., no.51; Tresp., 352]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ πολλὴν χρηστότητα καὶ πλῆθος οἰκτιρμῶν σου δωρησάμενος ἡμῖν καὶ τὸ παρελθὸν μῆκος τῆς νυκτὸς ἀνεπηρέαστον ἀπὸ παντὸς κακοῦ... (182) [Dmitr., 63; Barb., no.68]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ Πνς σου τοῦ ἁγίου τῷ Δαυὶδ χορηγήσας πρὸς ἡμετέραν ὑποτύπωσιν ψάλλειν καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ καὶ λέγειν «μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην»... (53) [Dmitr., 62f.; Barb., no.65; cf. Amfil., 147]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ Πνς σου τοῦ ἁγίου τῷ Δαυὶδ χορηγήσας πρὸς ἡμετέραν ὑπόμνησιν ψάλλειν ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς καὶ λέγειν «μεσονύκτιον ἐξεγειρόμην»... (53)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὴν ἡμετέραν ἐν τῷ ξύλῳ κατὰκρισιν τὰς ἀχράντους σου χειρὰς [ἐπὶ ξύλου] τανύσας καὶ τὸ χειρόγραφον τῆς πρὸς τὴν ἀμαρτίαν ὑποταγῆς ἡμῶν διαρρήξας... (89) [Dmitr., 1005f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διαναπαύσας ἡμᾶς ἐν τῷ ὕπνῳ καὶ παράσχων ἡμῖν ἐκ τῆς κοιτῆς ἐξεγερθῆναι, αὐτὸς φιλόπρωπε βασιλεῦ, πᾶσαν ῥαθυμίαν, πᾶσαν κἀκωσιν ψυχῆς καὶ σώματος ἀπόστησον ἀφ' ἡμῶν... (291)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐκ σκοτῶν φῶς λάμψας καὶ φωτίσας τὸν κόσμον, ἀνάτειλον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὸν ἀληθινὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης σου. Ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀφέσει ἀμαρτιῶν τὴν παροῦσαν ἡμέραν παρέχων, εὐάρεστόν σοι τὴν ἡμῶν πολιτείαν κατεργαζόμενος πρὸς τὸ αἰτεῖσθαι τοὺς οἰκτιρμοὺς σου... (258)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀμαρτίαις [περι]πεσόντα τὸν ἄνθρωπον μὴ παριδὼν, ἀλλὰ τῆς οὐρανόθεν καταξιώσας βασιλείας διὰ τῆς σῆς οἰκονομίας... (163) [Dmitr., 38; Barb., no. 98]

Κε ὁ Θεὸς [ἡμῶν], ὁ ἐν ἐλέει πλούσιος καὶ οἰκτιρμοῖς ἀκατάληπτος, ὁ μόνος κατὰ φύσιν ἀναμάρτητος, ὁ ἀμαρτίας χωρὶς δι' ἡμᾶς γενόμενος ἄνθρωπος, εἰσάκουσόν [μου] τῇ ὥρᾳ ταύτῃ τῆς κατωδύνου [μου] ταύτης δεήσεως... (55) [Simonof, 523f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐπὶ τῶν κυμάτων πεζεύσας καὶ τὸν σὸν γνήσιον μαθητὴν καταποντιθῆναι μέλλοντα ἐπὶ τῆς θαλάσσης διασώσας, ἀντιλαβοῦ καὶ ἐμοῦ τοῦ οἰκέτου σου... (237)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν,

ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον... (26) [p. 117 above; cf. Amfil., 139]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καὶ τῆς αἰωνίου [σου] ζωῆς χορηγός, ὁ καὶ τὴν ἐπίκληρον ταύτην καὶ θνητὴν συνέχων ζωὴν ἡμῶν, ὁ ἐν τῷ τάξαι νύκτα καὶ ἡμέραν εἰς ἀλλήλων διαδοχὴν... (8) [Dmitr., 1007]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ἡμᾶς ἐν τῇ ἀγίᾳ ταύτῃ ὥρᾳ ἐλθεῖν, ἐν ᾗ τὸ Πνα τὸ ἅγιον ἐξέχεας ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους... (86) [Dmitr., 36f.; Barb., no.87]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κλίνας οὐρανούς καὶ καταβάς ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, ἔπιδε ἐπὶ τοὺς δούλους σου καὶ ἐπὶ τὴν κληρονομίαν σου... (349) [Goar, 32, 603; Barb., no.64; Tresp., 505]

Κε ὁ Θεὸς [ἡμῶν], ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, ὁ μόνος χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, ὁ μόνος ἀληθινὸς καὶ δίκαιος, ὁ μόνος οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων Θεὸς ἡμῶν, ὁ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Iu Xu... (48) [PG 89, 1696; Dmitr., 11f.; Barb., no.110]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μόνος ἀναμάρτητος καὶ καθαρὸς ἀπὸ ῥύπου, καθάρισόν με τὸν ταλαίπωρον πάσης ἁμαρτίας· μηδαμῶς γὰρ ἐπὶ νοῦν λογισάμενος, ὅτι ἀνυπόστατος ἡ ὁργὴ τῆς ἐπὶ ἁμαρτωλοὺς ἀπειλῆς σου... (126)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ὁμοούσιος καὶ συναΐδιος, ὁ συνάναρχος καὶ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ [Θυ] καὶ Πρς, ὁ ἐξάρχων τῶν αἱμάτων τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεοτόκου... (342) [Apdx E3 below]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντας ἀνθρώπους θέλων σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν, ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον... (26) [p. 117 above, cf. Amfil., 139]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Πηρ τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, ὁ τὴν ἡμέραν κοσμήσας τῷ οὐρανίῳ φωτὶ καὶ τὴν νύκτα φαιδρύνας ταῖς αὐγαῖς τοῦ πυρός... (15) [Phount., 53; ~PG 29, 52B]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ὁ τῇ ἀρρήτῳ σοφίᾳ καὶ βουλῇ καὶ θελήσει δημιουργήσας πᾶσαν ὁρατὴν... (286)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῇ εἰκόνι σου τιμήσας ἡμᾶς καὶ αὐτεξουσίῳ περιβαλλὼν θελήματι, λύτρωσε ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ καὶ πάσης θλίψεως περιεχούσης ἡμᾶς, ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ διατηρῶν ἡμᾶς... (165)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἡμέρᾳ καὶ νυκτὶ διορίσας, ἵνα δι' ἀμφοτέρων συνεχομένης ἀδιαλείπτως εὐχαριστῶμεν καὶ μεγαλύνωμεν τὴν σὴν βασιλείαν... (354) [Dmitr., 1006f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν διὰ μετανοίας ἄφεςιν τοῖς ἀνθρώποις δωρησάμενος καὶ τύπον ἡμῖν ἐπιγνώσεως ἁμαρτημάτων καὶ ἐξομολογήσεως... (172) [Goar, 42; Barb., no.78]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν διὰ μετανοίας ἄφεςιν τοῖς ἀνθρώποις χαρισάμενος καὶ τὴν τοῦ προφήτου Δαυὶδ μετάνοιαν πρὸς συγχώρησιν ὑποδείξας... (172) [Tresp., 85f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν σὴν εἰρήνην δεδωκώς τοῖς ἀνθρώποις καὶ τὴν τοῦ παναγίου Πνς δωρεὰν τοῖς σοῖς μαθηταῖς... (85) [Goar, 599; Horol., 93]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν τοῦ ὕπνου ῥαθυμίαν ἀποσκηδάσας ἀφ' ἡμῶν καὶ συγκαλέσας ἡμᾶς κλήσει ἀγία τοῦ καὶ ἐν νυκτὶ ἐπαῖραι τὰς χεῖρας ἡμῶν καὶ ἐξομολογεῖσθαι σοι...

(99) [Goar, 41; Barb., no.77; Tresp., 83f.]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν παράκλητον πέμπειν ἐπαγγειλάμενος κατὰ ταύτην τὴν ὥραν τοῖς σοῖς μαθηταῖς καὶ μὴ διαμαρτῶν τοῦ βουλήματος... (267)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶν ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων δημιουργός, ὁ τὰ πάντα πληρῶν μόνος, εἰς χεῖρας σου παρατίθημι τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμά μου... (317)

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων καὶ διαμένων εἰς τοὺς αἰῶνας, ὁ δημιουργός τῶν πάντων, ὁ ποιήσας τὸν ἥλιον εἰς φάσιν τῆς ἡμέρας καὶ τὴν νύκτα εἰς ἀνάπαυσιν πάσης σαρκός, σοῦ δεόμεθα... (122) [cf. Black, 76]

Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, τὸ ἀΐδιον ἀπαύγασμα τοῦ Πατρὸς, ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης, ὁ ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἐπαρθεὶς καὶ τὴν ἀπὸ αἰῶνος νύκτα μειώσας τῆς ἁμαρτίας... (355) [Dmitr., 1007f.]

Κε ὁ Θεὸς μου, δοξάζων σε ὑμνήσω τὸ ὄνομά σου· προσοιμιάσομαι γὰρ σοὶ μετὰ τοῦ ἱεροψάλτου Δαυὶδ, ὅτι ἐρρύσω τὴν ψυχὴν μου ἐκ θανάτου, τοὺς ὀφθαλμούς μου ἀπὸ δακρύων... (234)

Κε ὁ Θεὸς μου, εἴ τί σοι ἥμαρτον τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς μου – εἴτε λόγῳ, εἴτε ἔργῳ, εἴτε διανοίᾳ, εἴτε πάσῃ μου αἰσθήσει, – συγχώρησόν μοι διὰ τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον... (32) [Psalt., 331]

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ μὴ ἐάσης με, δέσποτα, ἔξω τοῦ θείου φόβου σου πορεύεσθαι ἢ ἀμελεῖν τῆς οἰκτρᾶς καὶ ταλαιπώρου ἐργασίας τῶν προσευχῶν μου... (306)

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐνώπιόν σου εἰμι, ἀξιώσόν με τοῦ ποιεῖν τὸ θέλημά σου, ὅτι οὐ γινώσκω τὸ ὀφειλόμενον κατὰ τὸ σὸν βούλημα. Ποίησον κατὰ τὸ ἔλεός σου μετ' ἐμοῦ καὶ πάρεσο τῇ πτωχείᾳ μου ἕως οὗ γένομαι σός... (37) [cf. Amfil., 142]

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐξαγγέλλω σοὶ ἡ ἄσωτος πᾶσαν τὴν ζωὴν μου, ἣν κακῶς ἐδαπάνησα. Κλῖνον τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσόν μου καὶ θαυμάστωσον τὰ ἐλέη σου ἐπ' ἐμοί... (338)

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐξαριθμήσασθαι τὰ ἁμαρτήματά μου καὶ εἰπεῖν ὁ ἄθλιος οὐκ ἰσχύω ἐνώπιόν σου· αὐτὸς γὰρ γινώσκεις καὶ οἶδας πάντα... (334)

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐπὶ σοὶ ἤλπισα. Σῶσόν με ἐκ πάντων τῶν διωκόντων με καὶ ῥύσαί με, μήποτε ἀρπάσῃ ὡς λέων τὴν ψυχὴν μου, μὴ ὄντος λυτρουμένου μηδὲ σώζοντος... (6) [Phount., 90]

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐπὶ σοὶ ἤλπισα. Σῶσόν με καὶ ἐξάγαγέ με ἐκ λάκκου καὶ βυθοῦ τῶν πολλῶν ἐγκλημάτων μου. Ἴδου γὰρ ὁ ἐχθρὸς ὠρνούμενος ἐπεμβαίνει μοι ἀναιδῶς... (238)

Κε ὁ Θεὸς μου, ἐφ' ὃν ἐπερρίφην ἐκ μήτρας καὶ ἐφ' ὃν ἔλπισα, ἐφ' ᾧ καὶ θαρρήσας εἰς τὸν ἄγωνά τοῦτον ἀπεδυσάμην, ἡ γλυκυτάτη ἐλπίς, ἡ ἀφευδῆς ἐπαγγελία, ὁ τῶν ἱερῶν ψυχῶν ἀπαθὴς ἔρκως... (308)

Κε ὁ Θεὸς μου, μὴ ἐγκαταλίπῃς με, μηδὲ συγχωρήσῃς μετεωρισθῆναι τοὺς ὀφθαλμούς μου, ἀλλὰ πᾶσαν ἐπιθυμίαν [βλαβεράν] ἀπόστησον/ἀπόστρεψον ἀπ' ἐμοῦ... (79)

Κε ὁ Θεὸς μου, ὁ διὰ τὴν ἐμὴν κατάκρισιν τὴν ἐν τῷ ξύλῳ τὰς ἀχράντους σου χεῖρας τανύσας ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ τὸ χειρόγραφον τῶν ἁμαρτιῶν μου διαρρήξας... (89)

[~Dmitr., 1005f.]

Κε ὁ Θε μου, ὁ ἐν ἐλέει πλούσιος καὶ οἰκτιρμοῖς ἀκατάληπτος, ὁ μόνος κατὰ φύσιν ἀναμάρτητος, ὁ ἁμαρτίας χωρὶς δι' ἡμᾶς γενόμενος ἄνθρωπος, εἰσάκουσόν μου τῇ ὥρᾳ ταύτῃ τῆς κατωδύνου μου ταύτης δεήσεως... (55)

Κε ὁ Θε μου, ὁ κλίνας οὐρανούς καὶ καταβάς ἐπὶ τῆς γῆς διὰ πλήθους ἐλέους σου, ἵνα με ἐλευθερώσης ἐκ τῆς δουλείας τοῦ ἐχθροῦ, ὅπως ἀξίως τῶν σῶν ἐντολῶν πολιτευόμενος κληρονόμος τῆς αἰωνίου ζωῆς γένομαι... (284)

Κε ὁ Θε μου, ὁ κλίνας οὐρανούς κατελθὼν ἐπὶ τῆς γῆς, καθάπερ ἡμῶν θανόν τε καὶ ἀναστάς, αὐτὸς ἔσω μεθ' ἡμῶν διὰ παντός... (68) [Goar, 691]

Κε ὁ Θε μου, ὁ μέγας καὶ φοβερός καὶ ἔνδοξος, ὁ πάσης ὁρωμένης καὶ νοουμένης κτίσεως δημιουργὸς καὶ δεσπότης, ὁ φυλάσσων τὴν διαθήκην καὶ τὸ ἔλεός σου τοῖς ἀγαπῶσί σε... (159) [CPG 4688: PG 63, 923-928]

Κε ὁ Θε [μου], ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, ὁ μόνος χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, ὁ μόνος ἀληθινὸς καὶ δίκαιος, ὁ μόνος οἰκτιρῶν καὶ ἐλεήμων Θε ἡμῶν, ὁ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιϋ Χυ... (48) [Dmitr., 11f.; Barb., no.110]

Κε ὁ Θε μου, ὁ οἰκτιρῶν καὶ συμπαθής, ὁ χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, ὁ φιλόανθρωπος, ὁ μακρόθυμος, ὁ ἀνεξίκακος, δέξαι με τὸν δοῦλόν σου τὸν ἀνάξιον προσερχόμενόν σοι καὶ δεόμενον τῆς παρὰ σοῦ βοηθείας καὶ ἀντιλήψεως... (101)

Κε ὁ Θε μου, ὅσα σοι ἡμαρτον τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς μου – εἴτε ἐν λόγῳ, εἴτε ἐν ἔργῳ, εἴτε ἐν διανοίᾳ, εἴτε ἐν πάσῃ μου αἰσθήσει – συγχώρησόν μοι διὰ τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον... (32) [~Psalt., 331; cf. Amfil., 140]

Κε [ὁ Θε μου], ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θε πολλὰ ἐλέη ἐποίησας μετ' ἐμοῦ ὧν οὐκ ἤμην ἄξιος, ἀ οὐ προσεδόκουν ἰδεῖν. Καὶ τί ἀνταποδώσω τῇ σῇ ἀγαθότητι, Κε... (20) [Phount., 37]

Κε ὁ Θε, μνήσθητι τῷ ἐλέει σου καὶ τοὺς οἰκτιρμούς σου, οὐδ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἔχεις ἐπὶ τοὺς ἁμαρτωλούς, καὶ μὴ ἐν ἀνομίαις παρατηρήσης, Κε, Κε, ἀλλὰ θαυμάστωσον τὸ ἔλεός σου, ἵνα καὶ ἐπ' ἐμοὶ δοξασθῇ ἡ φιλοανθρωπία σου... (138)

Κε ὁ Θε, ὁ ἐν ἐλέει πλούσιος καὶ οἰκτιρμοῖς ἀκατάληπτος, ὁ μόνος κατὰ φύσιν ἀναμάρτητος, ὁ ἁμαρτίας χωρὶς δι' ἡμᾶς γενόμενος ἄνθρωπος, εἰσάκουσόν μου τῇ ὥρᾳ ταύτῃ τῆς κατωδύνου μου ταύτης δεήσεως... (55)

Κε ὁ Θε, ὁ καὶ πατρὸς καὶ μητρὸς περὶ ἡμᾶς κηδεμονικώτερος περὶ ἡμᾶς, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν, ἐγὼ πεπίστευκα, ὅτι δι' ἐμέ τὸν παμβέβηλον καὶ τὰς ἀμυθήτους καὶ αἰσχυράς μου ἁμαρτίας καὶ ἀσελγίας κατεδέξω ἐνανθρωπήσαι καὶ τὰ σωτήρια πάθη ὑποστῆναι... (227)

Κε ὁ Θε, ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, ὁ μόνος χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, ὁ μόνος ἀληθινὸς καὶ δίκαιος, ὁ μόνος οἰκτιρῶν καὶ ἐλεήμων Θε ἡμῶν, ὁ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιϋ Χυ... (48) [Dmitr., 11f.; Barb., no.110]

Κε ὁ Θε ὁ παντοκράτωρ, ὁ μέγας καὶ φοβερός, ὁ ὕψιστος καὶ ἀνεξιχνίαστος τοῖς ἔργοις, ἐπιδε εὐσπλάγχυν σου ὄμματι ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τοῦ δούλου σου τοῦ ἀναξίου

καὶ ἀνάστησόν με ἐν ἀπογνώσει κείμενον... (129)

Κε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ μόνος δυνατὸς καὶ οἰκτίρμων, ἡ ἐλπίς τῶν ἀπελπισμένων καὶ τῶν ἀβοηθήτων βοήθεια, [ὁ ἐκ πάντων τῶν ἐχθραίνοντων με διασώσας], μνήσθητί μου τοῦ ἀχρείου σου δούλου ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ... (162)

Κε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ τὸν παῖδά σου Δαυὶδ ἐκ ποιμένος χρίσας εἰς βασιλέα καὶ πνεῦμα προφητείας αὐτῷ παρασχὼν καὶ σοφίας αὐτὸν εἰς αἶνον σὸν ἀρμόσαι ψαλτήριον... (124)

Κε ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς ποιημάτων, ἐλέησόν με, ὁ ἐν Πρι καὶ ἀγίῳ Πνι δοξαζόμενος, ἐλέησόν με τὸν μόνον ἀμαρτωλὸν... (305)

Κε ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων καὶ πάσης σαρκός, ὁ ἐν ὑψιλοῖς κατοικῶν καὶ τὰ ταπεινὰ ἐμφερῶν, καρδίας τὲ καὶ νεφροῦς ὁ ἐτάζων καὶ τὰ κρυπτὰ τῶν ἀνθρώπων σαφῶς ἐπιστάμενος, τὸ ἀναρχὸν καὶ αἰδὶον φῶς... (352)

Κε, ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος, ὁ μόνος ἀληθινὸς καὶ δίκαιος, ὁ μόνος οἰκτίρμων Θεὸς ἡμῶν, ὁ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν... (48) [PG 89, 1696; Dmtr., 11f.; Barb., no.110]

Κε, ὁ τὰ ὕψη [τῶν] [οὐρανῶν σπιθαμῇ] καὶ τὴν γῆν δρᾶκι μετρήσας, ὁ τὰ ἐξαπτέρυγα χερουβὶμ κτίσας [τὰ μὲν τέσσερα βασιτάζοντά σε] τὴν ἀκατάπαυστον φωνὴν βοᾷ σοι· «ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος»... (34) [Phount., 30]

Κε, οἰκτίρμον καὶ ἐλεῆμον, μακρόθυμε καὶ πολυέλεε, ἐνώτισαι τὴν προσευχὴν μου καὶ πρόσχες τῇ φωνῇ τῆς δεήσεώς μου. Ποίησον μετ' ἐμοῦ σημεῖον εἰς ἀγαθόν... (27) [Goar, 28, 163; Barb., no.49; Tresp., 350]

Κε, οὐκ εἰμὶ ἄξιος ὑπὲρ τινος εὐχασθαι, ἀλλ' ἐπεὶ ἡ ἀγαθότης σου εἶπε διὰ τοῦ ἀγίου σου ἀποστόλου «εὐχεσθε ὑπὲρ ἀλλήλων, ὅπως ἰαθῇτε», ἐλέησόν με τὸν ἀμαρτωλὸν καὶ ἐπάκουσόν μου δεομένου... (282)

Κε, [οὐρανοῦ καὶ γῆς ποιητά], βασιλεῦ ἐπουράνιε, παράκλητε τὸ Πνα τῆς ἀληθείας, παρακλήθητι καὶ συγχώρησόν μοι τῷ ἀναξίῳ δούλῳ σου, εἴ τι ἡμαρτον σήμερον ὡς ἄνθρωπος.... (58) [Assemani III, 484f.; Phount., 49f.]

Κε παντοκράτωρ, καὶ συνάναρχε Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Πρς, καὶ ἅγιον καὶ συναἰδὶον καὶ θεῖον Πνα, Τριάς τρισυπόστατε, ἀμέριστε, ἀσύγχυτε, ὁμοούσιε, ὁμόθρονε καὶ ὁμόδοξε, μία φύσις, μία οὐσία, μία βασιλεία, μία δύναμις, ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμέ... (109)

Κε παντοκράτωρ, Λόγε τοῦ προανάρχου Πρς, ὁ αὐτοτελής Θεὸς Ιυ Χε, ὁ διὰ σπλάγχνα ἀνεικιάστου ἐλέου σου μηδέποτε χωριζόμενος τῶν σῶν οἰκετῶν, ἀλλὰ αἰεὶ ἐν αὐτοῖς ἀναπανόμενος... (24) [~PG 89, 1689; Phount., 64f.]

Κε παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων καὶ πάσης σαρκός, ὁ ἐν ὑψιλοῖς κατοικῶν... (97) [Horol., 18f.]

Κε παντοκράτωρ, ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ τοῦ σπέρματος αὐτῶν... (47) [Ode xii; Horol., 147f.]

Κε Περ καὶ Θεέ μου, ζωῆς μετεωρισμοῦ [sic] ὀφθαλμῶν μὴ δώῃς μοι καὶ ἐπιθυμίαν βλαβεράν ἀπόστησον ἀπ' ἐμοῦ. Κοιλίας ὄρεξις καὶ συνουσιασμός μὴ καταλαβέτω μοι, καὶ ψυχῇ ἀναιδεῖ μὴ παραδῶς με, ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν. (318)

Κε, ῥῦσαί με ἀπὸ τῶν φιλοσάρκων καὶ φιλοπόρων λογισμῶν τῶν παρενοχλούντων μοι, καὶ ἀπὸ τῆς ὑπερηφάνου καὶ ἀκαθάρτου οἰήσεως... (179)

Κε, συγχώρησόν μοι τὰς ἀμαρτίας μου, ὥσπερ ἔπραξα ἐν λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ ἐν ταῖς λοιπαῖς μου αἰσθήσεσι καὶ πάντα τὰ κατὰ διάνοιαν παραπτώματα. Κε, ἐν μετανοίᾳ με παράλαβε. Κε, μὴ εἰσενέγκῃς με εἰς πειρασμόν. Κε, δός μοι ἔννοιαν ἀγαθὴν... (316)

Κε σωτήρ μου, [ἵνα τί με ἐγκατέλιπες;] οἰκτείρησόν με [τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου], ὅτι σὺ εἶ ὁ μόνος φιλόανθρωπος καὶ σῶσόν με τὸν ἀμαρτωλόν, ὅτι σὺ εἶ ὁ μόνος ἀναμάρτητος... (10) [Phount., 27f.; Apdx E3 below]

Κε, τὸ αἶδιον καὶ ἀνέσπερον φῶς, ὁ Θεὸς ἡμῶν παρ' ᾧ οὐκ ἔστι παραλλαγή ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα, ἐν τῷ παρόντι καιρῷ τῆς νυκτὸς ἱκετεύοντες δεόμεθα... (42) [~Dmitr., 14; Barb., no.136]

Κε, τὸν φόβον σου ἐμφύτευσον τῇ ἀναισθήτῳ καρδίᾳ μου. Κε, τῷ φόβῳ σου καθήλωσον τὰς σάρκας μου· ἀπὸ γὰρ τῶν κριμάτων σου ἐφοβήθην. Κε, πῦρ ἐγκάρδιον γενέσθω μοι ὁ ἀγνὸς καὶ θεῖος σου φόβος... (136)

Κε, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν πολλὴν σου φιľανθρωπίαν καὶ ἄφατον ἀνεξικακίαν καὶ ἀνείκαστον μακροθυμίαν καὶ ἀγαθότητα ἐλέησόν με τὸν ἀμαρτωλόν καὶ παριδών μου πάντα τὰ δεινὰ καὶ ἄμετρα πταίσματα εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου... (327)

Κε, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν πολλὴν σου φιľανθρωπίαν καὶ ἀγαθότητα ἐλέησον καὶ συγχώρησον τὰ δεινὰ μου καὶ ἄμετρα πταίσματα... (326) [Apdx E3 below]

Κε, ὑπὲρ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ὕμνῳ, εὐλογῶ, προσκυνῶ, δοξολογῶ καὶ εὐχαριστῶ σου τῇ ἀγαθότητι, ὅτι ἐρρύσω τὴν ψυχὴν μου ἐκ θανάτου... (13) [Phount., 33f.]

Κε, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος Θεὸς πολλὰ ἐλέη ἐποίησας μετ' ἐμοῦ ὧν οὐκ ἤμην ἄξιος, ἀλλ' οὐ προσεδόκων ἰδεῖν. Καὶ τί ἀνταποδώσω τῇ σῇ ἀγαθότητι... (20) [Phount., 37]

Κε, ὡς κέλευεις· Κε, ὡς γίνωσκεις· Κε, ὡς βούλῃ· γενηθήτω τὸ θέλημά σου ἐν ἐμοὶ [τῷ ἀμαρτωλῷ], Κε, τὸ σὸν καὶ μὴ τὸ ἐμόν, πρεσβείαις καὶ ἱεσίαις τῆς πανενδόξου δεσποίνης... (29) [Phount., 45, 94]

Κλῖνον, Κε, τὸ οὖς σου ἐμοὶ καὶ ἐπάκουσόν μου τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου, ὅτι ἐξέλιπον ἐν ματαιότητι αἱ ἡμέραι μου καὶ τὰ ἔτη μου ἐν στεναγμοῖς... (236)

Λάμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Κε, τὸ τῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καὶ τοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιζον ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν τῶν εὐαγγελικῶν κηρυγμάτων κατανόησιν... (46) [~Simonof, 525; Trempr., 84f.]

Λογίσθητι, ψυχὴ μου ἀθλία, πάντα σου τὰ πεπραγμένα κακά· τὴν ἀσωτίαν, τὴν πορνείαν, τὴν ὑπερηφάνιαν, τὴν ψευδολογίαν, τὴν ὀρκωμοσίαν, τὴν καταλαλίαν... (263)

Μεγαλύνων μεγαλύνω σε, Κε, ὅτι ἐπεῖδες τὴν ταπεινώσιν μου καὶ οὐ συνέκλεισάς με εἰς χεῖρας ἐχθρῶν... (39) [CPG 4071: Horol., 32; PG 116, 505]

Μνήσθητι, Κε, δι' ὧν ὁ τάλας ἐγὼ προσῆλθον εἰς γένεσιν, συγχώρησον αὐτοὺς πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον. Μνήσθητι, Κε, καὶ πάντων τῶν προαπελθόντων πατέρων τε καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν... (325)

Μνήσθητι, Κε, ὅτι τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον ἐπικέκληται ἐπ' ἐμοὶ καὶ ἐξαγόρασάς με τῷ τιμίῳ σου αἵματι, ὅτι ἐσφράγισάς με τῷ ἄρραβῶνι τοῦ ἁγίου σου Πνε... (60) [PG 89, 1660f.]

Μνήσθητι, Κε, πάντων τῶν μεμνημένων ἡμῶν καὶ δεομένων δι' ἡμῶν τῆς σῆς ἀγαθότητος· τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς, τῶν μισούντων, τῶν λοιδορούντων... (255) [Apx E3 below]

Μνήσθητι, Κε, τοῦ κόσμου σου, ἐλέησον πάντας καὶ ἀντιλαβοῦ πάντων. Τοῖς ἐν θαλάσῃ πλέουσι σύμπλευσον, τοῖς ἐν ὁδοιπορίᾳ... (150) [Apx E3 below]

Μνήσθητι, Κε, τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν, γονέων, συγγενῶν, οἰκείων, φίλων, γνησίων, πάσης ψυχῆς τῆς ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως καὶ αἰωνίου ζωῆς ἀπελθούσης... (151) [Apx E3 below]

Μνήσθητι, Κε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως καὶ ζωῆς αἰωνίου κεκοιμημένων... (91) [Horol., 21f.]

Μόνε ἀναμάρτητε, μόνε πολυεύσπλαγχνε, ὁ πηγάζων ἔλεος καὶ χρηστότητα, ὁ σωθῆναι ἅπαντας ἀνθρώπους βουλόμενος καὶ μὴ θέλων θάνατον τῶν πταισάντων σοι, ὁ προσκαλεσάμενος πάντας εἰς μετάνοιαν... (343)

Ναί, Κε, Κε, εὐδοκήσας διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου τεχθῆναι ἐκ τῆς παναχράντου σου Μρς καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, πρόσδεξαι αὐτὴν μεσίτην... (320)

Ὁ ἄγγελος ὁ ἐφεστὼς τῆς ἀθλίας καὶ ταλαιπώρου μου ψυχῆς, μὴ ἐγκαταλίπῃς με τὸν ἁμαρτωλόν, μὴ ἀποστῇς ἀπ' ἐμοῦ... (186) [~CPG 2416.2]

Ὁ ἀποστέλλων τὸ φῶς καὶ πορεύεται, ὁ ἀνατέλλων τὸν ἥλιον ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, ὁ ποιῶν ὄρθρον καὶ φωτίζων τὴν οἰκουμένην πᾶσαν... (190) [Horol., 85]

Ὁ βασιλεύων εἰς τοὺς αἰῶνας, ἐλέησόν με, ὁ βασιλεύων εἰς τοὺς αἰῶνας, μὴ παρίδῃς με. Μὴ παραδῷς με τῇ ἀπωλείᾳ, ὁ τεχθεὶς ἐκ τῆς παρθένου καὶ βασιλεύων εἰς... (262)

Ὁ δι' ἄφατον οἰκονομίαν καὶ πολλὴν ἀγαθότητα καὶ ὑπερβάλλουσιν συγκατάβασιν τὸ σικῆνος τοῦτο φορέσαι καταδεξάμενος καὶ θανάτου πεῖραν λαβεῖν μὴ ἀπώσάμενος... (272)

Ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων Θε, ὁ τὰς ἱεσίας τῶν φοβουμένων σε προσδεχόμενος καὶ τὰς αὐτῶν αἰτήσεις πρὸς τὸ συμφέρον αὐτοῖς ἐκπληρῶν... (100) [Trempt., 509f.]

Ὁ ἐν ἔκτῃ ὥρᾳ τὸ χειρόγραφον τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν τῷ τιμίῳ σου σταυρῷ διαρρήξας, τύπον τοῦτο καὶ ὄπλον κατὰ τῶν ὀρωμένων καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ τῷ ληστῇ ἐπεισόδιον πρὸς τὴν τοῦ παραδείσου διαγωγὴν ἀναδείξας, παράσχου ἡμῶν... (229)

Ὁ ἐν ἔκτῃ ὥρᾳ τῷ σταυρῷ προσηλωθεὶς, Ιϋ Χε ὁ Θε [ἡμῶν] καὶ τὴν μὲν ἁμαρτίαν νεκρώσας ἐν τῷ ξύλῳ, τὸν δὲ νεκρωθέντα ζώσας [τῷ θανάτῳ σου] τὸ πλάσμα τῶν χειρῶν σου τὸν ἄνθρωπον... (269) [~Mateos, 52]

Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάσῃ ὥρᾳ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς προσκυνούμενος καὶ δοξαζόμενος Θε, ὁ χρηστός, ὁ μακρόθυμος, ὁ τοὺς δικαίους ἀγαπῶν... (14) [Horol., 17, 153f.; Phount., 71]

‘Ο ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἀγίοις σου μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις καταπέμψας τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα, τοῦτο, Ιϋ, μὴ ἀντανέλης ἀφ’ ἡμῶν/ἀπ’ ἐμοῦ, Υἱὲ Θεοῦ καὶ Λόγε, ἀλλὰ ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις ἡμῶν/μου πνεῦμα εὐθὲς καὶ ζωοποιοῦν... (77) [cf. Mateos, 51; Black, 78]

‘Ο Θε, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ [καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς με], ὅτι οὐδὲν ἀγαθὸν ἐποίησα ἐνώπιόν σου, ἀλλὰ δέομαί σου, φιλόανθρωπε· κατεύθυνον τὰ διαβήματά μου καὶ τὰς τρίβους εἰς ὁδὸν εἰρήνης... (25) [Apdx G2 below]

‘Ο Θε, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, ὅτι οὐδεὶς ὡς ἐγὼ σοι ἡμαρτεν ἐπὶ τῆς γῆς, Κε. Καὶ τίς οὕτως ὥσπερ ἐγώ; Ἐλέησόν με, ὑπεράγαθε Κε, τὸν ταπεινὸν καὶ ἁμαρτωλὸν... (278) [cf. Fedwick IV.3, 1528]

‘Ο Θε, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, ὅτι οὐδέποτε ἐποίησα ἀγαθὸν ἐνώπιόν σου, ἀλλὰ ῥῦσαί με ἀπὸ τοῦ πονηροῦ καὶ καταξιώσόν με ἀνοίξαι τὸ ἀνάξιον στόμα μου... (276) [CPG 2416.1: PG 34, 445f.; Simonof, 207]

‘Ο Θε καὶ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιϋ Χϋ, [ὁ ἐπισυναγαγὼν ἡμᾶς ἐπὶ τὴν ὥραν ταύτην τῆς προσευχῆς,] δὸς ἡμῖν χάριν ἐν ἀνοίξει τοῦ στόματος ἡμῶν... (51) [~Goar, 41; Barb., no.76; Trempe, 83]

‘Ο Θε καὶ Πηρ τοῦ Κυ ἡμῶν Ιϋ Χϋ, τῆς ἐνυποστάτου σοφίας καὶ δυνάμεως, τοῦ θύσαντος ἑαυτὸν... (345)

‘Ο Θε μου ὁ ὕψιστος, αἰώνων καὶ χρόνων ὁ ποιητής, οὗ ἐστὶν ἡ ἡμέρα καὶ οὗ ἐστὶν ἡ νύξ, ὁ τῶν ἐπικαλουμένων σου βοηθός, ὁ ἀντιλήπτωρ τῶν πεποιομένων εἰς σέ, βοήθειαν ἐξαπόστειλόν μοι τῷ δούλῳ σου καὶ ἀντίληψιν ἐξ ὕψους ἁγίου σου... (115)

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος, εἰς ὃν ἐπερίφθην/ἐπερρίφην ἐκ κοιλίας μητρὸς μου, ὃν ἠγάπησεν ἡ ψυχὴ μου ἐξ ὅλης καρδίας μου, ᾧ ἀνεθέμην τὴν σάρκα καὶ τὴν ψυχὴν ἀπὸ νεότητός μου μέχρι τοῦ νῦν... (38) [PG 46, 984D; Phount., 87]

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος καὶ βασιλεὺς πάσης κτίσεως, ὁ καταξίωσας με ἐν ταύτῃ ὥρᾳ ἐλθεῖν, συγχώρησόν μοι τὰς ἁμαρτίας μου, ἅς ἔπραξα [/ἡμαρτον] δι’ ὅλης τῆς ἡμέρας [εἴτε] ἐν ἔργῳ ἢ [/εἴτε ἐν] λόγῳ ἢ κατὰ διάνοιαν, πάντα μου συγχώρησον ὡς ἀγαθός... (142)

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος καὶ βασιλεὺς πάσης κτίσεως ὁρατῆς τε καὶ νοουμένης, ὁ καταξιώσας τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν τὸν Κν ἡμῶν Ιν Χν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐνανθρωπήσαι καὶ ἐν μέσῃ ἡμέρας θάνατον ὑπομεῖναι, πρόσδεξαι ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν τὴν δέησιν... (180)

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος, ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων μόνῳ τὸ βούλεσθαι, ὁ τὴν συντριβεῖσαν φύσιν ἡμῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας τῷ θεῷ κρᾶται σου ἰασάμενος, ἴασαι καὶ ἐσποτα Κε, τὸν ὑπὸ τοῦ δεινοῦ πολεμήτορος δεινῶς πληγωθέντα... (104)

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος, ὁ ἐπὶ τῶν χειρουβὶμ καθεζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν σεραφὶμ δοξαζόμενος, ἐπίβλεψον ἐπ’ ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ταπεινῷ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου... (169) [~Dmitr., 9; Barb., no.102]

‘Ο Θε ὁ αἰώνιος, τὸ ἀναρχον καὶ αἰδίδιον φῶς, ὁ πάσης κτίσεως δημιουργός, ἡ τοῦ ἐλέους πηγὴ, τὸ τῆς ἀγαθότητος πέλαγος, ἡ τῆς φιλοανθρωπίας... (132) [Horol., 84f.]

Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος καὶ αἰνετός, ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ἰσχυρός, ὁ Θεὸς ὁ προαιώνιος, εἰσάκουσον ἁμαρτωλοῦ ἄνδρος τῇ ὥρᾳ ταύτῃ, ἐπάκουσόν μου ἐν ἰσχύϊ... (7) [CPG 4068: Assemani III, 482f.; Phount., 20f.; PG 93, 1692C-1693B]

Ὁ Θεὸς ὁ δίκαιος καὶ μόνος πολυέλεος, ὁ ἔχων ἀγαθότητος πέλαγος καὶ φιланθρωπίας, πρόσδεξαί μου τὴν ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ ἐξομολόγησιν... (177)

Ὁ Θεὸς ὁ ἐπὶ τῶν χειρουβὶμ καθεζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν σεραφὶμ δοξαζόμενος, ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους σου... (169) [Dmitr., 9; Barb., no.102]

Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰς νοερὰς καὶ λογικὰς ὑποστησάμενος δυνάμεις τῷ σῷ θελήματι, σοῦ δεόμεθα καὶ σὲ ἱκετεύομεν· πρόσδεξαι ἡμῶν μετὰ τῶν κτισμάτων σου πάντων... (49) [Goar, 42; Barb., no.79; Tresp., 86f.]

Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς μου, ὁ πάντων δεσπότης καὶ κύριος, ὁ μόνος ἀθάνατος καὶ πηγὴ τῆς ζωῆς, ὁ τῶν ἁσωμάτων καὶ ἁγίων ἀγγέλων ποιητής, καὶ δημιουργὸς τῶν αἰώνων καὶ πάσης ὁρωμένης καὶ ἀοράτου κτίσεως... (189)

Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς μου, ὁ τὰς νοερὰς καὶ λογικὰς ὑποστησάμενος δυνάμεις τῷ σῷ θελήματι, σοῦ δεόμαι καὶ σὲ ἱκετεύω, ἅγιε ἁγίων καὶ Κε κυρίων, πρόσδεξαι μου μετὰ τῶν κτισμάτων σου πάντων... (49)

Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς μου, ὁ τὰς νοερὰς καὶ λογικὰς ὑποστησάμενος δυνάμεις, σοῦ δέομαι καὶ σὲ ἱκετεύω, ἅγιε ἁγίων, δέξαι μου ταύτην τὴν ἐκ ῥυπαρῶν χειλέων προσφερομένην σοι ἐξομολόγησιν... (235)

Ὁ Θεός, ὁ κατὰ πᾶσαν ὥραν θελήσας τὸν ἄνθρωπον ἀδιαλείπτως προσεύχεσθαι καὶ μὴ ἐκκικεῖν πρὸς τὸ μὴ εὗρεῖν τὸν ὑπεναντίον ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς... (4) [Dmitr., 39; Barb., no.100]

Ὁ Θεός, ὁ καταξιώσας ἡμᾶς ἐν τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ ὥρᾳ ἐλθεῖν, ἐν ᾗ τὸ Πνα τὸ ἅγιον ἐξέχεας ἐπὶ τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους... (192) [Dmitr., 36f.; Barb., no.87]

Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ αἰνετός καὶ φιλεύσπλαγχνος, ὁ πλούσιος ἐν ἐλέει καὶ δυνατὸς τοῖς ἔργοις, ἀντιλαβοῦ τῆς ἀσθενείας μου καὶ σύντριψον τὸν σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας μου... (230)

Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ αἰώνιος, ὁ ἅγιος καὶ φιλάνθρωπος, ὁ καταξιώσας ἡμᾶς καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ στῆναι ἐνώπιον τῆς ἀπροσίτου σου δόξης εἰς ὕμνον καὶ αἶνον... (175) [~Goar, 36, 601f.; Barb., no.59; Tresp., 502]

Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ εὐσπλαγχνος, ὁ πάντας ἀνθρώπους θέλων σωθῆναι [καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας] ἐλθεῖν, πρόσδεξαί μου τὴν ἐκ ῥυπαρῶν χειλέων προσφερομένην σοι ἐξομολόγησιν... (231)

Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ/ὁ ὕψιστος, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασία, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας... (174) [Goar 29f., 602f.; Barb., no.63; Dmitr. 445; Tresp., 498f.]

Ὁ Θεὸς ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ δυνατὸς ἐν ἔργοις, ὁ ἐπὶ τῶν χειρουβὶμ καθήμενος καὶ ὑπὸ μυριάδων ἀγγέλων ἀνυμνούμενος, ὁ καὶ τὰ πάντα ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγών, ὁ θέλων πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι... (309)

Ὁ Θεὸς οἰκτιρῶν, ὁ παρακαλῶν ἡμᾶς κατὰ πᾶσαν ὥραν διὰ τῆς παρακλήσεως τοῦ ἁγίου σου Πνα, εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι ἔστησας εἰς προσκύνησιν καὶ εὐχὴν ἐν τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ ὥρα... (64)

Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ ποιητὴς τοῦ παντός, ἡ ἀφθονος πηγὴ τοῦ ἐλέους, ὁ τὰ πάντα ἐξ οὐκ ὄντων παραγαγὼν... (117) [Apx E3 below]

Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πηρ τοῦ Χυ σου, τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, δός μοι σῶμα ἄσπιλον, καρδίαν καθαρὰν, νοῦν γρήγορον, γνῶσιν ἀπλανῆ, Πνς ἁγίου ἐπιφοίτησιν... (11) [PG 1, 1048; Phount., 24; Amfil., 135]

Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ Πηρ τῶν οἰκτιρῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, δός μοι σῶμα ἄσπιλον, καρδίαν καθαρὰν, νοῦν γρήγορον, Πνς ἁγίου ἐπιφοίτησιν... (11)

Ὁ Θεός, ὁ τῇ σῇ εἰκόνι τιμήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ αὐτεξουσίῳ κοσμήσας θελήματι, λύτρωσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως περιεχούσης ἡμᾶς, ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ διατηρῶν ἡμᾶς πάντας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν... (165)

Ὁ Θεὸς ὁ ὑψιστος, ὁ ὑπὸ τῶν νοερῶν καὶ ἁγίων δυνάμεων ἐν οὐρανοῖς τὴν ἄϋπνον καὶ ἀκατάπαυστον δοξολογίαν δεχόμενος, αἶς οὐχ ὑπάρχει φῶς ἡλικιόν... (45) [~Dmitr., 14; Barb., no.137]

Ὁ Θεὸς τῶν ἁγίων σου θεραπόντων, ἐλέησον τὴν ἐκκλησίαν σου, ἐλέησον τὸν λαόν σου, ἐλέησον τὸν κόσμον σου, ἐλέησον καὶ ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλόν... (324)

Ὁ Θεὸς τῶν αἰώνων, ὁ παρακαλῶν ἡμᾶς κατὰ πᾶσαν ὥραν διὰ τῆς παρακλήσεως τοῦ ἁγίου σου Πνα, εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι ἔστησας εἰς προσκύνησιν καὶ εὐχὴν ἐν τῇ ἁγίᾳ σου ταύτῃ ὥρα... (64)

Ὁ κατανύσσων τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων καὶ διδούς αὐτοῖς πνεῦμα κατανύξεως, κατάνυξον τὴν καρδίαν μου καὶ ἐρρίζωσόν μοι τὸν φόβον σου, ὥστε ἀπ' αὐτοῦ... (220)

Ὁ οὐρανόθεν ἡμῖν ὑετοὺς διδούς καὶ καρποὺς καρποφόρους, ὁ ἐμπιπλὼν τροφῆς εὐφροσύνης τὰς καρδίας ἡμῶν, ὁ ἐμμάρτυρον ἡμῖν παριστῶν σου τὴν ἀγαθότητα... (215)

Ὁ Πηρ τῶν οἰκτιρῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, ἡ τοῦ ἐλέους πηγὴ, τῆς ἀγαθότητος πέλαγος, ἡ τῆς φιλανθρωπίας ἀνεξιχνίαστος ἄβυσσος, ὁ τῷ ζωοποιῷ τοῦ Χυ σου θανάτῳ ἐκ φθορᾶς εἰς ἀφθαρσίαν μεταποιήσας... (233)

Ὁ τὴν ἄϋπνον καὶ ἀκατάπαυστον δοξολογίαν ὑπὸ τῶν ἐν οὐρανοῖς ἁσωμάτων καὶ νοερῶν δυνάμεων δεχόμενος Θεός, αἶς οὐχ ὑπάρχει φῶς ὑλικόν... (45) [Dmitr., 14; Barb., no.137]

Ὁ τὴν ψυχὴν ἐπὶ ξύλου κρεμάμενος ἐν τῇ ἐννάτῃ ὥρᾳ παραδούς τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ, καὶ τῷ συσταυρωθέντι σοι ληστῇ ὁδοποιήσας τὴν εἰς τὸν παράδεισον εἴσοδον... (67) [Mateos, 53f.]

Ὁ τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς Κς καὶ δεσπότης, τὸ φῶς τὸ ἀνέσπερον, ἡ ἀειλαμπὴς ἡμέρα, ἡ ἀκόρεστος εὐφροσύνη... (80)

Ὁ τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἁγίοις σου μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις ἀποστείλας τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα, τοῦτο, Ιϋ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγε, μὴ ἀντανέλῃς ἀφ' ἡμῶν, ἀλλὰ ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις ἡμῶν πνεῦμα εὐθὲς... (77) [cf. Mateos, 51; Black, 78]

Ὁ τὸν ἐπονείδιστον ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἀχαρίστων καταδεξάμενος θάνατον, ὁ αὐτοτελὴς λόγος τοῦ Θυ Ιυ Χε, ὁ τῷ τιμίῳ σου αἵματι πᾶσαν τὴν κτίσιν καθαγιάσας... (155)

Ὁ ὢν Δέσποτα Θεὲ καὶ Κε τοῦ ἐλέους, ἐπίβλεψον ἐπὶ τὴν ἀσθενοῦσάν μου ψυχὴν καὶ ἴδε οἷος ἀγών μοι πάρεστι σήμερον, ἔνδοθεν γὰρ οἱ ἐχθροὶ ἐπισείοντες ἑαυτῶν... (244)

Οἱ κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἡμέρας τῇ θεωρίᾳ τῆς ἐν τῇ κτίσει μεγαλουργίας σου [ὑπερ]εντρυφήσαντες, Κε, καὶ δι' αὐτῆς σὲ τὸν γενεσιουργὸν τῶν ἀπάντων... (2) [Dmitr., 13f.; Barb., no.135]

Οἶδα μὲν, Δέσποτα Κε, ὅτι οὐ φθαρτοῖς ἀργυρίῳ ἢ χρυσίῳ ἐλυτρώθην ἐκ τῆς ματαίας μου ἀναστροφῆς πατροπαράδοτου, ἀλλὰ τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ ἀμώμου καὶ ἀσπίλου Χυ... (205)

Ὅταν τὴν ὑπόστασιν ἡμῶν λογισώμεθα, Θεε/Κε, καὶ ἐνθυμηθῶμεν τὰ παραπτώματα ἡμῶν καὶ ἐν ἐπιγνώσει τῶν πλημμελημάτων καὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν γενώμεθα... (19) [Dmitr., 38f.; Barb., no.99]

Οὐδεὶς προστρέχων ἐπὶ σοὶ κατησχημένος ἀπὸ σου ἐκπορεύεται, ἀγνή παρθένε Θεε... (146)

Πάλιν σου, Κε, τοῦ φιλανθρώπου μνήμη παιδείας, πάλιν δούλων ἀχρείων συγχωρήσεως δεήσεις γινώσκοντες, ὅσον ὑπερβάλλει σου τὸ μέγεθος, τοσοῦτον ὑπερβαλλεῖν... (221)

Πάλιν τολμῶ ἐν στόματι ἀκαθάρτῳ ἱκετεύειν σε τὸν ἅγιον καὶ ἄχραντον καὶ καθαρόν, καὶ ἐκ καρδίας πονηρᾶς καὶ μοιχευούσης καθ' ἐκάστην στεναγμὸν ἀναπέμπω πρὸς σὲ τὸν ἅγιον καὶ καθαρόν... (121) [Assemani III, 91f.; Apdx E3 below]

Πάλιν ὑπεσκελίσθην ὁ τάλας τὸν νοῦν, τῇ πονηρᾷ συνηθείᾳ τῆς ἁμαρτίας δουλεύων. Πάλιν ὁ τοῦ σκότους ἄρχων καὶ τῆς ἐμπαθοῦς ἡδονῆς ὁ γεννήτωρ... (22) [Goar, 703; Phount., 59-61; Alexop., 153f.]

Παμμακάριστε Μερ τοῦ Θυ, σοὶ ἀνάκειται μετὰ Θν ἡ τῆς ζωῆς μου κυβέρνησις, σὺ περίεπε καὶ φρούρει με νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἔσω τῶν ἀγκυλῶν καὶ τῆς χάριτός σου... (76)

Παναγία δέσποινα Θεε, ἀποδίωξον τοὺς πονηροὺς καὶ ἀκαθάρτους λογισμοὺς ἀπὸ τῆς ἀθλίας [καὶ] ταλαιπώρου μου ψυχῆς καὶ καρδίας... (171) [Prscht., 29]

Παναγία δέσποινα Θεε, εὐχαριστῶ σοι, ὅτι ἠλέησάς με τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἐρρύσω τοῦ θανάτου τῆς ἀπωλείας με διὰ τῆς σῆς ἀγαθότητος καὶ μεσιτείας καὶ ἔδωκάς μοι τὴν παροῦσαν εἰς μετάνοιαν τῶν πολλῶν μου κακῶν... (116)

Παναγία δέσποινα Θεε, ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περᾶτων τῆς γῆς, ἀποδίωξον ἀπ' ἐμοῦ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀναξίας δούλης σου [/τοῦ ταπεινοῦ καὶ παναθλίου σου δούλου] τὴν ἀκηδίαν... (336) [~Simonof, 506]

Παναγία δέσποινα Θεε, κυρία τοῦ κόσμου, τὸ καύχημά μου, ἡ ἐλπίς μου, ἡ προστασία καὶ σκέπη καὶ καταφυγὴ καὶ παραμυθία μου, [τὸ ἀγαλλίαμά μου], κυριευθέντα με ἀπὸ πολλῶν πταισμάτων, ἐλέησον καὶ δεῖξον τὰ σπλάγχνα σου εἰς ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλὸν... (120) [Simonof, 507]

Παναγία δέσποινα, πανύμνητε Θεε, ἡ γεννήσασα τὸν Κν καὶ Θν, τὸν Χν καὶ Σρα μου, πρὸς σὲ κατέφυγον καὶ εἰς σὲ τὰς ἐλπίδας τῆς ἐμῆς σωτηρίας ἀνέθηκα, καὶ διὰ τοῦτο πεποithῶς θαρρῶν δέομαι· σὺ γενοῦ μοι βοηθὸς καὶ ὁδηγὸς καὶ συλλήπτωρ... (144)

Παναγία Τριάς, τὸ ὁμοούσιον κράτος, ἡ ἀδιαίρετος βασιλεία, ἡ πάντων τῶν ἀγαθῶν αἰτία, εὐδόκησον δὴ καὶ ἐπ' ἐμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ... (296) [Horol., 108, 131]

Πανάγιε Κε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν τῷ παρακλήτῳ καὶ ἀγίῳ σου Πνι τοῖς ἀγίοις σου ἐκπέμψας ἀποστόλοις καὶ εἰς τοὺς ἀναξίους σου δούλους... (259) cf. (228) & (192)

Πανάχραντε δέσποινά μου Θεε, τοῦ κόσμου ἡ κυρία, τὸ καύχημά μου, ἡ ἐλπίς μου, ἡ προστασία μου, ἡ σκέπη μου, ἡ καταφυγή μου, ἡ παραμυθία μου, τὸ ἀγαλλίαμά μου, κυριευθέντα με ὑπὸ πολλῶν πταισμάτων, ἐλέησον καὶ δεῖξον τὰ σπλάγχνα σου εἰς ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλόν... (120) [~Simonof, 507]

Παντοκράτορ δέσποτα, ὁ τὸ μέτρον τῆς ἡμέρας συμπληρώσας καὶ τὸ σκότος θέμενος ἐπὶ τῇ συστάσει τῆς νυκτὸς ἐν ᾧ... (249) [Trempt., 507]

Παντοκράτορ Λόγε τοῦ Πρς, Ιυ Χε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν προσευχὰς χαρισάμενος, ὁ καὶ δύο καὶ τρισὶν συμφωνοῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου τὰς αἰτήσεις παρέχειν ἐπαγγειλάμενος... (130)

Παντοκράτορ Λόγε τοῦ Πρς, ὁ αὐτοτελὴς Θεὸς Ιυ Χε, ὁ διὰ τὰ ταχέα σου σπλάγχνα μηδέποτε χωριζόμενος τῶν σῶν οἰκετῶν, ἀλλ' αἰ ἐν αὐτοῖς ἀναπαυόμενος... (24) [PG 89, 1689; Phount., 64f.; Apdx G below]

Παρθένε δέσποινα Θεε, ἡ τὸν Θν τὸν λόγον κατὰ σάρκα γεννήσασα, οἶδα μὲν, οἶδα, ὡς οὐκ ἔστιν εὐπρεπὲς οὐδὲ εὐλογον ἐμὲ τὸν οὕτω ῥυπαρόν, τὸν οὕτω πανάσωτον... (71) [~Assemani III, 548-550; Simonof, 451ff.; PG 87, 3713C]

Πᾶσαι αἱ οὐρανῖαι δυνάμεις τῶν ἀγίων ἀγγέλων, οἱ φιλόανθρωποι λειτουργοὶ τοῦ φιλανθρώπου Θυ ἡμῶν, ἐλέησατέ με... (321)

Περ ἅγιε, ὁ τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης τὸν κύριον ἡμῶν Ιν Χν εὐδοκήσας ἀνατεῖλαι ἡμῖν κατὰ τὴν νύκτα τοῦ νόμου καὶ τὴν ταύτης συμπλήρωσιν, ὁ τῷ προφῆτῃ Δαυίδ... (292) [Dmitr., 1004f.]

Περ ἄναρχε καὶ Υἱὲ συνάναρχε, Πνα τὸ εὐθὲς καὶ συναῖδιον, ἡ συμφυῆς ἀγία Τριάς καὶ ὁμότιμος, εὐλογῶ καὶ ὑμνῶ σε πάντων ἕνεκα τῶν εἰς ἐμὲ εἰργασμένων... (226)

Περ, ἡμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου. Δέξαι με ὡς ἓνα τῶν μισθίων σου καὶ εἰσάγαγε εἰς τὴν μάνδραν σου τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον, ἵνα μὴ ἔξω με εὐρὼν ὁ ἐχθρὸς ὁ λυμεὼν φάγη με... (17) [cf. Amfil., 136]

Ποιητὰ καὶ πλάστα μου Κε Ιυ Χε, Κε μου καὶ δέσποτα, πάντα, ὅσα σοι ἡμαρτον γινώσκεις· τὰ ἐν ἔργῳ, τὰ ἐν λόγῳ, τὰ ἐν διανοίᾳ καὶ ταῖς λοιπαῖς μου αἰσθήσεσι... (335)

Ποῖος νοῦς ἐννοήσει, ποία φρίζεται γλῶσσα, Χε ὁ Θεὸς, ὅσον φοβερόν ἐκεῖνο τὸ τελευταῖόν σου δικαστήριον, ὅτε τὸν ἥλιον ἡ σὴ λαμπρότης... (222) [Trempt., 75f.]

Ποίῳ στόματι τὰ ἐμὰ ἐξαγγείλω κακὰ, παντεπόπτα Θεέ, τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα τυγχάνοντα, πρὸς ᾧ καὶ ἀκοὴ εὐσεβοῦς ναρκήσει πρὸς ἐνωτισμὸν... (204)

Πολλῶν καὶ μεγάλων ἀπολαύσας [τῶν] δωρημάτων/δωρεῶν τοῦ πλαστοουργήσαντός με Θεοῦ, ἀμνήμων τε/δὲ πάντων φανείς ὁ ἄθλιος καὶ ἀχάριστος [ἐγώ], εἰκότως παρα-
συνεβλήθηεν τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνοήτοις... (57) [~Assemani III, 548-550; Simonof, 451ff.]

Πολυεύσπλαγχνε καὶ βοηθέ μου Χε, ἐλέησόν με καὶ ἀντιλαβοῦ τῆς ταπεινῆς καὶ ῥευ-
πωμένης μου ψυχῆς, καὶ μὴ καταποντισάτω με καταιγὶς ὕδατος... (208)

Πολυεύσπλαγχνε [πολυέλεε] Κε, ἀκήρατε, ἀμόλυντε, [μόνε] ἀναμάρτητε, κάθαρόν με
[τὴν δούλην σου] ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος καὶ ἄσπιλον ἀνάδει-
ξον... (70) [~Goar, 529, 703]

Προαιώνιε Κε καὶ ὑπεράρχιε, τὸ ἀκρότατον φῶς καὶ ἀπρόσιτον, ἡ ἀνέκφραστος λαμ-
πρότης καὶ ἀκατάληπτος, ὁ τὰ νοερά φῶτα παραγαγὼν ἀγαθότητι τοὺς οὐρανίους νό-
ας τοὺς τῆς δόξης σου λειτουργούς, ὁ καὶ τὸν αἰσθητὸν ὑποστήσας φῶς... (112)

Πρὸς σέ, φιλάνθρωπε Δέσποτα, ἐξ ὕπνου ἀνιστάμενοι καὶ εἰς ἔργα κινούμενοι κατα-
φεύγομεν τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου, διὸ δεόμεθά σου· πάρεσο ἡμῖν ἐν πάντι καιρῷ καὶ πρά-
γματι καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης κοσμικῆς κακίας... (188)

Προσκυνῶ, Δέσποτα Κε Ιυ Χε, τὰ τίμιά σου καὶ ἅγια πάθη τὰ νεκρώσαντα τὸν θάνα-
τον καὶ ζωοποιήσαντα τὸν κόσμον· λέγω δὴ τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν, τοὺς
ἡλούς, τὴν λόγχην... (246)

Πτωχὸς καὶ πέννης αἰνέσουσί σε, Κε· δόξα τῷ Πρι, δόξα τῷ Υἱῷ, δόξα τῷ ἁγίῳ Πνι τῷ
λαλήσαντι διὰ τῶν προφητῶν. Ἡ ἐλπίς μου ὁ Θεός, καταφυγὴ μου ὁ Χς... (30) [Pitra,
cciii-cciv; Phount., 42f.; ~PG 114, 1416]

Πῶς ἀντινίσαι/ω πρὸς σέ, Κε ὁ Θεός μου, ποίοις δὲ λόγοις δικαιωθῶ ἐνώπιόν σου, ποί-
αν δὲ ἀπαρχὴν ἐξομολογήσεως εὐροίμι, ποίαν δὲ πρώτην ἀμαρτίας ἄφεσιν... (135)
[~Simonof 406f.; Apdx E3 below]

Πῶς ἀτενίσαι πρὸς σέ, Κε ὁ Θεός μου, ποίοις δὲ λόγοις δικαιωθῶ ἐνώπιόν σου, ποίαν δὲ
πρώτην ἄφεσιν ἀμαρτίαις αἰτῆσαι τολμήσω, ποίαν δὲ ἀπαρχὴν τῆς ἐξομολογήσεως εὐ-
ροίμι... (135) [~Simonof 406f.; Apdx E3 below]

Σὲ εὐλογοῦμεν, ὕψιστε Θεὲ καὶ Κε τοῦ ἐλέους, τὸν ποιοῦντα αἰεὶ μεθ' ἡμῶν μεγάλα καὶ
ἀνεξιχνίαστα, ἔνδοξά τε καὶ ἐξάϊσια, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς... (72) [Horol., 19f.]

Σὲ καὶ νῦν εὐλογοῦμεν, Χε μου λόγε Θεοῦ, / φῶς ἐκ φωτὸς ἀνάρχου καὶ Πνς ταμία, /
τριτοῦ φωτὸς εἰς μίαν δόξαν ἀθροιζομένου, / ὃς ἔλυσας τὸ σκότος... (35) [PG 37,
511-514; Phount., 83f.; cf. *Κληρονομία* 22 (1990) 29-37]

Σὲ τὸ ἄῤῥιδιον καὶ ἀνέσπερον φῶς, ὁ Θεός ἡμῶν, παρ' ᾧ οὐκ ἔστι παραλλαγή ἢ τροπῆς
ἀποσιόασμα, ἐν τῷ παρόντι καιρῷ τῆς νυκτὸς ἱκετεύοντες δεόμεθα συγγορηγορεῖν τοῖς
σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς... (42) [Dmitr., 14; Barb., no.136]

Σὲ τὸν πάντων ἐπικαλοῦμαι Θεὸν φιλάνθρωπε, τὸν ποιοῦντα μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα,
ἔνδοξά τε καὶ ἐξάϊσια, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς, τὸν διδόντα ὑετὸν ἐπὶ τὴν γῆν... (209)

Σκεπασάτω με ἡ χεὶρ σου, δέσποτα, καὶ ἔλθοι ἐπ' ἐμέ τὸ ἔλεός σου· ὅτι τετάρκῃται ἡ
ψυχὴ μου καὶ κατώδυνός ἐστιν ἐν τῷ ἐκπορεύεσθαι [αὐτὴν] ἐκ τοῦ [ἀθλίου] σώματος

τούτου... (39) [CPG 4071: Assemani III, 485; ~PG 116, 505]

Σοί, Κε, τῷ δεδοκίτι ἡμῖν ἡμέραν εἰς ἐργασίαν καὶ νύκτα εἰς ἀνάπαισιν, τὴν ἐσπερινὴν ἀποδιδόντες εὐχαριστίαν αἰτούμεθα καὶ ἱκετεύομεν... (5) [Dmitr., 1008]

Σοί, Κε, τῷ μόνῳ ἀγαθῷ καὶ ἀμνησικακῷ ἐξομολογοῦμαι τὰς ἁμαρτίας μου· καὶ ἐμοῦ γὰρ σιωπῶντος σύ, [Κε], γινώσκεις τὰ πάντα [/αὐτὰς] καὶ οὐδὲν κρυπτόν [ἐστίν] ἀπὸ προσώπου τῶν ὀφθαλμῶν σου... (106) [~Simonof, 515f.]

Σοί, [Κε,] τῷ μόνῳ ἀγαθῷ καὶ ἀμνησικακῷ ἐξομολογοῦμαι [τὰς ἁμαρτίας μου], [σοὶ προσπίπτω] [ἀπαρρησιάστως] βοῶν ὁ ἀνάξιος· ἡμάρτηκα, Κε, ἡμάρτηκα καὶ οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἀτενίσαι [καὶ ἰδεῖν] [εἰς] τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἀδικιῶν μου... (106) [Simonof, 515f.; CPG 3933: Assemani I, 255.256-258]

Σοί, Κε, τῷ μόνῳ ἀγαθῷ προσπίπτω δεόμενος ἐγώ, ὁ πάσης τιμωρίας ἔνοχος, ὁ πάσης κολάσεως ὑπεύθυνος. Σὲ τὸν μόνον λυτρωτὴν ἱκετεύω· μὴ εἰς τέλος με... (106) [CPG 3933: Assemani I, 257f.]

Σοὶ τῷ μόνῳ ἀμνησικακῷ Θεῷ καὶ Κε μου ἀγαθῷ καὶ οἰκτίρμονι ἐξομολογοῦμαι τὰς ἁμαρτίας μου, ὅτι καὶ ἐμοῦ σιωπῶντος σύ γινώσκεις τὰ πάντα... (106) [~Simonof, 515f.]

Σύ, Δέσποτα, μόνος ἀγαθὸς καὶ οὐκ ἔστιν ὄριον τῆς σῆς ἀγαθότητος. Σὺ μόνος δι' ἀγαθότητα καὶ τὴν σύμπασαν κτίσιν βουλήματι μόνῳ παρήγαγες, τὴν νοητὸν, τὴν αἰσθητὴν... (254) [Trempl., 72f.; ~Simonof, 144f.]

Ταχὺ [προκατάλαβε καὶ] εἰσάκουσόν μου, Κε· ἐξέλιπε [γὰρ] τὸ πνεῦμά μου, ὅτι ἐταπείνωσεν ὁ ἐχθρὸς τὴν ψυχὴν μου... (105) [PG 89, 1517; Apdx G below]

Τὴν τρίωρον τῆς εὐλογημένης ἡμέρας διελθόντες παρακαλοῦμέν σε, ἅγια Τριάς, τὴν ἀγγελικὴν λατρείαν προσδέξασθαι ἡμῶν, βασιλεῦ οὐράνιε... (266)

Τί σοὶ προσάξω ἢ [τί] ἀνταποδώσω, μεγαλόδωρε παμβασιλεῦ, φιλοικτίρμον καὶ φιλόανθρωπε Κε, ὅτι ῥάθυμον ὄντα με καὶ πρὸς ἀρεσκείαν σου μηδὲν πράττοντα ἤγαγες με... (274)

Τίς λαλήσει τὰς δυναστείας σου, Κε· τίς ἀκουστάς ποιήσει πάσας τὰς αἰνέσεις σου; Προσιμιάσομαι γὰρ σοὶ μετὰ τοῦ μεγαλοφωνοτάτου Δαυίδ, ὅτι μεμαστιγμένον με... (248)

Τὸ φῶς μου Κε Ιυ Χε, τὸ ἐμὸν καύχημα, ἡ ἐμὴ ζωὴ, ὁ τῆς ἐμῆς ἀσθενείας ἐπίκουρος, ὁ ἐν ἀπόροις εὐμήχανος, ὁ γαστέρα μὲν δείξας τοῦ κήτους καλὸν τῷ Ἰῶνᾳ θάλαμον... (247)

Τοῖς μισοῦσι καὶ ἀδικοῦσιν ἡμᾶς συγχώρησον, [φιλόανθρωπε] Κε. Τοὺς ἀγαθοποιούντας ἀγαθοποιῆσαι... (183) [Horol., 158]

Τριάς ἀναρχε καὶ συναΐδιε καὶ ὁμοούσιε, [ὁ Πηρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον Πνα,] δι' οὗ τὰ πάντα συνέστηκε... (161) [Dmitr., 36]

Ὑμνῶ σου τὸ μακρόθυμον καὶ ἀνεξίκακον, Κε, ὕμνῶ σου τὴν ἀπόρρητον οἰκονομίαν. Δοξάζω τὸ ἀνυπέρβλητον ἔλεος, ὅφ' οὗ καμπόμενος ἐμέ τὸν κατακειριμένον ἐδικαίωσας... (332)

Ἕπαγε πίσω μου, Σατανᾶ! Κν τὸν Θν μου προσκυνῶ καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύω. Σοῦ δὲ ἐπιστρέφει ὁ πόνος καὶ ὁ λόγος ἐπὶ τὴν κεφαλὴν σου... (312)

Ἕπαγε πίσω μου, Σατανᾶ! Ὁ γὰρ Κς τεῖχος μου ὁχυρόν ἐστι, χεὶρ καὶ σκέπη κραταιά, ἀσφάλεια καὶ φρουρὰ ἐν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, βοήθειά τε καὶ σωτηρία τῶν πιστῶν... (331)

Ἕπερούσιε καὶ πολυέλεε Χε ὁ Θς ἡμῶν, ὁ κατὰ τὴν παροῦσαν ὥραν ἐν τῷ προσκυνητῷ σταυρῷ σου τὰς ἀχράντους σου χεῖρας ἐκτείνας καὶ τὸ τῶν ἡμετέρων... (271) cf. (260) [cf. Black, 82]

Φιλάνθρωπε ἀγαθέ, εἰς τοὺς οἰκτιρμούς σου θαρρῶ [/ὀρκίζω]· μὴ με στήσης ἐξευωνύμων μετὰ τῶν ἐρίφων τῶν παροξυνάντων σε, μηδὲ εἶπης μοι «Ἀμὴν λέγω σοι, οὐκ οἶδά σε»... (133) [~CPG 4074: Assemani I, 53; III, 489]

Φιλάνθρωπε, ἀγαθέ, οἰκτίρμον, πολυεύσπλαγχνε, πολυέλεε, μὴ στήσης με ἐξευωνύμων μετὰ τῶν παροξυνάντων σε, μὴ εἶπης μοι «Ἀμὴν λέγω σοι, οὐκ οἶδά σε»... (133)

Φιλάνθρωπε δέσποτα καὶ δημιουργέ [πάσης] τῆς ὁρατῆς καὶ ἀοράτου κτίσεως, ὁ μὴ θέλων τὸν θάνατον... (94) [Alexop., 154f., 177f.]

Φιλάνθρωπε μῆτερ τοῦ φιλανθρώπου Θυ, τοῦ ἐλεήμονος ἐλεῆμον, ἡ ἀγαθὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ οἰκτίρμονος γαλουχός, παρθένε δέσποινα, κλῖνον τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσόν μου... (279)

Φρίττω καὶ τρέμω καὶ δέδοικα, Κε μου Ιυ Χε, βασιλεῦ ἀθάνατε, τὴν φοβεράν ὥραν τοῦ θανάτου, ὅτι ἀνέτοιμός εἰμι ψυχῇ τε καὶ σώματι· ψυχῇ μὲν ὅτι ἀνεξαγόρευτος ὑπὸ κενοδοξίας τυγχάνω καὶ ἀσυγχώρητος, σώματι δὲ... (69) [cf. Fedwick IV.3, 1528]

Χε ὁ Θς μου, μὴ ἀπορρίψης με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, μηδὲ ἀποστήσης τὸ ἔλεός σου ἀπ' ἐμοῦ... (148)

Χε, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν τὸ φωτίζον καὶ ἁγιάζον πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, σημειωθήτω ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου, ἵνα ἐν αὐτῷ... (294) [Horol., 81; cf. Mateos, 49]

ᾧ μῆτερ τοῦ Λόγου καὶ παρθένε, δέχου δέησιν ἀμαρτωλῆς οἰκτρᾶς καὶ ταλαιπώρου, ἀλλ' ἐμπύρως ποθοῦντος καὶ σέβοντός σε, καὶ σὲ μόνην κεκτημένη χαρᾶς, ἐλπίδα τοῦ βίου καὶ προστάτην... (288)

Ὡς ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ καὶ ἀπροσωπολήπτου σου βήματος παρεστηκώς... (314) [~PG 114, 220ff.; cf. Fedwick IV.3, 1521]

Appendix D6: Hymnographic Texts Found in Psalters

The letters in parentheses correspond to those in Apdx B1:AC or Apdx B2:O. The texts not marked with an asterisk are indexed in E. Follieri, *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, 5 vols (Vatican 1960-66) or I. Vassis, *Initia carminum Byzantinorum* (Berlin 2005).

I. *Canons*

- Ἀιδέτω σοι, Δέσποινα, κινῶν τὴν λύραν τοῦ πνεύματος Δαυὶδ ὁ προπάτωρ σου... (a)
Αἰνεῖσθω ὁ Συμεὼν ἐν ἄσμα, Μάμας ὁ ἑνδοξος Ἀνθιμος θεῖός τε καὶ Βαβυλά, Ζαχα-
ρίας ὁ πάντιμος, ὁ Μιχαὴλ ἀρχάγγελος, Σώζων καὶ μήτηρ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν...* (b)
[Getov,¹ no. 23]
Ἀκατάληπτε Θεέ [μου], ὁ ὑποδείξας διὰ Δαυὶδ [με] μέσον τὴν νυκτὸς ἐξανίστασθαι...
(c)²
Ἄναρχε Λόγε, ἱεραῖς δεήσεσι [τῶν] χειρουβίμ, σεραφίμ, ἐξουσιῶν, θρόνων... (mm)
Ἄχραντε Θεοτόκε, παῦσον τὰς ὀδύνας τῆς καρδίας μου... (x)
Βίον καθηγνισμένον ζωὴν τε ἄϋλον ἐπεδείξω, προφῆτα, ἐν ὕλικῳ τῷ σώματι... (yy)
Δεῦτε συνάχθητε, πάντες οἱ εὐσεβῶς ἐν τῷ βίῳ ζήσαντες... (d)
Ἐκ πονηρᾶς συμβουλίας τοῦ δυσμενοῦς ἡ προμήτωρ θάνατον... (e)
Ἐκ ῥίξης ἐβλάστησας εὐσεβοῦς ἐξάριετον ἄνθος καὶ τοῖς θαύμασιν εὐπρεπεῖς, Νικό-
λαε πάτερ· ὅθεν ὕμνοις σὺν ἁσμάτοις ἐφυμνοῦμέν σε...* (zz) [Getov, no. 160]
Ἐκτεταμέναις παλάμαις ἐπὶ σταυροῦ πατρικῆς ἐπλήρωσας εὐδοκίας... (gg)
Ζωῆς ἡ τεκοῦσα τὸν ἀρχηγόν, νέκρωσον τὰ πάθη τῆς σαρκός μου, Μῆτερ Θεοῦ, καὶ
τῆς αἰωνίου κληρονομίαν ζωῆς με ποιήσον, Δέσποινα...* (kk)³
Ἰησοῦ γλυκύτατε Χριστέ, Ἰησοῦ μακρόθυμε, τὰ τῆς ψυχῆς [μου] θεράπευσον... (f)
Κέκριται τοῦ θανάτου ἡ τυρρανὶς διὰ ξύλου ἀδίκῳ θανάτῳ... (hh)
Κύριε Σωτήρ μου, ὁδοὺς μετανοίας καὶ κατανύξεως πύλας μοι ἄνοιξον, καὶ ὀχετοῦς
μοι δακρύων τῷ ἔλεει σου ἐπόμβρισον, ὅπως ἀπολούσομαι ψυχῆς τὸν ῥύπον ἅπαν-
τα...* (rr)⁴
Μὴ ἀπόση με, Σῶτερ, μὴ με βδελύξης, μὴ με παρίδης... (pp)
Νυκτὸς μεσούσης ἀναστάς [--] δέησιν Θεῷ τῷ κτίστη ψυχῇ καὶ πνεύματι... * (g)⁵

¹ D. Getov, "The Unedited Byzantine Liturgical Canons in the Library of Congress Microfilms of the Greek Manuscripts in St. Catherine's Monastery on Mount Sinai", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* III.6 (2009) 67-118.

² Ed. M. Ajjoub, *Livre d'heures du Sinai* (Paris 2004) 184-209.

³ Ἀρσενίου μητροπολίτου Περγάμου (PLP 1405), mode VIII (πλ. δ'); heirmos Ὑγρὰν διωδεύσας; no 2d ode; no acrostic.

⁴ Mode VI (πλ. β'); heirmos Κύματι θαλάσσης; no 2d ode; no acrostic.

Ὁ τὴν γῆν κατακρίνας τῷ παραβάντι φέρειν καρπὸν τὰς ἀκάνθας... (dd)
 Ὁ τοῦ κόσμου ἄρχων ἀγαθέ, ὃν ἀπεγραψάμεθα τῇ ἐντολῇ τῇ σῇ... (cc)
 Ὁ χερσὶν ἀχράντοις ἐκ χοδὸς θεουργικῶς κατ' ἀρχὰς διαπλάσας με... (bb)
 Οἶμοι, ψυχὴ μου ἀθλία! Τί ταῖς δειναῖς ἐπιμένεις πράξεις καὶ τὴν κρίσιν τὴν φορικτὴν οὐ φοβῇ; Οὐ δέδοικας Χριστῷ; Δεῦρο βόησον θερμῶς· «Κύριε, σῶσόν με!»...* (ss)⁶
 Παντοκράτορ ποιητά, Πατὴρ ἀνάρχου ἀναρχε Λόγε, Πάτερ, Υἱὲ καὶ Πνεῦμα ἅγιον, ἡ μία θεότης, ἄνες, ἄφες τῶν πολλῶν πταισμάτων μου τὸ πέλαγος...* (h)⁷
 Πόθεν ἄρξομαι θρηνεῖν τὰς τοῦ ἀθλίου μου βίου πράξεις... (z)
 Πολλοῖς συνεχόμενος πειρασμοῖς, πρὸς σὲ καταφεύγω σωτηρίαν ἐπιζητῶν... (m)
 Πρὸς τὴν πολλήν σου, Ἀγαθέ, χρηστότητα νῦν καταφεύγω. Χριστέ, ἀποτολμῶ τοίνυν ὁ αἰσχροὺς καὶ βέβηλος, μηδ' ὅλως ἀπορρίψης με...* (i)⁸
 Προσδέχου τὴν ἐκ ψυχῆς παράκλησιν, ἄχραντε Δέσποινα ἡ τὸν Θεὸν τεκοῦσα ἐν σαρκί· ἐπὶ σοὶ γὰρ κατέφυγον... * (oo) [Geton, no. 380]
 Πῶς μου θρηνήσω τὸν βίον τὸν ῥυπαρὸν... (n)
 Ῥήματα ἐγκωμίων καὶ δέησιν προσευχῆς ἐκ πτωχῆς διανοίας καὶ ἀναξίου στόματος τολμήσας προσφέρω σοι, Θεοτόκε...* (tt) [Tomad.,⁹ no. 83]
 Σὲ ἡ ἀκάνθηφόρος Ἑβραίων συναγωγὴ οὐ στοργήν, Εὐεργέτα... (ff)
 Σὺ ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ μου καὶ πλαστοουργός, μὴ στερήσης, δέομαι, τὸν ἀνάξιον ἐμὲ συμπαθείας πάσης τῆς ἐκ σοῦ, ἀλλὰ μόνον με τῷ σῷ ἐλέει οἷκτειρον... * (j)¹⁰
 Συντετριμμένη καρδίᾳ σοὶ τῷ Θεῷ τῷ τὰ πάντα βλέποντι νῦν προσέρχομαι, Χριστέ.
 Συντριβεῖσαν πάθει πολλοῖς τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν ἵασαι... (o) [Tomad., no. 51]
 Τὴν ἐνεστῶσαν ἡμέραν νῦν διελθὼν ἀνυμνῶ σε, Κύριε. Ἀφ' ἐσπέρας ἀγρυπνῶν ἐν ᾧδαῖς δοξάζω σε, Χριστέ, καὶ τὴν σὴν ἀνευφημῶ μεγαλειότητα... * (nn)¹¹
 Τὴν ἡμέραν τὴν φορικτὴν τῆς παναρρήτου σου παρουσίας... (p)
 Τὴν παντοδύναμον Χριστοῦ θεότητα πῶς μὴ θαυμάσομεν... (ii)
 Τῆς μετάνοίας, Ἰησοῦ φιλόφρονος, πύλας μοι ἀνοίξον... (q) [Tomad., no. 59]
 Τῆς πρὸς ἐμέ σου συμπαθείας, Ἀχραντε, τὴν ὑπερβάλλουσάν... (v)

⁵ Mode [VIII (πλ. δ')]; heirmos Ἀρματηλάτην Φαραῶ; no 2d ode; acrostic Νυκτὸς μεσοῦσης, Σῶτερ, ὕμνον σοὶ φέρω.

⁶ Mode VI (πλ. β'); heirmos Ὡς ἐν ἡπείρῳ; no 2d ode; no acrostic.

⁷ Mode VI (πλ. β'); heirmos Βοηθὸς καὶ σκεπαστής; no 2d ode; no acrostic.

⁸ Mode VIII (πλ. δ'); heirmos Ἀρματηλάτην Φαραῶ; no 2d ode; no acrostic.

⁹ E. Tomadakes, "Κανόνες τῆς Παρακλητικῆς", *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 39-40 (1972-3) 253-274.

¹⁰ Mode VI (πλ. β'); heirmos Ὡς ἐν ἡπείρῳ; no 2d ode; no acrostic.

¹¹ Mode VI (πλ. β'); heirmos Ὡς ἐν ἡπείρῳ; no 2d ode; acrostic Τὸν νυκτερινὸν ὕμνον, ὦ Σῶτερ, δέχου. Θωμᾶ. Cf. Athen. 857, s. XIII, pp. 376-385: Κανὼν κατανυκτικὸς ψαλλόμε(εν)ο(ς) καθ' ἐκὰς-στην ἐσπέραν.

Τὸ ἀσθενὲς τῆς ἀνθρωπίνης οὐσίας, Χριστέ, δι' εὐσπλαγχνίαν ἄφατον ὡς κατηξίωσας περιθέσθαι, οἰκτιρμον, τὰ πάθη τῶν νοσούντων, Σῶτερ, θεράπευσον... (uu)

Τὸν ἄγρυπνον φύλακα τῆς ἐμῆς ψυχῆς καὶ προστάτην τῆς ζωῆς μου καὶ ὁδηγόν... (r)

Τράνωσόν μου τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ψυχὴν, ἀνύμφευτε Μῆτερ, ὁδηγήτρια τῶν πιστῶν...* (w) [Geton, no. 544]

Τῶν λυπηρῶν ἐπαγωγαὶ χειμάζουσι τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν... (s)

Ὑψώθης τὴν ἡμετέραν ἐκπτώσιν ἐπανορθούμενος ἐν τῷ ἀχράντῳ... (ee)

Φωτὶ με τῶν πρεσβειῶν σου φώτισον, Θεογεννήτρια... (aa)

Χαῖρε, κατάρας παλαιᾶς ἢ λύτρωσις καὶ εὐλογίας πηγὴ... (t)

Χαῖρε, τῶν πατέρων τὸ εὐφημον κράτος! Χαῖρε, πυρίδοξον κλέος τοῦ γένους ἡμῶν!

Χαῖρε, πηγὴ σωτηρίας ἢ ἐκβλύζουσα τὸν ἔλεον τοῖς πιστῶς ὕμνουσί σε...* (y) [Geton, no. 624]

Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον ἐσφραγισμένην σε Πνεύματι, ὁ μέγας ἀρχάγγελος... (u)

Ὡσπερ ἐκ τάφου σεαυτὸν ἐξήγειρας θεία δυνάμει σου, οὕτω καὶ με... (vn)

II. *Stichera, Catanyctic Verses, Etc.*

Ἀμαρτημάτων πελάγει περιαντλούμενος καὶ ἐν βυθῷ πταισμάτων συνεχόμενος ὅλως βοῶ σοὶ τῷ Δεσπότῃ... (am)

Ἄνωθεν οἱ θεῖοι θεοειδεῖς, ἄχραντε, προφῆται ἐν συμβόλοις πολυειδῶς ἀνήγγειλαν τόνον τὸν σόν, παρθενομῆτορ... (ab)¹²

Ἄνω τὸ ὄμμα τῆς διανοίας ἀτενίσαι, Σῶτερ, ὅλως οὐ δύναμαι· ἄβυσσος γὰρ καὶ ἀχλὺς καὶ ζόφος ἀθεμίτων ἔργων ἀποτυφλώττει με... (ac)¹³

Ἄπας ὁ βίος μου μετὰ πορνῶν καὶ τελωνῶν ἐκδεδαπάνηται, ἄρα δυνήσομαι... (al)

Ἀπὸ βλεφάρων δάκρυα, ἀπὸ καρδίας πόνους, ἀπὸ ψυχῆς μετάνοιαν προσφέρω σοὶ τῷ Κτίστῃ.... (ad)¹⁴

Ἀπὸ τῶν πολλῶν μου ἁμαρτιῶν ἀσθενεῖ τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς μου καὶ ἡ ψυχὴ. Πρὸς σὲ καταφεύγω τὴν κεχαριτωμένην. Ὡ δέσποινα τοῦ κόσμου, δέξαι τὴν δέησιν... *(ae)¹⁵

Ἀπὸ χειλέων ἐναγῶν, ἐκ ταπεινῆς διανοίας τὴν ἱκέσιον φωνὴν ταύτην δέχου καὶ μὴ ἀπόση, Παρθένε, διὰ πταισμάτων πλῆθος τῶν προσαγόντων σοὶ... (af)¹⁶

Ἄρα τίς γῆθεν αἰείρας ἐν συστροφῇ με ζεφύρου ἀκαριαίως ἀποίσει πρὸς τὴν κλαυθ-

¹² Ed. M. Jugie, "Poésies rythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos", *Byzantion* 5 (1929) 357-390, esp. 373-375 (§ v).

¹³ Ed. C. Litzica, *Poesia religioasă bizantină* (Bucharest 1899) 51-61.

¹⁴ Ed. *Patrologia Graeca*, vol. 114, 132f.

¹⁵ Heirmos Τὴν τιμιωτέραν; alphabetical acrostic.

¹⁶ Mode VI (πλ. β'); no heirmos; alphabetical acrostic. Cf. Vladimir, *Систематическое описание рукописей московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки* (Moscow 1894) 651.

μῶνος κοιλάδα... (ag)¹⁷

Δέησιν θέλω προσοῖσαι τῇ σῇ χρηστότητι, παρθενομῆτορ κόρη τοῦ Δεσπότου τῶν ὄλων· αὐτὴν ἐπικαλοῦμαι τὴν χάριν τὴν σὴν Λόγου χάριν ἐμπνεῦσαί μοι...* (ah)¹⁸

Εἰς ἀναμάρτητον χώραν καὶ ζωηρὰν ἐπιστεύθην, γεωσπορήσας τὴν ἀμαρτίαν... (an)

Μακρόθυμε φιλάνθρωπε Θεέ μου, πολυέλεε καὶ οἰκτιρμον, πῶς ὑπήνεγκας... (ao)

Ὅλον κατακλιθέντα εἰς γῆν καὶ συντριβέντα ἀνιάτως θεράπευσον, προφῆτα Χριστοῦ καὶ μάρτυς...* (ap)¹⁹

Πάτερ θεόφρον Ὀνούφριε, ἐν ἐρημίᾳ με νῦν τῶν παθῶν ἀυλιζόμενον... (as)

Ποταπὸν με ἔπλασας, Ἰησοῦ; Γήϊνον τὸ σῶμα, κατὰ χάριν δὲ ὡς θεόν. Ἐγὼ δὲ παρέβην τὴν ἐντολήν, Σῶτέρ μου. Μακρόθυμε Θεέ μου, δός μοι συγχώρησιν...* (ai)²⁰

Τί σοι ὁ ταλαίπωρος ἐγώ, δέσποινα τοῦ κόσμου, προσοίσω, εἰ μὴ δακρύων πηγὴ... (aq)²¹

Χαῖρε, Μαρία ἀμίαντε! Χαῖρε, ἡ ἄσπορος γῆ! Χαῖρε, βάτος ἡ ἀφλεκτος! Χαῖρε, ἡ ἀνοίξασα τῆς μετανοίας ὁδοῦς!... (ar)

Ὡ Δέσποτα Κύριε καὶ Υἱέ, Λόγε καὶ σοφία καὶ ἀπαύγασμα τοῦ Πατρὸς...* (ak)²²

¹⁷ Edd. *Patrologia Graeca*, vol. 107, 309-314; F. Cicciolella, "Il carme anacreontico di Leone VI", *Bollettino dei classici* III.10 (1989) 17-37, esp. 21-24.

¹⁸ Παύλου μητροπολίτου πόλεως Ἀμορίου (PMBZ 26322), mode I (α'), heirmos Ὁ τῶν οὐρανίων ταγμάτων τὸ ἀγαλλίαμα; no acrostic.

¹⁹ Mode [V (πλ. α')]; heirmos Χαίροις, ἀσκητικῶν; no acrostic.

²⁰ Mode V (πλ. α'); heirmos Ἀξίον ἐστίν; no acrostic.

²¹ Στιχηρὰ κατανυκτικὰ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, mode II (β'), heirmos Ἐκ τοῦ ξύλου, four troparia beginning with T, Ω, O, and M.

²² Edd. E. Dobrynina, "Неизданные тропари патриарха Филофея Коккина", *Россия и христианский Восток* 1 (1997) 38-48, esp. 44-48; G. Prokhorov, "Гимнографический триптих патриарха Филофея", *Труды Отдела древнерусской литературы* 59 (2008) 154-168, esp. 159-162.

Appendix D7: Psalter Epigrams in Verse

The poems' numbers correspond to those in Apdx B1:S. For most items see also I. Vassis, *Initia carminum Byzantinorum* (Berlin 2005), with addenda in *Παρεκβολαί: An Electronic Journal for Byzantine Literature* 1 (2011) 187-285.

1.

Ἄκουε Δαυίδ, τοῦ παρ' ἡμῖν Ὀρφέως.
Φόρμιγγα κινεῖ μυστικῆς μελωδίας,
σιγαῶν δὲ ποιεῖ τῶν παθῶν τὰ θηρία,
ὅταν σφαλεῖσα τοῦ πρέποντος ἡ φύσις
πρὸς θηριώδεις ἐκτραπῇ δυσμορφίας.¹

2.

Ὡσπερ τὸ πνεῦμα τοῦ Σαοῦλ τὸ συμπνίγον
Δαυὶδ διώκει τῇ βοῇ τῆς κινύρας,
οὕτως γε καὶ νῦν ἡ φάλαγξ τῶν δαιμόνων
τὸ ψαλμικὸν μέλπουσιν ἡμῖν πυκτίον
τῇ σῇ κελεύσει, Χριστέ, πόρρω φευγέτω,
ὅπως δι' αὐτοῦ ὕμνον ἐν μελωδίαις
σοὶ προσφέρωμεν ὡς Θεῷ καθ' ἡμέραν.²

---

¹ **Edd.** E. Follieri, "Un carme giambico in onore di Davide", *Studi bizantini e neoellenici* 9 (1957) 101-116, esp. 107; J.-B. Pitra, *Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata*, vol. 2 (Paris 1884) 440 (e cod. Ottob. 398, s. XI, f. 37v): ποιεῖτω, ὅτε, ἐκτρέπει; V. Beneshevich, *Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае* (St Petersburg 1911-17) I:22 (e cod. Sinait. 27, a. 1452, f. 495r): κίνει; *ibid.* III.1:113 (e cod. Sinait. 1633, s. XVI, f. 1r): δυσφημίας; C. Castellani, *Catalogus codicum Graecorum qui in Bibliothecam D. Marci Venetiarum inde ab anno mdcxli ad haec usque tempora inlati sunt* (Venice 1895) 120 (e cod. I.41, s. XVI, f. 2r): δυσφημίας; I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae Bavaricae*, vol. 3 (Munich 1806) 49 (e cod. Monac. 252, f. 1r, s. XVI): δυσφημίας.

Codd. Ambros. B 106 sup, a. 966, f. 5r; Mosq. Syn. 194, a. 1044?, f. 6v; Marcian. I.32, a. 1075, f. 20v (Fig. 1); Vatic. Ottob. 398, s. XI, f. 37v; Mosq. Syn. 358, s. XI, f. 32v: δυσφημίας; Ambros. M 15 sup., s. XI, f. 6r; Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r; Athon. Dionys. 65, s. XII, f. 10r; Ambr-os. H 60 sup., s. XIII, f. 1r; Hieros. Taphou 45, s. XIV, f. 12r-v; Sinait. 22, f. 2v, manu s. XII-XIII: δυσφημίας; Xenoph. 5, a. 1303, f. 196v: κινεῖν, ποιεῖν, σφαλῇ σοι, θηριώδοις ἐκτρέπει; Paris. 12, a. 1419, f. Br: παρ' ἡμῖν συλλόγου, πρεπόντος, ἐκτραπεῖ δυσφημίας.

² **Edd.** S. Lampros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vol. 2 (Cambridge 1900) 285 (e cod. Pantel. 33, s. XI): title title: Στίχοι ἱαμβικοὶ εἰς τὸ Ψαλτήριον, προσφέρω; W. Hörandner, "Nugae Epigrammaticae", in: C. Constantinides et al., eds. *Φιλέλλην: Studies in Honour of Robert Browning* (Venice 1996) 116 (e cod. Vindob. phil. 150, s. XIV, f. IIIr): οὕτω, ὕμνου, προσφέρωμεν, corr. διὰ τοῦ ε δι' αὐτοῦ; Hardt, *Catalogus*, vol. 3, 49 (e cod. Monac. 252, f. 1r, s. XVI): Ὡδαῖς ἐν ὕμνοις ψαλμικοῖς τε καὶ κρότοις / Σοὶ προσφέρωμεν αἶνον, ὡς Θεῷ μόνω; Castellani, *Catalogus*, 120

3. Ἱαμβοὶ εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν ~

Τοῦ Πνεύματος τὰ θεῖα τόξα καὶ βέλη
τείνας ὁ Δαυὶδ ψαλμοκινήτῳ λύρᾳ,
ἄπασαν ὄντως προσβολὴν μὲν δαιμόνων
βάλλει, τιτρώσκει, καὶ διώκει, καὶ τρέπει·
πιστῶν δὲ πᾶσαν πρὸς Θεὸν περσοῖ φρένα,
καὶ τῶν χαμερπῶν ἐξανιστᾷ φροντίδων
πρὸς τὴν ἐν ἔργοις ψυχικὴν σωτηρίαν.³

4.

Τὸν εὐλαλον τέττιγα τῆς ἐκκλησίας,
τὸν μουσικὸν νοῦν, τὸν παρ' ἡμῖν Ὀρφέα,
Δαυὶδ τὸν ἐσθλὸν ἐν προφήταις τὸν μέγαν
τέτευχε θερμῶς Ἀνθιμος καλλιγράφος
εἰς κλέος, εἰς καύχημα τῶν ὀρθοδόξων.⁴

(e cod. Marcian. I.41, s. XVI, f. 2r): τὸν Σαοῦλ, μέλποισιν, νν. 6-7 as Hardt, ἐν ὕμνῳ; Beneshevich, *Onucanue*, vol. 3.1, 113 (e cod. Sinait. 1633, s. XVI, f. 1v): τὸν Σαοῦλ, νν. 6-7 as Hardt.

Codd. Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 38r: οὕτως γε Χριστὲ ἦ, om. line 4, κελεύσει ἡμῶν πόρρω, μελωδία, σὺ; Ambros. M 15 sup, s. XI, f. 6r: προσφέρω; Messan. S.Salv.117, a. 1116, ff. 236v-237r: συμπτίγον; Athon. Dionys. 65, s. XII, f. 10r-v; Sinait. 22, f. 2v, manu s. XII-XIII: προσφέρουσιν; Mosq. 358, s. XI ex, f. 33r: τὸ ψαλμικὸν μέλισμα ἡμῶν πυκτίον; Paris. 12, a. 1419, f. Br-v: μελωδίᾳ.

³ **Edd.** Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 440f. (e codd. Ottob. 398, s. XI, f. 37v et Barber. 340, s. X, f. 14r): φροντίδας; L. Allatius, *De libris ecclesiasticis Graecorum dissertationes duae* (Paris 1645) 63: προσβολὴν ἐναντίαν, φροντίδας; Hardt, *Catalogus*, vol. 3, 50 (e cod. Monac. 252, f. 1v, s. XVI): προσβολὴν ἐναντίαν, δὲ πάντων, φροντίδας; E. DeWald, *Vaticanus Graecus 752* (Princeton 1942) xii: πρὸς βολὴν, δὲ πάντων, φρένας; A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 1 (St Petersburg 1891) 132 (e cod. Taphou 53, a. 1053, ff. 13v-14r): προσβολὴν ἐναντίαν, δὲ πάντων, φρένας; Beneshevich, *Onucanue*, vol. 1, 22 (e cod. Sinait. 27, a. 1452, f. 495r): νν. 6-7.1-5, καὶ τὰ βέλη, ψάλλει τιτρώσκει; *ibid.*, vol. 3.1, 113f. (e cod. Sinait. 1633, s. XVI, f. 1v): προσβολὴν ἐναντίαν, δὲ πάντων; Castellani, *Catalogus*, 120 (e cod. Marcian. I.41, s. XVI, f. 2r): προσβολὴν ἐναντίαν, δὲ πάντων. **Codd.** Ambros. + 24 sup., s. X, f. 8v; Ambros. B 106 sup., a. 967, f. 5r: φροντίδας; Paris. 164, a. 1070, f. 5r: om. v. 5; Marcian. I.32, a. 1075, f. 21r (Fig. 1); Paris. 168, s. XI, f. 1: φροντίδας; Mosq. 358, s. XI, ff. 32v-33r: τῶν δαιμόνων, φροντίδας; Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 236v: τῶν δαιμόνων, om. v. 6; Sinait. 22, f. 2v, manu s. XII-XIII: προσβολὴν ἐναντίαν, δὲ πάντων, φροντίδας; Ambros. H 60 sup., s. XIII, f. 1r: φροντίδας; Vatic. 1848, f. 94r, add. manu s. XIII-XIV: φροντίδας; Vatic. 1866, s. XIV, f. 71v: φροντίδας; Xenoph. 7, a. 1303, f. 5v: title and νν.1-2 plus ἐκτρέπει πάντα τῶν παθῶν τὰ θηρία; *ibid.*, f. 196v: βέλη τιτρώσκει, πᾶσαν εἰς θεὸν περιφραίνει, πρὸς τὴν ἐνέργειαν; Paris. 12, a. 1419, f. Br.

⁴ **Edd.** I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften: Oxford, Bodleian Library*, vol. 1 (Stuttgart 1977) 27; M.L. Agati, *La minuscola "bouletée"* (Vatican 1992) 33 (e cod. Bodl. Auct. D.4.1., a. 950, f. 35r): τέττιγα, Δαβίδ, καλλιγράφος.

Codd. Paris. 164, a. 1070, f. 5r: καὶ μέγα / γέγραφεν Εὐθύμιος εἰς αὐτοῦ κλέος, om. verse 5; Tau-

5.

Σίγησον, Ὅρφεϋ· ῥίψον, Ἑρμῇ, τὴν λύραν·
 τρίπους ὁ Δελφοῖς, δῶνον εἰς λήθην ἔτι·
 Δαυὶδ γὰρ ἡμῖν πνεύματος κρούων λύραν
 τρανοῖ τὰ κρυπτὰ τῶν θείων μυστηρίων,
 πληθὺν παλαιῶν ἱστορεῖ τεραστίων,
 κινεῖ πρὸς ὕμνον τοῦ κτίσαντος τὴν κτίσιν,
 σώζων ἅπαντας μυσταγωγεῖ καὶ γράφει,
 ἀμαρτάνοντας εἰς ἐπιστροφὴν φέρει
 πολλοῖς σὺν ἄλλοις, καὶ κριτοῦ δηλῶν κρίσιν
 σμήχειν διδάσκει ψυχικὰς ἀμαρτάδας.⁵

6.

Τέτιξ προφητῶν, ἡ λύρα τοῦ πνεύματος,
 ὁ γῆν ἅπασαν ἐμφορῶν μελωδίαις·
 ὦ πραότης, γνώρισμα τῆς ἐξουσίας!⁶

7.

Ψάλτιξ ἑναρθρος μυστικῆς μελωδίας
 φέρουσα τῷ γράψαντι φέρτατον κλέος,
 τῷ δ' ἀναγινώσκοντι ὄφελος μέγα,
 σωτήριον χάριν τε τῷ κεκτημένῳ,
 ἐξήκοντα μὲν κεκτημένη τὰς δόξας,
 καθίσματα δὲ δύο δεκάδας φέρει.⁷

---

rin. B.VII.30, s. IX, f. 139r: (line 4) Γρηγόριος τέτευχεν ὁ πρέσβυς πόθω, om. v. 5.
 μέγαν scripsit Lauxtermann.

⁵ **Edd.** Allatius, *De libris ecclesiasticis*, 62f.; A. Ludwich, "Ein neuer Beitrag zur Charakteristik des Jakob Diassorinos", *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892) 297 & id., *Apolinarii Metaphrasis Psalmorum* (Leipzig 1912) xxiv with n.2 & I. Sajdak, "Ioannis Geometrae carmen", *Eos* 24 (1919-1920) 43: Εἰς τὸν θεῖον Δαυὶδ, θεοῦ μυστηρίων, ἅπαντας σώζων (c cod. Paris. 2743, s. XVI, f. 3r); É. Le-grand, *Bibliographie hellénique*, vol. 1 (Paris 1885) 23: τεραστίων, ἅπαντας σώζων; R. Stichel, *Beiträge zur frühen Geschichte des Psalters* (Paderborn 2007) 403f.

Cod. Dionys. 60, s. XIV, f. 10r, with title Στίχοι τοῦ Γεωμέτρου εἰς τὸ Ψαλτήριον.

⁶ **Edd.** Allatius, *De libris ecclesiasticis*, 63; Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 441 (c cod. Barber. 340, s. X, f. 14r): πρώτης; L. Sternbach, "Georgii Pisidae carmina inedita", *Wiener Studien* 14 (1892) 61; M. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres*, vol. 1 (Vienna 2003) 203.

⁷ **Edd.** G. Pasini, *Codices manuscripti Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei*, vol. 1 (Turin 1749) 174 (c cod. Taurin. B.I.22, a. 1049, f. 308v), om. verse 3, δυοδέκαδας φέρων; Hardt, *Catalogus*, vol. 3, 53 (c cod. Monac. 252, f. 221r, s. XVI); P. Soteroudes, *Τετὰ Μονὴ Ἱβήρων: Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων*, vol. 1 (Mt Athos 1998) 28 (c cod. Iberon 17, s. XI, f. 278v), om. line 3, φέρων.

8.

Δαυϊτικὴ πέφυκα δέλτος ἄσμάτων
 φέρουσα τῷ γράψαντι φέρτατον κλέος,
 θεόγραφον χάριν δὲ τῷ κεκτημένῳ
 καὶ μανθάνουσιν εὐκλεᾶ τὴν καρδίαν,
 καὶ τοῖς βλέπουσιν ἐνθεεστάτους νόας·
 ψάλλουσι δ' ἄσμα πνεύματος χορηγίαν.⁸

9.

Ὅρα, θεατά, τὴν ὁρωμένην θέαν,
 πρὸς τὸν καθ' ἡμᾶς ἀτενίζων Ὁρφέα·
 Δαυὶδ γὰρ οὗτος, ὃς θεωμένη λύρα
 ᾠδὴν μελιχρὰν αἰσθητὴν πέμπειν θέλει,
 τῇ δ' αὖ νοητῇ κρουσμάτων μελωδίᾳ
 τὸν νοῦν θεοῖ, δέλτον οὐπερ ἄρτίως
 εὔτερματώσας, τῷ Θεῷ λέγω· Χάρις.⁹

10.

Ἄλλα   ὁ Δαυίδ

Ἐμῶν τὰς νευρὰς τείνας εὐρυθμος λόγος
 νευρὰς ἀνεύρων ἐξερευνοῖς εἰκότως.

Τίς οὐ ποθὴ πέφυκε τοῖς μονοτρόποις
 τῶν σῶν μουσικῶν ἐντροφᾶν ὀσημέραι,

⁸ **Edd.** DeWald, xii (c Vatic. 752, a. 1058, f. 17r); Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 1, 131 (c cod. Taphou 53, a. 1053, f. 13r-v); P. Nikolopoulos, *Τὰ νέα εἰδήματα τοῦ Σινᾶ* (Athens 1998) 145 with fig. 58 (cod. Sinait. ΜΓ 19, f. 32v): verses 1-3: θεόδοτον + (v. 4) σοφίαν καὶ σύνεσιν τοῖς ἐκμανθά[νουσιν]; K. Dyobouniotes, "Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν ριζ' καὶ ργ' κατὰλοιπα", *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 16 (1922) 39f. (c cod. Vatic. Palat. 367, s. XIV): ἄσμα· ἄμα; I. Sajdak, "Ioannis Geometrae carmen", *Εὐς* 24 (1919-20) 44: Δαβιτικῶν πέφυκα, χάριν δε τῷ γράψαντι καὶ κεκτημένῳ (c cod. Paris. gr. 2743, s. XVI, f. 207v); S. Kadas, "Σημειώματα χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρσους", *Βυζαντινά* 15 (1989) 431-468, esp. 434 (c cod. Xenoph. 5, a. 1303, f. 197r): om. v. 1, ὅθεν καὶ τῷ γράψαντι φέρπεται, κεκτημένῳ / τῷ τληπαθεῖ τρισαθλῷ τῷ Κωνσταντίνῳ / Σουλῇ τῷ Φιλᾶδελφῳ ἀπὸ Πτωλομαΐδας (PLP 26325) / καὶ οἱ μανθάνουσιν εὐκλεῖ.

Codd. Ambros. + 24, s. X, f. 193r (verses 1-3); Athen. 7, s. XI, f. 254v (vv. 1-3); Ambros. H 60 sup., s. XIII, f. 1r; Hieros. Taphou 45, s. XIV, f. 12r (vv. 1-3): **Εἰς Δαυίδ**· Λογικὴ νῦν πέφυκα; Vatic. 1866, s. XIV, f. 76r; Athen. 16, s. XIV, f. 6r (vv. 1-3); Bodl. Auct.T.2.3, f. 2v, s. XIV; Paris. 12, a. 1419, f. Br: ends with v. 4: λύσιν ὀφλημάτων τὲ τοῖς μελετῶσι.

⁹ **Edd.** Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 441 (c cod. Barber. 372, s. XI, f. 247v); Stichel, *Beiträge*, 399; P. Finlay, "A Feast for the Senses", in: M. Mullett, ed. *Metaphrastes, or, Gained in Translation* (Belfast 2004) 248.

τρυφήν πόσιν τε, βρωσιν, καρυκείαν
ἔχειν ἀληθῶς θείαν; καὶ γὰρ ἐκτρέπει
φάλαγγας ἐχθρῶν, δαιμόνων μυριάδας.

Δακρυρροῶν σου τὴν στρωμνήν, ὕμνογράφε,
καὶ νύκτωρ λούων καὶ μεθ' ἡμέραν βρέχων
ἔδειξας, ὥς δεῖ, τῆς ἀμαρτάδος λύσιν·
αἰτεῖν λυτῆρα τῶν ψυχῶν καὶ σωμάτων
ἐμῶν κρουμάτων καὶ λυγισμάτων, Λόγον.
Κρούμασιν τοῖς σοῖς καὶ λυγίσμασι ξένοις
ὕπερ βροτῶν πρόσαζον πλευράν κρουσθέντα.

Τὸν τῇ κινύρα τῶν λόγων μουσουργοῦντα,
μελωδοποιὸν καὶ μελωδὸν Κυρίου
ἔχων συνεργόν, γέγραφα τὴν σὴν δέλτον
ὑστατος Εὐθύμιος τῶν μονοτρόπων.¹⁰

11. ἄλλα ἕτερα γρῖφα

Ἐξομολογίας εἰς λόγους συνεκράθην,
καὶ λόγος θυσίας καὶ τραφεὶς τοῦ σαρκίου
ἐξεργάσατο εἰς λόγον κοινωνίας·
εἰ τετράπουν ὁ δίπους λάβοις, ἐκμάθοις.

Αἱ τρεῖς τριάδος πεντηκοντάδες τύπον
ψαλμῷ ἄριστα ζωγραφοῦσι τῆς θείας
εἰς τρεῖς ἄριστα ψαλμῶν πεντηκοντάδας.
Τὴν τριαδικὴν διεχάραξεν φύσιν
ἡ προφητικὴ λύρα τῆς ἐκκλησίας.¹¹

12.

Δαυὶδ μελωδεῖ καὶ σοβεῖ πάσαν πλάνην,
ἄδει τὸν ὕμνον καὶ κατευνάζει πάθη·
ὕμνος γὰρ ἐστὶν ἀγγέλων μελωδία,
ἰλὸν καθαίρων ψυχικῶν ἐξ ὁμμάτων,
δι' ὧν βλέπει τις τὰς ἀειζώους τρίβους.¹²

¹⁰ **Cod.** Paris. 164, a. 1070, f. 5r-v: ἐξερευησροῖς εἰκότως, οὐ ποθῇ, ἀληθῶς θείαν, δακρυρροόν, στρωμνήν, ὥς δεῖς, σωμάτων Λόγον, λιγυσμάτων Λόγον, λιγυσμάτων ξένοις, σὶν δέλτον. τὶς σοῦ ποθῇ, δακρυρροῶν, στρωμνήν, ὥς δεῖ, λυγίσμασι scripsit Lauxtermann.

¹¹ **Cod.** Paris. 164, a. 1070, f. 5v: ἐξεργάσατο μεν.

¹² **Ed.** (vv. 3-5) S. Kadas, *Βυζαντινά* 15 (1989) 434 (e cod. Xenoph. 5, a. 1303).

Codd. Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r: ὁλῶν; Athon. Dionys. 65, s. XII, f. 10; Athon. Xe-
Appendix D7

13. Ἐπίγραμμα εἰς τὸ Ψαλτήριον ~

Δαυὶδ μελωδέοντι τῆς ἐκκλησίας
 ὃς τῇ πρὸς αὐτὸν ἐκπλαγεὶς τραγωδίᾳ·
 ζῶων φύσεις θέλγοντά που καὶ δεινῶν,
 ἀλλ' Ὅρφέα κρούοντα θεῖαν πυκτίδα·
 Θεὸν σέβοντα δ' ὃν πάροιθεν ἡγνόουν·
 τὸ καινὸν ᾄσμα ποῖος ἔψεται νόος;
 Ὅρφέα τοῦτον, οὐ τὸν ἔξω προσφράσει·
 ὡς οἶα τοῖς μύθοισιν ἐξυφασμένα,
 οἷς τοῖς μέλεσιν ἔσπετ' ἐθνέων γένος.¹³

14.

Κινῶν ὁ Δαυὶδ ἐμμελῶς τὴν κινύραν
 τὸ τὸν Σαοὺλ ἔφρυγε πνεῦμα συστρέφον·
 ἄδοντες ἡμεῖς ψαλμικωτάτους λόγους
 ἐχθρῶν νοητῶν συμπατοῦμεν τὰς κάρας.¹⁴

15.

Ὅ πάντα κόσμον ἐν λόγῳ κτίσας πάλαι
 καὶ νῦν δὲ σώζων ὡς φιλόανθρωπος φύσει,
 τῇ σωστικῇ σου, Δέσποτα, προμηθία
 σύμπραττε τῷ γράψαντι καὶ κεκτημένῳ·
 ἐν σοὶ γὰρ ἐστὶν ἡ βροτῶν σωτηρία.¹⁵

noph. 5, a. 1303, ff. 196v-197r: ὅλην καθαίρων.

¹³ **Ed.** (with the correct order of verses reconstituted) E. Follieri, "L'ordine dei versi in alcuni epigrammi bizantini", *Byzantion* 34 (1964) 447-467, esp. 465f. (e Ambros. M 15 sup., s. XI, f. 6r).

Codd. Athen. 7, s. XI, f. 254v: καινὸν ᾄσμα, μύσοις, ἔπεται θνέτων γένει; Mosq. Syn. 358, s. XI ex, f. 32v: incl. title, καινὸν ᾄσμα, προσφράσοι, ἥς τοῖς, γένει; Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r: om. v. 8, προσφράσο (sic), ὃς τοῖς μέλεσιν ἔπετ' ἐθνέων γένει; Athon. Dionys. 65, s. XII, f. 10: ζῶων φύσεις, π(ως) καί, γένει; Ambros. H 60 sup., s. XIII, f. 1r; Bodl. Auct.T.2.3, f. 2v, s. XIV: σέβοντα ὃν, ἐξυφασμένη, ἔπετεθνέων Paris. 12, a. 1419, f. Br: τραγοδείη, καινὸν ᾄσμα, Ὅρφῆς τοῦτον, ἔπετ' ἐθνέων γένει.

¹⁴ **Ed.** DeWald, xii (e cod. Vatic. 752, a. 1058, f. 17r-v); Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 1, 132 (e cod. Taphou 53, a. 1053, f. 13v); G. Kitchin, *Catalogus codicum mss. qui in Bibliotheca Aedis Christi apud Oxonienses adservantur* (Oxford 1867) 22; I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vol. 4.1 (Stuttgart 1993) 60 (e cod. Chr.Church 42, s. XIII, f. 253r-v): ἔφρυγε, add. Καὶ τῷ τάδε γράψαντι τῶν ὀφλημάτων· Λύσιν παρὰσχου, δημιουργε τῶν ὅλων.

¹⁵ **Ed.** A. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. 1 (Florence 1764) 390 (e cod. Plut.IX.3, Scala Paradisi, s. XI [sic], f. 354v); DeWald, xii (e Vatic. 752, a. 1058, f. 17r); Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 1, 131 (e cod. Taphou 53, a.

16.

Ὅρφευς ἀληθὴς τῆς θεοπνεύστου λύρας
ταύτης Δαυὶδ πέφυκεν ὁ προφητάναξ,
δι' ἧς τὸ παγκόσμιον ᾄσμα καὶ μέλος
προῆσε λαμπρῶς τὸν Θεανθρώπου λόγον
ὥς γραμματεὺς κάλλιστος, ὥς ὀξυγράφος,
ὥς καλλιγράφος διαθήκης τῆς νέας.¹⁶

17.

Δαυὶδ μελωδὲ μουσικῆς ἀποκρύφου,
σὺ μὲν δι' αὐτῶν καὶ θανῶν ζῆς τῶν λόγων·
ἡμῖν δὲ τὴν σὴν ἐμμελῇ δίδως λύραν,
ἧς ἐστὶν εὐρεῖν ἐμμελῇ τὰ πρακτέα.
Καὶ γὰρ δι' αὐτῆς μυστικῶς κινουμένης
διώκεται μὲν ἐμπαθὴς πᾶσα φθίσις,
ἐλαύνεται δὲ δυσχερὴς ἅπας πόνος,
συστέλλεται δὲ συμφορῶν ἀπληστία,
κοιμίζεται δὲ γνωστικῆς ἄλμης κλύδων,
στηρίζεται δὲ τῶν παθῶν ἡ στερρότης
καὶ τέρεται μὲν τῆς ψυχῆς ἡ σεμνότης,
ἐλέγχεται δὲ τοῦ Σατάν ἡ φαυλότης
ἐκ τῆς νοητῆς τῶν μελῶν εὐρυθμίας.
Ὡ τίς τοσαύτην εὗρεν ἀνθρώπων χάριν,
εἰ μὴ σὺ τὴν πρέπουσαν ἀνθρώποις χάριν;¹⁷

18. Γεωργίου Ἰαμβεῖα εἰς τὸν θεοπάτορα Δαυΐδ ~

Ἡ μουσικὴ μὲν Ὅρφέως πάλαι λύρα,
ἔλληνες ἦν ἔφησαν οἱ μυθογράφοι
ἅπαντα τοῖς κρούμασιν ἔλκειν ἄθρῳς
καὶ θαῦμα πάντων μεῖζον εἶναι θαυμάτων,
τοιούτον οὐδὲν ἐτραγώδησε μέλος,

1053, f. 13r): τῷ λόγῳ κτίσας πάλιν.

Cod. Ambros. + 24 sup., s. X, f. 7v: καὶ κτησαμένω.

¹⁶ **Ed.** Castellani, *Catalogus*, 113 (e Marcian. I.27, s. XIV, f. 3v?)

¹⁷ **Edd.** E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, vol. 2 (Paris 1857) 353-354: no. viii; É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, vol. 1 (Paris 1885) 23f.; Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, vol. 3, 333 (e cod. Taphou 410, s. XVI, p. 413): εὐπαθὴς, κομίζεται, ἀνθρώπινον; V. Sphoureras, "Κώδικες ἐκ Νάξου", *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 34 (1964) 207 (e cod. Naxos Koimeseos Theotokou Philotiou 1, s. XVII, f. 172v).

οἷους ὁ Δαυὶδ ἐξετράνωσε λόγους·
 πᾶσαν γὰρ ἐξαίρουσι μοῦσαν ὀργάνων
 σύμφωνον ἐξάδουσιν ᾠδὴν ᾠσμάτων.
 Παρῆκεν Ὁρφεύς καὶ σεσίγηκεν λύρα·
 θέλγει γὰρ οὔτε δένδρα καὶ ζῶα πλάνα,
 Δαυὶδ δὲ νῦν πάρεστι καὶ λαλεῖ ξένα
 καὶ τῇ θεοφθόγγῳ τε μέλπει κινύρα,
 ἤχεϊ τὰ θεῖα καὶ κροτεῖ παρρησίᾳ,
 ἐν γῇ μελωδεῖ καὶ συνάδει τοῖς ἄνω
 καὶ κύκλα παμπόνηρα δαιμόνων τρέπει,
 παύει δὲ τῇ σύριγγι τῆς εὐρυθυμίας
 ὡς οἷα δυσνάθεκτα δεινὰ θηρία
 ὀρμᾶς παθῶν τε καὶ λογισμοὺς ἀστάτων,
 ἔλκει βροτῶν γένος καὶ πρὸς ὕμνους τρέπει
 καὶ συγχορεύειν ἀγγέλοις ἐπιτρέπει,
 καὶ γὰρ σοφίζει καὶ πλατύνει καρδίαν,
 καὶ νοῦν καθαίρει καὶ μεταίρει τῶν κάτω,
 καὶ ζεῖ τὸ πνεῦμα καὶ καταυγάζει φρένα,
 καὶ χειραγωγεῖ πρὸς τρίβους σωτηρίας.¹⁸

19. Στίχοι εἰς τὸν Ψαλτήρα ~

Τὴν ᾠσματωδοψαλμοσύνθετον βίβλον,
 τὴν βροντοκοσμοψυχόσωστον θεῖαν πυξίδα
 προφητοτερπνόφθεγκτον ἔφησε στόμα
 καὶ πνευματοφόρητος ἦσε καρδία,
 τὴν χειροχορδοβροντόκρουστον ὄντως κινύραν
 καὶ τὴν μελοαυλονευροπληκτροκίνητον οὔσαν,

¹⁸ **Edd.** Pitra, *Analecta sacra*, vol. 2, 441 (e cod. Vatic. 342, add. manu s. XIII, ff. 281v-282r): om. title, om. πάλαι, ἐτραγῶδει που (cf. Follieri, 103n.1), θήγει; (in part) Kadas, *Βυζαντινά* 15 (1989) 434 (e cod. Xenoph. 5, a. 1303).

Codd. Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 35r: **Στίχοι διὰ ἱαμβικῶν μέτρων εἰς τὸ Ψαλτήριον**, ὕψησαν, ἀθρόον, θαύμα ταύτην, ἐτραγῶδησεν, ἐξετράνωσεν, γὰρ οὔτι, πλάνη, ὀρμᾶς, ἀστάτους, βροτοὺς καὶ πρὸς ὕμνον προτρέπει, ζῆ, φράινας, σωτηρίου[s]; Mosq. 358, s. XI ex, ff. 33r-v: ἀθρόον, θαύμα ταύτην, ἐξετράνωσεν, γὰρ οὔτι, πλάνη, λογισμῶν ἀστάτως, βροτοὺς γὰρ, ὕμνους προτρέπει, ζῆ, φρένας, σωτηρίους; Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r: ἔφηση, παντοῖς κρούμασιν ἔλειν ἀθρόον, θαύμα ταύτην, ἐτραγῶδησεν, ἐξετράνωσεν, γὰρ οὔτοι, πλάνη, λογισμῶν ἀστάτων, βροτοὺς γε καὶ πρὸς ὕμνους προτρέπει, συγχορεύει ἀγγέλους, τὸν κάτω, ζῆ, φρένας, σωτηρίους; Xenoph. 5, f. 197r-v: ἀθρόον, θαύμα ταύτην, ἐτραγῶδησεν λόγους (om. v. 6), γὰρ οὔτι, πλάνη, Δαυὶδ νῦν παριστήκον λαλεῖ τὰ ξένα, συναίδετος ἄνω, κύκλω, τὰς εὐρυθυμίας, λογισμῶν ἀστάτων, βροτοὺς γε καὶ πρὸς ὕμνους γὰρ, καὶ γὰρ σωφίζει, τρίβους σωτηρίους; Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 10r: θήγει γὰρ.

καὶ λύραν θέλγουσιν καὶ πλήττουσάν γε
τὴν ἀκτινοχρυσοφαιδρολαμπροφωτοστόλιστον ὄντως δελτίδα ἥδε
χερουβικοχάρακτον τινὰ ψαλτήρα.¹⁹

20.

Θείου νοητοῦς ἀνθρακας πυρὸς φέρω
καταφλέγοντας δαιμόνων παντευχίαν,
κρυμνὸν λύοντας ψυχικῶν παθημάτων,
ὠθοῦντας ἀχλὺν ἀπρεπῶν νοημάτων
καὶ φῶς βροταίαις ἐντιθέντας καρδίαις·
ψαλμῶν γάρ εἰμι βίβλος, οἷς κεχρημένος
πᾶσαν διώκοις τοῦ λογισμοῦ σου ζάλην.²⁰

¹⁹ **Edd.** B. d. Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana* (Paris 1715) 59 (e cod. Paris. Coisl. 13, a. 1304: R. Nelson, *Theodore Hagiotrites*, vol. 2 [Vienna 1991] pl. 33): πνεῦμα τ' ἐφόρητος; S. Kadas et al., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, vol. 4 (Athens 1991) 292 (e cod. Vatop. 761, f. 1v, manu recentiore): θεοβοκομοψύχωσωστον, πρόφητοτερπνόφθογον ἐφθασ(εν), μελουργὸν αὐλὸν κύμβαλον λύραν / θέλγουσιν καὶ πλήττουσιν καὶ ψάλλουσιν τε / τὴν ἀκτινοχρυσ(ον) φαιδροβροντολαμπροφωτοστόλιστον ὄντας καὶ θεί(ας) χερουμινοχάρακτον τήρει ψαλτήρι(ον); P. Franchi de' Cavalieri, *Codices Graeci Chisiani et Borgiani* (Rome 1927) 124 (e cod. Vatic. Borg. 10, f. 208r, add. manu s. XIV): θεοκοσμοψυχόσωστον, πυκτίδα, πνευματοφόρητος ἦται, καὶ τὴν μελουργόναυλον κυμβάλλυραν / θέλγουσα καὶ πλήττουσα καὶ ψάλλουσα γε, ὄντως / καὶ θείω χερουβικοχάρακτον τήρη ψαλτήρα.

Codd. Lond. Royal 2.A.vi, f. 280v, add. manu s. XIII (vw 1, 5, 6a, 3, 4): καὶ χειροχορδοκρουτοβροντο κινῆραν· καὶ τὴν μελουργὸν ἀμφοκίβαλον λύραν, ταῦτην προφητόθεγον ἐφθεξα στόμα· καὶ πνευματεφόρητος ἦσιν καρδία; Lond. Harley 5533, s. XIII ex., f. 165v (verses ordered as in Royal 2.A.vi): ψαλμοσύνθετον, χειροχορδοκρουστοβροντον, μελουργοαυτοκύμβαλον, προφητόφθεκτον ἐφθεξε, πνευματοκίνητο ἦδε καρδία; Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 6r: Τὴν χειροχορδοβροντόκρουστον κιννύραν, / τὴν ἄσματοδοψαλμοσύνθετον βίβλον, / τὴν θεοκοσμοψυχόσωστον πυξίδα, / προφητοτερπνόφθογον ἐφρασε στόμα / καὶ κρατοῦσαν καὶ λαλοῦσαν καὶ ψάλλουσάν σε; Uppsala. 10, a. 1369, f. 303r-v: θεοκοσμοψυχόσωστον πυξίδα, ἐφρασε, πνευματεμόρητος, χειροχορδοκρουστοβροντοκινύραν / καὶ τὴν μελουργὸν αὐτοκύμβαλον λύραν / ῥαθυμίαν διῶκον ὧς προθυμίαν / καλῶς ἀπάντων προξενοῦν γεννήτριαν / πολλὴ χάρις σοι παντοποιεῖ Χριστέ μου / τῷ δόντι μοι κτήσασθαι τήνδε τὴν βίβλον / εἰς ἐξίλασμα τῶν ἐμῶν ἀμαρτάδων / εἰς ἐργασίαν σῶν καλῶν προσταγμάτων / ἥ παράτινον σὸν ἔλεος οἰκτίρμον / κραζοῦση πικρῶς [sic] ἐξ ἐνθέρου καρδίας / ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος εἶ Θεὲ Σαβαώθ / ὁ ὢν καὶ μένων καὶ τεκτονήσας κόσμον / Πατὴρ Υἱὲ καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα / δόξα σοι δόξα σοι καὶ σέβας σοι πρέπει (cf. Apdx D7:34).

²⁰ **Ed.** Ludwig, *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892) 298 & id., *Apolinarii Metaphrasis Psalmorum* (Leipzig 1912) xxiv with n.2 (e cod. Paris. 2743, s. XVI, f. 207v).

Codd. Sinait. 30, s. IX, f. 55r: κρυμνὸν, βροταίαις ἐντιθὲν τὰς καρδίας, om. v. 7; Petrop. 216, f. 348v, s. IX: νοητοῦ, παντευχεῖαν, κρυμν, ἐντιθὲν ταῖς, κεχρημένος φίλε / μέμνησω τῷ γράψαντι ἐλαχίστω μονάζοντι; cf. P. Lavrov, *Палеографическое обозрение кирилловского письма* (Petrograd 1914) 20 with fig. 15.

21.

Ψαλμῶν τὸ τεῦχος ἐσφραγισμένοις χάρις,
 εὐρυθυμος ᾠδὴ καὶ παθοκτόνον μέλος
 ἐχθροῦ πονηρὰν προσβολὴν καταστρέφον·
 Δαυὶδ γὰρ νῦν πάρεστι καὶ λαλεῖ ξένα,
 ἤχεϊ τὰ θεῖα καὶ κροτεῖ παρρησίᾳ,
 ἐν γῇ μελωδεῖ καὶ συνάδει τοῖς ἄνω
 καὶ νοῦν καθαίρει καὶ μεταίρει τῶν κάτω
 καὶ χειραγωγεῖ πρὸς τρίβους σωτηρίας,
 πληροῖ δὲ φωτὸς τὰς φρένας τοῦ κτωμένου
 καὶ προσοικειοῖ τῷ φιλανθρώπῳ Λόγῳ.
 Ποιητὰ οὖν μου, λυτρωτὰ καὶ οἰκτιρμον,
 ὅς πάντας ἡμᾶς εἰς τὸ σωθῆναι θέλεις,
 νοσοῦντα ὁμοῦ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα
 ἢ σὴ τάχος με προφθάσοι χάρις, Σῶτερ,
 μακρὰν τὰ πάθη ἐξ ἐμοῦ ποιουμένη.
 Ἀμήν· γένοιτο εἰς ἅπαντά μου χρόνον
 Μιχαὴλ μοναχῷ εὐτελεῖ καὶ ἀλίτρῳ.²¹

22. Στίχοι Ἰαμβοὶ εἰς τὸν Ψαλτῆρα ~

Χεῖρες φίλαι, κόλποι τε καὶ σύ, καρδίᾳ,
 ὑμῖν τὸ σεπτὸν χρῆμα πιστεύω μόνοις·
 ὑμεῖς λαβόντες, εὐλαβῶς τηρεῖτέ μοι
 τὸ μάργαρόν μου τοῦτο τὸ βρύον χάριν
 καὶ τῆς ἄνωθεν ἀστραπῆς πεπλησμένον,
 οὗ κρεῖττον οὐδὲν εἶδρον ἐν τοῖς τιμίαις,
 οὐδὲρ τὸ κάλλος θαυμάσας πάντων πλέον
 ὡς ἔμπορος σοφός τις ἀντεκτησάμην.
 Τούτῳ τὲ πλουτῶ καὶ τρυφῶ καὶ ζῶ πλέον
 ἢ πᾶσιν οἷς πέφυκα χαίρειν ἐν βίῳ.
 Ἄλλ' εὐαγῶς φέροιτο καὶ σώζοιτό μοι
 οὕτως ἄχραντον, λάμπον οὕτως εἰς τέλος.²²

²¹ **Ed.** S. Mercati, "Giambi sul salterio nel codice Vaticano 342", *Orientalia christiana periodica* 21 (1955) 272f., esp. 272 (e cod. Vatic. 342, a. 1087, f. 24r).

²² **Edd.** Mercati, "Giambi", 272f. (e cod. Vatic. 342, f. 24r); A. Papadopoulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη* (Constantinople 1888) 111 (e cod. Leimon. 220, a. 1527): ἀστραπῆς πέπλος μένον, ὃ ὑπὲρ τοῦ κάλλους, τούτου τε πλουτῶ, ἀλλ' εὐλαβῶς.

Cod. Paris. 43, s. XIV, f. 196r; Paris. 1630, s. XIV, f. 221(bis)v.

23.

Ἔσπευσαν ἄλλοι χρυσὸν εὐρεῖν ἐν βίῳ,
 ἄλλοι δὲ γῆν σπεύδουσιν ἢ καὶ μαργάρους
 καὶ πάντα πλοῦτον προσλαβεῖν ἀπλησίᾳ.
 Ὁ δεσπότης δὲ τοῦ παρόντος βιβλίου
 οὐ μαργαρίτας, οὐ λίθον, οὐ χρυσίον,
 τὴν καλλονὴν δὲ τῶν τοῦ προφήτου λόγων
 σοφῶς ἀνευρὼν ἐξ ἔρωτος ἐνθέου
 ἐνθεν συνῆξε πλοῦτον, ὅς μένει μόνος.
 Πρεῖ πάντα γῆς γὰρ καὶ λόγος μένει μόνος.
 Ἄλλ' ὦ βραχίον δεξιᾶς Ἀκηράτου,
 τὸν ταύτην κοσμήσαντα τῷ πολλῷ πόθῳ
 φρουρῶν σὺ σῶσον οἷσπερ εὐδοκεῖς τρόποις.²³

24.

Ἀρχῆς ἀπ' ἄκρης καὶ τέλους μέσον τόδε
 βίβλου τρισολβίου τε καὶ Θεῶ φίλης,
 σοφῆς ἀρίστης καὶ καλῆς διδασκάλου
 τῆς τοῦ καθ' ἡμᾶς Ὁρφέως Δαυίδ λέγω·
 ὅς τὴν κινύραν ἐνθεέστατα μάλα
 κρούων ὑπηγόρευσε βελτίστην τρίβον.²⁴

25. Ἀρσενίου ἐπίγραμμα εἰς τὸν προφήτην Δαυίδ ~

Ὅμηρος, ὃν λέγουσι πηγὴν τῶν λόγων,
 στιχοπλόκον γλυκύν τε τῶν ἐγκυκλίων
 ἐνεῖρεν οὐδὲν ἥπερ ὕθλους εἰς ὕθλους
 τραγωδίας ἐσμὸν τε καὶ ῥαψωδίας·
 Ὁρφεὺς δὲ καὶ αὐτός, ὃν τεθαύμαζαν μέγα

²³ **Edd.** Mercati, "Giambi", 273 (c cod. Vatic. 342, f. 24r): om. γὰρ; F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025-1081* (Oxford 2014) 320f; J. Forshall, *Catalogue of Manuscripts in the British Museum: The Burney Manuscripts* (London 1840) 7 (c cod. Burney 34, s. XVI): ἀργάρον, ἀπληστεῖαν, λίθους, ἐνθε συνῆξαι, om. vv. 9-12, add. Ἄν οὐρανοῦς, ἄνθρωπε, etc.

Cod. Upps. 10, a. 1369, f. 303v: λίθους, ἀνευροῦς, ἐνθε, πάντα γῆς γὰρ, om. vv. 10-12, add. Ἄν οὐρανοῦς, ἄνθρωπε, καὶ νέφη φθάσης / κἄν γῆς παρέλθης ἄκρα καὶ πάντας τόπους, / κἄν τοῖς ἐλάφοις ὑπεραρθῆς εὐδρόμοις, / λίθον τάφου τρίπηχυν οὐχ' ὑπεκδράμης (cf. Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 5v).

²⁴ **Ed.** Mercati, "Giambi", 273 (c cod. Vatic. 342, f. 133v), add. v. 7: Τοῦτ' ἔστι τριπλῆς τέρμα πεντηκοντάδος.

Codd. Bodl. Clarke 15, a. 1077, f. 129v; Andros, Hagias 6, a. 1304, f. 100v.

ἔλληνες, οὐδὲν ἤσεν ὀργάνων μέλος,
 ὦδῃς δὲ ῥυθμὸν ἔσχε πρὸς τὰ αἰσχύω,
 ὄρχησιν αἰσχροῖαν καὶ βέβηλον κομφίαν
 εἰς τέρψιν ὄντως τῶν βδελυκτῶν δαιμόνων.
 Σὺ δέ, προφήτα, πατριάρχα, θευπάτορ,
 ἄναξ κράτιστε, Δαυὶδ ἐξηρημένε,
 μαθὼν τὰ θεῖα τῶν ἄνω μυστηρίων,
 ψαλτήριον τέτευχας ἐμμέτρων λόγων
 τῆς τῶν Ἑβραίων ἐμπλόκου συμμετρίας,
 καὶ τύμπανον πέπηχας ὦδικοῦ μέλους
 Θεοῦ πρὸς ὕμνον καὶ βροτῶν σωτηρίαν·
 χοροὺς δ' ἐφευρὼν καὶ μελωδοὺς ἀνέρας
 οὓς εὔρεν οὐδεὶς πατριαρχῶν τῶν πάλαι
 οὔτ' αὖ προφητῶν οὔτ' ἀνάκτων εἰς χθόνα,
 ἦσας τὸ ἄσμα τὸ ξένον τῶν ἁσμάτων·
 καὶ οὐρανῶσας γῆν τε ταῖς ὕμνωδίαις
 λοιπὸν τε τῇ φόρμιγγι τῆς μελωδίας
 ἡχῶν ἰαίνεις τοὺς νόας τῶν ἐμφρόνων
 καὶ τῶν παθῶν τὰ θράσέα κωφεύεις ἅμα,
 ὅτ' ἐκτραπεῖσα τοῦ δέοντος ἡ φύσις
 πρὸς θηριώδεις ἂν σφαλῇ δυσμορφίας.
 Ὡς τοῦ κόσμου καύχημα καὶ βροτῶν κλέος,
 ὧς τῶν ἀνάκτων καὶ προφητῶν ἀκρότης,
 ὧς πατριαρχῶν ἐκδεδειγμένη κάρα,
 ὁ νοῦς ὁ θεῖος τῶν ἀποκρύφων λόγων,
 ὁ μυσταγωγὸς τῆς ἄνω θεωρίας,
 ὁ τὰ κρύφια κἀδηλα πατρικοῦ λόγου
 σαφῶς μυηθεὶς καὶ μύησας τοῖς κάτω,
 ὥς ἂν φρονῶσιν οἱ κάτω τὰ τῶν ἄνω
 τοῖς ἀγγέλοις συνωδὰ μέλποντες κάτω!²⁵

26. Στίχοι ἡρωϊκοὶ εἰς τὸν Ψαλτήρα ~

Λύρης θειοκρότου μελιηδέος εὐλαλὸς ἡχῶ
 Ἰμερόεν κελαδοῦσα βροτοκτόνα πῆματα λύει,

²⁵ CPG 5551, ed. E. Follieri, "Un carme giambico in onore di Davide", *Studi bizantini e neoellenici* 9 (1957) 116.

Cod. Sinait. gr. 21, s. X, f. 3v: Ἀρσενίου ἐπίγραμμα εἰς τὸν προφήτην Δαυίδ, ἐς χθόνα, τὰ θράση, ὅτε τραπεῖσα, θηριώδεις ἐνσφαλεῖ.

Βριαρά δαιμονίων ψυχοφθόρα φῦλα διώκει.
 Ἄχθει μοχθίζοντας ὀλεθροτόκων μελεδόνων,
 Νοῦν τε βυθιζομένους πολυπλανέος ἄλγεσι κόσμου
 Ἰᾶται βίβλος ἥδε, θεόπνοον ἄσμα προφήτου.
 Οὐρανίων ἀρετῶν διδάσκαλος ἔπλετο Δαυίδ
 Σωφρονέοντι νόῳ θεοτερπέα ὕμνον αἰείσας.²⁶

27. Ἰαμβοὶ ἕτεροι εἰς τὸ Ψαλτήριον ~

Θείων ἀληθῶς, θείων καὶ θεηγόρων
 δέλτος ἀληθῶς πέλω κελαδισμάτων
 Δαυῖδ τοῦ κλυτοῦ προφήτου λεληχυῖα·
 φέρουσα ψαλμῶν δεκαπέντε δεκάδας,
 ἐξήκοντά τε κεκτημένη τὰς δόξας,
 καθίσματα δὲ δύο δεκάδας φέρω.²⁷

28.

Τέλος κράτιστον ἀρετῶν ψαλμῶν τέλος·
 κράτος γὰρ αὐτῶν τῶν φιλαρέτων κράτος,
 τύπος καλῶν δὲ τῶνδε τυγχάνει τύπος,
 κύκλος τριπλοῦς σοι τῶν σεβασμίων κύκλος
 καὶ πενταπλοῦς οὗτος γε νῦν ὠφθη κύκλος.²⁸

29. Στίχοι εἰς Δαυίδ τὸν προφήτην δωδεκασύλλαβοι ~

Καλὸν τιμαλφές τοῦ Δαυίδ τὰς ἐμφάσεις
 φέρειν ἐνθάδε τῇ παροῦσῃ πυκτίδι·
 ἡδύνεται νοῦς, θέλγεται ἡ καρδιά
 καὶ θηρία παύουσι τῶν παθημάτων,
 αὐτὸς δ' ὁ κρατῶν ὀφθαλμοῖς ἀτενίζων
 ἄλλοτριούται ποικίλων ὀφλημάτων.
 Ὡς δαυϊτικῶν ἱερῶν τε φημάτων,
 ὧν ἦσεν εὐκτιῶς ἡ λύρα τῶν ᾠσμάτων

²⁶ **Codd.** Lond. Harley 5533, s. XIII ex., f. 165v: om. title, ἡχῶ, ψυχοκτόνα φῦλα, Νοτ(ῶ), Σωφρόνῳ ὄντι; Paris. 1630, s. XIV, f. 222r. Acrostichum ΛΙΒΑΝΙΟΣ recognovit Lauxtermann.

²⁷ **Ed.** W. Hörandner, "Weitere Beobachtungen zu byzantinischen Figurengedichten und Tetragrammen", *Nέα Πώμη* 6 (2009) 291-304, esp. 297 and fig. 4 (e cod. Bodl. Auct.D.4.1, f. 36v).

²⁸ **Codd.** Paris. 43, s. XIV, f. 195v; Paris. 1630, s. XIV, f. 221(bis)v; Dionys. 60, s. XIV, f. 6r: τριπλοῦν, γε πλὴν.

Δαυὶδ μελωδοῦ, τοῦ νοεροῦ Ὁρφέως!
 Δισσῶς συνῆσαν ὕμνολογοῦντες ἅμα,
 οἷς τὸ πνεῦμα δέδωκε λιγυρῶς λίαν
 στόμασιν ὕμνεῖν καὶ δοξάζειν ἀφράστως
 τὴν σωματικὴν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν,
 ἐθνῶν ἀνακαίνισιν, πτῶσιν Ἑβραίων.²⁹

30.

Ἦ τοῦ προφήτου ψαλμικωτάτη λύρα
 πλήκτροις λογισμῶν εὐσεβῶν κρατουμένη
 ἄθυμίαν τρέπει μὲν ἐκ τῆς καρδίας,
 σοβεῖ δὲ πάντα τῶν παθῶν τὰ θηρία
 καὶ νοῦν ἀνυψοῖ πρὸς θεωρίας βάθη,
 παύει δὲ θυμόν, ἡμεροῖ σαρκὸς θράση
 καὶ δαιμόνων φάλαγγας ὡς πορρωτάτω
 ἴστησιν ἐκτεφροῦσα πυρὶ τῶν λόγων.
 Εἰ γὰρ προσεγγίσοι τις εὐσεβοφρόνως
 τοῖς κρουμάτων τῶν τοῦδε παγγλύκοις κρότοις,
 ῥᾶον κατασπᾷ τὴν φρενῶν ἀταξίαν
 καὶ πρὸς πόλον τίθησι τὴν θεωρίαν.³⁰

31.

Μέσῳ εἰσελθὼν προθύμως εἰς τὸ ζύνειν
 γέγονα ῥωσθεὶς τοῦ Κυρίου δυνάμη·
 ὧδε γὰρ ψαλμῶν πυκτίδος μέσος ἔχει
 μέσον βαίνοντα τοῦ ἀπείρου πελάγους.
 Χριστέ μου, σῶσον τὸν δούλον σου,
 παρίδου τοῦ πλέξαντος ταύτην τὴν βίβλον.³¹

32.

Καπνὸς μελίσσας ἐκδιώκει καὶ τρέπει·

²⁹ **Cod.** Hieros. Taphou 45, s. XIV, ff. 11v-12r: **ιβ' σύνλλα(οι)**, παροῦσι, φυμάτων, λείρα, δις ὧ συνῆς ἄν, Εὐραί(ων).

Δισσῶς συνῆσαν scripsit Lauxtermann.

³⁰ **Cod.** Hieros. Taphou 45, s. XIV, f. 12v: πάγγλυκοις.

³¹ **Cod.** Grottaferrata A.γ.VII, a. 1329, f. 75r: Μέσ(ω) εἰσελθ(ών) προθύμο(ς), γέγωνα, πικτήδος μέσως ἔχη, βένοντα, παρήδου τοῦ πλέξα[ντος] ταύτ(ην) τ(ήν) βίβλον.

Μέσῳ εἰσελθὼν προθύμως scripsit Lauxtermann.

Δαυὶδ δὲ βίβλος μάλλον ἐξηγουμένη
 ὠθεῖ, κατασπᾶ δαιμόνων πανοπλίαν.
 Σβέννυσιν ὕδωρ προσχυθὲν πυρὸς φλόγαν
 καὶ τὰς φλογώδεις τῶν παθῶν καταιγίδας
 κατευμαρίζει ψαλμοκίνητον μέλος.³²

33.

Ὁ προφητὰν ἄξ θείου πνεύματος πνέων
 τὸ προφητικὸν μελήμα (?) ἐπάδει.³³

34.

Ἔργον ποθήσας προσφιλὲς τῷ δεσπότη
 ἔσπευσα νῦν κτήσασθαι τοῦτο σὺν τόνῳ,
 Ψαλτήριον, τὸ θαῦμα τῶν λογογράφων,
 λάλημα καὶ καύχημα τῶν μονοτρόπων,
 δόξαν προφητῶν, μαρτύρων, ἀποστόλων
 εὐχῆς τε πάσης, πρόξενον σωτηρίας,
 τῶν ἀγγέλων ὕψωμα πρὸς Θεοῦ θρόνον,
 τῶν δαιμόνων κάθειρξιν εἰς ἄδου ζόφον,
 μειοῦν κακίαν, ἀρετὴν δ' ἐπαυξάνον,
 ῥαθυμίαν διώκον ὡς προθυμίαν,
 καλῶν ἀπάντων προξενοῦν γεννήτριαν.
 Πολλὴ χάρις σοι, παντοποιεῖ Χριστέ μου,
 τῷ δόντι μοι κτήσασθαι τήνδε τὴν βίβλον
 εἰς ἐξίλασμα τῶν ἐμῶν ἀμαρτάδων,
 εἰς ἐργασίαν σῶν καλῶν προσταγμάτων·
 ᾧ παρὰ τεινον σὸν ἔλεος, οἰκτιρμον,
 κρᾶζοντι πυκνῶς ἐξ ἐνθέρμου καρδιάς
 «Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος εἶ, Θεὲ Σαβαώθ,
 ὁ ὢν καὶ μένων καὶ τεκτονήσας κόσμον!
 Πάτερ, Υἱὲ καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα,
 δόξα σοι, δόξα καὶ σέβας σοι πρέπει!»³⁴

³² **Ed.** A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Stein* (Vienna 2014) 781.

Cod. Vatic. gr. 2057, s. XII, f. 301v.

³³ **Cod.** Uppsal. gr. 24, s. XIV in., f. 1r.

³⁴ **Cod.** Athen. 16, s. XIV, ff. 5v-6r: διώκων, παρὰ τεινον, σοι δόξα σοι καὶ; cf. note 19 on p. 223.

35.

Δαυὶδ μελωδοῦ τὴν πανέντιμον λύραν,
 ἔχουσαν ψαλμοὺς εἰκάδος τὴν πεντάδα
 καὶ τὴν μεθ' ἧς πάλιν τε πεντηκοντάδα,
 κινῶν μελῶδει, καὶ παθῶν ἀποδράσεις.
 Δαυίδ, κίνησον τὴν κιννύραν καὶ λέγε·
 «Γράψαντι, προστάξαντι, Χριστέ μου, σῶσον».³⁵

36.

Δαυὶδ μελωδεῖ καὶ διώκεται πάθη,
 φόρμιγγα κρούει καὶ σοβεῖται κακίας,
 λύραν δὲ κινῶν εὐπρεπῶς τοῖς δακτύλοις
 ληστὰς νοητοὺς ἐκτρέπει θείῳ σθένει.³⁶

37.

Ἡ δαυϊτικὴ τῶν μελισμάτων χάρις,
 τῶν πνευματικῶν ἁσμάτων ἡ τερπνότης
 πασῶν πέφυκε τῶν γραφῶν ἡδυτάτη,
 λυσιτελῶς τε θυμαρῆς καὶ θελξίνους·
 ἅμα μὲν ἱστορεῖ γὰρ εὖ τὰ τῶν πάλαι,
 ἅμα δὲ καὶ προρρήσεων θείων γέμει,
 βυθὸν προφαίνει τῶν ἀκραιφνῶν δογμάτων,
 θεηγοροῦσα τὰς φρένας καλῶς τρέφει,
 θυμὸν μαλάσσει, τὰς ὁρέξεις ἀμβλύνει,
 εὐχῆς διδάσκει καὶ μετανοίας τρόπους,
 πενθεῖν, ἀσιτεῖν, ἀγρυπνεῖν, τρύχειν δέμας
 καὶ πᾶν τὸ σῶζον πρακτικῶς ὑπογράφει.
 Διπλὴν προφάσκει τὴν ἔλευσιν τοῦ λόγου·
 πῇ μὲν προσιτὴν ὡς βροτοῖς ἡνωμένου
 πράως προσηνῶς, πῇ δὲ φρικωδεστάτην
 καὶ πυρπολοῦσαν δυσμενεῖς ἄρδην πέριξ.
 Ἄλλ' ὃ προφῆτα καὶ βασιλεῦ, καὶ τόκου
 καὶ νοῦ προπάτορ, ὡς ἔχων παρρησίαν,
 λιτὴν κινοίης πρὸς τὸν ἐκ σῆς ὀσφύος
 σωτῆρα Χριστὸν, τὸν δότην τῶν λωόνων

³⁵ **Cod.** Athen. 16, s. XIV, f. 6r.

πανέντιμον, ἔχουσαν scripsit Lauxtermann.

³⁶ **Cod.** Athen. 16, s. XIV, f. 6v.

κάμοι γενέσθαι βρωτὸν ἡδὺ καὶ πόμα,
 ῥύψιν τε νύκτωρ δεμνίων ἄσης πλέων,
 καθημερινὸν ἄγνὸν ἐκ ψυχῆς δάκρυ
 καὶ θρήνον οἰκτρὸν καὶ στεναγμὸν βυσσόθεν,
 ὥς ἂν δι' αὐτῶν σὺν Θεῷ τὰς κηλίδας
 σμήξας, κάμινον τῶν παθῶν ἀποσβέσω
 καὶ λήξεως τύχοιμι τῶν σεσωσμένων
 τάλας πενιχρὸς, οἰκτρὸς, ἡὑτελισμένος,
 φαῦλος, πιναρὸς, καρδίαν ἐστιγμένος
 Μάρκος ταπεινός, ἔσχατος μονοτρόπων.³⁷

38.

Βίβλος καλλικέλαδος ὑπάρχω, κρείττων
 ἐκ πολυτελῶν λίθων τε καὶ χρυσίων,
 εἰ δ' αὐτὸς ὁ Μόναρχος διττῶς τῇ φύσει
 καὶ τρισὶ προσώποις τε μένων γὰρ ἔφη·
 «Κρεῖττον τὰ συστήματα πάντα τοῦ παύσαι
 παροῦ τοῦ Δαυὶδ καλλικέλαδος βίβλος».³⁸

39. Ἔτεροι, κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου ~

Μέλος μελιχρὸν δαυϊτικῆς ἐκ λύρας
 ἐν ἁρμονίαις ἡ βίβλος αὕτη φέρει
 ὑμνοῦσα Χριστὸν τὸν θεάνθρωπον λόγον
 ἐπὶ πνεύματί τε τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα,
 τῶν δαιμόνων δὲ μακρὰν ὠθοῦσα στίφη.³⁹

40.

Ψαλμῶν τὸ τεῦχος ἐσφραγισμένοις χάρις,
 καινὸν ταμεῖον φαρμάκων σωτηρίων,
 δίκελλα συστρέφουσα βώλους καρδίας

³⁷ **Edd.** Th. Gaisford, *Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a Cel. E. D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur* (Oxford 1812) 59; R. Stefec, "Anmerkungen zu weiteren Epigrammen in epigraphischer Auszeichnungsmajuskel", *Byzantion* 81 (2011) 326-361, esp. 343f. (c cod. Bodl. Clarke 15).

Cod. Athen. 16, s. XIV, ff. 6v-7v: λυσιτελῶς θυμῆρης, καινοῦ, κηλέδας, οἰκτρηοὶ εὑτελισμένος, φαῦλος πενιχρὸς, om. last verse.

³⁸ **Cod.** Athen. 6, s. XIII, p. 598: πολιτελῶν, δυττῶς, κρεῖττον, πά[ν]τα.

³⁹ **Codd.** Duichev 389, s. XIV, f. 1v: **Βλεμίδου**, αὐτῇ; Bodl. Auct.T.2.3, f. 2v, s. XIV: **Ἔτ(εροι)** τοῦ κυρ(οῦ) Νικηφόρου, ἐναρμόνιος, σὺν πνεύματί.

καὶ ῥεῖν ποιοῦσα τῇδε νᾶμα δακρύων,
 εὐρυθυμος ὥδῃ καὶ παθοκτόνον μέλος
 ἐχθροῦ πονηρὰν προσβολὴν καταστρέφον
 καὶ νοῦν χαμερπῇ συγχωρεῦν ἀγγέλοις
 αὐγάζον ὑψοῦ τοῖς αὖλοις ἐνθέως·
 ἔργον γάρ ἐστι τῶν ἄνω στρατευμάτων
 ψαλμοῖς γεραίρειν τὴν ἀκήρατον φύσιν,
 ἥτις τριλαμπεῖς τὰς ὑποστάσεις φέρει,
 πληροῖ δὲ φωτὸς τὰς φρένας τοῦ κτωμένου.⁴⁰

41.

Μηδεῖς με χερσὶ ῥερυπωμέναις λάβοι,
 (οὕτω γὰρ οἶδα τὴν ἀγνωσίαν λέγειν),
 φιλῶ δὲ μᾶλλον γνωστικοῖς συνεισάγειν.
 Μικρὸν μὲν εἰμι τῇ ὀρωμένη θέα,
 πολὺν «δὲ» πλοῦτον τοῖς ἑμοῖς δίδω φίλοις,
 καὶ τοῦτον ἔνδον τοῖς ἑμοῖς κόλποις φέρων.⁴¹

42. Στίχοι ~

Ἄρτι προσελθὼν πρὸς βίβλου ψαλμῶν πέρας
 σοὶ τῷ πέρατι τῶν καλῶν λέγω· «Χάρις».
 Πάντων ἔκητι τῶν καλῶν Θεῷ πρόπει
 αἶνος, κράτος δόξα τε, τιμὴ καὶ χάρις·
 ἀρχὴ γάρ ἐστι παντὸς ἐσθλοῦ καὶ πέρας.⁴²

43.

Ἐνταῦθα μέχρῃς ἐστὶ τὸ Ψαλτήριον,
 ἀλλ' εὐλογεῖτω πᾶσα σὰρξ τὸν Κύριον
 τὸν ἐμπνέοντα τοῖς προφήταις τὴν χάριν.⁴³

⁴⁰ Cf. A. Tselikas, *Δέκα αἰῶνες ἐλληνικῆς γραφῆς* (Athens 1977) 26.

Codd. Benaki 43, f. 1r-v: ἀγγέλων, ἀκύρατον, φρένας τοῦ κτητόρος; Athon. Dionys. 60, s. XIV, f. 10r, in marg: Ἰω(άννου) τοῦ Δ[α]μασκίνου, εὐφραγισμένη, κοινῶν ταμεῖον, καὶ φρένας.

⁴¹ **Edd.** (vv. 4-6) A. Rocchi, *Codices Cryptenses* (Tusculum 1882) 151; Ph. Roelli, *Marci monachi Opera ascetica* (Turnhout 2009) 90; (vv. 1, 4-6) S. Cirillo, *Codices Graeci mss. Regiae bibliothecae borbonicae*, vol. 2 (Naples 1832) 338; N. Veas, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, vol. 1, 2d edn (Athens 1998) 263.

Cod. Athon. Xenoph. 5, a. 1303, f. 196r-v: μηδέν, ῥερυπωμένας, συνησάγειν, μὲν ἡμῖν.

⁴² **Cod.** Andros, Hagias 6, a. 1304, f. 200r: ἔκετι.
 ἔκητι scripsit Lauxtermann.

44.

Τίς σου φράσαι, προφήτα Δαυίδ, ἰσχύσει
τῶν δογμάτων τε καὶ ξένων χαρισμάτων
τὸν πλοῦτον ὄνπερ ἡ χάρις τοῦ Πνεύματος
παρέσχεν ὄντων εἰς βροτῶν σωτηρίαν;
Ἄλλ' οὖν νῦν ἡμεῖς ὡς Θεοῦ σαρκώσεως
γεννήτορα γράφοντες ὑμνοῦμεν πόθῳ.⁴⁴

45. Στίχοι ἱαμβοὶ ἐπαίνων εἰς τὸν προφήτην Δαυίδ ~

45.1.

Δαυίδ προσάδων ἐμμελῶς τῷ ποιμνίῳ
δείκνυσιν αὐτὸ πρὸς νομάς ἡύλισμένον.

45.2.

Δαυίδ κατασχὼν εὐσεβῶς τὸ θηρίον
ἐξεῖλεν αὐτοῦ τῶν μυλῶν τὸ ἄρνιον.

45.3.

Πάντας διελθὼν τοῦ Ἰεσαὶ τοὺς γόνους
εὔρε Σαμουὴλ Δαυίδ ὃν χρῖσας στέφει.

45.4.

Κρούων ὁ Δαυίδ ψαλμικῶς τὴν κιννύραν
σοβεῖ τὸ πνεῦμα καὶ Σαοὺλ ἀναψύχει.

45.5.

Ἀρθεῖς Γολιάθ καὶ φρυαχθεῖς ἀφρόνως
Δαυίδ τροποῦται πανσθενῶς τῇ σφενδόνῃ.

45.6.

Τὸν πρὶν βοῶντα καὶ θροοῦντα τὰς πόλεις
Δαυίδ πατάσσει καὶ σαώζει τὰς πόλεις.

45.7.

Φέροντι Δαυίδ τὴν κάραν τοῦ βαρβάρου
χείρας κροτοῦσιν αἱ χορεύτριαί κόραι.

⁴³ **Ed.** H. Coxe, *Bodleian Library Quarto Catalogues: Greek Manuscripts* (repr. Oxford 1969) 623 (e cod. Auct.D.4.1, a. 950, f. 300r): ἐνπνέοντα (cod.).

Codd. Sinait. 28, s. IX, f. [177v]; Sinait. 30, s. IX, f. 367v; K. Weitzmann & G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Greek Manuscripts*, vol. 1 (Princeton 1990) fig. 2: ἐνπνέοντα; Sinait. 31, s. IX, f. 247r: ἐνπνεύοντα τῆς; Sinait. 34, s. IX, f. 218r; Petrop. 216, a. 878, f. 337r; Petrop. 216, f. 347r, s. IX: μέχρις ἐστι.

⁴⁴ **Ed.** A. Kartsonis, *Anastasis: The Making of an Image* (Princeton 1986) 197f.; C. Mango, in: P. Canart, ed. *La bible du patrice Léon* (Vatican 2011) 75 (e cod. Vatic. Reg. 1, s. X, f. 487v).

45.8.

Δαυὶδ φθονεῖται καὶ διώκεται μάτην
μένει δὲ τοῦτον τῶν ἀνάκτων τὸ κράτος.

45.9.

Δαυὶδ πεφευγὼς τοῦ χιτῶνος ἐνθάδε
Σαοὺλ ἀφαιρεῖ τὸ πτερύγιον λάθρα.

45.10.

Ὅπερ λαθὼν ἀφεῖλε Δαυὶδ ἐμφρόνως
νῦν ἐμφανίζει τὸν διώκτην ἐντρέπων.

45.11.

Δαυὶδ κατασχὼν τὸν Σαοὺλ ἐκ δευτέρου
ἀφεῖλεν αὐτοῦ τὸν φακὸν σὺν τῷ ξίφει.

45.12.

Σαοὺλ τροπωθεὶς ἐξελέγχεται πάλιν
μένει δ' ὅμως σίδηρος ἐστομωμένος.

45.13.

Δαυὶδ δεδοικὼς τοῦ Σαοὺλ τὰς ἐνστάσεις
τοῖς ἀλλοφύλοις ἀπρεπῶς προεργύη.

45.14.

Ἦν Δαυὶδ ἔσχεν ἐξεναντίας πόλιν
ἔθνος πονηρὸν εἰσπεσὼν καταστρέφει.

45.15.

Δαυὶδ πατάξας τοὺς βαλόντας τῇ πόλει
τοὺς αἰχμαλώτους εὐχερῶς ἐπιστρέφει.

45.16.

Σαοὺλ διώκων ὃν διώκειν οὐκ ἔδει
ἄχρηστον εὗρεν τοῦ τέλους τὴν ἡμέραν.

45.17.

Ῥυσθεὶς ὁ Δαυὶδ χειρὸς ἐξ ἐναντίας
τῆς βασιλείας δράσεται παραυτίκα.

45.18.

Πάλιν δίωξις Δαυὶδ ἐκ τῆς ὀσφύος
ἐπῆλθεν αὐτῷ καὶ κακίζεται μάτην.

45.19.

Ὁ πατραλοίας κτείνεται φερεμπόνως
θρηνεῖ δὲ Δαυὶδ ὡς φιλόστοργος πέλων.

45.20.

Δαυὶδ χορεύει τὴν κιβωτὸν εἰσφέρων,
σκώπτει δὲ Μελχὼλ τὴν χορείαν ἀφρόνως.

45.21.

Δαυὶδ πεπονθὼς εὐσθενῶς τῷ σαρκίῳ
περικρατεῖται τῷ γυναικίῳ πόθῳ.

45.22.

Δαυὶδ γεγηθὼς τὸν Σολομῶντα στέφει
καὶ τοῦ παρόντος ἐμπορεύεται βίου.⁴⁵

46.1.

Τέλος εἴληφεν ἡμίσεως Ψαλτῆρος.⁴⁶

46.2.

Πέρας εἴληφεν ἡ βίβλος τῶν ᾠσμάτων.⁴⁷

46.3.

Εἴληφεν ἐνθάδε τὸ Ψαλτήριον τέρμα.⁴⁸

46.4.

Εἴληφε τέλος, τὸ μέσον τοῦ Ψαλτῆρος.⁴⁹

46.5.

Τοῦτ' ἔστι τριπλῆς τέρμα πεντηκοντάδος.⁵⁰

47.

Δαυίδ, ὀπλισθεὶς τῆς τριάδος τὴν χάριν
λίθοις τε τρισὶ καὶ τῇ μικρᾷ σφενδόνι,
Γολιάθ τὸν ἀλλόφυλον καὶ ξιφηφόρον
αὐθις ἀναιρεῖ καὶ κατασφάττει τάχος.⁵¹

⁴⁵ **Ed.** I. Ševčenko, "Captions to a David Cycle in the Tenth-Century Oxford Auct. D.4.1", in: C. Scholtz & G. Makris, eds. *Πολύπλευρος νοῦς: Miscellanea für Peter Schreiner* (Munich 2000) 324-341, esp. 327-330: 45.2 ἐξῆρεν, 45.13 πρὸς ἐρρῶν.

Codd. Athon. Vatop. 760, s. XII, ff. 7r-8r, f. 8r-v: 45.8 τένει δὲ τούτων, 45.14 εἰσπεσὼν, 45.16 τὴν ἡμέραν τοῦ τέλους, title Στίχοι ἕτεροι before 45.18; Vatic. 619, a. 1016, f. 17r: O. Pecere, ed. *Il monaco, il libro, la biblioteca* (Cassino 2003) 225 with pl. 2: 45.1 only: ποιμνείῳ, αὐτῷ, νομάς βοσκημάτων.

⁴⁶ **Cod.** Grottaferrata A.γ.VI, s. XI, f. 111v: εἰμήσεως.

⁴⁷ **Ed.** A. Mancini, *Codices Graeci monasterii messanensis S. Salvatoris* (Messina 1907) 183.

⁴⁸ **Cod.** Athen. 16, s. XIV, f. 224r.

⁴⁹ **Cod.** Lipsiens. gr. 3, s. XIII, f. 88v.

⁵⁰ **Ed.** Mercati, "Giambi", 273 (c cod. Vatic. 342, f. 133v).

⁵¹ Cf. A.W. Carr, *Byzantine Illumination, 1150-1250* (Chicago 1987) 250 (c cod. Lond. Add. 40753, s. XII, f. 145r).

48. Ἄλλοι ἱαμβικοί ~

Ἄνθραξ φλογίζων δαιμόνων ὀλεθρίαν,
πάγας κακουργούς καὶ πλάνας θεοστύγεις
Ψαλτήριον πέφυκε τοῦτο καὶ πάνυ.⁵²

49.

Ἐκάστου ἀνδρὸς εὐσεβοῦς ἴδιον τὸ βιβλίον
καὶ στόμα κοινὸν τῆς ἀνθρωπότητος ὁ θεῖος Δαυίδ.⁵³

50.

Ψαλτήριον τήρησον, ὦ ψυχή, πόθω·
τῆς γὰρ μερίμνης ἄξονας κατατρίβει,
νέμον λογισμοῖς ἥρεμον ζωουχίαν.⁵⁴

51.1.

Μα(νουή)λ [τοῦ] Φιλ(ῆ) ~

Δαυίδ σιωπᾷ καὶ λαλεῖ Νάθαν πένης·
αἰσχύνεται γὰρ καὶ βασιλεὺς ἀγρότην,
ὅταν ἐλεγχθῇ δυσγενοῦς ἔργα δράσας.
Ψυχὴ βασιλὶς εὐπρεπῶς τοίνυν βίου.

51.2.

Εἰς τὸν Δαυίδ ἡμαρτηκότα ~

Ὅταν σφαλῆς, ἄνθρωπε, τὸν τύπον σύνες
καὶ νῆψον εὐθύς, μὴ τελευτήσας λάθης·
εἰ κίνδυνος γὰρ τῷ Δαυίδ παθεῖν τόδε,
τί χρὴ περὶ σοῦ μὴ κατορθοῦντος κρίνειν;⁵⁵

⁵² **Cod.** Petrop. 216, a. 878, f. 348v: P. Lavrov, *Παλαιογραφическое обозрение кирилловского письма* (Petrograd 1914) 20 with fig. 14.

⁵³ **Cod.** Petrop. 216, a. 878, f. 347r.

⁵⁴ **Edd.** Coxe, *Quarto Catalogue*, 623 (c cod. Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, f. 300r): κατὰ τρίβει, ἥρεμον; Papadopoulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, 111 (c cod. Leimon. 220, a. 1527): ἄξονας, νέμων λογισμούς τῆς ἄνω θεωρίας.

Codd. Petrop. 216, a. 878, f. 337r-v: ἥρεμος; Dionys. 60, s. XIV, f. 228r: νέμων, ζωουχία.

⁵⁵ **Cod.** Dionys. 60, s. XIV in., f. 9v: ἐλεχθῇ, τῶν τύπων.

Τὸν τύπον scripsit Lauxtermann.

52.

Αἴνον ἄγω σοι θεῖον, ὑπέρτατε ἐν βασιλεῦσιν,
οὐνεκεν ὀτραλέως περιηγέα βίβλον ἄπασαν
Δαυΐδου πινυτοῦ περικαλλέος ἐκτολυπεῦσαι
δῶκας ἐμὴν πανάποτμον ἐν ἀνδράσιν ἔμπα γενέθλην.⁵⁶

53.

Δαυιδ θεόπτα, τὴν θεόφθογγον λύραν
κρούων, κραδαίνων τὴν ὑφήλιον κτίσιν
σκοτόους λύτρωσαι δαιμόνων κακουργίας,
σύνεσιν πάρασχε τοῖς ψάλλουσί τε
λιταῖς τῆς πανάγνου Θεομήτορος. Ἀμήν.⁵⁷

54.

Λύρα βίβλον τέτευχα τερπνὴν Δαυίδου,
ἦν εἰσορῶντες οἱ κεκτημένοι φίλοι
ἐμοῦ μέμνησθε τοῦ τρόπου καὶ τῶν πόνων.⁵⁸

55.

Οὐκ ἐκράτνε τὸν προφήτην πορφύρα,
οὐ παγγέραστον στέμμα κ' εὐώδη μύρα,
ὥς ἡ θεόπνους ἄσμάτων ἡ πλημμύρα·
ψαλμός γάρ ἐστιν πνευματέμφορος λύρα,
ἐφ' ᾗ πεποιθὼς πᾶς τις, ὥς ἐπ' ἀγκύρα,
ἔσται γεγηθὼς τερψιθύμῳ κινύρα.⁵⁹

56.

Δῶρον Θεοῦ πέφυκεν ἀνθρώποις ξένον
ἡ τοῦ προφήτου ψαλμικὴ μελωδία

⁵⁶ **Ed.** A. Ludwich, *Apolinarii Metaphrasis Psalmorum* (Leipzig 1912) xxix.

Cod. Andros, Hagias 6, a. 1304, f. 200r: βίβλον ἄπ(αν) α' / Δαυΐδου πινυτοῦ περικαλλέα γέγραφα Θεοδόσιο(ς), om. v. 4.

⁵⁷ **Ed.** Papadopoulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, 111 (e cod. Leimon. 220, a. 1527): κτίσιν / σκοτόους λύτρωσαι δαιμόνων κακουργίας, om. vv. 4-5.

Cod. Petrop. 216, s. IX, f. 348r: αὐτὴν κραδαίνων τὴν ὑφήλιον πᾶσι / εἰ οὐ πρὸς ὕμνον ἐξανέστη-
σας κράτου, ὕμνων, ψάουσιν τῶνδε.

⁵⁸ **Ed.** Papadopoulos-Kerameus, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, 111 (e cod. Leimon. 220, a. 1527).

⁵⁹ **Cod.** Paris. 12, a. 1419, f. Br: **Δαβίδ**, ἀγγύρα, τέρψη νύθων κινύραν.

Τερψιθύμῳ scripsit Lauxtermann.

μετατρέπουσα τῶν παθῶν τὰ θηρία.
 Ἡ τῶν φρενῶν δὲ ποικίλη κακουργία
 ταύτῃ προσεγγίσασα τῇ συμφωνίᾳ
 ῥᾶον κατεπρήνιξε τὴν ἀταξίαν
 ἰστῶσα τὴν νόησιν εἰς θεωρίαν.
 Ὅς οὖν μετέσχε τῇσδε τῆς εὐγλωττίας
 περιβέβληκε μουσικὴν θυμηδίαν.⁶⁰

57.

Χριστὸς προλάμπει τοῦδε τοῦ Ψαλτηρίου
 καὶ τοῖς ἐπισκέπτουσιν προχρᾶ τὴν χάριν.⁶¹

58.

Ἰαμβεῖα εἰς τὸν Δαυίδ ~

Ἀδὰμ κατάρξας τοῦ βροτησίου γένους
 νόμον δέδεκται θεῖον εἰς πειθαρχίαν,
 διὰ προσεξίαν δὲ πίπτει πρὸς μόρον
 ῥεμφθεὶς ἀβούλως εἰς φυτὸν βροτοκτόνον.
 Φυτῷ δὲ αὖθις προσπλακεῖς ὁ Δεσπότης
 ἔδειξεν ἡμῖν καινὰ πάντα καὶ ξένα
 ἀφαρπάσας γὰρ αὐτὸν ἐξ ἄδου τότε.⁶²

59.

Θησαυρὸς ὄντως θείων δογμάτων πέλω·
 οὐδὲν ψυχῶν μοι νοῖ κεκαθαρμένον
 ἀπῆλθεν ὅλως πεφωτισμένος κόρραις
 ταῖς τῆς καρδίας ὀρθῶς βλέπων τὸ κάλλος
 Τριάδος ὄντως τῆς πάντα φωτιζούσης.⁶³

60.

Ὑμνος λύρα καὶ πνεύματος κινύρα
 μελωδοῦσα πέφυκα τῇ ἐκκλησίᾳ
 Θεοῦ τοῦ ταύτης νυμφίου καὶ δεσπότου,

⁶⁰ **Cod.** Mosq. Syn. 358, s. XI ex, f. 33r: κατεπρήνιξε.

⁶¹ **Cod.** Athon. Xenoph. 5, a. 1303, f. 197r: προχρᾶ.

⁶² **Ed.** (vv. 1-4) A. Mancini, *Codices Graeci monasterii messanensis S. Salvatoris* (Messina 1907) 184.
Cod. Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 236v: φυτό.

⁶³ **Cod.** Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r: ὄντος, κ(αι)καθαρμ(έ)ν(ον), κόρ(ας) τὰς, ὄντως.

βάθους τοῦ σεπτοῦ καὶ ἐγέρσεως θείας.⁶⁴

61.

Ἄλλο· Πάλαι μὲν Ὀρφεὺς τὴν λύραν κρούων
ἔτρεπεν, εἵλκεν καὶ εἰς βάραθρον ἄδου,
κατηκόντιζεν τοὺς ταύτη προσσχομένους·
ἐμέ δ' ὁ τευζάμενος καὶ ψάλλων πόθῳ
ἐκπυρσεύεται πράξει καὶ θεωρία,
καὶ τῇ εὐρύθμῳ τῆς καλῆς μελουργίας
νοῦν, ψυχὴν, διάνοιαν φωταγωγείται.
Ἄλλ' ὦ Μέδων, Πάνταρχα καὶ Εὐεργέτα,
τὸν κτισάμενόν με πόθῳ καὶ ἀγάπῃ
φρούρει, σκέπε, λύτρωσαι τῶν ἀμαρτάδων
καὶ τὴν ἄληκτον κληρῶσαι βασιλείαν
καταξίωσον διὰ τῆς Θεοτόκου.⁶⁵

62.

Σὴν, σταυρέ, Χριστὸς ἐκπιεῖν δίκην θέλων
ἐν δῆθεν εἶχεν ὡς ἀβούλητον πόμα·
παθὼν με σώζει καὶ θανὼν ζεῖ τὴν κτίσιν.
Ὁ προσπαγεῖς δὲ σαρκὶ τούτῳ τῷ τύπῳ
Θεὸς σέσωκεν ἐξ ἄδου δεσμῶν λύσας
τοῦ προσκυνεῖν σου τὸ κράτος σεσωσμένως.
ᾧ πατρικὸν φῶς, ᾧ τρισήλιον κράτος,
ᾧ τρισσοφεγγὲς λαμπάς, ᾧ ζωηφόρε,
ᾧ τρισμέγιστον τῆς θεαρχίας σέλας,
φρούρει, σκέπε τὸν πόθῳ κτησάμενόν με.
Ἀμήν· γένοιτο εἰς ἅπαντά μου χρόνον.⁶⁶

63.

Σταυρὸς βλεπόντων ἀστραπηφόρον σέλας.
Σταυρὸς μοναστῶν εὐδρομος σωτηρία.

⁶⁴ **Cod.** Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r-v: M.T. Rodriquez, *Catalogo dei manoscritti datati del fondo del SS. Salvatore* (Palermo 1999) pl. 45: κιννύρα, τῆς ταύτης.

⁶⁵ **Cod.** Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237v: Rodriquez, *Catalogo*, pl. 45: ἀμέ δ', τοῦν, μέδων.

⁶⁶ **Cod.** Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237v: Rodriquez, *Catalogo*, pl. 45: Τὴν, ἐκπιῶν, ἤχεν, ζῆ, προσκυνῆν σου, κρατῶς σεσωσμένος, πατρικῶν, κτισάμενόν.
Σὴν, ἐκπιεῖν, σεσωσμένως scripsit Lauxtermann.

Σταυρὸς φιλοῦντων ἐνθέως πορνοκτόνος.
Σταυρὸς κλαιόντων ἐξαλείπτωρ πταισμάτων.⁶⁷

64. (cf. 19)

Στίχοι εἰς τὸ Ψαλτήριον ~

Τὴν ἁσματωδοσύνθετον βίβλον καὶ χειροχορδοκρουστόβροντον
καὶ τὴν μελουργὸν αὐτοκύμβαλον λύραν
Δαυὶδ προφεθόφθελτα ἤξε
καὶ πνευματοκίνητος ἦσε καρδιά.⁶⁸

65.

Τέλος τῶν σεπτῶν καὶ πανάγων ἁσμάτων
σύριγγος ἡδύς, δαυϊτικῶν ὀργάνων.

Σάλπιγξ πνευμοκρότητος προφητικῶν χρισμάτων
χρηστορητοβροντόφθογγος θείας φωνᾶς ἡχοῦσα,
εἰς οὐρανούς ἀνάγουσα ψυχὰς τῷ ταύτης ἤχῳ
οὐρανοδρόμος τοιγαροῦν πέλει λοιπὸν ὡς θέμις
ἢ πάγκαλος καὶ πάντερπνος θεόπνευστος ψαλτήρα,
ὁ μουσικὸς καὶ εὐλαλὸς τῆς ἐκκλησίας τέττιξ.
Ἀηδομηλιγυρὰ καὶ καλλικελαδοῦσα
ἢ γητοροφνόφθογγος ὄρνη τῆς ἐκκλησίας,
ἢ πάντοτε προάγουσα καὶ προοδοποιοῦσα
ἔμπροσθεν πάσης τῆς γραφῆς ἐν τε εὐαγγελίοις
καὶ ἀποστόλοις καὶ σεπτοῖς καὶ θείοις ποιηταῖσιν
ὡς ἑωσφόρος τὸ πρωῒ τὴν ἔκφανσιν μηνύων
ὁ χρυσομαργαρόπλοκος κόσμος τῆς ἐκκλησίας,
ἢ ἐν νυξὶν ἐπισέληνος ταύτης αὐγὴ καὶ ὄρθρος
καὶ ἐν ἡμέραις ἥλιος θερμὸς ἀκτινοβόλος,
ἀστραπηφόρος καυστηρὰ κατὰ πνευμάτων.⁶⁹

⁶⁷ **Edd.** P. Speck, *Theodoros Studites: Jamben auf verschiedene Gegenstände* (Berlin 1968) 208; A. Mancini, *Codices Graeci monasterii messanensis S. Salvatoris* (Messina 1907) 184.

Codd. Messan. S.Salv.117, a. 1116, f. 237r: Rodriquez, *Catalogo*, pl. 45; Paris. 1630, s. XIV, f. 221(bis)v: ἀστραπηβόλον, add. Σταυρὸς φιλάγων ἁσφαλέστατος φύλαξ.

⁶⁸ **Cod.** Bodl. Auct.T.2.3, f. 2v, s. XIV: κοματοδοσύνθεντον, χειροχορδοκρουστόβροτον, μελουργῶν, προφεθόφθελτα.

χειροχορδοκρουστόβροντον, προφητόφθεγκτον scripsit Lauxtermann.

⁶⁹ **Cod.** Ambros. M 54 sup., ff. 508v-509v (add. manu s. XV): δαβιτικῶν, τέτυγξ, ἀηδομηλιγυρὰ, ὁ πρωῒ.

66.

Δαυὶδ προφήτου καὶ ξένου ψαλμογράφου
οὗτοι πέφυκιν οἱ θεόπνευστοι λόγοι.⁷⁰

67.

Δαυὶδ προφήτου καὶ βασιλέως λόγοι!
Πείσθητι τούτους, μηδὲν ὁλως καταφρόνει
καὶ ψυχικὴν κερδανεῖς σωτηρίαν,
καὶ σωματικὴν προσλάβῃς εὐπραγίαν.⁷¹

68.

Ψαλμὸν ἔχε κρᾶδίη, μὴ χεῖλεσι μόνον ἀείσης·
πολλάκι σὺν Παφίῃ θηλύνεται ὄβριμος Ἄρης.⁷²

69.

Κάλλιστος οἰκτρὸς ἐν μονοτρόποις θύτης
τὴν πνευματεμφόρητον ἀπλέτῳ πόθῳ
γέγραφα τήνδε κιννύραν μισθωμάτων
ἡχημένην Πνεύματι τῷ παναγίῳ,
ἥς ὑποφύτης Δαυὶδ ὁ προφητάναξ.
Ὑπηρετεῖ δὲ τοῖς τύποις τῶν γραμμάτων
Εὐθυμίου χεῖρ, γραμματικὴ μοι φίλη,
πληροῦσα χάριν εἰλικρινοῦς φιλίας.
Ταύτην ἀνακροῦντες οὐκοῦν, πατέρες,
τῷ πνεύματι μάλιστα τῆς προθυμίας
πάσας ἀποτρέποισθε δαιμόνων ἵλας
ἄγχοντες αὐτούς, ὡς Δαυὶδ τῇ κιθάρᾳ
Σαοὺλ τὸ δαιμόνιον ἀθλίως πνίγον
τῇ πανσθενουργῷ Πνεύματος συμμαχίᾳ,
κάντεῦθεν αἰδίων εὖροιτε κλέος
στερροὶ φανέντες ὀπλῖται νικηφόροι.⁷³

⁷⁰ **Cod.** Paris. gr. 142, f. 271v, add. manu s. XIII-XIV?

⁷¹ **Cod.** Paris. gr. 142, f. 271v, add. manu s. XIII?

⁷² **Cod.** Bodl. Laud. gr. 42, s. XI, f. 20: συμπάφῃ.
σὺν Παφίῃ scripsit Lauxtermann.

⁷³ **Cod.** Sinait. gr. 43, s. XIV, ff. 302v-303r.

70.

Τὴν ψυχότερπῃ τῶν γραφῶν κορωνίδα,
τὴν μυστικὴν φόρμιγγα Δαυὶδ λέγω,
εὖ συμπεράνας σῇ χάριτι, Χριστέ μου,
ῥῶδων ἑσαυθὶς ἄπτομαι τῶν ἐνθέων.⁷⁴

71.

Δαυίδου πινυτοῦ μελέων βεβοημένος ὕμνος
εὐκελάδου κιθάρης βασιλῆϊος ὕμνος ἐτύχθη.⁷⁵

72.

Δαυίδου μελέων μὲν ἐπαύσατο θεσπεσίη φρὴν·
Ἄσαφος δ' ἀνόρουσε καὶ ἔαχε πνεύματι θείῳ.⁷⁶

73.

Στίχοι εἰς τὸν Δαυὶδ ἀμαρτήσαντα ~
Δαυὶδ βασιλεὺς καὶ προφητῶν ἀκρέμων
τὴν μοιχικὴν χάρυβδιν ἀντλήσας πάλαι
ποτήριον πέπωκεν ἀνδροκτασίας·
ἐπιστραφεὶς δε πρὸς Θεὸν μετὰ φόβου
πηγὰς ἀνεστόμωσε φιλανθρωπίας.⁷⁷

74.

Ἦδε πέφυκεν ἡ μέση τῆς Ψαλτῆρος
ἐκ τῶν ἐξ ἀμφοῖν ἄκρων συντεθειμένη.⁷⁸

⁷⁴ **Ed.** Gaisford, *Catalogus sive notitia*, 61.

⁷⁵ Cf. A. Ludwich, *Apolinariū metaphrasis Psalmorum* (Leipzig 1912) 130f.: nos. 66-67.

Codd. Athon. Iberon 1384, a. 1346, f. 1r: G. Galavaris, *Holy Monastery of Iveron: The Illuminated Manuscripts* (Mt Athos 2002) 88; Paris. 1630, s. XIV, f. 222r.

⁷⁶ Cf. Ludwich, *Apolinariū metaphrasis*, 146: no. 72.

Codd. Athon. Iberon 1384, a. 1346, f. 123r: Galavaris, *Iveron*, 89; Paris. 1630, s. XIV, f. 222r.

⁷⁷ **Ed.** K. Horna, "Die Epigramme des Theodoros Balsamon", *Wiener Studien* 25 (1903) 178f.

Codd. Athon. Vatop. 1225, a. 1578 (chartac.), f. 0v: ἀνδροκτανσίας; Paris. 2075, a. 1439, f. 281r: H. Hunger, ed. *Repertorium der griechischen Kopisten*, vol. 2C (Vienna 1989) pl. 121 (no. 217).

⁷⁸ **Cod.** Bodl. Auct.T.4.21, s. XI, f. 213v (before Ps 77): ὧδε πέφυκ(εν) ἡ μέση τ(ῆς) ψαλτ(ῆ)ρ(ος)· ἐκ τ(ῶν) ἐξ ἀμφοῖν ἄκρ(ων) συντεθημ(έν)η.

75.

Κινῶν ὁ Δαυὶδ τὴν κιννύραν εὐρύθμως
 τῇ πνευματικῇ φόρμιγγι συνημμένην
 βάλλει, διώκει τῇ βοῇ ταύτης ξένως
 στίφος νοητῶν δυσμενῶν ἀλαστόρων.⁷⁹

---

⁷⁹ **Cod.** Paris. 1630, s. XIV, f. 221(bis)v: ἀλλαστόρ(ων).

Appendix D8: Metrical Titles of the Biblical Odes

The symbols &, \$, #, @ and % correspond to those in Appendix B1:Q.

#¹

A'. {Ἰστέον ὅτι} Μαριάμ {ἔστιν} ἡ ὥδῃ, τῆς ἀδελφῆς Μω {ῦ} σέως

B'. Νόμου πάλιν γραφέντος ὥδῃ Μωσέως

Γ'. Ἀννης Σαμουήλ μητρὸς εὐχαριστία

Δ'. Τοῦ δεσπότης σάρκωσιν Ἀμβρακίου ἔφη

Ε'. Ἡσαΐου πρόρρησις αἵτησις δ' ἅμα

ΣΤ'. Ἐκ θηρὸς ἐκράγασεν Ἰωνᾶς τάδε

Ζ'. Δρόσος καμίνου, τῶν τριῶν αἶνος νέων

Η'. Ὑμνος τῶν αὐτῶν εὔ μοι συντεταγμένος

Θ'. Ὡδὴ θεάνδρου μητρὸς παρθένου κόρης

Variants:

A'. Αἰγυπτίων βύθις, Ἰσραὴλ νίκη²

A'. Αἰγυπτίων πόντις, ὥδῃ Μωσέως

B'. Νόμου γραφέντος πάλιν ὥδῃ Μωσέως

Θ'.2. Αἰνεῖ προφήτης τὸν Θεὸν Ζαχαρίας
ὥδῃν τελειῶν μητροπαρθένου κόρης³

@⁴

A'. Αἰγυπτίων ὄλεθρος, ὥδῃ Μωσέως

B'. Μωσῆς λαβὼν δίδωσιν Ἑβραίοις νόμον

Γ'. Ἀννης προσευχὴ καλλίπαιδος τῆς πάνυ

Δ'. Τῆς Ἀβρακίου ἅϊε μολπῆς καὶ σύνες

Ε'. Ἡσαΐου πέφυκεν ἡ μελωδία

ΣΤ'. Κήτους Ἰωνᾶς ἐκβοᾷ δραμεῖν ἄνω

Ζ'. Δρόσος καμίνου, τῶν νέων ὕμνωδία

Η'. Πάντας πρὸς ὕμνον ἡ τριὰς καλεῖ νέων

Θ'. Ζαχαρίας ὕμνησεν ἐν παιδὸς τόκῳ,

ἡ παρθένος δὲ συλλαβοῦσα τὸν Λόγον

---

¹ Oxon. Chr.Church 44, s. XI, ff. 239r, 241v, 246v, 248r, 250v, 252r, 253r, 256v, 257v; Hieros. Taphou 53, a. 1053, ff. 205v, 210r, 211r, 213r, 214v, 215r, 218v (om. A'; lac. H'); Athen. 7, s. XI, ff. 234r, 235v, 237r, 240v, 243r (om. A'-Δ'): Ε'. Ἡ πρόρρησις etc., Θ'. μητροπαρθένου.

² Athen. 16, s. XIV, 210r.

³ Athon. Pantel. 21, s. XIV, ff. 120r, 121r, 129v; Paris. gr. 1630, s. XIV, f. 221(bis)v.

⁴ Lond. Add. 19352, a. 1066, ff. 192v, 193v, 197r, 198r, 199v, 200v, 201v, 204v, 206v; cf. J. Mearns, *The Canticles of the Christian Church* (Cambridge 1914) 13f.

&⁵

Α'. Ἄρδην βυθίσας Φαράω Μωσῆς λέγει

Β'. Νόμου γραφέντος αὐθις ὥδῃ Μωσέως

Γ'. Θεὸν γεραίρει στεῖρα τίκτουσα ξένως

Δ'. Τὴν τοῦ Λόγου κένωσιν, Ἀββακούμ, φράσον / Ἀββακούμ φράσων/φράζει

Ε'. Ἡσαΐου πρόρρησις, εὐχλή/εὐχῆς τὸ πλέον

ΣΤ'. Ἐκ θηρὸς ἐκραύγασεν/ἐκραύγαζεν Ἰωνᾶς λέγων

Ζ'. Αἶνος φλόγα σβέννυσι τῶν τριῶν νέων

Τῶν εὐσεβῶν ὕμνησις, ἦν ἥδον, νέων

Η'. Τὸν Δεσπότην ὕμνησον/ὑψωσον, ἡ κτιστῶν φύσις / ὑψωσεν ἡ κτιστῶν φύσις

Θ'. Τὸν υἱὸν ὕμνεῖ καὶ Θεὸν μήτηρ κόρη

Ὁ Ζαχαρίας εὐλογεῖ παιδὸς τόκῳ/τόκον

Extensions:

Καὶ ὁ Συμεὼν πέρας ζωῆς λαμβάνων

Τὸν Ἐζερίαν εὐλογοῦντά μοι σκόπει

Σωθεὶς Μανασσῆς τὸν Θεὸν μεγαλύνει⁶

Variants:

Α'. Αἰγυπτίων βύθισις· Ἰσραὴλ νίκη⁷Θ'. Τὸ σεπτὸν ἄσμα τῆς τεκούσης τὸν Λόγον⁸Θ'. Αἶνεσις ἀγνῆς μητροπαρθένου κόρης⁹\$¹⁰

Α'. Ὡδῇ Μωϋσέως ἐν τῇ ἐξόδῳ

Β'. Αἰδεῖ Μωϋσῆς ἄσμα δευτέρῳ νόμῳ

Γ'. Ἄννα τεκοῦσα Σαμουὴλ ὥδῃν πλέκει

Δ'. Ὡς ἐκπλαγεὶς ἔλεξεν Ἀμβακούμ τάδε

Ε'. Ἀνθραξ σε πείθει κραυγάζειν, Ἡσαΐα

ΣΤ'. Κήτους Ἰωνᾶς ἐξιὼν λέγει τάδε

⁵ Ed. (e cod. Bodl. E.D.Clarke 15, a. 1077) Mearns, *Canticles*, 13. For a full list of witnesses see Apdx B1:Q.

⁶ Bodl. Clarke 15, a. 1077, ff. 250v, 252r (E, M); DOaks 3, a. 1083, ff. 81v, 82v (E, M); Vatic. gr. 342, a. 1087, ff. 266r, 267v (Σ, E, M); Lond. Add. 36928, a. 1090, f. 301v (M); Bodl. Barocci 15, a. 1104, ff. 372v, 375r (E, M); Petrop. 695, s. XI, ff. 206r, 207v (E, M).

⁷ Vatic. 342, a. 1087, f. 247r; Petrop. 695, s. XI, f. 189r; Bodl. Barocci 15, a. 1104, f. 343r.

⁸ Taurin. BR Var. 484, s. XV, f. 116v.

⁹ Sinait. 2132, s. XV, f. 238v.

¹⁰ Hieros. Taphou 51, s. XIII, ff. 322r, 325r, 332v, 334r, 337v, 339v, 340v, 345v, 347v, 348v, 349v-350r, 351v.

Ζ'. Παῖδες φλόγα σβέσαντες ὕμνουν Δεσπότην
 Η'. Παῖδες κτίσει λέγουσιν ὕμνεῖν Δεσπότην
 Θ'. Θεὸν γεραίρει μητροπαρθένος κόρη
     ᾠδῶν σφράγισμα τὸ Ζαχαρίου μέλος
     Ἐξείας ὕμνησε ῥυσθεὶς θανάτου
     Ἄιδει Μανασσῆς λύτρον εὐρῶν πταισμάτων

Variants:

Α'. Αἰγυπτίων ὄλεθρος, Ἰσραὴλ κράτος
 Ζ'. Τῶν εὐσεβῶν ὕμνησις, ἣν ἦδον, νέων
 Θ'. Τὸν υἱὸν ὕμνεῖ καὶ Θεὸν μήτηρ κόρη
     Ὁ Ζαχαρίας εὐλογεῖ παιδὸς τόκῳ¹¹

ο/ο¹²

Α'. Αἰγυπτίων ὄλεθρος, ὥδῃ Μωυσέως
 Β'. Ἄιδει Μωυσῆς ᾄσμα δευτερονομίου
 Γ'. Ἄννα τεκοῦσα Σαμουὴλ ὥδῃν πλέκει
 Δ'. Τὴν τοῦ Λόγου κένωσιν Ἀμβροσίῳ φράσει
 Η'. Ἡσαΐου πρόρρησις ὥδῃ τὸ πλεόν
 ΣΤ'. Κήτους Ἰωνᾶς ἐξιῶν λέγει τάδε
 Ζ'. Αἶνος φλόγα σβέννησο (sic) τῶν τριῶν νέων
 Η'. Παῖδες κτίσει λέγουσιν ὕμνεῖν Δεσπότην
 Θ'. Θεὸν γεραίρει μητροπάρθενος κόρη
     Ὁ Ζαχαρίας εὐλογεῖ παιδὸς τόκον

¹¹ Athon. Dionys. 93, s. XIV, ff. 221r, 232r, 236r-v.

¹² Sinait. 259, s. XIII, ff. 54v, 55r, 56r-58v.

Appendix D9: Some *Troparia* for the Psalter *Kathismata* or the Twenty-Four Hours

I have noted the manuscript witnesses for each *troparion* as follows: *S1593* is Sinait. gr. 1593 (s. IX ex.); *S824* is Sinait. gr. 824 (s. IX ex.); *S799* is Sinait. gr. 799 (s. X); *S778* is Sinait. gr. 778 (s. XI); *S779* is Sinait. gr. 779 (s. XI). The last two manuscripts are only cited when I have found no older ones. Each reference includes the respective folio number(s). For printed editions of the *troparia*, see E. Follieri, *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*, 5 vols (Vatican 1960-66). – Σ stands for *sticheron katanyktikon*; K, for *kathisma katanyktikon*; Θ, for *troparion theotokion*; Α, for *troparion apostolikon*; Μ, for *troparion martyrikon*; Ν, for *troparion nekrosimon*; Ρ, for *troparion staurosimon*; Τ, for *troparion* in general. The digits *i* through *viii* correspond to the eight musical modes, from α' through πλάγιος δ'.

K.i.1. Ἐν ἀνομίαις συλληφθεὶς ἐγὼ ὁ ἄσωτος (*S778:5v*)

K.i.2. Εἰ ὁ δίκαιος μόλις σώζεται, ἐγὼ ποῦ φανοῦμαι ὁ ἁμαρτωλός; (*S778:5v*)

K.i.3. Ἀγκάλας πατρικᾶς διανοῖξάι μοι σπεῦσον (*S778:5v*)

K.i.4. Τὸ βῆμά σου φρικτὸν καὶ ἡ κρίσις δικαία (*S778:5v*)

K.i.5. Τὸν πλοῦτον θεωρήσας τῶν ἀρετῶν τοῦ Ἰώβ

K.i.6. Τὸν ἄσωτον ἐζήλωσα ταῖς πράξεσι, τὴν τούτου δὲ μετάνοιαν

K.i.7. Ὅταν ἔλθῃς, ὁ Θεός, ἐπὶ γῆς μετὰ δόξης

K.i.8. Ἐπιθυμίαις σωματικαῖς συμπλεκόμενος κατερρύψωσα

Σ.i.1. Ὅτι τὸ πέλαγος πολὺ τῶν παραπτωμάτων μου, Σωτήρ (*S778:1v*)

Σ.i.2. Ὅτι ἐννοίαις πονηραῖς καὶ ἔργοις καταδεδίκασμαι, Σωτήρ (*S778:1v*)

Σ.i.3. Μὴ ἀποδοκιμάσῃς με, Σωτήρ μου, τῇ ῥαθυμίᾳ τῆς ἁμαρτίας συνεχόμενον (*S778:1v*)

Σ.i.4. Ἄλλος σε κόσμος, ψυχὴ, ἀναμένει καὶ Κριτὴς (*S778:1v*)

Θ.i.1. Ἀχραντε Θεοτόκε, ἡ ἐν οὐρανοῖς εὐλογημένη (*S778:7v*)

Θ.i.2. Οἱ τὴν σὴν προστασίαν κεκτημένοι, ἄχραντε, καὶ ταῖς ἱκεσίαις τῶν δεινῶν ἐκλυτρούμενοι (*S778:7r*)

Θ.i.3. Συλλαβοῦσα ἀφλέκτως τὸ πῦρ τῆς θεότητος καὶ τεκοῦσα ἀσπόρως

Θ.i.4. Τοῦ Γαβριὴλ φθεγξαμένου σοι, Παρθέने, τὸ «Χαῖρε», σὺν τῇ φωνῇ ἑσαρκουῦτο (*S778:7r*)

Θ.i.5. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων τὸ ἀγαλλίαμα, τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων κραταιὰ προστασία (*S778:4r-v*)

Θ.i.6. Θαῦμα θαυμάτων, κεχαριτωμένη Θεοτόκε, ἐν σοὶ θεωροῦσα ἡ κτίσις (*S778: 7v*)

Θ.ι.7. Τῇ πρεσβείᾳ, Κύριε, πάντων τῶν ἁγίων καὶ τῆς Θεοτόκου τὴν σὴν εἰρήνην δός ἡμῖν καὶ ἐλέησον ἡμᾶς

Θ.ι.8. Μητέρα σε Θεοῦ ἐπιστάμεθα πάντες, παρθένον ἀληθῶς καὶ μετὰ τόκον εἰδότες

Θ.ι.9. Ἀπεγνωσμένην τὴν Νινευῖ προέφθασας, ἐπηγγελμένην τὴν ἀπειλὴν παρήγαγες (S778:7v)

Κ.ιι.1. Ὡς κύματα θαλάσσης ἐπ' ἐμὲ ἐπανέστησαν αἱ ἀνομίαι μου (S778:12v)

Κ.ιι.2. Ἐγὼ ὑπάρχω τὸ δένδρον τὸ ἄκαρπον, Κύριε (S778:12v)

Κ.ιι.3. «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ἐλέησόν με», ἐπὶ δυσὶν ὁ Δαυῖδ (S778:12v)

Κ.ιι.4. «Ἐλέησόν με», εἶπεν ὁ Δαυῖδ. Κἀγὼ σοι κράζω (S778:12v-13r)

Κ.ιι.5. Φοβερός σου ὁ θρόνος, πονηρός μου ὁ βίος. Καὶ τίς με λυτρῶσεται (S778:13r)

Κ.ιι.6. Πάντας ὑπερβάλλω τῇ ἁμαρτίᾳ. Τίني μαθητεύσω τῇ μετανοίᾳ;

Σ.ιι.1. Ἦμαρτον εἰς σέ, σωτήρ, ὡς ὁ ἄσωτος υἱός (S778:9r)

Σ.ιι.2. Κράζω σοι, Χριστέ σωτήρ, τοῦ τελώνου τὴν φωνήν (S778:9r)

Σ.ιι.3. Τὰς ἀνομίας μου πάριδε, Κύριε, ὁ ἐκ παρθένου τεχθεὶς (S778:8v-9r)

Σ.ιι.4. Τῶν πεπραγμένων μου δεινῶν ἐννοῶν τὰ ἄτοπα (S778:9r)

Θ.ιι.1. Θεοτόκε, μὴ παρίδῃς με δεόμενον ἀντιλήψεως [καὶ βοηθείας] τῆς ἀπὸ σοῦ (S799:10r, S778:14v)

Θ.ιι.2. Σὲ μεγαλύνομεν, Θεοτόκε, βοῶντες· Χαῖρε ἀδύτου φωτὸς νεφέλη (S799:10v)

Θ.ιι.3. Ὑπερδεδοξασμένη ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε, ὕμνουμέν σε (S799:9r)

Θ.ιι.4. Ἀδιόδευτε πύλη μυστικῶς ἐσφραγισμένη, εὐλογημένη Θεοτόκε, δέξαι τὰς δεήσεις ἡμῶν (S799:4v Θεοτόκε παρθένε, S778:11v)

Θ.ιι.5. Βοηθὸς τῶν ἐν θλίψει, θεοκυῆτορ καὶ προστάτης

Θ.ιι.6. Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου εἰς σέ ἀνατίθημι (S799:5r, S778:11v-12r)

Θ.ιι.7. Θείας γεγόναμεν κοινωνοὶ φύσεως διὰ σοῦ, Θεοτόκε (S799:10r-v, S778:14v)

Θ.ιι.8. Εὐσπλαγχνίας ὑπάρχουσα πηγὴ συμπαθείας ἀξίωσον ἡμᾶς, Θεοτόκε (S799:9v, S778:14v)

Θ.ιι.9. Μητέρα ἁγία τοῦ ἀχράντου φωτός, ἀγγελικοῖς σε ὕμνοις (S799:9v-10r, S778:14v)

Θ.ιι.10. Τῶν ἀνομίων ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός, ὁρῶν τὰ πλήθη ὁ ἐχθρὸς νικᾶν ἐλπίζει (S799:9r)

Κ.ιιι.1. Παροικοῦσα ἐν τῇ γῇ, ψυχὴ μου, μετανόησον (S824:3r, S799:16r)

Κ.ιιι.2. Ἐπὶ τῆς δίκης τῆς φοβερᾶς ἄνευ κατηγόρων ἐλέγχομαι (S799:16r-v, S778:19r)

Κ.ιιι.3. Ἔως πότε, ψυχὴ μου, ἐπιμένεις τοῖς πταίσμασιν (S799:16v, S824:3r-v)

- K.iii.4. Ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς προσευχῆς μετανοεῖν ἐπαγγέλλομαι
 K.iii.5. Ἐρευνῶν μου τὸ συνειδὸς τὸ κατὰκριτον, δειλιῶ σου τὸ φοβερὸν δικαστήριον
 K.iii.6. Βυθιζόμενος ἐν τῷ πελάγει τῶν δεινῶν κατερρύπωσα (S778:19r)

- Σ.iii.1. Τὸν διεσπαρμένον μου νοῦν συνάγαγε, Κύριε (S1593:7v, S799:11r-v)
 Σ.iii.2. Σῶσόν με, Κύριε ὁ Θεός μου· σὺ γὰρ πάντων ἡ σωτηρία (S1593:7v, S799:11v)
 Σ.iii.3. Πολλάκις τὴν ὕμνωδίαν ἐκτελῶν εὐρέθην τὴν ἁμαρτίαν ἐκπληρῶν (S1593:8r, S799:11v)
 Σ.iii.4. Ἐσπερινὸν ὕμνον προσφέρωμέν σοι, Χριστέ, μετὰ θυμιάματος (S1593:7r-v, S799:11r)

- Θ.iii.1. Ἐκαστος ὅπου σώζεται, ἐκεῖ δικαίως καὶ προστρέχει (S1593:6r, S824:5r)
 Θ.iii.2. Καταφυγὴ καὶ δύναμις ἡμῶν Θεοτόκε, ἡ κραταῖα βοήθεια τοῦ κόσμου (S1593:4v', S824:5r)
 Θ.iii.3. Ῥάβδον δυνάμεως κεκτημένοι τὸν σταυρὸν τοῦ Υἱοῦ σου, Θεοτόκε (S778:21r)
 Θ.iii.4. Σὲ τὴν μεσιτεύσασαν τὴν σωτηρίαν τοῦ γένους ἡμῶν ἀνυμνοῦμεν, Θεοτόκε παρθένε (S1593:4v', S824:4v)
 Θ.iii.5. Θεοτόκε, ἡ προστασία πάντων τῶν δεομένων, εἰς σὲ θαρροῦμεν, εἰς σὲ καυχώμεθα (S1593:12v, S824:2r, S799:13r)
 Θ.iii.6. Ἐν σοὶ τὰς ἐλπίδας, Θεοτόκε, ἀνεθέμεθα. Τῆς προσδοκίας μὴ ἐκπέσωμεν. Διάσωσον ἡμᾶς ἐκ κινδύνων...
 Θ.iii.7. Ἀχραντε μήτερ Θεοῦ, μόνη εὐλογημένη τοὺς ὁμολογοῦντας σε Θεοτόκον (S824:2r-v μήτερ Χριστοῦ)
 Θ.iii.8. Θείας φύσεως οὐκ ἐχωρίσθη σὰρξ γενόμενος ἐν τῇ γαστρὶ σου

- K.iv.1. Τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν ἐπίστρεψαι, Κύριε (S1593:14v, S824:10r, S799:26r)
 K.iv.2. Διαπλέων τὸ πέλαγος τῆς παρουσίας ζωῆς (S824:10r-v, S799:26r-v)
 K.iv.3. Ταχὺ συνεισέλθωμεν εἰς τὸν νυμφῶνα Χριστοῦ, καὶ πάντες ἀκούσωμεν τῆς μακαρίας φωνῆς (S1593:14v, S799:26v)
 K.iv.4. Ἀναλόγισαι, ψυχὴ, πῶς παραστῶμεν τῷ κριτῇ· ἐν τῇ ὥρᾳ τῇ φρικτῇ τίθενται θρόνοι φοβεροί (S1593:15r, S799:26v)
 K.iv.5. Τῇ ἀχλύϊ τῶν παθῶν καὶ τῶν τοῦ βίου ἡδονῶν (S1593:14v-15r)
 K.iv.6. Βεβαρημένος τῷ ὕπνῳ τῆς ῥαθυμίας φαντασιοῦμαι ἀπάτη τῆς ἁμαρτίας
 K.iv.7. Ὅλον μου τὸν βίον ἐρρύπωσα τῇ ἁμαρτίᾳ, ὅλον σου τὸν νόμον ἠθέτησα τῇ ῥαθυμίᾳ
 K.iv.8. Τὸν σκοτισμὸν τῆς χαλεπῆς ἁμαρτίας ἀποθεμένη φωτισμῷ μετανοίας ἐν κατανύξει βόησον Κυρίῳ, ψυχὴ «Δέσποτα φιλόνητο...»

- Σ.iv.1. Πρόβατόν εἰμι τῆς λογικῆς σου ποιμένης (S1593:24v, S799:21r)

Σ.ιγ.2. Τίς χειμαζόμενος καὶ προστρέχων τῷ λιμένι τούτῳ (*S1593:24r-v, S824:7r, S799:20v-21r*)

Σ.ιγ.3. Πλυνόν με τοῖς δάκρυσί μου, Σωτήρ, ὅτι ῥερύπωμαι ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις (*S799:20v, S778:22r*)

Σ.ιγ.4. Ζάλη ἁμαρτημάτων περιέχει με, Σωτήρ (*S1593:24v, S824:7r, S799:21r*)

Θ.ιγ.1. Τὸν Λόγον τοῦ Πατρὸς, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἐκ σοῦ σαρκιωθέντα ἔγνω-
μεν (*S1593:19v-20r, S824:12r, S799:29r*)

Θ.ιγ.2. Ὅτι πάντων ὑπάρχεις τῶν ποιημάτων ὑπερτέρα, ἀνυμνεῖν σε ἀξίως (*S1593:20v, S799:30r* καὶ ὑμνεῖν)

Θ.ιγ.3. Τεῖχος ἀκαταμάχητον ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ὑπάρχεις, Θεοτόκε παρθένε· πρὸς σὲ γὰρ καταφεύγοντες ἄτρωτοι διαμένομεν (*S1593:20r-v, S799:29r*)

Θ.ιγ.4. Τὸ ἀπ' αἰῶνος ἀπόκρυφον καὶ ἀγγέλοις ἄγνωστον (*S1593:19v-20r, S824:12r, S799:28v*)

Θ.ιγ.5. Ῥῦσαι ἡμᾶς ἐκ τῶν ἀναγκῶν ἡμῶν, μήτηρ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, ἡ τεκοῦσα τὸν τῶν ὅλων ποιητὴν (*S1593:33v, S799:25r*)

Θ.ιγ.6. Σὲ τεῖχος κέκτημαι, Θεοτόκε ἄχραντε, καὶ εὖδιον λιμένα καὶ ὀχύρωμα (*S778:24r-v*)

Θ.ιγ.7. Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος παρθένε (*S1593:33r-v, S824:9v, S799:25r*)

Θ.ιγ.8. Φοβερόν τὸ μυστήριον καὶ τὸ θαῦμα παράδοξον (*S1593:20r, S799:28v-29r*)

Θ.ιγ.9. Τῇ Θεοτόκῃ ἐκτενῶς νῦν προσδράμωμεν ἁμαρτωλοὶ καὶ ταπεινοὶ (*S1593:21r-v* εὐσεβῶς, *S799:30r*)

Θ.ιγ.10. Τῆς Θεοτόκου ἡ πόλις τῇ Θεοτόκῃ προσφόρως τὴν ἑαυτῆς ἀνατίθεται σύσ-
τασιν

Κ.ιγ.1. Κριτοῦ καθεζομένου καὶ ἀγγέλων ἐστῶτων (*S1593:35r, S824:18r-v, S799:39r-v*)

Κ.ιγ.2. Ψυχὴ, τὰ ὧδε πρόσκαιρα, τὰ δὲ ἐκεῖ αἰώνια (*S824:18v, S799:39r*)

Κ.ιγ.3. Ἐν κλίνῃ κατακείμενος ἁμαρτημάτων πολλῶν (*S799:39v, S778:33r*) (Fig. 4)

Κ.ιγ.4. Πάντες ἀγρυπνήσωμεν καὶ Χριστῷ ὑπαντήσωμεν μετὰ πλήθους (*S779:36r*)

Κ.ιγ.5. Σοῦ καθεζομένου ἐπὶ βήματι καὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων (*S1593:35r*) (Fig. 4)

Κ.ιγ.6. Ἐγὼ εἶμι τὸ πρόβατον τὸ πεπλανημένον (*S1593:35r-v*) (Fig. 4)

Κ.ιγ.7. Ἐξ ἀμέτρων πταισμάτων ἐγὼ ὁ τάλας τὸν νοῦν ἐν τῷ πελάγει (*S1593:35v*)

Κ.ιγ.8. Θρήνησον, ψυχὴ μου, τὴν ἑαυτῆς ῥαθυμίαν· θέλησον λοιπὸν (*S1593:35v*)

Σ.ιγ.1. Τὰ πλήθη τῶν πταισμάτων μου πάριδε, Κύριε, ὁ ἐκ παρθένου τεχθεὶς (*S1593:43r, S824:14r, S799:32r*)

Σ.ιγ.2. Κύριε, ἁμαρτάνων οὐ παύομαι, φιλανθρωπίας ἀξιούμενος οὐ γινώσκω (*S1593:43r, S824:14r-v, S799:32r*)

Σ.ν.3. Κύριε, καὶ τὸν φόβον σου πτοοῦμαι, καὶ τὸ πονηρὸν ποιεῖν οὐ παύομαι (*S1593:43r, S799:32r*)

Θ.ν.1. Μήτηρ Θεοῦ παναγία, τὸ τεῖχος τῶν χριστιανῶν, ῥῦσαι λαόν σου συνήθως (*S1593:41r, S824:20v, S799:42r*)

Θ.ν.2. Ὁ ἐκ παρθένου ἀνατείλας τῷ κόσμῳ, Χριστέ ὁ Θεός, υἱοὺς φωτὸς δι' αὐτῆς ἀναδείξας (*S1593:41r-v, S824:20v, S799:42v*)

Θ.ν.3. Τὴν ταχεῖάν σου σκέπην καὶ τὴν βοήθειαν καὶ τὸ ἔλεος δεῖξον ἐπὶ τοὺς δούλους σου

Θ.ν.4. Χαῖρε, πύλη Κυρίου ἡ ἀδιόδευτος! Χαῖρε, τεῖχος καὶ σκέπη τῶν προστρεχόντων εἰς σέ (*S1593:39v, S824:20r, S799:41v*)

Θ.ν.5. Ὑπὸ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καταφεύγομεν, Θεοτόκε. Τὰς ἡμῶν ἱκεσίας μὴ παρίδῃς ἐν περιστάσει

Θ.ν.6. Σὲ δυσωποῦμεν ὡς Θεοῦ μητέρα· εὐλογημένη, πρέσβευε σωθῆναι (*S824:17v, S799:38r*)

Θ.ν.7. Ἡ κεχαριτωμένη, μεσίτευσον σαῖς δεήσεσι (*S1593:50v, S799:37r*)

Θ.ν.8. Ἀγιωτέρα τῶν χειρουβίμ, ὑψηλότερα τῶν οὐρανῶν, πανύμνητε (*S1593:40v, S799:42r*)

Κ.νι.1. Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν τὴν φοβεράν καὶ θρηνῶ μου τὰς πράξεις (*S1593:52r-v, S824:25v, S799:50r*)

Κ.νι.2. Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος, εἰς τὸν τόπον ὃν διέθου (*S1593:52v, S824:25v, S799:50r-v*) (Fig. 4)

Κ.νι.3. Τῶν φρονίμων παρθένων τὸ ἄγρυπνον δώρησαί μοι, Κύριε (*S1593:52r*)

Κ.νι.4. Ψυχὴ μου, ἵνα τί ῥαθυμοῦσα τῇ ἁμαρτίᾳ δουλεύεις (*S1593:52v*)

Κ.νι.5. Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς· πάσης γὰρ ἀπολογίας ἀποροῦντες (*S778:39v*)

Κ.νι.6. Ἀμαρτιῶν τῇ νόσῳ κατατηκόμενος τῆς ἀπογνώσεως κλίνη κατάκειμαι

Κ.νι.7. Ἐννοῦσα, ψυχῇ, τὸ φοβερὸν τῆς ἐτάσεως κριτήριον μὴ ὑπέρθῃ λαβεῖν ἐπιστροφῆς εὐκατάνυκτον βοήθειαν (Fig. 4)

Σ.νι.1. Τὰ τῆς καρδίας μου τραύματα ἐκ πολλῶν ἁμαρτημάτων φυέντα μοι (*S1593:61r, S799:44v*)

Σ.νι.2. Ἐν τῇ φρικτῇ παρουσίᾳ σου, Χριστέ, μὴ ἀκούσωμεν (*S1593:60v-61r, S824:21v-22r, S799:44r*)

Σ.νι.3. Γυμνὸν με εὐρὼν τῶν ἀρετῶν ὁ ἐχθρός (*S799:44v, S778:36r-v*)

Σ.νι.4. Μετάνοιαν οὐ κέκτημαι, ἀλλ' οὐδὲ πάλιν δάκρυα (*S1593:61r, S799:44r*)

Σ.νι.5. Ἀντιλήπτωρ τῆς ψυχῆς μου γενοῦ [μοι], ὁ Θεός (*S1593:61v*)

Σ.νι.6. Ὁ μόνος φύσει ὢν ἀγαθός, φιλόανθρωπε σωτὴρ ἡμῶν (*S1593:61r-v*)

Θ.νι.1. Ἐλπίς τοῦ κόσμου ἀγαθή, Θεοτόκε παρθένε, τὴν σὴν καὶ μόνην φοβεράν
(*S1593:58r-v, S799:53v*)

Θ.νι.2. Οὐδείς προστρέχων ἐπὶ σοὶ κατησχυμμένος ἀπὸ σοῦ ἐκπορεύεται, ἀγνή παρ-
θένε Θεοτόκε (*S778:38v*)

Θ.νι.3. Μεγάλων χαρισμάτων, ἀγνή παρθένε Θεομήτορ, σὺ ἠξιώθης, ὅτι ἔτεκες σαρκί
(*S799:48v, S778:38v*)

Θ.νι.4. Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Χριστοῦ μητέρα καὶ τῶν ἀγγέλων ἀγιωτέραν ἀσιγήτως
ὑμνήσωμεν καρδίᾳ καὶ στόματι (*S1593:57v, S799:53r*)

Θ.νι.5. Θεὸν ἐκ σοῦ σαρκωθέντα ἔγνωμεν, Θεοτόκε παρθένε· αὐτὸν ἰκέτευε σωθῆναι
τὰς ψυχὰς ἡμῶν (*S1593:68r-v, S824:24v, S799:48v*)

Θ.νι.6. Πολλὰ τὰ πλήθη τῶν ἐμῶν, Θεοτόκε, πταισμάτων· πρὸς σὲ κατέφυγον, ἀγνή,
σωτηρίας δεόμενος (*S824:27r, S799:52v*)

Θ.νι.7. Ἐν τῷ νᾶ ἑστῶτες τῆς δόξης σου ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν, Θεοτόκε
(*S824:27v, S799:52v-53r*)

Θ.νι.8. Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην ἀνοιξον ἡμῖν, εὐλογημένη Θεοτόκε (*S1593:58v, S799:52v*)

Θ.νι.9. Παναγία Θεοτόκε, τὸν χρόνον τῆς ζωῆς μου μὴ ἐγκαταλίπης με (*S1593:59r, S799:52v* Παναγία παρθένε)

Θ.νι.10. Θεοτόκε παρθένε, ἰκέτευε τὸν Υἱόν σου τὸν ἐκουσίως προσπαγόντα (*S1593: 57r, S799:52r-v*)

Κ.νii.1. Ἔχουσα, ψυχὴ μου, τὸ ἱατρεῖον τῆς μετανοίας (*S1593:69v, S824:32r-v, S799:59v*)

Κ.νii.2. Τοῦ τελώνου τὴν μετάνοιαν οὐκ ἐζήλωσα (*S1593:70r, S799:59v*)

Κ.νii.3. Ὁ τοῦ Πέτρου τὴν ἄρνησιν τοῖς δάκρυσι καθάρισας (*S1593:69v-70r, S824: 32v, S799:59v*)

Κ.νii.4. Ὁ τῆς πόρνης τὰ δάκρυα καὶ τοῦ Πέτρου προσδεξάμενος (*S1593:70r-v*)

Κ.νii.5. Μετανοεῖν ἐπαγγέλλομαι ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς προσευχῆς

Σ.νii.1. Ὡς ἥλιος ὑπάρχων δικαιοσύνης φωταγωγήσον τὰς καρδίας (*S1593:78r, S824: 28v-29r, S799:54r*)

Σ.νii.2. Ὡς ὁ ἄσωτος υἱὸς ἦλθον κἀγώ, οἰκτίρμον (*S1593:78r, S824:28v, S799:54r-v*)

Σ.νii.3. Ὡς τὴν συκὴν τὴν ἄκαρπον μὴ ἐκκόψης με, σωτήρ (*S1593:78v, S799:54v*)

Σ.νii.4. Ὡς ὁ περιπεσὼν εἰς τοὺς ληστάς καὶ τετραυματισμένος (*S1593:78v, S824:29r, S799:54v*)

Θ.νii.1. Ὑπερέβης τὰς δυνάμεις τῶν οὐρανῶν, ὅτι ναὸς ἐδείχθης θεϊκός, εὐλογημένη
Θεοτόκε (*S1593:75r, S824:34v, S799:61v*)

Θ.vii.2. Ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου, ἄχραντε, τῶν προφητῶν ὑπάρχει καὶ τοῦ νόμου τὸ πλήρωμα (*S1593:76r, S824:34r, S799:61v*)

Θ.vii.3. Λύτρωσαι, Θεοτόκε, τῶν συνεχουσῶν ἡμᾶς ἁμαρτιῶν, ὅτι ἄλλην ἐλπίδα οἱ πιστοὶ οὐκ ἔχομεν (*S1593:83r, S824:31r, S799:58r*)

Θ.vii.4. Χαῖρε, κεχαριτωμένη Θεοτόκε παρθένε, λιμὴν καὶ προστασία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων (*S1593:75r-v*)

Θ.vii.5. Ὑπὸ τὴν σκέπην σου πάντες οἱ γηγενεῖς καταφεύγομεν, ἄχραντε Θεοτόκε (*S1593:82v-83r, S824:31r, S799:58r*)

Θ.vii.6. Κύριε, ἡμεῖς ἐσμὲν λαὸς σου καὶ πρόβατα νομῆς σου (*S1593:76v, S799:62r*)

Θ.vii.7. Εὐρύχωρον χωρίον τοῦ ἀχωρήτου ἐπιγνόντες σε, ὑπερένδοξε Θεοτόκε (*S1593:83v, S824:31r-v, S799:58v*)

Κ.viii.1. Ὅμματι εὐσπλάγχνῳ, Κύριε, ἴδε τὴν ἐμὴν ταπείνωσιν (*S1593:86v, S824:40r-v, S799:71v*)

Κ.viii.2. Ὡς τοῦ Κριτοῦ παρόντος μερίμνησον, ψυχὴ (*S824:40v, S799:71r-v*)

Κ.viii.3. Ὡς ἡ Πόρνη [σοι] προσπίπτω, ἵνα λάβω τὴν ἄφεσιν (*S1593:86v-87r*)

Κ.viii.4. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὴν φοβερὰν ἐννοοῦσα, ψυχὴ μου, γρηγόρησον (*S1593:87v, S799:71v*)

Κ.viii.5. Ὁ χρόνος τῆς ζωῆς μου συντελεῖται, Δέσποτα, ὁ δὲ φρικτὸς σου θρόνος λοιπὸν εὐτρεπίζεται

Κ.viii.6. Ὁ εἰδὼς μου τὸ ἀνέτοιμον τοῦ βίου, μὴ ἐπάξῃς μοι τὸν θάνατον αἰφνιδίως

Κ.viii.7. Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτός

Σ.viii.1. Σὲ τὸν βασιλέα καὶ δεσπότην ἄγγελοι ἀπαύστως ἀνυμνοῦσιν (*S824:35v, S799:64r*)

Σ.viii.2. Ἀθάνατος ὑπάρχουσα, ψυχὴ μου, τοῖς κύμασι τοῦ βίου μὴ καλύπτου (*S824:35v, S799:63v*)

Σ.viii.3. Δάκρυά μοι δός, ὁ Θεός, ὡς ποτὲ τῇ γυναικὶ τῇ ἁμαρτωλῷ (*S824:35v-36r, S799:64r*)

Σ.viii.4. Ὅταν λάβω κατὰ νοῦν τὰ πλήθη τῶν πεπραγμένων μοι δεινῶν (*S799:64r, S778:48r*)

Σ.viii.5. Τὰς ἁμαρτίας μου κύμασιν ἀπεικάζω θαλάσσης, τὰς ἐνθυμήσεις δὲ πνεύμασιν ἐναντίων ἀνέμων (*S799:64r ἀνομίας μου, S778:48r*)

Θ.viii.1. Ἡ νοητὴ πύλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἄχραντε Θεοτόκε, τοὺς προστρέχοντάς σοι πιστῶς λύτρωσαι τῶν κινδύνων (*S1593:96r, S824:42r-v, S799:75r*)

Θ.viii.2. Ἡ σκέπη σου, Θεοτόκε παρθένε, ἱατρεῖον ὑπάρχει πνευματικόν· ἐν αὐτῇ γὰρ καταφεύγοντες (*S824:39r, S799:70r*)

Θ.viii.3. Εἰς πέλαγος δεινόν ἐμπεσὼν ἀθυμίας ἐκ πλήθους πονηρῶν καὶ ἀθέσμων μου ἔργων

Θ.viii.4. Ὁ κλίνας οὐρανούς τῃ ἀφράστῳ κενώσει τῆς πατερικῆς δόξης, μὴ (*S1593:96r-v, S799:74v*)

Θ.viii.5. Δέσποινα, πρόσδεξαι τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως.

Θ.viii.6. Σὲ καὶ τεῖχος καὶ λιμένα ἔχομεν καὶ πρέσβιν εὐπρόσδεκτον, πρὸς ὃν ἔτεκες Θεόν, Θεοτόκε ἀνύμφευτε, τῶν πιστῶν ἡ σωτηρία (*S1593:97r, S824:42v-43r, S799:76r*)

Θ.viii.7. Προστασία φοβερὰ καὶ ἀκατάληπτε, μὴ παρίδης, ἀγαθή, τὰς ἱκεσίας ἡμῶν (*S1593:96v, S824:42r, S799:76r ἀκαταίσχυντε*)

Θ.viii.8. Χαριστήριον αἶνον χρεωστικῶς ὥς ἡ χήρα ἐκείνη δύο λεπτά (*S799:75r-v*)

Θ.viii.9. Ἐγώ, παρθένε ἁγία Θεοτόκε, τῇ σκέπῃ σου προστρέχω (*S824:39r-v, S799:70r*)

Θ.viii.10. Τὸν ἀμνὸν καὶ ποιμένα καὶ σωτῆρα τοῦ κόσμου ἐν τῷ σταυρῷ θεωροῦσα (*S1593:96v*)

Θ.viii.11. Ἀπαιτούμενος, ἀγνή, ἀνυμνῆσαι τὸν τόκον σου

Θ.viii.12. Ἐκ παντοίων κινδύνων τοὺς δούλους σου φύλαττε, εὐλογημένη Θεοτόκε

Θ.viii.13. Διάσωσον ἀπὸ κινδύνων τὴν πόλιν σου, Θεοτόκε

Θ.viii.14. Σέ, τὸ ἀπόρθητον τεῖχος, τὸ τῆς σωτηρίας ὀχύρωμα (*S1593:97v*)

Θ.viii.15. Ὁ δι' ἡμᾶς γεννηθεὶς ἐκ παρθένου

Α.ι.1. Τῷ φωτὶ ἀγασθέντες τῇ φοιτήσει τοῦ Πνεύματος οἰκουμένης φωστῆρες ἀνεδείχθητε, ἅγιοι ἀπόστολοι Κυρίου

Α.iv.1. Οἱ τῶν ἀποστόλων πρωτόθρονοι καὶ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλοι (*S1593:16v, S824:11r, S799:27v*)

Α.viii.1. Εὐλογητὸς εἶ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πανσόφους τοὺς ἄλκις ἀναδείξας (*S1593:89v*)

Μ.ι.1. Τὰς ἀλγηδόνας τῶν ἁγίων (*S778:6v*)

Μ.iv.1. Οἱ μάρτυρές σου, Κύριε, ἐν τῇ ἀθλήσει αὐτῶν τὸ στέφος ἐκομίσαντο τῆς ἀφθαρσίας (*S1593:17r-v, S824:11v, S799:28r αὐτῶν στεφάνους*)

Ν.ii.1. Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθὸς τῶν δούλων σου καὶ ὅσα ἐν βίῳ ἡμαρτον συγχώρησον (*S799:8v ἐν κόσμῳ*)

Ν.v.1. Ἀνάπαυσον, σωτὴρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων τοὺς δούλους σου (*S824:19v-20r, S799:41r-v, S778:34v*)

Ν.viii.1. Ὁ βυθὼ/βυθοῖς σοφίας φιλανθρώπως πάντα οἰκονομῶν (*S1593:94r, S799:74r*)

N.viii.2. Μετὰ τῶν ἀγίων ἀνάπαυσον, Χριστέ, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου (*S1593:94r, S799:74r*)

N.viii.3. Εὐφρανον, Κύριε, σὺν ἐκλεκτοῖς τοὺς δούλους σου καὶ ὅσα ὑπέσχου πλήρωσον ἀσκήσασιν

P.i.1. Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου (*S778:6r*)

P.i.2. Ἐξέτεινας, Κύριε/Χριστέ, τὰς παλάμας ἐν ξύλῳ ἰώμενος πληγὴν τοῦ Ἀδάμ ταῖς πληγαῖς σου

P.i.3. Χριστέ, ἐπὶ σταυροῦ ἀπλωθεὶς ἐνεκρώθης νεκρώσας τὸν ἐχθρὸν καὶ ἀρχέκικον ὄφιν

P.i.4. Ὁ πάθει τοῖς σοῖς τὴν ἀπάθειαν πᾶσιν, Χριστέ μου, παρασχὼν καὶ τὸν δόλιον κτείνας νεκρώσει ζωηφόρῳ σου

P.ii.1. Σωτηρίαν εἰργάσω ἐν μέσῳ τῆς γῆς, Χριστέ ὁ Θεός (*S778:13r*)

P.ii.2. Τὴν ἄχραντον εἰκόνα σου προσκυνοῦμεν, Ἀγαθέ, αἰτούμενοι συγχώρησιν τῶν πταισμάτων ἡμῶν (*S799:6r, S778:13r*)

P.ii.3. Ὁ φωτίσας τὰ ἐπίγεια διὰ σταυροῦ καὶ καλέσας εἰς μετάνοιαν ἁμαρτωλούς (*S799:6r, S778:13r-v*)

P.iii.1. Ἀμαρτίαις διαστραφεὶς τὰ τῆς ψυχῆς αἰσθητήρια, τὸ πόμα τῶν ἀρετῶν ὡς πικρὸν ἀποστρέφομαι

P.iv.1. Ταχὺ προκατάλαβε πρὶν δουλωθῆναι ἡμᾶς ἐχθροῖς βλασφημοῦσιν σε καὶ ἀπειλοῦσιν ἡμῖν, Χριστέ (*S1593:15v-16r, S824:10v, S799:27r*)

P.viii.1. Βλέπων ὁ ληστής τὸν ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς (*S1593:88r, S824:40v-41r, S799:72r-v*)

T.iv.1. Ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ὁ ποιῶν ἀεὶ μεθ' ἡμῶν κατὰ τὴν σὴν ἐπιείκειαν

T.vi.1. Βασιλεῦ οὐράνιε, παράκλητε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας

Λόγος κθ' Τύπος προσευχῆς καὶ διαγωγή ἀναχωρητῶν· καὶ ὅτι ἀνάρμοστα του-
τοῖς τὰ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ψαλλόμενα, εἴτε ἤχοι, εἴτε τροπάρια· καὶ ὅτι δίχα χει-
5 ροτονίας τοῖς τούτοις ἐγχειρῶν ὑπόκειται τῷ ἐγκλήματι ~

Ἐκ τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου ~

Ἐρῶ(τησις)· Τίς ποτὲ τῶν ἀναχωρητῶν ἠρώτησε τὸν μέγαν Βαρσανούφιον, λέγων·
«Πῶς δεῖ διάγειν τὸν κατὰ μόνας;».

Ἀπό(κρισις)· Αἱ ὥραι καὶ αἱ ὥδαι ἐκκλησιαστικάι εἰσι παραδόσεις, καὶ καλῶς διανοηθεῖσαι
10 διὰ τὴν συμφωνίαν παντὸς τοῦ λαοῦ. Καὶ εἰς τὰ κοινόβια τὸ αὐτὸ δὲ ὁμοίως διὰ τὴν συμφωνίαν
τοῦ πλήθους. Οἱ δὲ σκητιῶται οὔτε ὥρας ἔχουσιν οὔτε ὥδας λέγουσιν, ἀλλὰ κατὰ ἐργόχειρον
καὶ μελέτην καὶ κατ' ὀλίγον εὐχήν. Ὁ ἱστάμενος δὲ εἰς τὴν εὐχήν ὀφείλει παρακαλεῖν λυτρω-
θῆναι καὶ ἐλευθερωθῆναι ἐκ τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου, λέγειν δὲ καὶ τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ἢ καὶ τὰ
ἀμφοτέρω, καὶ καθίσαι εἰς τὸ ἐργόχειρον. Ἐὰν δὲ κάθῃ εἰς τὸ ἐργόχειρον, χρὴ ἀποστηθίζειν ἢ
15 λέγειν ψαλμούς, καὶ ἐπὶ τέλει ἐκάστου ψαλμοῦ εὐχεσθαι καθεζόμενον ὅτι «ὦ Θεός, ἐλέησόν με
τὸν ταλαίπωρον». Εἰ δὲ καὶ ὀχλεῖται λογισμοῖς ἐπιλέγειν· «Σὺ ὁρᾷς τὴν θλίψιν μου, βοήθησόν
μου». Ὡς οὖν ἐργάζῃ τρεῖς ὥρας τὸ δίκτυον, | ἔγρειται εἰς τὴν εὐχήν. Καὶ κλίνας γόνυ ὁμοίως
καὶ ἱστάμενος ποιεῖ τὴν εὐρημένην εὐχήν.

Περὶ δὲ τὸν ἑσπερινὸν ὕμνον, δώδεκα ψαλμοὺς λέγουσιν οἱ σκητιῶται καὶ καθ' ἕκαστον τέλος
20 ἀντὶ δοξολογίας «ἀλληλουῖα» λέγουσι καὶ ποιοῦσι μίαν εὐχήν. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὴν νύκτα,
δώδεκα ψαλμούς, ἀλλὰ μετὰ τοὺς ψαλμοὺς καθεζόνται εἰς τὸ ἐργόχειρον. Καὶ εἴ τις θέλει, ἀπο-
στηθίζει, εἴ τις δὲ θέλει, τοὺς λογισμοὺς αὐτοῦ ἐρευνᾷ καὶ τοὺς βίους τῶν ἁγίων. Ποτὲ δὲ καὶ
ἀναγινώσκει πέντε ἢ ὀκτὼ φύλλα καὶ πάλιν λαμβάνει τὸ ἐργόχειρον.

Ὅταν δὲ φάλλῃ ἢ ἀποστηθίζῃ, ὀφείλει διὰ τῶν χειλέων ψάλλειν, ἐὰν οὐκ ἔστι πλησίον αὐτοῦ
25 ἄλλος, καὶ θέλει παρατηρῆσαι, ἵνα μηδεὶς μάθῃ τί ποιεῖ.²

Ἐρ· Εἰ δεῖ προσευχόμενον ἢ ψάλλοντα μετὰ φωνῆς τοῦτο ποιεῖν.

Ἀπ· Περὶ προσευχῆς καὶ ψαλμωδίας, οὐ μόνον διὰ τοῦ νοός, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν χειλέων χρεῖα.
Ὁ γὰρ Προφήτης λέγει· «Κύριε, τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις καὶ τὸ στόμα μου ἀναγγελεῖ τὴν αἰνεσίαν
σου». Καὶ ὁ Ἀπόστολος δεικνύων ὁμοίως τί ζητοῦνται τὰ χεῖλη εἶπε· «Κάρπον χειλέων» καὶ τὰ
30 ἐξῆς.³

Ἐρ· Καλόν ἐστι τὸ ἀδολεσχεῖν με εἰς τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με», ἢ μᾶλλον ἀποστη-
θίζειν ἐκ τῆς θείας Γραφῆς καὶ στιχολογεῖν ψαλμούς;

Ἀπ· Τὰ ἀμφοτέρω δεῖ ποιεῖν, ὀλίγον οὕτως καὶ ὀλίγον οὕτως. Ταῦτα γὰρ γέγραπται ἔδει ποιεῖν,

¹ Hieros. Saba 365, s. XII ex., ff. 199v-212r. Cf. Laurent. Plut.VI.4, s. XIII, ff. 119r-124r; R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, vol. 3 (Vatican 1950) 107 [de cod. Vatic. 663, ff. 194r-223r].

² F. Neyt & P. d'Angelis-Noah, eds. *Barsanuphe et Jean de Gaza: Correspondence*, I, 2 vols (Paris 1997-8) 520-524 (§ 143); tr. J. Chryssavgis, *Barsanuphius and John: Letters*, vol. 1 (Washington 2006) 165-167.

³ Ibid., 564 (§ 165); tr. Chryssavgis, 181f.

κάκεινα μὴ ἀφιέναι.⁴

35 **Ἐρ·** Ὅτε ψάλλω, ὀφείλω καθ' ἕκαστον ψαλμὸν τὸ «Πάτερ ἡμῶν» λέγειν ἢ ἐν καιρῷ τὸ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὰ λοιπὰ εἰς δεήσεις ἀναλίσκειν;

Ἀπ· Τὸ ἅπαξ εἰπεῖν τὸ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ τὸ ἅπαξ δεήσεις, ἐν καὶ τὸ αὐτό ἐστιν.⁵

Ἐρ· Ὁ λογισμὸς λέγει μοι, ὅτι ἡ μελέτη ποιεῖ καθαρὰν προσευχήν. Ἄρα οὕτως ἔχει;

Ἀπ· Ἀδελφρέ, μὴ χλευασθῆς ἀπὸ τῶν δαιμόνων καὶ εἴπης, ὅτι ἡ μελέτη παρασκευαστική ἐστι
40 καθαρᾶς προσευχῆς. Ἐπεὶ καὶ πῶς μένουσι τὰ πάθη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔχοντι καθαρὰν προσευ-
χήν;⁶ Περὶ δὲ τοῦ νυκτερινοῦ ὕπνου ἄφ' οὗ δύνηι ὁ ἥλιος κρύπτει δύο ὥρας καὶ μετὰ ταῦτα
δόξασον τὸν Θεὸν καὶ κοιμοῦ ἄλλας ἑξ ὥρας. Καὶ ἐγείρου εἰς τὴν ἀγρυπνίαν, καὶ ποιήσον τὰς
ἄλλας τέσσαρας ὥρας. Καὶ ἐν τῷ θέρει ὥσαύτως πλὴν τότε μετὰ συντομίας καὶ μικροὺς ψαλ-
μοὺς διὰ τὴν σμικρότητα τῶν νυκτῶν.⁷

45 **Ἐρ·** Ἐτερος ἡσυχάζων ἠρώτησε τὸν αὐτὸν μέγαν γέροντα λέγων· «Πῶς ἐστὶ καθίσαι ἐν τῷ
κελλίῳ;»

Ἀπ· Τὸ καθίσαι ἐν τῷ κελλίῳ ἐστὶ τὸ μνημονεύειν τῶν ἰδίων ἁμαρτημάτων | καὶ κλαίειν καὶ
πενθεῖν ὑπὲρ αὐτῶν καὶ νήφειν τοῦ μὴ αἰχμαλωτισθῆναι τὸν νοῦν αὐτοῦ, ἀλλὰ πυκτεύειν, κἂν
αἰχμαλωτισθῇ, ἀγαγεῖν αὐτὸν εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ.⁸

50 **Ἐρ·** Πῶς δεῖ μοι διάγειν;

Ἀπ· Οὕτως ὀφείλεις διάγειν· ψάλλειν μικρὸν, ἐρευνᾶν καὶ τηρεῖν τοὺς λογισμοὺς μικρὸν. Ὁ
ἔχων γὰρ πολλὰ ἐδέσματα ἐν τῷ ἀριστᾷ, πολλὰ λιμπίζεται φαγεῖν. Ὁ δὲ ἀπὸ ἐνὸς ἐδέσματος
τρώγων καθ' ἡμέραν, οὐ μόνον ὅτι οὐ λιμπίζεται φαγεῖν, ἀλλὰ καὶ τάχα καὶ ἐν καιρῷ ἀηδίζεσθαι
ἀπ' αὐτοῦ. Οὕτως καὶ ἐνταῦθα. Τῶν γὰρ τελείων ἐστὶ τὸ συνηθίσαι μεταλαμβάνειν καθ' ἑκά-
55 στην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐδέσματος καὶ ἀηδισθῆναι. Περὶ δὲ τῆς ψαλμωδίας καὶ τοῦ ἀπο-
στηθίζειν, μὴ δήσης ἑαυτὸν, ἀλλ' εἴ τι ἐνδυναμοῖ σε ὁ Κύριος, ποιήσον. Καὶ τὸ ἀναγινώσκειν καὶ
προσεύχεσθαι, μὴ κωλύσης μικρὸν οὕτως καὶ μικρὸν οὕτως καὶ ἀναλίσκεις τὴν ἡμέραν ἀρέσκων
Θεῷ. Οἱ γὰρ τέλειοι πατέρες ἡμῶν κανόνων ὅρον οὐκ εἶχον, ὅλην γὰρ τὴν ἡμέραν κανόνα εἶχον
μικρὸν ψάλλοντες, μικρὸν ἀποστηθίζοντες, μικρὸν ἐρευνῶντες τοὺς λογισμοὺς, μικρὸν σχολάζο-
60 ντες περὶ τὴν τροφήν, καὶ τοῦτο κατὰ φόβον Θεοῦ. Φησὶ γάρ· «Εἴ τι ἂν ποιῇτε, πάντα εἰς δόξαν
Θεοῦ ποιεῖτε».⁹

Ἐρ· Πῶς δεῖ ἐρευνᾶν τοὺς λογισμοὺς καὶ φυγεῖν τὴν αἰχμαλωσίαν;

Ἀπ· Τὸ ἐρευνᾶν τοὺς λογισμοὺς, οὕτως ἔχει ἵνα, ὅτε ἔρχεται ὁ λογισμὸς, προσέχῃς τί γεννᾷ καὶ
ὑπόδειγμα λέγω σοι· Λόγισαι ὅτι ὕβρισέ σε τίς καὶ ὀχλεῖ σε ὁ λογισμὸς εἰπεῖν αὐτῷ τίποτε. Εἰπέ

⁴ Ibid., 578 (§ 175); tr. Chrysavgis, 187.

⁵ Ibid., 578 (§ 176); tr. Chrysavgis, 187.

⁶ Ibid., 578-580 (§ 177); tr. Chrysavgis, 188.

⁷ Ibid., 528 (§ 146); tr. Chrysavgis, 169.

⁸ Ibid., 574 (§ 172); tr. Chrysavgis, 186.

⁹ Ibid., 372-374 (§ 85); tr. Chrysavgis, 107f.

- 65 τῷ λογισμῷ ὅτι ἐὰν εἴπω αὐτόν, ταράσσω αὐτόν καὶ λυπεῖται κατ' ἐμοῦ. Ὡστε οὖν βαστάζω αὐτόν καὶ παρέρχεται. Οὕτως καὶ ἐν πᾶσι τοῖς λογισμοῖς ποίει.
- Περὶ δὲ τῆς αἰχμαλωσίας γίνωσκε, ὅτι πολλῆς νήψεως δεῖται, ἵνα, ὡς εἶπον οἱ πατέρες, ἐὰν λάβῃ τὸν νοῦν σου εἰς πορνείαν, φέρεις αὐτόν εἰς ἀγιασμόν. Οὕτως καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πάντων.¹⁰
- 70 Τίς ποτε ἀνέγνω ἐν πατερικῷ, ὅτι ὀφείλει ὁ θέλων ἀληθείᾳ σωθῆναι πρῶτον μετὰ τῶν ἀνθρώπων βαστάζει ὕβρεις καὶ ἐξουθενώσεις καὶ ἀτιμίας, καὶ τῶν αἰσθήσεων αὐτοῦ ἐλευθερωθῆναι καὶ οὕτως ἐλθεῖν ἐπὶ τὴν τελείαν ἡσυχίαν, ὥσπερ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐποίησεν· ταῦτα γὰρ πάντα βαστάζας, οὕτως ἀνῆλθεν ἐπὶ τὸν ἅγιον σταυρόν, ὃ ἐστὶν ἡ νέκρωσις τῆς σαρκός καὶ τῶν παθῶν, κατάπανσις τελεία, ἀγία. Καὶ εἶπε πρὸς ἑαυτὸν ὅτι «ἐγὼ ὁ ἄθλιος ἐν τῶν
- 75 τοιούτων οὔτε ἰδεῖν οὔτε ποιῆσαι, ἀλλ' ὅτι ἐκ τῆς ἀσθενείας τῶν παθῶν μου ἐσκανδάλιζον πάντας, καὶ ἀνεχώρησα | ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων. Τάχα οὖν ὀφείλω πάλιν ἐλθεῖν εἰς τὸ μέσον τῶν ἀνθρώπων, καὶ βοηθοῦντος τοῦ Θεοῦ ποιήσω ὡς εἶπον οἱ γέροντες, καὶ οὕτως ἔλθω ἐπὶ τὴν ἡσυχίαν, ἵνα μὴ εἰς κενὸν γένηταί μου ὁ κόπος». Καὶ ἀνήγγειλε ταῦτα τῷ μεγάλῳ γέροντι. Καὶ λέγει αὐτῷ ὁ μέγας· «Καλῶς εἶπαν οἱ πατέρες καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλως. Ἄλλ' ἐπειδὴ πολλὰ
- 80 γίνονται προφάσεις ἐν αἷς νομίζει ὁ ἄνθρωπος καλῶς ποιεῖν καὶ εὐρίσκεται βλαπτόμενος δι' ἄλλης προφάσεως, χρὴ ἀσφαλίζεσθαι ἑαυτόν. Ἐφθασας γὰρ καθίσαι εἰς κελλῖον, καὶ ἐὰν ἔλθῃς εἰς τὸ μέσον, γεννᾷ σοι κενοδοξία. Καὶ τάχα οὐχ ἰστήκεις εἰς τὸ μέσον, καὶ δύο κακὰ γίνονται. Ἄλλ' ἐὰν μέμῃῃ ἑαυτὸν ὡς μὴ ποιήσαντα τὰ ὀφειλόμενα τῇ ἀνόδῳ τοῦ σταυροῦ, λέγων ὅτι «ἐν ἀγνωσίᾳ ἐκάθισα», οἶδεν ἡ μέμψις ὑβρίσαι καὶ ἀτιμάσαι ἑαυτήν, καὶ εἴθ' οὕτως ἐνέγκαι
- 85 τὸν αὐτὴν δεχόμενον μετὰ ἀληθείας εἰς τὸ μέτρον τοῦ σταυροῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν.»¹¹
- Ἐρ·** Ἐτερος ἀδελφὸς τὴν διακονίαν τοῦ νοσοκομείου ἔχων ἐν τῷ κοινοβίῳ ἠρώτησε τὸν αὐτὸν μέγαν γέροντα, λέγων ὅτι «ὁ λογισμὸς λέγει μοι ὅτι ἡ ἡσυχία πάντων ἐστὶν ἀναγκαιοτέρα καὶ αὕτη συμφέρει σοι. Ἄρα καλῶς λέγει;»
- 90 **Ἀπ·** Ἡ ἡσυχία τί ἐστίν; Τοῦτό ἐστι τὸ συστεῖλαι τινα τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἀπὸ δόσεως καὶ λήψεως, καὶ ἀνθρωπαρεσκείας καὶ τῶν λοιπῶν ἐνεργειῶν. Καὶ ὅτε ὁ Κύριος ἤλεγξε τὸν γραμματέα διὰ ἐμπεσόντα εἰς τοὺς ληστὰς καὶ ἐπηρώτησεν αὐτόν τίς ἐγένετο πλησίον, λέγει· «Ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ.» Πάλιν εἴρηται· «Ἐλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν.» Εἰ οὖν ἔχῃς ἅπαξ ὅτι τὸ ἔλεος πλεῖον ἐστὶ τῆς θυσίας, εἰς τὸ ἔλεος κλῖνον τὴν καρδίαν σου. Καὶ γὰρ ἡ πρόφασις τῆς ἡσυχίας
- 95 φέρει εἰς ὑψηλοφροσύνην πρὶν ἄνθρωπος κερδάνει ἑαυτόν, τοῦτ' ἐστὶν ἄμωμος γένηται. Τότε γὰρ ἡ ἡσυχία ἐστὶν ὅτι ἐβάσταζε τὸν σταυρόν. Ἐὰν οὖν συμπαθήσῃς, εὐρίσκεις βοήθειαν, ἐὰν δὲ κρατήσῃς ὡς δῆθεν ὑπὲρ τὸ μέτρον σου ἐπαναβῆναι, τότε μάθε ὅτι καὶ ὁ ἔχῃς ἀπώλεσας. Μήτε οὖν ἔσω μήτε ἔξω, ἀλλὰ μέσως πορεύητι, συνίων τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, «ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραὶ εἰσιν».¹²

¹⁰ Ibid., 374-376 (§ 86); tr. Chrysavgis, 108.

¹¹ Ibid., 590-592 (§ 185); tr. Chrysavgis, 192.

¹² F. Neyt & P. d'Angelis-Noah, eds. *Barsanuphe et Jean de Gaza: Correspondence*, II, 2 vols (Paris

- 100 **Ἐρ·** Σαφήνισόν μοι, δέσποτα, τί ἐστὶ «μήτε ἔσω μήτε ἔζω, ἀλλὰ μέσως»; ἼΑρα μὴ φανεράς
 ἡμέρας διορίζειν τῇ ἡσυχίᾳ καὶ φανεράς τῇ φροντίδι;
- Ἀπ·** Τὸ μὴ θαρρεῖν ἐν ἡσυχίᾳ, μήτε καταφρονεῖν ἐν περισπασμῶ, αὕτη ἐστὶν ἡ μέση ὁδὸς ἢ μὴ
 πίπτουσα, ἔχειν δὲ ἐν τῇ ἡσυχίᾳ τὴν ταπεινῶσιν καὶ ἐν τῷ περισπασμῷ τὴν νῆψιν καὶ συστέλλειν
 τὸν λογισμόν. Οὐκ ἔστιν δὲ ὅρος ὥρας, | πόσῳ δὲ μᾶλλον ἡμέρας, ἀλλὰ τὰ ἐξ ἀνάγκης ἐπερ-
 105 χόμενα ὀφείλει φέρειν μετ' εὐχαριστίας. Συμπάσχειν δὲ χρὴ τοῖς ἐν κοινοβίῳ, καὶ γὰρ ἐντολὴν
 τοῦ Ἀποστόλου πληροῖ, τοῦτ' ἔστι, ἐὰν θλίβηται τις, ἵνα συνθλίβῃ αὐτῷ καὶ παρακαλέσει αὐτὸν
 καὶ παραμυθῇσεται αὐτόν, αὕτη γάρ ἐστὶν ἡ συμπάθεια. Καὶ τὸ τοῖς ἀσθενοῦσι δὲ συμπάσχειν καὶ
 θεραπείας ἐνεργεῖν καλόν. Εἰ γὰρ ὁ ἰατρὸς μισθὸν ἔχει φροντίζων τοῦ ἀρρώστου, πόσῳ μᾶ-
 110 ἄλλον ὁ συμπάσχων τῷ πλησίον κατὰ δύναμιν αὐτοῦ; Ἐὰν γάρ τις εἰς πάντα συμπαθήσῃ, καὶ εἰς
 αὐτὸ ὃ συμπάσχει, θέλημα αὐτοῦ εὐρίσκεται πληρῶν.¹³ Ἐὰν δέ τις θελήσῃ ἀμεριμνησαι πρὸ
 καιροῦ, ὁ ἐχθρὸς ἡμῶν ἐτοιμάζει αὐτῷ ταραχὴν πλείονα τῆς ἀναπαύσεως, ἵνα ἐνέγκῃ
 σε εἰπεῖν «εἴθε μὴ ἐτέχθην», μὴ δώσης, μὴ λάβῃς μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ οὕτως ἄλλο-
 τριούνται σου. Περὶ δὲ τῆς διακονίας τοῦ ἀδελφοῦ, ἐὰν ποιεῖς ταύτην διὰ σεαυτοῦ, σε-
 αυτῷ βοηθῇς, ἐὰν δὲ δι' ἐκείνου τὸ περισσὸν τοῦ κόπου σου καὶ τῆς εὐχῆς σου ἐκείνος
 115 λαμβάνῃ.
- Ἐρ·** Ἐὰν οὖν ἀναβῇ ἐμπαθὲς λογισμὸς εἰς τὴν καρδίαν μου, διὰ τίνος ὀφείλω ἀποκρούσασθαι
 αὐτόν; ἼΑρα διὰ τοῦ ἀντιλέξαι, ἢ καὶ ἐπιτιμῆσαι ὥστε ὀργισθῆναι αὐτόν, ἢ διὰ τοῦ προσδραμεῖν
 τῷ Θεῷ καὶ ῥῖψαι τὴν δύναμίν μου ἐνώπιον αὐτοῦ;
- Ἀπ·** Ἀδελφέ, τὰ πάθη θλίψεις εἰσὶ, καὶ οὐκ ἀφώρισέ σε ὁ Κύριος, ἀλλ' εἶπε· «Ἐπικάλεσαί με
 120 ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου, καὶ ἐξελοῦμαί σε καὶ δοξάσεις με», ὥστε περὶ παντὸς πάθους οὐκ ἔστιν
 ἄλλως, εἰ μὴ τὸ ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα Κυρίου. Τὸ δὲ ἀντιλέξαι οὐκ ἔστι παντὸς ἀνθρώπου,
 ἀλλὰ τῶν δυνατῶν κατὰ Θεόν, οἷς ὑποτάσσονται οἱ δαίμονες. Ἐὰν γάρ τις τῶν μὴ δυναμένων
 ἀντιλέξῃ, μυκτηρίζουσιν αὐτόν οἱ δαίμονες ὥς ὄντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἀντιλέγοντα αὐτοῖς. Ὁμοίως
 καὶ τὸ ἐπιτιμῆσαι τῶν μεγάλων ἐστὶ καὶ τῶν ἐχόντων ἐξουσίαν κατ' αὐτῶν. Τινὰ ἐν τοῖς ἁγίοις
 125 εὐρίσκεις, κατὰ τὸν ἅγιον Μιχαὴλ τὸν ἀσώματον ἐπιτιμήσαντα τὸν διάβολον. Καὶ τοῦτο ὅτι
 εἶχεν ἐξουσίαν. Οὐκ ἔστι γὰρ ἡμῶν τῶν ἀσθενῶν, εἰ μὴ φυγεῖν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ. Καὶ οἱ
 δαίμονες καὶ τὰ πάθη κατὰ τὴν γραφὴν ἐξέρχονται. Καὶ τί θέλεις πλέον τούτων; Ὁ Θεὸς ἐνισ-
 χύει σε.¹⁴
- Εἶπεν ὁ ἅγιος Ἡσαίας ὅτι «ἡσυχάζοντός σου ἐν τῷ κελλίῳ τύπωσον σεαυτὸν ἐν τῷ ἐσ-
 130 θείνῳ διδόναι τὴν χρεῖαν τῷ σώματί σου, ἵνα βαστάσῃ σε ποιεῖν τὰς λειτουργίας σου.
 Καὶ μὴ θελήσης παραβαλλεῖν ἔξω, μὴδεν δὲ ἐν ἡδονῇ καὶ ἐπιθυμίᾳ πράττε. Καὶ ἐὰν
 πείθῃσι τὴν | καρδίαν σου εἰς ἄσκησιν οἱ δαίμονες ὑπὲρ τὴν δύναμιν, μὴ ἀκούσης αὐ-
 τῶν· θερμαίνουσι γὰρ ἄνθρωπον εἰς πρᾶγμα, ὃ οὐ δύναται, ἕως οὗ ἐμπέσῃ εἰς τὰς χεῖ-
 ρας αὐτῶν καὶ χαρῶσιν ἐπὶ τῇ πτώσει αὐτοῦ. Πᾶν πρᾶγμα τῆς ἐχθρας ἐν ἀκαταστασίᾳ

2000-1) 308 (§ 314); tr. Chrysavgis, 295.

¹³ Ibid., 310 (§ 315); tr. Chrysavgis, 295f.

¹⁴ Ibid., 294-296 (§ 304); tr. Chrysavgis, 289f.

135 ἐστίν. Ἄπαξ δὲ ἔσθιε τῆς ἡμέρας, τοσοῦτον δὲ ὥστε ἀναστῆναί σε ἔτι θέλοντα φαγεῖν. Τὴν δὲ ἀγρυπνίαν σου ποίησον ἐν σεμνότητι· μὴ ἀποστέρησον τὸ σῶμα σου τῆς χρείας αὐτοῦ, ἀλλὰ τέλεσον τὴν λειτουργίαν σου μετὰ ἐπεικειάς καὶ γνώσεως. Μήποτε ἐκ τῆς πολλῆς ἀγρυπνίας σκοτισθῇ ἡ ψυχὴ σου καὶ φύγῃ ἐκ τοῦ σταδίου, ἀλλὰ τὸ ἥμισυ τῆς νυκτὸς ἀρκέσει σοι εἰς τὰς λειτουργίας σου καὶ τὸ ἄλλο ἥμισυ εἰς τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ σώματος. Ποίησον δὲ δύο ὥρας πρὸ τοῦ κοιμηθῆναι εὐχόμενος καὶ ψάλλων, καὶ ἀνάπαυσον σεαυτόν. Καὶ ὅταν ὁ Κύριος ἀναστήσῃ σε, ποίησον τὴν λειτουργίαν σου ἐν σπουδῇ καὶ προθυμίᾳ.»¹⁵

Ἀδελφὸς ἠρώτησε γέροντα λέγων· «Δέομαί σου, πάτερ, εἰπέ μοι πῶς ὀφείλω εἶναι ἐν τῷ κελλίῳ.» Καὶ ἀπεκρίθη ὁ γέρων· «Ἐγὼ τέως οὕτως ἔχω τὸν κανόνα μου· τέσσαρας ὥρας κοιμῶμαι τῆς νυκτὸς, καὶ τέσσαρας εἰς τὴν σύναξιν, καὶ ἐργάζομαι τέσσαρας, καὶ τὴν ἡμέραν πάλιν ἐργάζομαι ἕως ἑκτῆς. Καὶ ἀπὸ ἑκτῆς ἀναγινώσκω ἕως ἐνάτης, καὶ ἀπὸ ἐνάτης φροντίζω τῆς τροφῆς καὶ εἴ τι ἔχει τὸ κελλίον πάρεργον.» Καὶ αὖθις ὁ ἀδελφός· «Εὐχὰς δέ, πάτερ, πόσας ὀφείλω ποιεῖν;» Καὶ ὁ γέρων ἀποκριθεὶς εἶπεν· «Ἐγὼ κατὰ τὴν διατάξιν τοῦ ἀγγέλου κρατῶ, ἣν διετάξατο τῷ ἁγίῳ Παχωμίῳ ἐγγράφως. Σὺ 145 δε πάλιν ὡς δύνῃ.» Καὶ τοῦ ἀδελφοῦ εἰπόντος· «Πῶς ἐστὶν ἡ διατάξις τοῦ ἀγγέλου, πάτερ;», εἶπεν ὁ γέρων· «Γέγραπται ἐν τῇ τοῦ ἀγγέλου ἐγγράφῳ διατάξει, ἵνα ποιῶσιν οἱ ὑπὸ τὸν ἅγιον Παχώμιον μοναχοὶ *διὰ πάσης τῆς ἡμέρας εὐχὰς δώδεκα, καὶ ἐν τῷ λυχνικῷ ἕξ εὐχὰς, καὶ ἐν τῇ παννυχίδι δώδεκα, καὶ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ τρεῖς εὐχὰς, καὶ ἐκάστης εὐχῆς προάδεσθαι ψαλμόν.* Καὶ ταῦτα μὲν, φησὶ, διατυπώσας οὕτως ὀλίγα, ἵνα καὶ οἱ μικρότεροι 155 φθάνωσιν εἰς τὸν κανόνα καὶ μὴ λυπῶνται· οἱ δὲ τέλειοι νομοθεσίας οὐ κρίζουσιν, ἤκουσαν γὰρ τοῦ λέγοντος «ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε.»»¹⁶

Εἶπεν γέρων, ὅτι «τοῦ ἐρωδιοῦ ἡ κατοικία ἡγεῖται αὐτῶν· τοῦτ' ἐστὶν ὁ μοναχὸς ὅπου ὑπάγει κατοικία αὐτοῦ ἐστίν. Καὶ σὺ τοίνυν ὅπου ἐὰν ἀπέλθῃς, πρόσεχε αὐτῷ διὰ παντός. Σπού- 160 दाζε οὖν ποιεῖν τὸν κανόνα σου καὶ τὰς ὥρας | τρίτην, ἑκτην καὶ ἐνάτην, τὸ δὲ ἀναγκαῖον καὶ τὰ ἐσπερινά· καὶ τῶν ἐννοιῶν μὴ ἀμέλει πάντοτε θλῖψιν ἔχειν πρὸ ὀφθαλμῶν σου. Ταῦτα δὲ ἄνευ κόπου πολλοῦ κατορθωθῆναι οὐ δύνανται.»¹⁷

Τοῦ τῆς Κλίμακος ἐκ τοῦ περὶ ἡσυχίας λόγου ~

Ὁ ψυχικὸν πάθος νοσῶν καὶ ἡσυχία ἐπιχειρῶν ὁμοίός ἐστι τῷ ἐν τῷ πελάγει ἐκ τῆς νηὸς ἐκπη- 160 δήσαντι καὶ διὰ σανίδος ἐπὶ τὴν γῆν ἀκινδύνως φθάνειν δοκοῦντι· ὅσοι δὲ τῷ πηλῷ μάχονται,

¹⁵ CPG 5555, tr. J. Chryssavgis & P. Penkett, *Abbas Isaiah of Scetis: Ascetic Discourses* (Kalamazoo 2002) 57f. (§ 4).

¹⁶ C. Butler, ed. *The Lamsiac History of Palladius*, vol. 2 (Cambridge 1898) 92f. (§ 32); F. Halkin, "L'Histoire Lausiaque et les Vies grecques de S. Pachôme", *Analecta Bollandiana* 48 (1930) 257-301, esp. 284, 291.

¹⁷ BHG 1445, ed. F. Nau, "Histoires des solitaires égyptiens", *Revue de l'Orient chrétien* 18 (1913) 146 (§ 398).

- 165 τούτοις ἐν καιρῷ οἰκεῖω ἡ ἡσυχία συνέρχεται, εἴπερ καὶ τὸν ποδηγοῦντα κέκτηται.¹⁸
 Ἔστι καὶ τοῦτο πᾶσι γνώριμον· ἐν πάσαις ταῖς τῶν ἐπιστημῶν καταστάσεσι γνωμῶν καὶ βουλῶν
 διαφοραί· οὐ γὰρ πάντων πάντα τέλεια δι' ἔνδειαν σπουδῆς, ἢ καὶ δι' ἀπορίαν δυνάμεως. Εἰσὶν
 οἱ ἐπὶ τὸν λιμένα τοῦτον, μᾶλλον δὲ καὶ τὸ πέλαγος ἢ τάχα τὸν βυθόν, εἰσερχόμενοι δι' ἀτονίαν
 τοῦ ἑαυτῶν στόματος, καὶ σώματος διὰ πρόληψιν· ἕτεροι ἀκρατῶς ἔχοντες πρὸς θυμὸν καὶ μετὰ
 170 πλήθους τοῦτον κρατῆσαι μὴ δυνάμενοι οἱ τάλανες· ἄλλοι ἰδιορρυθμίαν, μᾶλλον ἢ ὁδηγίαν, ἐξ οὐ-
 κήσεως πλέον σκεψάμενοι· ἕτεροι μὴ δυνάμενοι μέσον τῆς ὕλης τῶν ὕλῶν ἀπέχεσθαι· τινὲς μὲν,
 ἵνα σπουδαῖοι ἐκ τῆς ἀφειδιάσεως γένωνται· ἄλλοι ἵνα ἀγνώστως ἑαυτοὺς ὑπὲρ εὐθύνας αἰκί-
 σωσι· τινὲς δέ, ἵνα διὰ ταύτης δόξαν ἑαυτοῖς περιποιήσωνται. Εἰσὶ δὲ ἕτεροι – εἰ ἄρα καὶ ἐλθὼν
 ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου εὐρήσει τοιοῦτους ἐπὶ τῆς γῆς, – οἱ διὰ τρυφὴν καὶ δόξαν τῆς τοῦ Θεοῦ
 175 ἀγάπης καὶ γλυκύτητος τῇ ὁσίᾳ ταύτῃ συζευχθέντες, οὐ πρότερον τοῦτο ποιήσαντες πρὶν πάσῃ
 ἀκηδία ἀποστάσιον δεδώκασιν· ταύτης γὰρ ἡ συνάρφεια πορνεία παρὰ τῇ προτέρᾳ κρίνεται. Κατὰ
 τὴν γνῶσιν τὴν ψηλὴν τὴν δοθεῖσάν μοι ὥς σοφὸς τοῖνυν ἀρχιτέκτων κλίμακα ἀναβάσεως πεπε-
 λέκηκα· ἕκαστος δὲ λοιπὸν βλέπετω ἐπὶ ποίας βαθμίδος ἔστηκε.¹⁹
 Τί δὴ ποτε οὐ τοσοῦτοι παρὰ τοῖς ὁσίοις Ταβερνησιώταις οἱ φωστῆρες, ὅσοι παρὰ τοῖς Σκητιώ-
 180 ταις γεγόνασι; Ὁ νοῶν νοεῖτω· ἐγὼ γὰρ λαλεῖν οὐ δύναμαι, μᾶλλον δὲ οὐ βούλομαι. Οἱ μὲν τὰ
 πάθη μιαίνοντες, οἱ δὲ ψάλλοντες καὶ τὸ πλεῖστον ἐν αὐτῇ καρτεροῦντες, οἱ δὲ τῇ προσευχῇ
 προσκαρτεροῦντες, οἱ δὲ τῇ θεωρίᾳ ἐνατενίζοντες καὶ ἐν τῷ βυθῷ διάγοντες.²⁰
Σχό(λιον)· Τὰς ἐργασίας τῶν καθ' ἡσυχίαν ὄντων ἀπαριθμεῖται, ἀπὸ τῶν ἐλαττόνων ἐπὶ τὰ
 μεῖζονα προῖων· οἱ μὲν γάρ, φησὶ, διὰ τὸ ἐλαττώσαι τὰ πάθη αἰροῦνται ταύτην (ὅπερ ἐστὶ τῶν
 185 ἀρχομένων), οἱ δὲ τῇ ψαλμωδίᾳ ἐνασχολοῦνται (ὅπερ ἐστὶ τῶν κοπτόντων), οἱ δὲ τῇ προσευχῇ
 προσκαρτεροῦντες | (τοῦτο δὲ τῶν ἡδὴ προκοφάντων ἐστὶ), οἱ δὲ τῇ θεωρίᾳ ἐνατενίζοντες
 (ὅπερ ἐστὶ τῶν τελείων).²¹
Κεῖμ(ενον)· Μηδεὶς ὑπὸ θυμοῦ καὶ οἰήσεως, ὑποκρίσεώς τε καὶ μνησικακίας ὀχλούμενος ἔχνος
 ἡσυχίας ἰδεῖν τολμῆσῃ, μήπως ἔκστασιν καὶ μόνον κερδήσῃ. Εἰ δέ τις τούτων καθαρὸς, αὐτὸς
 190 γνώσεται τὸ συμφέρον – οἶμαι δὲ οὐδ' αὐτός. Τῶν λόγῳ τὴν ἡσυχίαν μετερχομένων σημεῖα δὲ
 καὶ στάδια καὶ τεκμήρια ταῦτα· νοῦς ἀκοίμητος, ἔννοια ἡγνισμένη, ἀρπαγὴ πρὸς Κύριον, κολάσε-
 ων παράστασις, θανάτου ἐπίδειξις, προσευχὴ ἀκόρεστος, φυλακὴ ἄσυλος, πορνείας θνήσις, προ-
 σπαθείας ἄγνοια, θάνατος κόσμου, γαστριμαργίας ἀνορεξία, θεολογίας ὑπόθεσις, διακρίσεως πη-
 γή, δάκρυων ὑπόσπονδος, πολυλογίας ἀπώλεια, καὶ εἴ τι τῶν τοιούτων. Τοῖς δὲ οὐ λόγῳ ταύτην
 195 μετερχομένοις αὕτη τοῦ πλούτου ἢ πενίας ὀργῆς αὐξήσις, μνησικακίας ἀποθήκη, ἀγάπης μείωσις,
 τύφον πρόσληψις – καὶ τὸ ἐξῆς σιωπήσομαι.²²

¹⁸ *Patrologia Graeca*, vol. 88, 1097C-D (§ xxvii); tr. C. Luibheid & N. Russell, *The Ladder of Divine Ascent* (London 1982) 262f.

¹⁹ *Ibid.*, 1105B; tr. Luibheid & Russell, 265.

²⁰ *Ibid.*, 1105C; tr. Luibheid & Russell, 265f.

²¹ *Ibid.*, 1117-1120 (scholion 6).

²² *Ibid.*, 1108A-B; tr. Luibheid & Russell, 266.

Σχ· Τὸ «ἐξῆς σιωπήσομαι» ἐστὶν ἡ πτώμα σωματικόν (μαλακία δηλονότι), ἡ ἔκστασις νοός· γεννήματα γὰρ τύφου ταῦτα, ὡς ἡ βλασφημία ὑπάρχει.²³

Κμ· Τοῖς ἡσυχάζουσιν οἱ πέντε, τοῖς δὲ ὑποτασσομένοις οἱ τρεῖς τῶν ὀκτὼ προσπαλαίουσιν.²⁴

200 **Σχ·** Ὀκτὼ εἰσιν οἱ γενικοὶ λογισμοὶ τῆς κακίας· ὁ ὑπερηφανίας, ὁ φυλαργυρίας, ὁ λύπης. Τοῖς δὲ ἐν ὑποταγῇ πολεμοῦσιν οἱ τρεῖς· ὁ τῆς πορνείας, ὁ τῆς γαστριμαργίας καὶ ὁ τῆς ὀργῆς.²⁵

Κμ· Ὁ λόγῳ τὴν ἡσυχίαν μετιῶν καὶ τὸ αὐτῆς κέρδος καθ' ἡμέραν μὴ καθορῶν ἢ οὐ λόγῳ ἡσύχασεν, ἢ οἰήσει κλέπτεται. Ἡσυχία ἐστὶν ἀδιάσπαστος τῷ Θεῷ λατρεία καὶ κατὰστασις. Ἰησοῦ μνήμη ἐνωθήτω τῇ πνοῇ σου καὶ τότε γνώση ἡσυχίας ὠφέλειαν.²⁶

205 Ἐγνων τοὺς δαίμονας τοὺς λόγῳ ἡσυχάζοντας τοῖς ἀλόγοις τῶν γυρευτῶν παραβάλλειν συχνότερον ἀναπείθοντας, ἵνα τοὺς ἐργάτας κἂν δι' ἐκείνων μικρὸν ἐμποδίζειν δυνηθῶσιν. Σημειοῦ τοὺς τοιούτους, ὃ οὗτος, καὶ μὴ παραιτοῦ λυπεῖν εὐσεβῶς ῥαθυμοῦντας· ἴσως γὰρ ἐκ τῆς λύπης παύσονται τοῦ γυρεύειν. Ὅρα δὲ μὴ τοῦ προειρημένου σκοποῦ χάριν εἰκὴ λυπῆσης ψυχὴν ὕδωρ ἐκ δίψης ἐρχομένην παρὰ σοῦ ἀρύσασθαι.²⁷

210 **Κμ·** Ἐν τῶν πνευμάτων ἐποτήρει νηφόντως, ἐπειδὴ καὶ αὐτό σε πολεμεῖ ἀπαύστως ἐν στάσει, καὶ μεταβάσει, καὶ καθέδρᾳ, καὶ κινήσει, καὶ ἀνακλίσει, καὶ εὐχῇ, καὶ ὕπνῳ.²⁸

Σχ· Οἱ μὲν τὸν τῆς πορνείας λέγουσιν, οἱ δὲ τῆς κενοδοξίας.²⁹ |

Κμ· Νύκτωρ μὲν τὰ πολλὰ τῇ προσευχῇ δίδου, τὰ δὲ βραχέα τῇ ψαλμῳδίᾳ· ἡμέρα δὲ πρὸς τὴν σὴν πάλιν παρασκευάζου δύναμιν, ἐπεὶ οὐ μετρίως φωτίζειν καὶ ἐπισυνάγειν τὸν νοῦν ἡ ἀνάγνω-

215 σις πέφυκε· λόγοι γὰρ Πνεύματος ἁγίου ὑπάρχουσι καὶ τοὺς μετερχομένους πάντως ῥυθμίζουσιν. Ἔστω σοι ἐργάτῃ ὄντι τὰ ἀναγνωσκόμενα πρακτικά· τούτων γὰρ ἡ ἐργασία περιττὴν ποιεῖ τὴν τῶν λοιπῶν ἀνάγνωσιν. Πόνοις δὲ μᾶλλον καὶ μὴ δέλτοις τοὺς τῆς υγείας λόγους φωτίζεσθαι ζητεῖ. Ἀλλοτριονόους πρὸ δυνάμεως πνευματικῆς μὴ μετέρχου λόγους· σκότους γὰρ ὄντα ῥήματα, τοὺς ἀδυνάτους σκοτίζουσιν.³⁰

220 **Σχ·** Πλάνης λόγους, ὅποιοι εἰσὶ τῶν αἰρετικῶν.³¹

Κμ· Βουλόμενος πάντῃ ἀποτρέπειν ἐν ταῖς συνάξεσι τὸ τοῦ σώματος ἔργον τοῖς ἔτι νηπιώδεσιν, ἐπέσχεν ὁ τὴν ψάμμον ἐν τῇ ἀναβολίδι παννύχιον φέρων.³²

Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ περὶ προσευχῆς λόγου ~

²³ Ibid., 1120C (scholion 11).

²⁴ Ibid., 1109A; tr. Luibheid & Russell, 267.

²⁵ Ibid., 1120C (scholion 14).

²⁶ Ibid., 1112C; tr. Luibheid & Russell, 269f.

²⁷ Ibid., 1112f.; tr. Luibheid & Russell, 270.

²⁸ Ibid., 1116A; tr. Luibheid & Russell, 272.

²⁹ Cf. ibid., 1125 (scholion 34).

³⁰ Ibid., 1116C-D; tr. Luibheid & Russell, 272f.

³¹ Cf. ibid., 1128 (scholion 40).

³² Ibid., 1117A; tr. Luibheid & Russell, 273.

Πολυλογία μὲν πολλάκις ἐν προσευχῇ τὸν νοῦν ἐφάντασε καὶ διέχυσεν, μονολογία δὲ πολλάκις
 225 τὸν νοῦν συνάγειν πέφυκεν. Καθηδυνόμενος δὲ ἢ κατανυσσόμενος ἐν λόγῳ προσευχῆς, μένε ἐν αὐτῷ· ὁ γὰρ ἡμῶν φύλαξ τότε ὑπάρχει ὁ συμπροσευχόμενος ἡμῖν. Μὴ παρρησιάζου δέ, κἂν καθαρότητα κέκτησαι· ταπεινοφροσύνη δὲ μᾶλλον πολλῇ πρόσελθε, καὶ πλεῖον παρρησιασθήσῃ. Κἂν πᾶσαν τὴν κλίμακα τῶν ἀρετῶν ἀναβέβηκας, ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν προσεύχου ἀκούων Παύλου περὶ ἁμαρτωλῶν· «ὦν πρῶτός εἰμι ἐγώ.»³³

230 Ὁ μὲν μέγας τῆς μεγάλης τελείας προσευχῆς ἐργάτης φησί· «Θέλω εἰπεῖν πέντε λόγους τῷ νωί μου» καὶ τὰ ἐξῆς. Νηπιωδεστέρων δὲ τὸ τοιοῦτον ἀλλότριον, διόπερ ἡμεῖς μετὰ τῆς ποιότητος καὶ τοῦ πλήθους τῆς ποσότητος ὥς ἀτελεῖς δεόμεθα· τὸ γὰρ δεύτερον τοῦ προτέρου πρόξενον (διδούς γάρ, φησὶν, εὐχὴν καθαρὰν τῷ ἀόκνως εὐχομένῳ ὑπαρῶς καὶ πεπονημένως).³⁴

Προπαρασκευάζου διὰ ἐννάου ἐν ψυχῇ προσευχῆς πρὸς τὴν παράστασιν τῆς σῆς ἰκεσίας, καὶ
 235 συντόμως προκόψεις.³⁵

Οὐδὲ τὰ κατὰ σῶμα, οὐδὲ τὰ κατὰ πνεῦμα πάντα ὅμοια· τισὶ μὲν γὰρ τὸ σύντομον, τισὶ δὲ τὸ σχολαιότερον ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ συνέρχεται – οἱ μὲν γὰρ τῇ αἰχμαλωσίᾳ, οἱ δὲ τῇ ἀμαθίᾳ λέγουσι πολεμεῖν.³⁶

Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τῶν περὶ ἀγρουπνίας ~

240 Τοῖς ἐπὶ γῆς βασιλεῦσιν οἱ μὲν ἄυλοί τινες καὶ γυμνοί, οἱ δὲ ῥάβδους κατέχοντες, οἱ δὲ θυρεοὺς, οἱ δὲ μαχαίρας παρίστανται. Πολλὴ δέ ἐστιν ἡ διαφορὰ τῶν πρωτευνόντων | παρὰ τοὺς ἐσχάτους καὶ ἀσύγκριτος· οἷτοι γὰρ καὶ συγγενεῖς κυρίως, καὶ οἰκεῖοι τοῦ βασιλέως εἶναι πεφύκασιν. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις. Φέρε δὴ λοιπὸν καὶ ἡμεῖς ἴδωμεν πρὸς τὴν ἡμετέραν παράστασιν, ἣν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ βασιλέα ποιούμεθα ἐν τε ταῖς ἐσπεριναῖς καὶ ἡμεριναῖς καὶ νυκτερι-
 245 ναῖς παραστάσεσι καὶ εὐχαῖς· τινὲς μὲν γὰρ ἐν τῇ ἐσπερινῇ διανυκτερεύσει ἄυλοι καὶ γυμνοὶ πάσης φροντίδος ἐπὶ προσευχὴν τὰς χεῖρας ἐκτείνουσιν, ἕτεροι δὲ ἐπὶ ψαλμωδίᾳ ἐν ταύταις παρίστανται, ἄλλοι τῇ ἀναγνώσει μᾶλλον προσκαρτεροῦσι, τινὲς δὲ διὰ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν ἐξ ἀσθενείας ἀνδρείως τῷ ὕπνῳ μάχονται, ἄλλοι, τῇ τοῦ θανάτου ἐννοίᾳ προσασχολούμενοι, διὰ ταύτης κατάνυξιν προσλαβέσθαι βούλονται. Τούτων πάντων οἱ πρῶτοι καὶ ἔσχατοι θεοφιλεῖ προσκαρτε-
 250 ροῦσι διανυκτερεύσει, οἱ δὲ δεύτεροι μοναχικῇ, οἱ δὲ τρίτοι ἐσχατωτέραν βαδίζουσιν ὁδόν· πλὴν κατὰ τὸν λογισμὸν καὶ τὴν δύναμιν ὁ Θεὸς τὰ δῶρα δέχεται καὶ χαρίζεται.³⁷

Τοῦ ἁγίου Ἰσαάκ ~

Εἶπεν ὁ ἅγιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος, ὅτι ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς τὸ αἰεὶ μελετῆσαι τὸν νοῦν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν πτωχείᾳ διατρίβειν· τὸ γὰρ ἐκεῖθεν ἀρδεύεσθαι συνεργεῖ εἰς τὴν
 255 ταύτης τελείωσιν, ἥγουν τὸ ἀρδεύεσθαι ἐκ τῆς μελέτης τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ βοηθεῖ σοι εἰς τὴν κατόρθωσιν τῆς πτωχείας. Ἡ δὲ κατόρθωσις τῆς ἀκτημοσύνης σχολὴν παρέχει σοι τοῦ κατορ-

³³ Ibid., 1132B (§ xxviii); tr. Luibheid & Russell, 275f.

³⁴ Ibid., 1133A; tr. Luibheid & Russell, 276f.

³⁵ Ibid., 1136A; tr. Luibheid & Russell, 278.

³⁶ Ibid., 1140B; tr. Luibheid & Russell, 281.

³⁷ Ibid., 940B-C (§ xx); tr. Luibheid & Russell, 196.

θῶσαι τὴν μελέτην τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ· ἡ γὰρ βοήθεια τῶν δύο τούτων συντόμως ἀναφέρει εἰς τὴν ἀνάβασιν πάσης οἰκοδομῆς τῶν ἀρετῶν.³⁸

Τὴν πίστιν καὶ τὴν ταπεινῶσιν κράτησον, ὅτι ἐν αὐταῖς εὐρίσκεις τὸ ἔλεος καὶ τὴν βοήθειαν, καὶ
 260 λόγους ἐν καρδίᾳ ἐκ Θεοῦ λαλουμένους μετὰ <τοῦ> φύλακος τοῦ ἐν τῷ κρυπτῷ καὶ ἐν τῷ φανε-
 ρῷ παραμένοντός σοι. Εἰ θέλῃς δὲ ταῦτα κτίσασθαι, τὴν ἀπλότητα κράτησον ἐξ ἀρχῆς, ἐν ἀπλό-
 τητι πορεύθῃτι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ ἐν γνώσει· τῇ ἀπλότητι ἡ πίστις ἀκολουθεῖ, τῇ λεπτό-
 τητι δὲ καὶ τῇ ἀντιστροφίᾳ τῶν λόγων, ἡ οἴησις. Ὅτε προσπίπτῃς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ
 προσευχῇ, οὕτως γενοῦ ἐν τῷ λογισμῷ σου· ὥσπερ μύρμηξ, καὶ ὥσπερ τὰ ἐρπετὰ τῆς γῆς, καὶ
 265 ὥσπερ βδέλλα, καὶ ὥς παιδίον ψελλίζον. Καὶ πορεύθῃτι ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ, ἵνα ἀξιωθῇς τῆς
 προνοίας ἐκείνης τῆς πατρικῆς τῆς γινομένης ὑπὸ τῶν πατέρων ἐπὶ τὰ τέκνα αὐτῶν τὰ νήπια.
 Ὑπερέβη «φυλάσσω τὰ νήπια ὁ Κύριος», καὶ <οὐ> τούτους μόνους τοὺς μικροὺς τῷ σώματι,
 ἀλλὰ | καὶ τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ σοφοὺς ὄντας, τοὺς καταλιπόντας τὴν γνώσιν αὐτῶν καὶ ἐπ'
 ἐκείνην τὴν σοφίαν τὴν ἐπαρκοῦσαν ἐπερειδομένους, καὶ γινομένους νηπίους ἐν τῷ θελήματι
 270 αὐτῶν.³⁹

Ὅταν θέλῃς στήναι ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἀγρυπνίας σου ἐν τῇ συνεργείᾳ τοῦ Θεοῦ, ποιήσον ὡς
 λέγω σοι ἐγώ· κλῖνον τὰ γόνατά σου κατὰ τὸ ἔθος καὶ ἀνάστα, καὶ μετὰ ταῦτα μὴ εὐθέως ἀρχοῦ
 τῆς λειτουργίας σου, ἀλλ' ὅταν προσεύξῃ πρῶτον καὶ τελειώσῃς αὐτὴν καὶ σφραγίσῃς τὴν καρδί-
 αν σου καὶ τὰ μέλη σου ἐν τῷ ζωοποιῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ, στήθι ὡς ἐν ῥοπῇ ὥρας σιωπῶν, ἕως
 275 οἷ ἀναπαυθῶσιν αἱ αἰσθήσεις σου καὶ οἱ λογισμοί σου γαληνιάσωσιν. Καὶ μετὰ τοῦτο ὕψωσον τὴν
 θεωρίαν σου τὴν ἐσωτέραν πρὸς Κύριον καὶ πεῖσον αὐτὸν ἐν λύπῃ ἐνισχῶσαι τὴν ἀσθένειάν σου,
 καὶ μέχρι τῆς ἀναπαύσεως τοῦ θελήματος αὐτοῦ γενέσθω ἡ στιχολογία τῆς γλώσσης σου καὶ αἱ
 ἔννοιαι τῆς καρδίας σου. Ἐὰν δὲ ἴδωμεν ὅτι οὐκ ἔστιν ἡ ὥρα πολλὴ καὶ ὀρθρίζωμεν πρὸ τοῦ τε-
 λειῶσαι ἡμᾶς, ἀφήσωμεν ἐν γνώσει ἐκουσίως Δόξαν μίαν ἢ δύο ἐκ τοῦ ἔθους, καὶ μὴ γένηται
 280 τόπος τῇ ταραχῇ ἀφανίσαι τὴν γεῦσιν τῆς λειτουργίας ὑμῶν καὶ θολώσωμεν τοὺς ψαλμοὺς τῆς
 πρώτης. Ἐὰν δέ, ἡνίκα λειτουργεῖς, προσλαλήσῃ σοι καὶ ψιθυρίσῃ ὁ λογισμὸς, «τάχυνόν» φησι
 «ὀλίγον, καὶ πληθύνεται τὸ ἔργον, καὶ ἐκλυτῶσεις ταχέως». Βλέπε δὲ μὴ κανονίσῃς ἑαυτῷ.
 Ἐὰν δὲ σφοδρότερως ὀχλῇ ἐν τοῦτῳ, στράφου εὐθέως εἰς τὰ ὀπίσω Δόξαν μίαν, ἢ ὅπερ καὶ
 θέλῃς, καθ' ἕκαστον στίχον βαστάζων τὸν τρόπον τῆς εὐχῆς. Καὶ μετὰ κατανοήσεως στιχολό-
 285 γησον αὐτὸν πολλὰς βολάς. Καὶ ἐὰν πάλιν ταράξῃ σε ἡ σφίγξ κατὰ σοῦ, ἄφες τὴν στιχολογίαν
 καὶ θές τὸ γόνυ εἰς προσευχὴν καὶ εἰπέ· «Εγὼ οὐχὶ ῥήματα θέλω μετρηῆσαι, ἀλλὰ τὰς μονὰς
 φθάσαι θέλω· ἐν πάσῃ γὰρ τρίβῳ ὁδηγήσομαι ταχέως καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῇ πορεύσομαι.⁴⁰ Ὅτι
 ἐφελπίσας εἰς τὰς σημειώσεις τῶν στίχων, ὅτε οὐκ ἀκολουθεῖς αὐταῖς, πολὺς ἐξυπνισ-
 μὸς καὶ κατάνυξις διηνηκεῖς. Ἀλλ' ἡ ἐν ταῖς εὐχαῖς, ἢ ἐν τῇ ἀναγνώσει ἐν πάσῃ ὥρᾳ
 290 ἔμμεινον.

³⁸ Ed. M. Pirard, *Ἀββᾶ Ἰσαὰκ τοῦ Συροῦ Λόγοι ἀσκητικοί* (Mt Athos 2012) 213f. (§ 1); tr. *The Ascetical Homilies of Saint Isaac the Syrian*, 2d edn (Boston 2011) 113 (§ 1).

³⁹ Ibid., 749f. (§ 63); tr. *Ascetical Homilies*, 499f. (§ 72).

⁴⁰ Ibid., 773-775 (§ 66); tr. *Ascetical Homilies*, 515f. (§ 75).

Εἰ θέλης τραφεῖσαι ἐν τῇ στιχολογίᾳ τῆς λειτουργίας σου, καὶ λαβεῖν αἴσθησιν τῶν λογίων τοῦ πνεύματος τῶν ὑπὸ σοῦ λεγομένων, τελείως τὴν ποσότητα ἄφες, καὶ τὴν γνώσιν τῶν μέτρων ἐν αὐτοῖς μὴ στήσης, καὶ τοὺς στίχους ἐν τοῖς τρόποις τῆς εὐχῆς ἵνα λέγεις, καὶ τὸν ἐκστηθισμὸν τὸν συνήθη ἄφες. Καὶ νόησον ὅπερ λέγω σοι· | ἔστω ἡ διάνοιά σου θεωροῦσα ἐν τῇ μελέτῃ αὐ-

295 τῶν, ἕως ἂν εἰς τὰς κατανοήσεις αὐτῶν τὰς μεγάλας ἐξυπνισθῇ ἡ ψυχὴ τῇ ἐκπλήξῃ τῆς οἰκονομίας, καὶ ἐκ τούτου κινεῖται ἡ ψυχὴ ἢ εἰς δοξολογίαν, ἢ εἰς λύπην ἐπωφελῇ. Καὶ εἴ τί ἐστιν εἰς εὐχήν, καθ' ἑαυτοῦ λάβε αὐτά, καὶ ὅτε βεβαιωθῇ ἡ διάνοια ἐν τούτοις, ἡ σύγχυσις ἔκτοτε δίδωσι τόπον, καὶ ὑπάγει. Οὐκ ἔστι γὰρ ἐν τῇ ἐργασίᾳ τῇ δουλικῇ ἡ εἰρήνη τῆς διανοίας, οὐδὲ ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τῶν τέκνων ἡ σύγχυσις τῆς ταραχῆς. Ἔθος γὰρ ἔχει ἡ σύγχυσις ἀφαιρεῖν τὴν γεῦσιν

300 τῆς συνέσεως καὶ τῆς κατανοήσεως, καὶ σκυλεύειν τὰ νοήματα ἐν αὐτοῖς, καθάπερ βδέλλα ἡ συμπίνουσα τὴν ζωὴν τοῦ σώματος ἐν τῷ αἵματι τῶν μελῶν αὐτοῦ. Καὶ γὰρ ὄχημα τοῦ διαβόλου, εἰ δυνατόν, πρέπει ὀνομάζεσθαι τὴν σύγχυσιν, δι' ὅτι ὁ σατανᾶς κατὰ τὴν ὁμοίωσιν τοῦ ἡνιόχου ἔθος ἔχει ἀεὶ ἐπιβαίνειν τῷ νῷ, καὶ λαμβάνειν τὸ ἄθροισμα τῶν παθῶν αὐτοῦ, καὶ εἰσέρχεσθαι εἰς τὴν ταλαίπωρον ψυχὴν, καὶ καταποντίζειν αὐτὴν ἐν τῇ συγχύσει. Καὶ τοῦτο ἐν διακρί-

305 σῇ νόησον. Μὴ γίνου ἐν τοῖς στίχοις τῆς ψαλμωδίας σου καὶ τῆς εὐχῆς σου, ὥς παρ' ἄλλου δεχόμενος τοὺς λόγους, ἵνα μὴ οἰηθῇς τὸ ἔργον τῆς μελέτης πληθύνειν ἀδιαλείπτως, καὶ ἐκ τῆς κατανύξεως καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ἐν αὐτοῖς παρέλθῃς τελείως. Ἄλλ' ὥς ἐξ ἑαυτοῦ, ἵνα λέγεις τοὺς λόγους ἐν δεήσει σου ἐν κατανοήσει καὶ κατανύξει τῆς διακρίσεως, ὥς ὁ συνιών τὸ ἔργον αὐτοῦ ὥς ἀληθῶς.⁴¹

310 Μὴ ψηφίσῃς ἀργίαν τὴν ἔκστασιν τῆς εὐχῆς ἀμετεωρίστου συνηγμένης καὶ μακρᾶς, δια τὸ ἀφῆσαι τοὺς ψαλμούς. Πλέον γὰρ τῆς στιχολογίας τῆς μελέτης τὰς μετανοίας ἐν τῇ προσευχῇ ἀγάπησον. Ὅτε δόσει σοι χεῖρα αὕτη ἀναπληροῦν ἀντὶ τῆς λειτουργίας. Καὶ ὅτε ἐν αὐτῇ τῇ λειτουργίᾳ δοθεῖ σοι τὸ χάρισμα τῶν δακρύων, μὴ ψηφίσῃς τὴν τρυφὴν ἢ τὴν ἐν αὐτῇ ἀργίαν ἐξ αὐτῆς. Πλήρωμα γὰρ τῆς εὐχῆς ἡ χάρις τῶν δακρύων. Ἐν τῷ καιρῷ δὲ ἐν ᾧ ἡ διάνοιά σου ἐσ-

315 κορπισμένη ἐστί, πλέον τῆς εὐχῆς ἐν τῇ ἀναγνώσει ἔμμεινον. Καὶ εἰ «οὐχὶ πᾶσα γραφὴ ὠφέλιμος», καθὼς ἐρρέθη, πολὺ πλέον τῶν ἔργων τὴν ἡσυχίαν ἀγάπησον. Τίμησον τὴν ἀνάγνωσιν, εἰ δυνατόν, πλέον τῆς στάσεως· αὕτη γὰρ πηγὴ ἐστὶ τῆς καθαρᾶς προσευχῆς. Μὴ οἶδν ἀμελήσης παντελῶς, ἀλλὰ νῆφε ἐκ τοῦ μετεωρισμοῦ· ῥίζα γὰρ τῆς πολιτείας ἡ ψαλμωδία. Ὅμως τοῦτο γινώθι, ὅτι τῆς στιχολογίας τῆς μετὰ τοῦ μετεωρισμοῦ, τὰ ἔργα τοῦ σώματος | πλέον ὠφελοῦ-

320 σιν, καὶ ὁ λυπεῖ σε κατὰ διάνοιαν ὑπερβάλλει τὸν κόπον τοῦ σώματος.⁴²

Καὶ τοῦτο δὲ γινώθι, ὃ διακριτικέ, ὅτι οὐχ ἵνα ποιῶμεν τὰ περισσὰ ἔργα τῶν κανόνων ἡρετι-
 σάμεθα τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν μετὰ τῶν ψυχῶν ἡμῶν οἴκησιν, ἀλλ' ἵνα τῷ Θεῷ συγγενώμεθα ἀταράχως. Οἶδαμεν γάρ, ὅτι ἡ μετὰ πολλῶν κοινωνία πλείονα προθυμίαν παρέχει.⁴³

Οὐ περὶ ψαλμῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ κατακρίνη ἡμᾶς ὁ Θεός, οὐδὲ περὶ τῆς ἐν τῇ προσευχῇ ἀρ-

⁴¹ Ibid., 624f. (§ 44); tr. *Ascetical Homilies*, 406f. (§ 54).

⁴² Ibid., 678f. (§ 54); tr. *Ascetical Homilies*, 449f. (§ 64).

⁴³ Ibid., 688 (§ 54); tr. *Ascetical Homilies*, 460f. (§ 64).

325 γίας, ἀλλ' ὅτι τῇ καταλείψει τούτων εἴσοδος γίνεται τοῖς δαίμοσιν.⁴⁴

Ἐν τῇ εὐχῇ τῇ καθ' ὥραν ὁ μοναχὸς ὁρᾷ τὴν νῆσον, ἐν ᾗ λιμενίσῃ τὸ πλοῖον αὐτοῦ, καὶ ἐκεῖθεν ἐφοδιάζεται καὶ εὐθύνεται πάλιν εἰς ἄλλην νῆσον. Οὕτως ἐστὶν ἡ πορεία τοῦ μοναχοῦ, ὡς ἔστιν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ· ἀπὸ νήσου εἰς νῆσον διαβαίνειν, ἥτοι ἀπὸ γνώσεως εἰς γνῶσιν.⁴⁵

Οἱ ἐν ἀναπαύσει διάγοντες οὐκ ἔχουσι τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτοῖς, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ

330 διαβόλου.⁴⁶

Παραφύλαξαι, ἵνα μὴ ἐξασθενήσῃ ἐπὶ πλέον τὸ σῶμα σου, ἵνα μὴ ἐνδυναμωθῇ κατὰ σοῦ ἡ ἀμέλεια καὶ ψυχράνῃ τὴν ψυχὴν σου ἐκ τῆς γεύσεως τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ ὡς ἐν ζυγῷ ἀρμόζῃ σταθμίσαι τὴν πολιτείαν σου.⁴⁷

Ἀδελφὸς ἠρώτησέ τινα τῶν πατέρων λέγων· «Ἐὰν συμβῇ με βαρηθῆναι ἀπὸ τοῦ ὕπνου καὶ

335 παρέλθῃ ἡ ὥρα τῆς συνάξεως, οὐκέτι θέλει ἡ ψυχὴ μου ἀπὸ αἰσχύνῃς βαλεῖν σύναξιν.» Καὶ λέγει αὐτῷ ὁ γέρον· «Ἐὰν συμβῇ σε ἀφυπνῶσαι ἕως πρωῒ, ἀναστὰς κλείσον τὰς θύρας καὶ τὰς θυρίδας, καὶ βάλε τὴν σύναξιν σου. Γέγραπται γάρ· «σὴ ἐστὶν ἡ ἡμέρα καὶ σὴ ἐστὶν ἡ νύξ». Ἐν παντὶ γὰρ καιρῷ δοξάζεται ὁ Θεός.»⁴⁸

Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Χαρίτωνος ~

340 Ὁ μέγας πατήρ ἡμῶν Χαρίτων ἅπαντα μὲν τέως τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς διατίθησιν τὰ τῇ μοναχικῇ πρέποντα καταστάσει· τὸ ἐν προσευχαῖς καὶ ἐν ψαλμωδαῖς ἰσότονον ἔξ μὲν τῇ νυκτὶ ἀγρυπνοῦντας ὥρας, «ἐπτάκις δὲ τῆς ἡμέρας» (κατὰ τὸν μακάριον Δαυὶδ) αἰνεῖν καὶ δοξολογεῖν τὸν Θεὸν τὸν τῶν ἀπάντων ποιητὴν, τὰς δὲ λειπομένας τῆς ἡμέρας ὥρας ἢ ἀπερίσπαστον οἴκοι ταῖς χερσὶ ποιοῦντας ἔργον τοῦ θεοῦ Δαυὶδ ἱερὰν ἐπὶ στόματος φέρειν μελωδίαν ἢ
345 τὰς θεοπνεύστους ἀναγινώσκειν γραφὰς τὸν ἐκεῖθεν τῇ ψυχῇ δρεπομένους καρπὸν, εἰ δέ τις πονηρὸς ἢ ἀκάθαρτος λογισμὸς ὥσπερ τι ζιζάνιον παρὰ τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ βλαστάνῃ ἐν τῇ ψυχῇ, | ὥσπερ ἀξίνῃ ἐκτέμνειν ἐπιμόνῳ τῇ πρὸς Θεὸν προσευχῇ καὶ πρόρριζον τοῦτον ἀνασπᾶν προσέταττεν. Ταύτην γὰρ εἶναι τὴν βασιλικὴν ὁδὸν εἴρηκεν ὁ θεοφόρος Χαρίτων, ἥτις τοὺς ἐν αὐτῇ πορευομένους ἀκλινῶς εἰς τὰς μονὰς ἄγειν πέφυκε τοῦ Κυρίου, περ' ἧς καὶ ὁ Σο-
350 λομών φησι· «Μὴ ἐκκλίνῃς δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ».⁴⁹

Ἐκ τῶν Κλημεντίνων ~

Πέτρος ὁ θεῖος ἀπόστολος εἶπεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐαρινὴν τροπὴν μεγάλης οὔσης τῆς ἡμέρας, ἡ νύξ μικροτέρα γίνεται. Χρὴ οὖν τὸν βουλόμενον μαθημάτων χάριν ὑπὸ νύκτα διυπνίζεσθαι, μὴ πάντως ἐν παντὶ καιρῷ τὴν αὐτὴν ὥραν τῆς νυκτὸς διεγείρεσθαι,

⁴⁴ Ibid., 403 (§ 20); tr. *Ascetical Homilies*, 276 (§ 32).

⁴⁵ Ibid., 555 (§ 37); tr. *Ascetical Homilies*, 366 (§ 48).

⁴⁶ Ibid., 659 (§ 50); tr. *Ascetical Homilies*, 433 (§ 60).

⁴⁷ Ibid., 680 (§ 54); tr. *Ascetical Homilies*, 451 (§ 64).

⁴⁸ BHG 1445, ed. F. Nau, "Histoires des solitaires égyptiens", *Revue de l'Orient chrétien* 14 (1909) 361f. (§ 230); tr. J. v.d.Tak & W. Veder, *Patericon Sceticum* (Amsterdam 2012) 357.

⁴⁹ BHG 300z, ed. G. Garitte, "La vie prémétaphrastique de S. Chariton", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 21 (1941) 28f.

355 ἀλλὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῦ ὕπνου ἐν πάσῃ νυκτί, βραχεία τε καὶ μακροῖ, ἐπιτηρεῖσθαι πρὸς τὸ γρηγορέναι, ἵνα μὴ ἐξ ἀπέπτου τροφῆς τὸ σῶμα τῇ ἀναθυμιάσει θολώσῃ τὸν νοῦν. Ἀναγκαῖον οὖν ἐστὶν αὐτό, φθαρτὸν ὄν, τοῖς προσήκουσι κολακεύειν, ἵνα τὸ ἴδιον ἀπολαμβάνον ὑπήκοον ἑαυτῷ παρὰσχῇ τῷ τῆς δικαιοσύνης μέτρῳ δυσωπούμενον.

Τοῦ αὐτοῦ ~

360 Μαρτύρομαι δὲ τὸν Θεόν, ὡς οὐκ ἀγανακτῶ ἐπὶ τῷ ἔάν μή τις ἀγρυπνῇ, ἀλλ' ἔάν τις τὴν πᾶσαν νύκτα ὑπνώσας ἐν ἡμέρᾳ μὴ ἀποπληροῖ τὰ τῆς νυκτός· δεῖ γὰρ τοῖς μαθήμασι συνεχῶς προσέχειν.

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἁγίου Νεΐλου ~

Εἶπεν ὁ ἅγιος Νεῖλος, ὅτι ἐν ταῖς πρὸς τὸ κρεῖττον δεήσεσι καὶ λιταῖς οὐ χρὴ μεγάλα κραυ-
365 γάζειν τῷ αἰσθητῷ στόματι κατὰ τοὺς ἀπαιδεύτους, τοὺς δὲ λογισμοὺς ὀλοκαρδίως βοᾶν. «Ψάλλειν μὲν γὰρ μετὰ τῶν συμφώνων καὶ ὑμνεῖν τὸν Κύριον καλὸν καὶ λίαν τερπνόν», καθ' ἃ φησι ὁ Δαυίδ· τῷ δὲ τῆς εὐχῆς καιρῷ τὸ ἐκβοᾶν ἀμέτρως τὸν ἀσκητήν, οὐκ εὐλογον οὐδὲ εὐπρεπὲς λογίζονται τινες τῶν κεκανονιστάτων τὴν τάξιν τῆς προσευχῆς. Οὐ γὰρ ἀναμένει Κύριος τοὺς ἐκ χειλέων λόγους καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ στόματος ἐκβοάς, διότι ἐπίσταται ὧν χρῆζομεν, καὶ
370 πρὶν ἢ προσενεχθῆναι τὴν διὰ τῆς σαρκίνης γλωττὸς ἱκετηρίαν καὶ προσέχει τῷ ἀπερισπάστῳ τῆς διανοίας καὶ τῇ ἀγλώττῳ φωνῇ καὶ τοῖς στεναγμοῖς τῆς καρδίας. Ἄν γὰρ οὕτως προσεύχῃ, φησὶ ὁ Κύριος ἔτι λαλοῦντός σου· «Ἴδοὺ πάρειμι».⁵⁰

Μὴ θελήσῃς ὥς σοι δοκεῖ, ἀλλ' ὥς Θεῷ ἀρέσκει γίνεσθαι τὰ κατὰ σε, καὶ εὐρήσεις ἀνάπαυσιν.⁵¹

375 Μὴ προσεύχου τὰ σὰ θελήματα γενέσθαι (οὐδὲ γὰρ πάντως συμφωνοῦσι τῷ βουλήματι τοῦ Θεοῦ), ἀλλὰ μᾶλλον ὥς ἐδιδάχθης προσεύχου, λέγων· «Γενηθήτω τὸ θέλημά σου ἐν ἐμοί.» | Θέλη γὰρ τὸ ἀγαθὸν καὶ συμφέρον τῆς ψυχῆς σου, σὺ δὲ πάντως τοῦτο οὐ θέλῃς.⁵² Μὴ ζήτηί ὅλως μορφὴν τινα ἢ σχῆμα ἢ χρῶμα δέχεσθαι ἐν τῷ τῆς προσευχῆς καιρῷ καὶ μὴ πόθει ἀγγέλους ἰδεῖν ἢ δυνάμεις ἢ Χριστὸν αἰσθητῶς, ἵνα μὴ τέλεον φρενῆρης γένῃ λύκον ἀντὶ
380 ποιμένος δεχόμενος καὶ προσκυνῶν τοῖς ἐχθροῖς σου δαίμοσιν. Ἀρχὴ γὰρ πλάνης νοῦ κενοδοξία, ἐξ ἧς κινούμενος ὁ προσκυνῶν σχήμασι καὶ μορφαῖς περιγράφειν πειρᾶται τὸ θεῖον. Ἐγὼ δὲ τὸ ἑαυτοῦ λέξω, ὃ καὶ νεωτέρως εἴρηκα· Μακάριός ἐστὶν ὁ νοῦς, ὃς κατὰ τὸν τῆς προσευχῆς καιρὸν τελείαν ἀμορφίαν ἐκτήσατο.⁵³

Φυλάττου τὰς παγίδας τῶν ἐναντίων. Γίνεται γὰρ ἐν τῷ προσεύχεσθαι σε καθαρῶς καὶ ἀταρά-
385 χως ἀθρόως ἐπιστῆναί σοι μορφὴν τινα ξένην καὶ ἀλλόφυλον, πρὸς τὸ εἰς οἴησίν σε ἀγαγεῖν το-
πάζοντα τὸ θεῖον ἐκεῖ, ἵνα τὸ ἀθρόως ἐκκαλυφθέν σοι, ποσὸν εἶναι πείσῃ· ἄποσον δὲ τὸ θεῖον καὶ ἀσχημάτιστον.⁵⁴

⁵⁰ *Patrologia Graeca*, vol. 79, 441 (§ 125).

⁵¹ *Ibid.*, 1185 (§ 79).

⁵² *Ibid.*, 1173 (§ 31).

⁵³ *Ibid.*, 1192f. (§§ 114-117).

⁵⁴ *Ibid.*, 1181 (§ 67).

Ἐκ τοῦ γεροντικοῦ ~

- Ἀδελφὸς ἠρώτησε τὸν Ἀββᾶν Σιλουανόν, λέγων· «Τί ποιήσω, Ἀββᾶ; Πῶς κτήσωμαι τὴν κατά-
 390 νυξιν; Πάνυ γὰρ πολεμοῦμαι ὑπὸ τῆς ἀκηδίας καὶ τοῦ ὕπνου, καὶ ὅτε ἀνίσταμαι τὴν νύκτα, πο-
 λλά πικτεῦω, καὶ χωρὶς τοῦ ἤχου ψαλμὸν οὐ λέγω, καὶ οὐ δύναμαι περιγενέσθαι τοῦ ὕπνου.»
 Καὶ ἀπεκρίθη ὁ γέρων· «Τέκνον, τὸ λέγειν σε τοὺς ψαλμοὺς μετὰ ἤχου πρώτη ὑπερηφανία ἐστὶν
 καὶ ἔπαρσις. Τοῦτ' ἐστίν· ἐγὼ ψάλλω, ὁ ἀδελφὸς οὐ ψάλλει. Τὸ γὰρ ἄσμα σκληρύνει τὴν καρδί-
 αν καὶ πωροῖ, καὶ οὐκ ἔῃ τὴν ψυχὴν κατανυγῆναι. Εἰ αὖ θέλεις εἰς κατάνυξιν ἐλθεῖν, ἄφες τὸ
 395 ἄσμα, καὶ ὅτε ἴστασαι τὰς εὐχάς σου ποιῶν, ὁ νοῦς σου τὴν δύναμιν τοῦ λόγου ἐρευνάτω, καὶ
 λογίζου ὅτι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ παρίστασαι τοῦ ἐτάζοντος καρδίας καὶ νεφρούς. Καὶ ὅτε ἀναστῇς
 ἐκ τοῦ ὕπνου, πρὸ πάντων δόξαζε τὸν Θεὸν τῷ στόματι, καὶ μὴ ἄρξει τοῦ κανόνος εὐθύς,
 ἀλλ' ἐξελθὼν ἔξω τοῦ κελλίου σου, στιχολόγησον τὴν Πίστιν καὶ τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Καὶ τότε
 εἰσελθὼν, ἄρξει τοῦ κανόνος ἀνετῶς ἀνετῶς, στεναζὼν συνεχῶς καὶ ἐνθυμούμενος τὰς ἁμαρτί-
 400 ας σου καὶ τὴν κόλασιν ἐν ᾗ μέλλεις βασανίζεσαι.» – Καὶ λέγει ὁ ἀδελφός· «Ἐγώ, Ἀββᾶ, ἅφ' οὗ
 ἐμόνασα, τὴν ἀκολουθίαν τοῦ κανόνος καὶ τὰς ὥρας κατὰ τὴν ὁκτάηχον ψάλλω.» Καὶ λέγει ὁ
 γέρων· «Διὰ τοῦτο ἡ κατάνυξις καὶ τὸ πένθος φεύγει ἀπὸ σοῦ. Ἐννόησον τοὺς μεγάλους πατέ-
 ρας πῶς ἰδιῶται ὑπῆρχον, καὶ μὴ ἐπιστάμενοι ἕτερον, εἰ μὴ ὀλίγους ψαλμούς. Καὶ οὔτε ἤχους
 οὔτε τροπάρια ἐγίνωσκον, καὶ δίκην φωστήρων ἐν κόσμῳ ἔλαμψαν. Καὶ μαρτυρεῖ | μοι τῷ λό-
 405 γῳ ὁ Ἀββᾶς Παῦλος ὁ ἁπλοῦς καὶ ὁ Ἀββᾶς Ἀντώνιος καὶ ὁ Ἀββᾶς Παμβῶ καὶ ὁ Ἀββᾶς Ἀπο-
 λλῶς καὶ οἱ καθ' ἑξῆς, οἵτινες καὶ νεκροὺς ἤγειραν, καὶ δαίμονας ἀπήλασσαν, οὐκ ἐν ἄσμασιν
 καὶ τροπαρίοις καὶ ἤχοις, ἀλλ' ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ. Οὐ γὰρ ἡ καλλιπεία τοῦ στόματος
 ὑπάρχει ἡ σώζουσα τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ τήρησις τῶν αὐτοῦ ἐντολῶν.
 Τὸ γὰρ ἄσμα πολλοὺς εἰς τὰ κατώτατα τῆς γῆς κατήγαγεν, οὐ μόνον κοσμικοὺς, ἀλλὰ καὶ ἱερεῖς,
 410 εἰς πορνείας καὶ εἰς πάθη πολλὰ αὐτοὺς βοήθησας. Τὸ γὰρ ἄσμα, τέκνον, τῶν κοσμικῶν ἐστίν,
 διὰ τοῦτο γὰρ καὶ συναθροίζεται ὁ λαὸς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Ἐννόησον, τέκνον, πόσα τάγματα εἰ-
 σὶν ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ οὔτε γέγραπται περὶ αὐτῶν ὅτι μετὰ τῆς ὁκταήχου ψάλλουσιν, ἀλλὰ τάγ-
 μα ἐν ἀκαταπαύστως τὸ ἀλληλούϊα ᾄδουσιν, ἕτερον τάγμα «εὐδοκῆμένη ἡ δόξα Κυρίου, ἐκ τοῦ
 τόπου καὶ ἐκ τοῦ ὄκου αὐτοῦ». Σὺ οὖν, τέκνον, ἀγάπησον τὴν ταπεινῶσιν, πτωχεῖαν τοῦ Χρισ-
 415 τοῦ. Πρόσεχε σεαυτῷ φυλάττων σου τὸν νοῦν ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς προσευχῆς, καὶ ὅπου δ' ἂν παρα-
 βάλης, μὴ δεικνύεις σεαυτὸν ὥς ἀγχίνουν καὶ καθηγητήν, ἀλλ' ἔσω ταπεινόφρων, καὶ ὁ Θεὸς
 παρέχει σοι τὴν κατάνυξιν.»⁵⁵
 Ὁ Ἀββᾶς Παμβῶ ἀπέστειλε τὸν μαθητὴν αὐτοῦ ... | ... ὁ σώζων τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, καὶ μέγας
 ἔσται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.⁵⁶
 420 Διηγῆσατο ἡμῖν ὁ Ἀββᾶς Ἰωάννης καὶ ὁ Ἀββᾶς Σωφρόνιος, λέγοντες ... ||||| ... διὸ καὶ

⁵⁵ BHG 1450f, ed. F. Nau, *Patrologia Orientalis* 8 (1911-1912) 180; tr. J. Wortley, "How the Desert Fathers 'Meditated'", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 46 (2006) 315-328, esp. 325f.

⁵⁶ BHG 2329b, edd. W. Christ & M. Paranikas, *Anthologia Graeca carminum christianorum* (Leipzig 1871) xxix-xxx; P. Wessely, *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 89 (1952) 50-53.

ἐγράψαμεν αὐτὰ πρὸς τὴν τῶν ἐντυγχανόντων ὠφέλειαν καὶ διόρθωσιν.⁵⁷

---

⁵⁷ CPG 7377a, BHG 1438w, ed. A. Longo, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* II.2-3 (1965-6) 251-267.

Appendix E2: *Diataxis* Attributed to SS. Sabas and Theodosius¹

Διάταξις τῶν μακαρίων καὶ ἁγίων πατέρων Σάβα τε τοῦ Μεγάλου καὶ Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου περὶ βίου μοναχῶν κοινοβιακῶν τε καὶ κελλιωτῶν, τοῦτο δὲ

5 ἄρμόζει καὶ ἐπὶ μοναζουσῶν ~

... [f. 230v] Ἀπόθου τὸ γυναικεῖον φρόνημα καὶ λάβε θάρσος καὶ ἀνδρείαν. Ἐν γὰρ «τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν οὐκ ἔστιν ἄρσεν καὶ θῆλυ», ἀλλὰ πᾶσαι αἱ εὐαρεστήσασαι γυναῖκες ἀνδρῶν τάξιν λαμβάνουσιν. Ἐπιλάθου τὰ νεωτερικὰ σχήματα, ἵνα λάβῃς τιμὴν τῆς καλῆς χήρας. «Ἡ δὲ ὄντως χήρα καὶ μεμονωμένη ἤλπισεν ἐπὶ Θεὸν καὶ προσμένει ταῖς δεήσεσι καὶ ταῖς προσευχαῖς
10 νυκτὸς καὶ ἡμέρας. Ἡ δὲ σπαταλῶσα ζῶσα τέθνηκε.» Σὺ δέ, εἰ οὐ ποιεῖς τὰ νεωτερικὰ σχήματα, οὐκ ἀκούεις νεωτέρα, ἀλλὰ πρεσβύτερα ἀποκαλεῖσαι, καὶ τιμὴν ἔχεις ὥς πρεσβύτερα. Ἡ ὑπόστασις τῶν ἱματίων σου μὴ ᾗτω πολύτιμος, ἀλλ' εὐτελὴς καὶ εὐπόριστος. Τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς σου ἔχε | περικοιμένας καὶ κεφαλοδέσμιον ἐραῖόν τε καὶ σεμνόν. Ἐὰν δὲ συναντᾷς ἄνθρωπον, τὸ πρόσωπόν σου κεκαλυμμένον ἔστω, κάτω νεῦον, καὶ οὐκ ἐπάρῃς ἐπὶ ἄνθρωπον τὸ
15 πρόσωπόν σου, εἰ μὴ μόνον τῷ Θεῷ. Ὅτε στήκεις, τοὺς πόδας σου περικεκαλυμμένους ἔχε τῷ ἱματίῳ σου, προβαίνουσα δὲ ἔξω, ἐστολισμένους ὅλους ὑποδήμασιν. Αὐτὸς γὰρ ὁ στολισμὸς ἱεροπρεπὴς ἐστι.»²

Περὶ δὲ βαλανεῖου λέγει ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ἐν τῷ πρὸς παρθένον αὐτοῦ λόγῳ οὕτως: «Οὐκ ἐκδύσῃ γυμνή· νυκτὸς καὶ ἡμέρας τὸ ἱματίόν σου ἔστω καλύπτων τὴν σάρκα σου. Οὐ μὴ
20 ἴδῃ ἄλλος γυμνὸν τὸ σῶμα σου ἄνευ γὰρ ἀνάγκης πάσης, ἀλλ' οὐδὲ αὐτὸς κατανοήσεις ἀποκεκαλυμμένος τὸ σῶμα σου. Ἐξότου γὰρ ἐτάξω τῷ Χριστῷ ἐγκρατεύεσθαι, τὸ σῶμα σου ἡγιασμένον ἐστὶ καὶ ναὸς Θεοῦ. Οὐ χρὴ οἶν τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτεσθαι ὑπὸ τινος. Οὐ πορεύσῃ εἰς βαλανεῖον ὑγιαίνουσα³ | ἄνευ πάσης ἀνάγκης, οὐ μὴ βάψῃς ὅλως τὸ σῶμα σου εἰς ὕδωρ, ὅτι ἁγία εἰ Κυρίῳ Θεῷ· καὶ οὐ μιάνῃς τὴν σάρκα σου ἐν οὐδενὶ κοσμηκῷ, ἀλλὰ μόνον τὸ πρόσωπόν σου
25 νύφαι, καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, καὶ ταῦτα εὐλαβῶς καὶ ἀρεάκις. Ὅταν δὲ νύπτης τὸ πρόσωπόν σου, οὐ νύφῃ ταῖς δύο χερσὶν οὐδὲ μὴ ἐκτρίβῃς τὰ μῆλα τῆς ὀψεως σου οὐδὲ μὴ βάλῃς πόαν οὐδὲ νίτρον οὐδὲ τὰ ὅμοια τούτοις, — αἱ κοσμηκαὶ γὰρ ταῦτα ποιοῦσιν πρὸς τὸ ἀρέσκειν ἀνθρώποις, — ἀλλ' ἐν ὕδατι καθαρῷ νύφαι. Οὐκ ἐπιχρίσει τὸ σῶμα σου μύρῳ πολυτελεῖ, οὐδὲ ἐπιβαλεῖς ἐπὶ τὰ ἱματία σου ἀρώματα.»⁴

30 Ὅρᾳς πῶς οὐδόλως συγχωρεῖ ὁ ἅγιος χρᾶσθαι λουτρῷ; Ἡμεῖς μὲν τούτο οὐ κωλύομέν σοι· πλὴν πρόσεχε, ἵνα ἀρυτέρως καὶ σεμνῶς γίνηται. Ἐὰν δὲ τὸ σῶμα σου ἀσθενέστερον γένηται καὶ — ὃ μὴ γένηται! — εἰς κἀκωσιν ἐμπέσης, ἰδοὺ λέγω σοι· καὶ οἶνω

¹ Extracts from Paris. Coislin 295, s. XIV in., ff. 218r-244v. In the MS text, some of the feminine endings have been erased and changed to masculine ones: e.g. ὑπομνησθεῖς (sic) on f. 233r, καθεσθεῖς (sic) on f. 237r. It was impossible to identify all such corrections in the black-and-white microfilm copy that I used. — See also note 21 on p. 73 above.

² Cf. E. v.d.Goltz, ed. *Λόγος σωτηρίας πρὸς τὴν παρθένον* (Leipzig 1905) 44f. (§§ x-xi).

³ Cod. ὑγιαίνοντα.

⁴ Cf. v.d.Goltz, 45 (§§ xi-xii).

χρῶ διὰ τὸν στόμαχόν σου, καὶ | βαλανείῳ, καὶ τοῖς ἀναγκαίοις πᾶσι. Καὶ σεαυτὸν ἐπι-
μελοῦ, ὅση σου δύναμις. Μὴ δῶς τόπον τοῖς λέγειν ἐθέλουσιν, ὅτι ἐκ τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς συνέ-
35 βῃ αὐτῇ ἡ κάκωσις, ἀλλὰ πρὶν ἢ τινα εἰπεῖν σε, σὺ σεαυτὸν φρόντισον, ἕως ἂν ταχὺ ἀναστὰς καὶ
πάλιν τὸν κανόνα σου ἐλκύσῃς. Ὅλον τὸν χρόνον τῆς ζωῆς σου ἐν ἐγκρατεῖᾳ καὶ προσευχῇ καὶ
ἐλεημοσύνῃ διατέλει.

Μακάριος ὁ ποιῶν ταῦτα. Νυκτὸς καὶ ἡμέρας μὴ ἀποστήτω ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ στόματός
σου. Ἦτω δὲ τὸ ἔργον σου διαπαντὸς μελέτη τῶν θείων γραφῶν. Ψαλτήριον ἔχε καὶ τοὺς ψαλ-
40 μούς καλῶς μάθε. Ἀνατέλλων ὁ ἥλιος, βλέπew τὸ βιβλίον ἐν ταῖς χερσί σου.⁵

Ἄμα γὰρ τὸ ἀπολῦσαι τὸν ὄρθρον σου εἰσέρχου εὐθὺς εἰς τὸ ἡδιασμένον κελλίον σου
μὴ συντυγχάνουσά τι, μηδὲ φροντίζουσα⁶ περὶ τινος ἐκτὸς ἀνάγκης, καὶ εὐθὺς ἀναγί-
νωσκε ὥσει δύο ἢ τρία φύλλα. Εἴτα σφαιλίζουσα⁷ τὸ βιβλίον | ἀναλόγισαι καθ' ἑαυτὸν
καὶ ἐρεῦνησαι πῶς παρῆλθες τὴν νύκτα· μήπου ἐφαντάσθῃς τινὰ πονηρὰ, ἢ ἐπὶ τῆς κλί-
45 νης κείμενος ἐμπαθεῖς προσέβαλλον λογισμοὶ καὶ οὐκ εὐθὺς ἀπεστράφησαν, ἢ μετεω-
ρισμὸς ἐπῆλθε νοός, ἢ ἐν τῇ κατὰ τὸν ὄρθρον δοξολογίαν μετὰ τινος ἡργολόγησας, ἢ
μὴ χρεῖας κατεπειγούσης τῆς ἐκκλησίας ἐξῆλθες, ἢ κατεῖπες λάθρα αὐτοῦ. Καὶ εἴ τι
τούτων εὐρήσεις, ὀφείλεις μεταγνῶναι καὶ πενθῆσαι ἐν σεαυτῷ⁸ τὸ ἀμάρτημα. Ἐπειτα
ἀναμνησθῆναι τῶν ἀναγνωσθέντων κατὰ τὸν ὄρθρον, καὶ ταῦτα διὰ τῆς ἀναμνήσεως
50 κατασχεῖν τῇ μνήμῃ, καὶ οὕτω στῆναι εἰς προσευχὴν ἡρέμα καὶ σχολαιοτέρως προσ-
ευχόμενος τὴν μετὰ τὴν πρώτην ὥραν προσευχήν, ἥτοι τοὺς ἕξ ψαλμούς καὶ πᾶσαν
τὴν ἀκολουθίαν αὐτῶν. Ἐν δὲ τῷ τέλει τούτων· τρισάγιον ὑπὲρ τῶν κειοι | μημένων
σῶν τε συγγενῶν καὶ πάσης ψυχῆς χριστιανῶν. Εἴτα καθίσει καὶ τοῦ ἔργου ἀψασθαι, εἰ
ἔχεις ἔργον· ὠφέλιμον γὰρ κατ' ἄμφω καὶ τὸ ἐργόχειρον. Τῷ δὲ νοῖ τῆς τοῦ Θεοῦ
55 μνήμης καὶ τῶν αὐτοῦ θελημάτων καὶ κριμάτων μηδὲ ὅλως ἀφίστασθαι, στενάζουσα⁹
πικρῶς καὶ ἐπὶ στόματος τὸ Ψαλτήριον φέρουσα. Καὶ οὕτω προσκαρτερεῖν ἄχρι τῆς
τρίτης ὥρας. Εἰ δὲ ἐργόχειρον οὐκ ἔχεις, ἔστω ἡ ἀνάγνωσις.

Ἐνστάσης δὲ τῆς τρίτης ὥρας, ἀνάστηθι καὶ ποίησον τὴν γεγραμμένην ἀκολουθίαν
σου, ὑπομνησθεῖς[α] τῆς τοῦ Πνεύματος δωρεᾶς τῆς κατὰ τὴν τρίτην ὥραν τοῖς ἀπο-
60 στόλοις γε δεδομένης, καὶ προσκύνησον καὶ παρακάλεσον τὸν Θεόν εἰς τὸ καὶ σὲ ἀξι-
αν γενέσθαι τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ, αἰτοῦσα τὴν παρ' αὐτοῦ ὁδηγίαν καὶ διδασ-
καλίαν πρὸς τὸ συμφέρον, κατὰ τὸν εἰπόντα «Καρδίαν καθαρὰν κτίσον ἐν ἐμοὶ ὁ Θεός
καὶ πνεῦμα | εὐθὲς ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκατοῖς μου» καὶ «Μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ
προσώπου σου» καὶ «Τὸ Πνεῦμα σου τὸ ἅγιον μὴ ἀντανέλῃς ἀπ' ἐμοῦ» καὶ πάλιν «Τὸ
65 Πνεῦμα σου τὸ ἀγαθὸν ὁδηγήσει με ἐν γῇ εὐθείᾳ.»

Εἴτα πάλιν τοῦ ἔργου πρὸς μικρὸν ἔχεσθαι. Ἐπειτα αὐθις ἀνίστασθαι καὶ ποιεῖν τὴν

⁵ v.d.Goltz, 45f. (§ xii).

⁶ Cod. φροντίζοντα.

⁷ Cod. σφαιλίζοντα.

⁸ Cod. ἐν σεαυτ(όν).

⁹ Cod. στενάζοντα.

ἔκτην, μετὰ κλαυθμοῦ καὶ δεήσεως, ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἐκρεμάσθη ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Ὅμοίως καὶ τὰ Τυπικά, εἰ οὐ γίνεται Λειτουργία. Εἰ δὲ γίνεται, ὀφείλεις ἀπέρχεσθαι καὶ ἵστασθαι ἐν τῷ τόπῳ σὺν φόβῳ καὶ συστολῇ, τὸ μέγα καὶ τοῖς
 70 ἀγγέλοις φοβερόν καὶ φρικτὸν τῆς ἀναιμάκτου θυσίας μυστήριον καθ' ἑαυτὸν ἐννοοῦσα καὶ τρέμουσα, καὶ οὕτως σὺν εὐλαβείᾳ τοῖς θείοις παρίστασθαι, μὴ μετεωριζόμενον ὅλως τὸν νοῦν ἔχουσα ἢ ῥεμβόμενον, καὶ μᾶλλον, ὅτε μεταλαβεῖν βούλει τῶν θείων μυστηρίων, ψάλλουσα¹⁰ καθ' ἑαυτὸν ἐν τῷ ἵστασθαι ἐν κατανύξει κατὰ τὸ δυνατόν | τὴν ἀναγεγραμμένην σοι ἀκολουθίαν περὶ αὐτῶν. Καὶ μετὰ τὴν σύναξιν ἔσθιε τὸν ἄρ-
 75 τον σου εὐχαριστοῦσα¹¹ τῷ Θεῷ ἐπὶ τῆς τραπέζης σου, ποιοῦσα¹² καὶ τὴν ἀκολουθίαν σου. (Δεῖ δέ σοι γινώσκειν, ὅτι ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ οἱ λοιποὶ πατέρες μετὰ τὴν θ' ὥραν ἐθέσπισαν διαπαντὸς ἐσθίειν τοὺς μοναχοὺς, ἡμεῖς δὲ τοῦτο μὴ ποιοῦντες· κἂν ὀφείλωμεν μέμφεσθαι καὶ κατακρίνειν ἑαυτοὺς ὡς ἔργον μοναχικὸν ποιοῦντας οὐδέν.) Εἴτα πάλιν τοῦ ἔργου ἔχεσθαι. Καὶ ἐν τῇ θ' ὥρᾳ ὁ Κύριος κρεμάμενος ἐπὶ τοῦ σταυ-
 80 ροῦ παρέδωκε τὸ πνεῦμα. Καὶ σὺ ταύτῃ τῇ ὥρᾳ ποιήσον τὴν ἀκολουθίαν σου, ἐξομολογούμενος τὰ παραπτώματά σου τῷ Θεῷ.

Πλὴν ἐπὶ τῆς τραπέζης σου οὐ συγκαθίσσης μετὰ ἀνδρῶν ἀμελεστέρων καὶ γελαστῶν φαγεῖν τὸν ἄρτον σου ἄνευ ἀνάγκης. Μετὰ δὲ ἀνδρῶν τοιούτων καὶ μᾶλλον ξένων περισσόν ἐστι καὶ λέγειν. Σὺ γὰρ ἅγιος εἶ Κυρίῳ τῷ Θεῷ, καὶ τὸ | βρῶμά σου καὶ τὸ πόμα σου ἡγιασμένον ἐστί·
 85 διὰ γὰρ τῶν προσευχῶν καὶ τῶν ἀγίων ῥημάτων ἁγιάζεται. Εὐλαβεῖς καὶ θεοφιλεῖς ἄνδρες συμφάγονταί σοι, καὶ μετὰ ἀνδρῶν εὐλαβῶν καὶ γνωρίμων καὶ ἀγαθὴν ὑπόληψιν ἐχόντων, καὶ ταῦτα ἀρεαίαι· ἐκ γὰρ τῶν τοιούτων συγκαθισμῶν καὶ συνελεύσεων πολλὰ πάθη καὶ ποικίλαι κακίαι ἀποτελοῦνται. Οὐ συνδειπνήσεις μετὰ ἀνδρῶν ὑπερηφανῶν, οὐδ' οὐ μὴ κτήσῃ φίλον ἄνδρα ἀλαζόνα. Λέγει γὰρ ἡ Γραφή· «ὁ ἀπτόμενος πίσης μολυνθήσεται» καὶ
 90 «ὀμιλῶν κακαὶ φθείρουσιν ἡθὴ χρηστά» καὶ «ὁ κοινωνῶν ὑπερηφάνῳ ὁμοιωθήσεται αὐτῷ». Καθεζόμενος δὲ ἴσως πλουσίας μετὰ σοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης, ἐὰν ἴδῃς ἄνδρα πενιχρόν, καλέσης αὐτὸν εἰς τὸ φαγεῖν. Οὐκ αἰσχυνθήσῃ τὴν πλουσίαν, μὴ ἀγαπήσης τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων· ὁ γὰρ Θεὸς τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἐξουδενῶν | μένων ἐστί. Μακαρία ἡ ψυχὴ ἡ φυλάσσουσα ταῦτα. Οὐκ ἀγαθὸν νεώτερον συναναστρέφεσθαι μετὰ νεωτέρων. Εἰ δὲ μή γε, οὐδὲν καλὸν πράττου-
 95 σι· μὰ γὰρ τῆς ἄλλης παρακούει, ἴσως καὶ καταφρονεῖ, καὶ ἀκαίρως παρορησιάζόμεναι καὶ ἀπρεπῇ λαλοῦσι βλάπτουσιν ἀλλήλους.

Ἀλλὰ νεωτέρων μὴ ὑπὸ πρεσβυτέρων εἶναι, οὐκ ἀγαθόν. Οὐαὶ μοναχῷ τὸ μὴ εἶναι¹³ ὑπὸ κανόνα. Ἔστι γὰρ ὡς πλοῖον τὸν κυβερνοῦντα μὴ ἔχον· κεκλασμένων γὰρ τῶν ἀνθρώπων μὴ ἔχον τὸν ὁδηγὸν ῥίπτεται ὑπὸ τῶν κυμάτων ὧδε κἀκεῖσε, ἕως προσκρούσῃ πρὸς πέτραν καὶ εὐθὺς
 100 ἀπόλλυται. Οὕτως ἐστὶ πᾶς μοναχὸς μὴ ἔχων τὸν ποιμαίνοντα. Μακάριος δὲ ὅστις ὑπὸ κανόνα. Ἔσται γὰρ ὡς ἄμπελος ἐν παραδείσῳ καρποφόρος, καὶ ἐλθὼν ὁ γεωργὸς αὐτῆς, δια-

¹⁰ Cod. ψάλλ[[ων]].

¹¹ Cod. εὐχαριστῶν.

¹² Cod. ποιοῦντα.

¹³ Cod. μοναχω τῷ μὴ εἶναι.

καθαριεῖ τὰ κλήματα αὐτῆς καὶ ποτίζει τὰς σαπρὰς βο|τάνας τὰς κύκλω αὐτῆς. Ἐκεῖνη δὲ ἔχουσα τὸν πονοῦντα ἀποδίδωσι «τῆμον καρπὸν αὐτῆς ἐν καιρῷ ἐσθλῶ». ¹⁴ ...

[236v] Ἐν δὲ τῷ ἑσπερινῷ σου ἐπιτελέσεις τὴν σύναξίν σου μετὰ τῶν ἀδελφῶν σου.

- 105 Ἐάν δὲ μὴ ἔχῃς ἀδελφούς, μόνος ἐπιτέλει σου Θεοῦ συνόντος καὶ ἀκούοντος. Μετὰ δὲ τὸ πιεῖν, εἰ δίψῃ κάτοχος ἦς, οἶνον ὀλίγον, ψάλλε τὸ ἐξάψαλμον τοῦ ἀποδείπνου καὶ | τὴν λοιπὴν ἀκολουθίαν τὴν ἀναγεγραμμένην ἐν τῷ βιβλίῳ σου. Εἴτα πάλιν καθεσθῆ-
σ[α] ἀνάγνωθι μικρόν, ὥσει φύλλα δύο ἢ τρία.

- Καὶ ἀνερεύνησον σεαυτὸν πῶς παρῆλθες τὴν ἡμέραν· ἢ ἡργολόγισας, ἢ ἐγέλασας, ἢ
110 ἐμετεωρίσθης, ἢ ἡκηδίασας, ἢ κατέλιπες τι ἀπὸ τῆς ἀκολουθίας σου, ἢ ἐτρύφησας, ἢ
ἐκορέσθης, ἢ λογισμὸν ἐδέξω κατὰ τινος, ἢ κατέκρινάς τινα, ἢ ὠργίσθης, ἢ ὤμοσας, ἢ
ἐψεύσω, ἢ ἐλοιδόρησάς τινα, ἢ λόγους κοσμικοὺς καὶ βλαβεροὺς ὠμίλησας, ἢ ἐμπα-
θῶς προσέβλεψάς τινι, ἢ παρὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν καὶ πρὸ τῆς ἀκολουθίας σου
ἐγεύσω τινὸς μέχρι καὶ ὕδατος. Καὶ πάντως εὐρήσεις, εἰ καλῶς ἐρευνήσεις τὴν συνει-
115 δησίμ σου μυρία ἀμαρτόντα δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Καὶ πρόσπεσον
αὐτῷ μετὰ θερμῶν δακρύων ἐξομολογοῦμενος καὶ αἰτῶν συγχώ|ρησιν ὧν ἡμαρτες
(διατοῦτο ὀφείλομεν ἑαυτοῖς προσέχειν ἐν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ) καὶ ἐν δάκρυσι ἐν νυκτὶ ἡσυ-
χίας οὔσης παρακαλῶν τὸν Κύριον. Μεγάλῃ ἀρετῇ ἐστὶ τὸ δάκρυον, μέγα κατόρθω-
μα, καὶ μεγάλα ἀμαρτίαι καὶ ἀνομίαι διὰ δακρύων ἀπαλείφονται. ...

- 120 [240v] Μετὰ δὲ τὸ ἀνερευνῆσαι πάλιν σεαυτὸν πῶς παρῆλθες τὴν ἡμέραν καὶ στενάξαι
| καὶ δακρύσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τότε ἄρξαι τοῦ ἑσπερινοῦ σου τὴν ἀκολουθίαν καὶ
τῶν μετανοιῶν, καὶ πλήρωσον αὐτήν.

- Εἴτα εἰ μὲν δύνῃ πρὸ τοῦ ὄρθρου ἀνίστασθαι ποιεῖν τὴν μεσονυκτικὴν ἀκολουθίαν,
ἀναπαύθητι. Εἰ δὲ τοῦτό σοι ἀδύνατον διὰ τὴν τῆς ἐκκλησίας ἀκολουθίαν, ποίει καὶ
125 ταύτην ἀφespέρας χωρὶς τοῦ παραδοθέντος σοι τρισαγίου, καὶ ἀναπαύου. Πλὴν ἐάν
πρὸ τοῦ ὄρθρου γίνεται, ὠφελιμότερος γενήσεται.

- Μέτρον δὲ ὕπνου τὸ ἀρκοῦν τῷ κἂν ποσῶς ἀγωνιζομένῳ ὥρισαν οἱ ἅγιοι πατέρες τὸ
ἡμισυ τῆς νυκτός, ἡγουν τὸ ἡμερονυκτίον ὥρας ἕξ. Τοῖς γὰρ ἀγωνισταῖς καὶ δύο ἢ
τρεῖς ὥραι εἰς ὕπνον ἀρκοῦσι. Τὸν δὲ τῆς ἡμέρας ὕπνον ἀποτρέπονται, ὅπερ φυλά-
130 ττουσι καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ μονῇ οἱ δυνάμεως ἔχοντες. Οἱ δὲ γε ἀσθενῶς καὶ ταλαιπώ-
ρως ὥς καὶ σὺ διακείμενοι ἀναπαυόμεθα ἐν τῇ δειλῇ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Πάσχα μέχρι τῆς
Ὑψώ|σεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Ὡς δύνῃ ποίει, φροντίζων τὴν υἰεῖαν τοῦ σώματος.
Εἰς ταῦτα γὰρ δεσμεῖν τινα ἀδύνατον, διὰ τὸ μὴ ἰσάζειν πάντων τὴν τε δύναμιν καὶ τὰ
σώματα· ὥς ἔχει ὁ καθεὶς δυνάμεως καὶ προθυμίας, οὕτω δὲ καὶ ποιεῖ. Γέγραπται γάρ·
135 «τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής». Σπούδαζον τοίνυν συνηθεῖσθαι τοῦ
πρὸ τοῦ ὄρθρου ἐγείρεσθαι καὶ ποιεῖν τὴν τοῦ Ἀμώμου ἀκολουθίαν καὶ τὰ λοιπά. Λέ-
γουσι γὰρ οἱ πατέρες «μεσονυκτίον ἐξεγερθήσῃ καὶ ὑμνήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου»· ἐν αὐτῇ
γὰρ τῇ ὥρᾳ ἀνέστη ὁ Κύριος ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ὑμνήσε τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα, καὶ διατοῦτο αὐτῇ

¹⁴ v.d.Goltz, 48f. (§§ xiii-xiv).

τῇ ὥρᾳ προσετάγημεν ὑμνεῖν τὸν Θεόν.¹⁵ Ἡ γὰρ τρίτη φυλακὴ ἣν λέγει τὸ ἅγιον Εὐαγγέ-
 140 λιον αὕτη ἐστὶ, καὶ «μακάριος ὁ δοῦλος ὃν ἐλθὼν ὁ Κύριος εὐρήσει» γρηγοροῦντα·
 οὐκ οἶδας γὰρ πότε | ἐλεύσεται, δηλονότι παρουσία μεσονυκτίου ἢ ἀλεκτωροφωνίας.
 Ἀνισταμένου δὲ πρῶτον στίχον τοῦτον εἶπε· «Κύριε, τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις καὶ τὸ στόμα
 μου ἀναγγελεῖ τὴν αἴνεσίν σου». Τὸν αὐτὸν στίχον ἐκ τρίτου, εἶτα τὸ «Ἐξεγερθέντες τοῦ
 ὕπνου προσπίπτωμέν σοι, ἀγαθέ».

145 Ἐπειτα τρισάγιον καὶ τὸν Ἀμωμον, καὶ τὴν λοιπὴν ἀκολουθίαν. Καὶ εἰ σημάνει, ὀφεί-
 λεις ἀπέρχεσθαι ἐν τῷ ναῷ εἰς τὸν ὄρθρον.
 Δεῖ δὲ εἰδέναι περὶ τῶν μετανοιῶν, ὅτι αἱ ἀναγεγραμμέναι ἐν τῷ Ὡρολογίῳ σου εἰσὶν
 ἑκατὸν τῆς ἡμέρας καὶ ἑκατὸν τῆς νυκτός. Εἰσὶ δὲ διακεχωρισμένοι ἐν ἑκάστη ὥρᾳ
 ἀνὰ ἑ', ἃς ὀφείλεις ποιεῖν οὕτως· Τὰς μὲν πρῶτας τρεῖς ἀργῶς λέγων¹⁶ καθ' ἑαυτόν,
 150 ἐκτεταμέναις ἔχων τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Θεόν, οὕτως· «Ὁ Θεὸς, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτω-
 λῷ» ἐκ τρίτου. Εἶτα πίπτειν χαμαὶ καὶ ἐν τῷ κεῖσθαι πάλιν καθ' ἑαυτόν ἐκ τρίτου οὕ-
 τως· «Ἡμαρτόν σοι, Κύριε. Συγχώρησόν μοι.» Οὕτω | δεῖ ποιεῖν τὰς τρεῖς ἀργῶς, μετὰ
 κατανύξεως καὶ προσοχῆς, τὰς δὲ ἐτέρας δώδεκα συντομωτέρας. Ἐν τῷ ἴστασθαι
 ἅπαξ λέγειν ἐκτεταμέναις χερσὶ τὸ «Ὁ Θεὸς, ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ», καὶ ἐν τῷ κεῖσ-
 155 θαι ὁμοίως ἅπαξ τὸ «Ἡμαρτόν σοι, Κύριε. Συγχώρησόν μοι.» Εἶτα λέγειν τὴν ὀφείλουσαν
 εὐχήν. Πάσας δὲ τὰς εὐχὰς καὶ τὸ «Κύριε, ἐλέησον» πάντα ἐκτάσει βραχεία χειρῶν
 ὀφείλεις ποιεῖν. Οἱ γὰρ παλαιοὶ πᾶσαν αὐτῶν τὴν ἀκολουθίαν οὕτως ἐποίουν, καθὼς
 γέγραπται· «Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου, ἔπαρσις τῶν
 χειρῶν μου, θυσία ἐσπερινή», καὶ ἐν ἐτέρῳ· «Διεπέτασα πρὸς σέ τὰς χεῖρας μου», καὶ ὁ
 160 ἀπόστολος· «Αἵροντες ὁσίους χεῖρας, χωρὶς ὀργῆς καὶ διαλογισμῶν. Ἄλλ' οὐαὶ τῇ γε-
 νεᾷ καὶ τῇ καταστάσει ἡμῶν, ὅτι πᾶσαι αἱ καλαὶ συνήθειαι ἐξεκόπησαν».

Σὺ δὲ καθεζόμενος ἐν τῷ κελλίῳ σου τὴν | ἀκολουθίαν σοι ποιεῖ διηνεκῶς. Μήτε κυ-
 ριακαὶ σχολάσουσι, μήτε ἐορταί. Τί γὰρ ἄλλο ἐστὶ τὸ ἡμέτερον ἔργον, εἰ μὴ τὸ ὑμνεῖν
 τὸν Θεόν, ὥσπερ καὶ ταῖς οὐρανίαις δυνάμεσιν. Ἐκεῖναι γὰρ οὐδέποτε παύονται τοῦ
 165 ὑμνεῖν τὸν Θεόν καὶ τὴν ἁγίαν Τριάδα, οὕτως οὐ δὲ ἡμεῖς ὀφείλομεν ποτὲ καταλιμπά-
 νειν τὴν ἀκολουθίαν ἡμῶν. Τότε γὰρ ἐφεῖται σοι καταλεῖψαι τὴν ἀκολουθίαν σου, ὅτε
 οὔτε φαγεῖν θέλεις, οὔτε ἀναπνεῦσαι δύνῃ· ὡς ὅτε δὲ ταῦτα οὐκ ἐγλυτώνεις, πάντως οὐ-
 δὲ ἐκείνην.

Τὰς δὲ γε μετανοίας καταλείψεις ἀπὸ ὥρας θ' τοῦ Σαββάτου ἕως ἐσπέρας τῇ Κυριακῇ·
 170 τότε γὰρ ποιήσεις αὐτὰς ἐν τοῖς ψαλμοῖς σου. Ὅμοίως καὶ πάσας τὰς δεσποτικὰς ἐορ-
 τὰς, καὶ τῇ ἐβδομάδᾳ πάσῃ τῆς Διακαινησίμου ἕως ἐσπέρας τῇ Κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ.
 Τὴν αὐτὴν ἐβδομάδα ἀπὸ ὥρας τοῦ μεγάλου Σαββάτου καταλείψεις καὶ τὴν τῆς νυ-
 κτός ἀκολουθίαν σου πᾶσαν, καὶ τὸ | ἐξάψαλμον, καὶ τοῦ ὄρθρου, καὶ τοῦ ἀποδείπνου
 (ἄρχου δὲ τὸ «Ὁ κατοικῶν») καὶ τὰ λοιπά, ὡσαύτως καὶ τὰ μεσώρια τῶν ὥρῶν· τὰ γὰρ

¹⁵ Ibid., 55 (§ xx).

¹⁶ Cod. λέγοιν (probably corr. from λέγουσα).

175 τρίψαλμα μόνα μετὰ τοῦ «Χριστὸς ἀνέστη» ἄρκοῦσί σοι. Εἰ δὲ θέλεις ψάλλειν, διάβαζε εἰς τὸ Ψαλτήριόν σου εἴ τι θέλεις καὶ δύνη, καὶ τὸ λοιπὸν ἀναγίνωσκε, καὶ τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι οὐδὲν βλάβῃ. Ὅτε δὲ μετανοίας οὐ ποιεῖς, ἀντὶ τῶν μετανοιῶν ποιεῖ προσκυνήσεις βαθείας ἐκάστη ὥρα ἀνά ἕξ. Ἐγγιζέτω δὲ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου σου τῆς δεξιᾶς σου χειρὸς ἐν τῇ γῇ, ὅτε προσκυνεῖς. Καὶ τὰς λοιπὰς πάσας ἡμέρας ἀγωνίζου
 180 ποιεῖν τὰς μετανοίας σου – αὐταὶ γὰρ ὀλίγαι εἰσι – καὶ τὴν ἀκολουθίαν σου ἀνελλιπῶς, μήπως ἄργον εὐρῶν σε ὁ διάβολος καὶ ἄνετον, ἕξωθέν τε τῆς μνήμης τοῦ Θεοῦ καὶ μετεωριζόμενον, καταφάγη σε.

Ὅσον γὰρ ἀγωνίζῃ καὶ σπουδάζεις, | προθυμότερον γίνῃ, καὶ ὅσον καταραθυμεῖς καὶ ἀμελεῖς, ὀκνηρότερος καὶ ῥαθυμότερος καὶ ἀμελέστερος γενήσῃ, ὥστε καὶ ἐὰν θελή-
 185 σης ποτὲ διεγερθῆναι, νὰ ἴδῃς κόπον καὶ βάρος οἷον οὐδέποτε τεθέασαι. Εἰ μὴ συμβῇ εἶναί σε εἰς φίλον, ἢ ἄρρωστίᾳ γένηται ἢ ὀκνηρίᾳ ἴσως, καὶ ὥς ἐκ τούτου συμβῇ κατα-
 λείψαι τὴν ἀκολουθίαν σου ἢ τὰς μετανοίας σου, παρασημειοῦ τὸ τοιοῦτον καὶ ἕξαγό-
 ρευσ τῷ πατρί σου, ὅτε ἔλθῃ πρὸς σε, καὶ συγχωρήσῃ ἢ ἐπιτιμήσῃ σοι πρὸς τὴν ὑπό-
 θεσιν τοῦ πράγματος, ὡς κρίνει αὐτός. Ὅμοίως καὶ ὅτε θυμωθείς κατὰ τινος ἢ ἀτιμά-
 190 σεις τινὰ ἢ ἀργολογήσεις περισσὴν ὥραν μετὰ τινος. Ἀργὰ δὲ ῥήματά εἰσιν, ὅσα οὐ λέγονται περὶ ὠφελείας ψυχῆς, καὶ ὅτε γελάσεις ἀσέμνως, ἡγουν ἐκτὸς μειδιάματος, καὶ ὅτε ἐξέλθῃς τοῦ μοναστηρίου σου καὶ τοῦ κελλίου σου ἢ εἰς βαλανεῖον, ἢ εἰς συγ-
 γενεῖς σου. Ὅμοίως καὶ περὶ | τῶν λογισμῶν, ὅτε ἐνοχλεῖ σοι ἀδιάφορος λογισμὸς καὶ τὸν τοιοῦτον χρονίζοντα ἐν τῇ καρδίᾳ σου οὐ δύνη ἀποδιῶξαι. Ταῦτα πάντα παραση-
 195 μειοῦ, ἐὰν δύνη, ἐν μικρῷ χαρτίῳ πρὸς εἴδησίν σου, καὶ ὅτε ἴδῃς τὸν πατέρα σου, ἀνάγγειλον αὐτῷ πάντα· κἂν τε κακὰς ἐπιθυμίας ἔχῃς, κἂν τε ἀγαθὰς, οἷα ἐστὶν αὐτὴ ἐκείνη ἢ διηνεκῆς κατὰστασις τῆς καρδίας σου, κἂν τε περὶ τινος φροντίζῃς κοσμικοῦ πράγματος, κἂν τε περὶ ἀσκήσεως περισσοτέρας. Καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, αἰεὶ δίδασκε αὐτὸν πῶς φρονεῖς, ἵνα πρὸς αὐτοῦ κανονίζεσθαι καὶ πρὸς τὸ τραῦμα τιθεῖς καὶ τὴν ἐμπλαστ-
 200 ρον. Καὶ περὶ μὲν τούτων, οὕτως. ...

Appendix E3: *Hypotyposis* of Nicetas Stethatus¹

Ὑποτύπωσις εὐσύνοπτος τοῦ ἡμερονυκτίου τῆς ἀκολουθίας τῶν ὥρων γινομένη
παρὰ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικήτα τοῦ Στηθαίου μονῆς τῶν Στουδίου ~

- 5 Πολλάκις μοι, τέκνα ποθούμενα καὶ ἀδελφοὶ καὶ πατέρες μου, δι' ὅχλου γεγονότα[ε
ὕ]ποτύπωσιν ἔγγραφον καταλεῖψαι ὑμῖν τῆς μοναχικῆς ἡμῶν² φιλοσοφίας καὶ πολιτεί-
ας· ὥς χρὴ καθέζεσθαι ὑμᾶς εἰς τὸ καθεσμάτιον τῶν κελλίων καὶ τίνα δεῖ ποιεῖν ἐν αὐ-
τοῖς ἐργασίαν π[νευματι]κὴν, αἰσθητῶς μὲν κατὰ τὸ ὁρώμενον, πνευματικῶς δὲ κατὰ
τὸ νοουμένον τῆς νοερᾶς ἐργασίας ἡμῶν τῆς ψ[υχῆς]. Καὶ τὸ ὕψος τοῦ πράγματος
10 ἀναλογιζόμενος ὥκινουν – εἰρήσεται γὰρ τάληθές πρὸς τὴν τοιαύτην ἐγχειρήσιν ὑπὲρ
τὴν ἐμὴν οὕσαν ἀξίαν – τὴν γραφίδα τε κινήσαι καὶ τὴν παλαιὰν ἐκείνην τῶν πατέρων
ἡμῶν ἐργασίαν ἐνθεῖναι ὑμῖν³ ἐκδηλότερον, λήθης ἄρτι βυθοῖς [----] αὐτὴν καλυπτομέ-
νην μικροῦ ὑπὸ τοῦ σκότου τῆς ἀμελείας καὶ ῥαθυμίας ἡμῶν τῶν ἀνα[ξίων τοῦ] αἰῶνος
τούτου, τῶν διὰ μόνης τῆς εὐσεβοῦς μορφώσεως ἀντιπαικνυμένων δῆθεν⁴ τῶν θεί[ων
15 πραγμάτων] ἐν τῇ σωματικῇ τοῦ κόσμου ἀναχωρήσει, τὴν δὲ παλαιὰν ἐκείνην πίστιν
αὐτῆς ἐν τῇ [νοερᾷ] ἐργασίᾳ καὶ τῇ γυμνασίᾳ τῶν ἀρετῶν ἡρνημένων ἀκριβείαν καὶ διὰ
τοῦ π[----]ου σκοποῦ τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας ἐκπιπτόντων τῶν μοναχῶν. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ
μεθ[----] αὐτοὶ καὶ ἅπαξ καὶ δις διεβεβαιώσασθε παρακαλεῖν τὴν ἡμετέραν ταπείνωσιν,
μέχρις ἂν θερμῶς αἰτουμένων τὸ κατὰ θυμὸν ὑμῶν διαπράξωμαι, ἄγε δὴ ὑμῖν τῶν φιλ-
20 τάτων μου καμφθεὶς ἀξιώσεσι καὶ περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ὑποτυπούμενος | ὥς
ἐνὸν πρὸς ἕκαστον ὑμῶν διαθήσομαι.

- Τελεσθείσης τῆς ἀγρυπνίας τοῦ ὄρθρου – ἵνα τῆς ἡμερινῆς καὶ θείας ζωῆς ἐξ ἡμερινῆς
πρωῖας ποιήσωμαι τὴν ἀρχήν – τὰς ἀχράντους μορφὰς τῶν θείων προσκυνήσας εἰκό-
νων, σιωπῶν τῆς ἐκκλησίας ἔσχατος πάντων ἐξέρχου τῶν ἀδελφῶν, τῆς α' ὥρας καθ'
25 ἑαυτὸν ἐπάδων τοὺς ὕμνους. Ἐγγίσας οὖν τῇ σῇ κέλλῃ καὶ εἰς αὐτὴν εἰσιὼν, κλειθρόν
σου τὴν θύραν καὶ στῆθι πρὸ παντὸς ἔργου εἰς προσευχὴν καὶ ὁμιλίαν Θεοῦ καὶ
«πρόσευξαι ἐν τῷ κρυπτῷ τῷ πατρὶ σου τῷ ἐν τοῖς οὐρανοῖς», μηδὲ ὁμιλίας ἀξίων πρὸ
τούτου τὸν καθυπηρετοῦντά σοι ἀδελφόν. Ἐστῶσαν δέ σοι τῆς ὑμνωδίας ψαλμοὶ οἵ-
δε· «Λόξα σοι, ἁγία Τριάς, ὁ Θεός, ἡ ἐλπίς ἡμῶν, πάντοτε· νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.
30 Ἀμήν»· «Βασιλεῦ οὐράνιε»· τρισάγιον· τροπάρια «Τὸν διεσπαρμένον μου νοῦν», «Ἐνδο-
ξε, πανύμνητε, εὐλογημένη Θεοτόκε»· «Κύριε, ἐλέησον»· «Λεῦτε προσκυνήσωμεν» γ'·
ψαλμοὺς ε' «Τὰ ῥήματά μου» καὶ πθ' «Κύριε καταρυγῇ» καὶ ρ' «Ἐλεος καὶ κρίσις»· τρο-
πάρια· τῆς ἡμέρας, «Τὸ πρῶτ' εἰσάκουσον», «Τί σε καλέσομεν». Εἴτα τρισάγιον· τροπάρια·

¹ Bodl. E.D. Clarke 2, s. XIII, ff. 193v-198v, 200r-v, 199r-v, 202r-v, 201r-v, 203r-204v. Com-
mentary: D. Krausmüller, "Private vs Communal: Niketas Stethatos's *Hypotyposis* for Stoudios",
in: M. Mullett, ed. *Work and Worship at the Theotokos Evergetis* (Belfast 1997) 309-328.

² Cod. ὑμῶν.

³ Cod. ἡμῖν.

⁴ Cod. θῆθεν(εν).

- ριον «Χριστέ,⁵ τὸ φῶς τό»· «Κύριε, ἐλέησον» με'. Εἴτα μετανοίας γ' μεγάλας, καὶ ἐν
 35 ἐκάστη μετανοίᾳ κείμενος καὶ ἀνιστάμενος λέγε οὕτως·
 «Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός μου, εὐχαριστῶ σοι ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς, οἷς ἐποίησας καὶ ποιεῖς μετ'
 ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀχρείου δούλου σου. Σὺ γὰρ [εἶ] ὁ Θεός μου, καὶ ἐπὶ σὲ ἐλπίζω, καὶ
 σοὶ μέλλει περ' ἐμοῦ, ὅτι πλάσμα τῶν χειρῶν σου ὑπάρχω ὁ τ[α]πεινὸς καὶ ἀνάξιος».⁶
 Ἐν τῇ β' μετανοίᾳ· «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Ὡς τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν πολλήν σου φιλανθρωπίαν
 40 καὶ ἄφ[ατον] ἀγαθότητα ἐλέησον καὶ συγχώρησον τὰ δεινὰ καὶ ἀμέτρητά μου πταίσματα καὶ ἀν-
 τιλαβοῦ μου [τοῦ] ταλαιπώρου καὶ σῶσόν με, ὅτι οὐκ ἔστιν ἐκτός σου ὁ βοηθῶν μου».
 Καὶ ἐν τῇ γ'· «Κύριε ὁ Θεός [μου], ὁ σωτὴρ τῶν θλιβομένων, ἡ καταφυγὴ τῶν διωκομένων, ἡ
 ὑπομονὴ τῶν διὰ τὸ ὄνομά σου μισουμένων, μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ἀλλὰ παράσχου μοι τὴν ὑπο-
 μονὴν ἄχρι τέλους, ἵνα μὴ εἴπῃς[αι] ὁ ἐχθρός μου· Ἰσχυσα πρὸς αὐτόν».
 45 Εἴθ' οὕτως ποιεῖ καὶ μικρὰς ὅσας ἂν βούλει, λέγων ἐν ἐκάστη οὕτως· «Ἡμαρτόν σοι,
 Κύριε, συγχώρησόν μοι τῷ ἁμαρτωλῷ».
 Εἴτ' εὐχήν· «Εὐχαριστῶ σοι, Κύριε ὁ Θεός μου».
 Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς [---]τούτας σου οὕτως ἔστω ὑμνωδίας καὶ καταστάσεως.
 Μετὰ τὸ ἐκπληρῶσαι τὴν α' ὥραν στήθι ἀμετακί[νη]τος ἐν κατανύξει καὶ κατηφείᾳ ψυ-
 50 χῆς. Εἴτα ἐπισυναγαγὼν σου τὸ λογιζόμενον, λέγε πρὸς τὰς δυν[άμεις] σου τῆς ψυχῆς
 «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» γ'. Εἴθ' οὕτως ἔχου τῶν παρόντων ψαλμῶν, μὴ σπουδάζων ἢ
 πρ[ὸς] ἄλλο τι βλέπων, ἀλλὰ κάτω ἔχων τὸ ὄμμα καὶ μετὰ προσοχῆς σχολαιοτέρας.
 Καὶ οὕτως ἡσυχῶς, ὥς μὴ ἐξακουσῇται σου τὴν φωνὴν τὸ καθόλου, ψαλμοὺς ρα'
 «Ἀγαθὸν τὸ ἐξομολογεῖσθαι» | καὶ ριβ' «Αἰνεῖτε, παῖδες» καὶ ξθ' «Ὁ Θεός, εἰς τὴν βοήθει-
 55 αν». Πληρώσας τοίνυν τοὺς ψαλμοὺς καὶ δοξάσας, ποιήσον τρισάγιον, τροπάρια «Ἐν
 ἀνομίαις συλληφθεὶς», «Ἀγκάλας πατρικᾶς», «Ὡς κύματα θαλάσσης»· «Δόξα»· «Ἐγὼ ὑπάρ-
 χω τὸ δένδρον»· «καὶ νῦν»· «Τὴν ἄχραντον εἰκόνα σου»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'· μετανοίας γ'
 μεγάλας μετὰ τῶν προγεγραμμένων τριῶν μικρῶν εὐχῶν, καὶ μικρὰς ὅσας βούλει·
 εὐχήν «Ὁ Θεός ὁ δίκαιος».
 60 Εἴτα πάλιν «Δεῦτε», ψαλμὸν ζ' «Κύριε ὁ Θεός μου, ἐπὶ σοί» καὶ ργ' «Θεὸς ἐκδικήσεων»
 καὶ ρδ' «Δεῦτε ἀγαλλιασώμεθα»· τρισάγιον· τροπάρια «Ταῖς ἡδοναῖς τῶν παθῶν», «Ὁ
 τὰ κρυπτά μου ἐπιστάμενος»· «Δόξα»· «Θάλασσαν κεκτημένος»· «καὶ νῦν»· «Ἀμαρτιῶν
 ἄρρηκτον τεῖχος»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'· εὐχήν «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε ἀθάνατε».
 Καὶ πάλιν «Δεῦτε», ψαλμὸν ξ' «Εἰσάκουσον ὁ Θεός τῆς», ρα' «Κύριε, εἰσάκουσον τῆς
 65 προσευχῆς μου, καὶ ἡ κραυγὴ μου», ρς' «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅτι χρηστός, — εἰπάτωσαν
 οἱ λελυτρωμένοι»· τρισάγιον· τροπάρια «Πάντας ὑπερβάλλω»· «Φοβερός σου ὁ θρόνος»·
 «Δόξα»· «Ὅταν λάβω»· «καὶ νῦν»· «Ἡ ἐν ἀνάγκαις θερμοτάτη»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'·
 μετανοίας ιε'. Εἴτα στήθι καὶ τὰς μὲν χεῖρας ἐκτείνας εἰς οὐρανούς, τὰ δὲ ὄμματα

⁵ Cod. K(ύρι)ε.

⁶ This prayer and the following one are found on f. 221v of Sinait. gr. 40, s. XI, with the title Εὐχαὶ μεσονυκτίου.

κάτω νεύσας, λέγε κατὰ τὸν τελώνην ἐκεῖνον «Ὁ Θεός, ἑλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ» ἰε'.

70 Εἴτα δεσμεύσας τὰς χεῖρας πρόσευξαι τῷ Θεῷ, οὕτως θερμῶς δεόμενος αὐτῷ.⁷
εὐχή·

«Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ ποιητὴς τοῦ παντός, ἡ ἄφθονος πηγὴ τοῦ ἐλέους, [ὁ] τὰ πάντα ἐξ
οὐκ ὄντων παραγαγὼν τῷ νεύματί σου, ὁ ἐκ γῆς με πλάσας καὶ τιμήσας τῷ λόγῳ σ[ου], ὁ κατ'
εἰκόνα σὴν ἀναμορφώσας με καὶ ὁμοίωσιν διὰ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ νοερᾶς εἰς τὸ [δοξ]άζεσθαι
75 σου τὸ ἀνενδεές δι' ἐμοῦ καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου ἐπὶ τῆς γῆς, ὁ καταρραγέντα με τῇ [πα-
ρα]βάσει τῶν ἐντολῶν σου πάλιν ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀναπλάσας ἐν τῷ Χριστῷ σου καὶ ἀναβιβ[ά-
σας] εἰς οὐρανούς, εὐχαριστῶ σοι, ὅτι ἐπλεόνασας ἐπ' ἐμὲ τὴν μεγαλοσύνην σου καὶ ἐπιστρέψας
[δι]ὰ πένθους, παρεκάλεσάς με κατανύξεως καὶ ταπεινώσεως. Καὶ νῦν, ἔπιδε ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέη-
σόν με [κρ]άζοντά σοι τὸ «ἥμαρτον» ἐκ βαθέων ψυχῆς. Ἐκτεινόν μοι τὴν χεῖρα σου χειμαζομέ-
80 νῳ τῷ σάλῳ [τῆς ἁμαρτίας], ἵνα μὴ βυθὸς ἀπογνώσεώς με καλύψῃ καὶ τῆς σῆς ἐκπέσω βασιλεί-
ας ὁ ταπεινὸς καὶ ἀνάξιος. Ἀκαταπόντιστόν μου τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῆς καταγίδος τῶν παθῶν δια-
φύλαξον, ἀδοῦλωτον αὐτὴν τῷ κόσμῳ καὶ τοῖς αὐτοῦ πράγμασι διατήρησον ἀνάγων με εἰς λιμέ-
νας ζωῆς καὶ τῇ θείᾳ διακυβερνῶν με παλάμῃ σου. Δός μοι ἐπὶ δάκρυσι δάκρυα μετανοίας εἰς
κάθαρσιν [τῆς ἐσ]πιλωμένης ψυχῆς μου. Δός μοι πηγὰς κατανύξεως εἰς φωτισμὸν τῆς ἐσκοτισ-
85 μένης μου διανοίας, πνεῦμα συντετριμμένον, κάραν συντετριμμένην, φρόνημα ταπεινόν, γαλήνην
καρδίας, εἰρήνην τῶν λογ[σμ]ῶν, εἰρήνην τῶν τῆς ψυχῆς μου δυνάμεων, καὶ ἦν ἔδωκας εἰρή-
νην διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ τοῖς αὐτοῦ μαθ[ηταῖς] τῇ δωρεᾷ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος.
Δός μοι ζέοντι πνεύματι τὰς ἐντολάς σου ἀπαρалаίπτως ἐργάζεσθαι. | Θεοῦ φυλακὴν τῷ στόματί
μου καὶ θύραν περιοχῆς περὶ τὰ χεῖρά μου. Δὸς ὑπομονὴν φέρειν ἀλύπως τὸ βάρος τῶν ἐπερχο-
90 μένων μοι θλίψεων, ἐπειδὴ οὐ δυνάμεθά τι ποιεῖν τῶν καλῶν ἄνευ τῆς σῆς χάριτος, Κύριε. Φώ-
τισόν μου τὰ ὄμματα τῷ φωτὶ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, καταπραΰνόν μου τὸν λογισμὸν διὰ τῆς
εἰρήνης αὐτοῦ. Ἐλέους πλήρωσόν μου τὴν καρδίαν, χαρᾶς πνευματικῆς, ἀγάπης καὶ καρπῶν
ἀγαθῶν. Πᾶσί με σύναψον δι' αὐτῆς τοῖς ἀγαπῶσι σε καὶ ποιῶσι τὸ θέλημά σου. Ῥῥασά με τῆς
ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῶν ἐνέδρων αὐτοῦ. Φρουρήσόν με τῇ δυνάμει σου. Ἀγγέλω
95 πιστῷ φύλακι παρακατάθου τὴν ψυχὴν μου καὶ φύλαξόν αὐτὴν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ ὑπὸ τὴν σκι-
ὰν τῶν πτερυγῶν σου, ῥυόμενος ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου καὶ διατηρῶν με ἀπαθῇ
καὶ ἀπείραστον. Ὅτι σὸν ἐστὶν τὸ κράτος καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ βασιλεία, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀνα-
πέμπομεν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν
αἰώνων. Ἀμήν.»⁸

100 Εἴτα «Ἐνδοξε», καὶ π[οί]ησον τρισάγιον ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων· τροπάριον «Μνήσ-
θητι, Κύριε», «Ὁ βυθῷ σοφίας», «Μετὰ τῶν ἁγίων»· «καὶ νῦν»· «Θεοτόκε ἡ προστασία»·
«Κύριε, ἐλέησον» μ'· εὐχὴν «Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι τῆς σῆς ἀναστάσεως κεκοιμη-
μένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν, ἰδίων, συγγενῶν, φ[ίλ]ων, οἰκετῶν, παντὸς ἐν πίστει κεκοι-
μημένου καὶ ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου, καὶ ἀνάπαυσον αὐτοὺς ἐν τ[όποις φ]ωτεινοῖς, ἐν τόποις χλοε-

⁷ Cod. αὐτοῦ.

⁸ Cf. Hieros. Saba 609, s. XIV, ff. 174v-176v.

- 105 ροῖς, ἐν τόποις ἀναψύξεως, ἔνθα ἀπέδρα πᾶσα ὀδύνη, λύπη καὶ στεναγμός, ὅπου τὸ [φῶς σου] καταλάμπει πᾶσι τοῖς ἀπ' αἰῶνος ἀγίοις σου. Συγχώρησον αὐτοῖς πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀ[κού]σιον. Πάριδε αὐτῶν τὰ ἐγκλήματα τὰ ἐν γνώσει, τὰ ἐν ἀγνοίᾳ, τὰ ἐν λόγῳ καὶ πράξει. Χάρισαι αὐτοῖς τη[ν] βασιλείαν σου καὶ τὴν μέθεξιν τῶν ἀφράστων καὶ αἰωνίων σου ἀγαθῶν. Ὅτι σὺ εἶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀν[άπαυσις] τῶν κεκοιμημένων δούλων σου, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ
- 110 σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι».⁹
- Ἐπισύναψον καὶ τὸ «Ὁ ἀποστέλλων τὸ φῶς καὶ πορεύεται».
- Πεπληρωκὴς οὖν ταῦτα καὶ τὰς σεπτὰς ἀσπασάμενος εἰκόνας θερμῶς, ἀπόλυσσον ἑαυ-
τὸν τῆς συνάξεως καὶ ἄπελθε εἰς τὸ καθεσμάτιόν σου. Ἐν πᾶσι δὲ το[ῖς προ]ειρημένοις
ψαλμοῖς καὶ τῇ καταστάσει τῆς προσευχῆς σου μετὰ στεναγμοῦ καρδίας καὶ ὀδύνης
- 115 ἐπι[καλ]οῦ τὸν Θεόν, κρούων τὸ στῆθος, ἵνα ἀνοιγῇ σου ποτὲ τῶν δακρύων ἐν κατανύ-
ξει ψυχῆς ἡ πηγὴ καὶ τοῦ ἁγίου Π[νεύματος] ἡ παράκλησις ἔλθῃ ἐπὶ σέ· κατὰ γὰρ τὸ
πλήθος τῶν ὀδυνῶν τῆς καρδίας σου πάντως αἱ παρακλήσεις τοῦ [Θεοῦ ε]ὐφραينوῦσί
σου τὴν ψυχὴν. Ἀλλὰ γὰρ καθεσθεις μετὰ τὴν πρωτὴν εὐχὴν ἀνάγνωθι ὀλίγον ἐν τῷ
βιβλίῳ σου, ἐμπόνως ὥσει φύλλα τρία, καὶ «ὥς γῇ τις ἀγαθὴ δέχου τὸν σπόρον τοῦ
- 120 λόγου» εἰς τὸ¹⁰ αὕξ[εσθαι αὐτ]οῦ καὶ ἄρδευσον τοῦτον τοῖς δάκρυσιν, ἵνα δυνηθῇς
καρποφορῆσαι Χριστῷ εἰς τριάκοντα, ἐν τῇ πρα[κτικῇ] σου φιλοσοφίᾳ εἰσαγωγικὸς ἔτι
ὢν, καὶ εἰς ἐξήκοντα, ἐν τῇ φυσικῇ θεωρίᾳ προκίψας ἐπὶ [τὸν λόγον], καὶ εἰς ἑκατόν,
ἐπὶ γνῶσιν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐλάσας, αὐξηθεὶς «εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς
μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ». Ἐὰν γὰρ μὴ ὥς μέλλων ποιῆσαι ἀνα-
- 125 γινώσκῃς ὃ ἀναγινώσκεις, οὐδὲν ἀπὸ μόνῃς ὠφεληθῇσῃ τῆς ἀναγνώσεως μόνον, ἀλλὰ
καὶ | τοὺς λόγους οὓς ἀναγινώσκεις ἔξεις εἰς ἔλεγχον ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀναγινώσκων
οὖν προσεχῶς καὶ στρέφε διηνεκῶς ἅπερ ἀναγινώσκεις ἐν διανοίᾳ σου, καὶ ταῦτα κα-
τεπίγου ποιεῖν μετὰ πίστεως· ὁ γὰρ ἐπὶ τῶν πάλαι πατέρων ἡμῶν τῶν ἁγίων Θεὸς οὗ-
τος καὶ νῦν ἐστὶν πέμπων καὶ διανέμων τὰς δωρεὰς τοῦ ἁγίου αὐτοῦ Πνεύματος πᾶσι
- 130 τοῖς ἐξ ὅλης ψυχῆς ποθοῦσι σωθῆναι.
- Μετὰ γοῦν τὸ ἀναγνῶναι ὀλίγον ἐν τῷ βιβλίῳ σου, πτύξας αὐτὸ καθέσθητι σύννους καὶ
ἐξέτασον τὸν λογισμόν σου πῶς διῆλθες τὴν νύκτα· μή τι φαντασία ἐκ δαιμόνων ῥαθυ-
μήσαντί σοι γέγονεν; μή τι ἐν τῇ κλίνῃ κειμένου σου ἐμπαθεῖς ἀνέβησαν λογισμοὶ καὶ
συνδύαζων τούτοις ἀφύπνωσας καὶ ῥεῦσις ἐκείθεν ἐγένετο; Ἐπεὶ δὲ ἐρεύνησον καὶ πῶς
- 135 διῆλθες τὴν ἀγρυπνίαν τοῦ ὄρθρου ἐν τῇ δοξολογίᾳ ἱστάμενος· μήποτε μετὰ τινος ἡρ-
γολόγησας καὶ εἴπας ἅπερ τῇ θεοσεβείᾳ τῶν μοναχῶν ὑπάρχει ἀνοίκεια; μήποτε κατέ-
κρινας ἢ ἐμέμψω τινά, ἢ ῥαθυμίας ὑπνώσας ἐν τῇ ἀναγνώσει καθήμενος; Καὶ ἐκ τού-
του εὐρίσκων τινά, στέναξον, μετανόησον, κατάνηθι σαυτόν. Καὶ εἰ πατὴρ ἔστι σοι
πνευματικὸς ἔχων γνῶσιν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ὥστε εἰδέναι αὐτὸν δια-
- 140 κρίνειν λογισμοὺς καὶ κινήσεις τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς καὶ γινώσκειν ποτ[ί]όν ἐστι] τού-

⁹ Cf. Sinait. gr. 40, s. XI, f. 112r-v.

¹⁰ Cod. τ(ὸν).

των τὸ πλεονεκτοῦν, ἢ πλεονεκτούμενον ἐν αὐτοῖς, ἀφ' ὧν πᾶσα παρατροπὴ γίνεται τοῦ [διαβόλου] ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἀπελθὼν ἐξομολόγησαι αὐτῷ ὡς τῷ Χριστῷ μετὰ πίστεως πᾶ[ντα τὰ] συμβαίνοντά σοι, καὶ τὰ φάρμακα τῶν παθῶν προθύμως δέξαι παρ' αὐτοῦ σοι δο[θέντα].

- 145 Ὑποστρέψας δὲ ἐπιλαβοῦ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν σου καὶ καρτέρησον ἐν αὐτῷ μέχρι [τοῦ] κρούματος τῆς θείας λειτουργίας. Εἴτα «ἀναστὰς πορεύου» καλούμενος εἰς τὴν σύναξιν. Καὶ τελουμ[ένης τ]ῆς θείας μυσταγωγίας, εἰ μὲν ἔτι κατηχούμενος εἶ καὶ οὐπω τὸν χρόνον τῆς μετανοίας σου πεπλήρωκας, οὐδὲ τῶν ἀγιασμάτων μετέχειν ἀπολυθῆς τοῦ δεσμοῦ παρὰ τοῦ ἀναδόχου τῶν σῶν λογισμῶν καὶ πνευματικοῦ σου πατρός, ἐξιὼν
- 150 εἰς τοὺς κατηχουμένους ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου, στήθι πρὸ τῆς πύλης τῆς [ἐκκλησι]ᾶς δε-
δεμένος τὰς χεῖρας καὶ κάτω νεύων, ὡς ὁ τελώνης, καὶ τοῖς στεναγμοῖς καὶ τοῖς [δάκ-
ρυσ]ί σου τὸν ἄνωθεν ἔλεον ἐκκαλούμενος. Ἀλλὰ γὰρ οὕτως ἐκείσε προσκαρτερῶν, μὴ ὑποχώρησον [ἔξω]θεν μέχρις ἂν ἡ ἐκκλησία ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἀπολυθῇ. Ἰστάμενος δὲ ἀναλογίζου ψάλλω[ν τὰ] μεσώρια τῆς γ' ὥρας ὁμοῦ καὶ ς'. τὰς γὰρ ὥρας, αὐτὴν λέγω
- 155 τὴν γ' ὁμοῦ καὶ τὴν ς', [πρὸ] τῆς λειτουργίας ποιήσης, μετὰ πάντων ἢ καταμόνας, ἔτι κρουομένου τοῦ ξύλου, ἐννοῶν οἷας ἐξέπεσ[ε]ς στ]άσεως ἀμαρτήσας καὶ τίνων μὲν ἀπε-
χωρίσθης συμπαλλόντων ἀγγέλοις καὶ Χριστῷ σω[ζο]μένων διὰ τῆς καθαρότητος ἀδελφῶν, τίσι δὲ συναφωρίσθης πλημμελήσασι [καὶ τῆς] καθαρότητος ἐκ | πεσοῦσι, καὶ κλαῖε πικρῶς ὡς ἔχεις.
- 160 Ποίει δὲ τῆς γ' ὥρας μεσώριον τὸν λ' ψαλμὸν «Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα» καὶ λη' «Εἴπα φυλάξω τὰς» καὶ λθ' «Ὑπομένων ὑπέμεινα»· τρισάγιον καὶ τροπάρια «Παροικοῦσα ἐν τῇ γῇ», «Ἐπὶ τῆς δίκης τῆς φοβεράς», «Τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν»· «Δόξα», «Διαπλέων τό»· «καὶ νῦν»· «Ταχὺ προκατάλαβε»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'· μετανοίας μεγάλας γ' καὶ μικρὰς ιβ' καὶ εὐχὴν «Κύριε, Σωτήρ μου, ἵνα τί με».
- 165 Εἴτα πάλιν «Δεῦτε», καὶ ψαλμὸν ι' «Ἐπὶ τῷ Κυρίῳ πέποιθα» καὶ ια' «Σῶσόν με, Κύριε», καὶ κε' «Κρῖνόν μοι, Κύριε»· τρισάγιον καὶ τροπάρια «Ἐννοίαν ἀνάλαβε, ψυχή», «Πολλὰ τὰ ἄλγη μου τὰ κρύπτα»· «Δόξα»· «Τὸν βυθὸν τῶν πταισμάτων μου»· «καὶ νῦν»· «Δέξαι με, δέσποινα, πιστῶς σοι προστρέχοντα»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'· μετανοίας γ' μεγάλας, μικρὰς ιβ'· εὐχὴν «Κύριε, ὁ τὰ ὕψη καὶ τὴν γῆν»· «Ἐνδοξε ἀειπάρθενε».
- 170 Καὶ πάλιν «Δεῦτε προσκυνήσωμεν»· ψαλμοὺς ς' «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου» καὶ κζ' «Πρὸς σέ, Κύριε, κεκράζομαι» καὶ κθ' «Ὑψώσω σε, Κύριε»· τρισάγιον τροπάρια «Ὅλον τὸν βί-
ον ἐρύπωσα», «Τῇ ἀχλύϊ τῶν παθῶν»· «Δόξα»· «Ταχὺ συνεισέλθωμεν»· «καὶ νῦν»· «Τῆς Θεοτόκου ἡ πόλις»· «Κύριε, ἐλέησον» καὶ μετανοίας ἐπίσης· εὐχὴν «Κύριε, ὑπὲρ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν».
- 175 Μεσωρίον τῆς ς'· ψαλμὸν μ' «Μακάριος ὁ συνιών», μα' «Ὅν τρόπον», μβ' «Κρῖνόν μοι, ὁ Θεός, καὶ δίκασον». Εἴτα τρισάγιον τροπάρια «Κριτοῦ καθεζομένου», «Ψυχὴ, τὰ ὦδε», «Ἐννοῶ τὴν ἡμέραν»· «Δόξα»· «Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος», «Θεοτόκε παρθένε, ἰκέ-
τενε»· «Κύριε, ἐλέησον» καὶ μετανοίας ὁμοίως· εὐχὴν «Κύριε, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρω-
πος»· «Ἐνδοξε ἀειπάρθενε».

- 180 Καὶ πάλιν «Λεῦτε»· ψαλμ[ὸν] ξε' «Ἀλαλάξατε τῷ Κυρίῳ», ος' «Φωνῇ μου πρὸς Κύριον» καὶ ριδ' «Ἠγάπησα, ὅτι εἰσακούσεται»· τρισάγιον· τροπάρια «Κύριε, ὡς τῷ Πέτρῳ βοήθει μου», «Ἐν κλίνῃ κατακείμενος»· «Δόξα»· «Ὅταν ἐκκαλύπτωνται»· «καὶ νῦν»· «Θεοτόκε, ἡ πλατυτέρα»· «Κύριε, ἐλέησον» καὶ μετανοίας ὁμοίως· εὐχὴν «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἡ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς εἰκὼν»· «Ἐνδοξε».
- 185 Καὶ πάλιν «Λεῦτε»· ψ[αλμὸν] με' «Ὁ Θεὸς ἡμῶν καταφυγὴ» καὶ ξς' «Ὁ Θεός, οἰκτιρῆσαι ἡμᾶς» καὶ να' «Τί ἐγκαυχᾶ ἐν κακίᾳ»· τρισάγιον· τροπάρια «Εἶτε λόγῳ εἶτε ἔργῳ ἡμάρτηκά σου», «Πρὸ τῆς ἀποφάσεως, Κύριε», «Τὸν στεναγμὸν τῆς ψυχῆς μου», «Τῆς σωτηρίας τὴν ζωὴν»· «Κύριε, ἐλέησον» [καὶ] μετανοίας ὁμοίως· εὐχὴν «Δέσποτα Κύριε, Υἱὲ τοῦ φιλανθρώπου Πατρὸς, ἡμάρτομεν». «Ἐνδοξε ἀειπάρθενε».
- 190 Εἶτα τρισάγιον· τροπάρια «Ἠμάρτομεν [---] εἰ, Κύριε»· «Δόξα»· «Ὡς οἰκτιρῶν, Κύριε, σπλαγχνίσθητι»· «καὶ νῦν»· «Σὲ τὸ ἀπόρθητον τεῖχος»· τὸ «Κύριε, ἐλέησον» [εὐχὴν «Μ]νήσθητι, Κύριε, τοῦ κόσμου σου καὶ ἐλέησον πάντας καὶ ἀντιλαβοῦ πάντων. Τοῖς ἐν θαλάσῃ πλέουσιν σύμπλευσον, τοῖς ἐν ὁδοιπορίᾳ συνόδευσον, τοὺς ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων πειραζομένους ἐλέησον, αἰχμαλώτους ῥ[ῦσαι], χρηρῶν πρόστηθι, ὀρφανῶν υπεράσπισαι. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν
- 195 ἡμετέρων γονέων καὶ ἀδελφῶν καὶ φίλων καὶ [συγγ]ενῶν καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν, καὶ ἐλέησον καὶ συγχώρησον αὐτῶν πᾶν πλημμέλημα ἐκούσιόν τε καὶ ἀ[κούσ]ιον. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν μισούντων καὶ ἀγαπώντων ἡμᾶς καὶ πάντων τῶν διακονούντων καὶ διακ[ονήσ]αντων ἡμῖν, καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν κ[αρπ]οφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἀγlaίς σου ἐκκλησίαις καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων.
- 200 Μνήσθητι τῆς ἐκκλησίας σου, τῶν ἱερέων, τῶν βασιλέων, τοῦ στρατοῦ, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν «ἐν» ὅρεσι καὶ | σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς κακουχουμένων. Εὐχαῖς τε καὶ πρεσβείαις πάντων τῶν ἁγίων σου ἐλέησον καὶ ἐμὲ τὸν ἀνάξιον, ὅτι εὐλογητὸς εἶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»¹¹

205 Περί Μεταλήψεως

- Εἰ δὲ πεπλήρωκός σου καλῶς τὸν χρόνον τῆς μετανοίας ἐν δάκρυσιν καὶ ἀποκοπῇ τελείᾳ τῶν κακῶν, καὶ τῆς εὐχῆς ἡξιώτης τῆς ἀπολύσεως τοὺς ἐν μετανοίᾳ παρ' αὐτοῦ τοῦ δεσμήσαντός σε πατρός καὶ τῶν δεσμῶν παρ' ἐκείνου ἐλύθης — οὐ δὲ γὰρ ἔξεστί σοι παρ' ἐτέρου λυθῆναι, τοῦτο τῶν ἱερῶν μὴ συγχωρούντων κανόνων, εἰ μὴ παρ' ἐκείνου αὐτοῦ τοῦ δεσμήσαντός σε πατρὸς — καὶ μεταλαμβάνειν ἡρξου τῶν μυστηρίων ἀποκατασταθεὶς ἐν τῷ χορῷ τῶν ἁγίων ἀδελφῶν ἵστασθαι ἀκίνητος καὶ συνεύχεσθαι αὐτοῖς. Τῆς θείας τελουμένης καὶ ἀναιμάκτου θυσίας, μέλλων μεταλαβεῖν τῶν ἀχράντων καὶ φρικτῶν μυστηρίων, ὀφείλεις πρῶτον πάντων ἑαυτὸν εὐτρεπίζειν ἀπὸ τῆς ὀψέ, ὡς καὶ αἰεὶ καθεκάστην, τοῦ μήτε δείπνῳ χρᾶσθαι μήτε οἴνου πολυποσίᾳ,¹² ἀλλὰ μετὰ
- 215 δακρύων εὐχῇ τῇ συνήθει καὶ ἀγρυπνίᾳ διανυκτερεύειν καὶ οὕτως ἄσπιλος διελθὼν τὸ

¹¹ Cf. Sinait. gr. 44, a. 1121, ff. 26v-27v.

¹² Cod. πολυποσί(αν).

διάστημα τῆς νυκτός καὶ πρὸς τὸν καιρὸν τῆς ἱερᾶς θυσίας ἐλθὼν, στήθι ἀμετεώριστος καὶ ἀμετακίνητος ἐν ᾧ τόπῳ τῆς ἐκκλησίας εἴωθας ἵστασθαι προσέχων ἑαυτῷ μόνῳ, καὶ ἀπὸ τοῦ Χερουβικοῦ ποιῶν τούτους δὴ τοὺς ψαλμούς·

τρισάγιον καὶ ψαλμὸν ριέ' «Ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα» καὶ τὸν ριδ' «Ἠγάπησα» καὶ τὸν
 220 ριζ' «Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ, ὅτι». Εἶτα τρισάγιον καὶ [εὐχὰς]
 ὑπὲρ ἐχθρῶν· «Εὐσπλαγχνε, μακρόθυμε, ἀνεξίκακε, ἀναμάρτητε καὶ ἀμνησίκακε Κύριε, ὁ με-
 τανοῶν ἐπὶ [κακίαις] ἀνθρώπων καὶ μὴ θέλων τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὡς τὸ ἐπιστρέψαι
 καὶ ζῆν αὐτόν, ἐπάκουσόν μου τοῦ ταπεινοῦ, τοῦ πολλά σε τὸν ἀγαθὸν Κύριον παροργίσαντος
 καὶ ἄφες πᾶσι τοῖς παροινήσασιν ἡ[μ]ῖν διὰ λόγου καὶ πράξεως ἐν ἀλόγῳ θυμῷ πάντα τὰ εἰς κά-
 225 κωσιν ἡμῶν καὶ λύπην παρ' αὐτῶν γεγονότα. Ἰλάσθητι δὲ καὶ τοῖς καθ' ἡμῶν ἀεὶ μελετῶσι καὶ
 λογιζομένοις κακά, τοῖς βα[σκ]αίνουσι καὶ διαλοιδορουμένοις ἡμᾶς,¹³ τοῖς καταβλασφημοῦσι καὶ
 ἐκβάλλουσι τὸ ὄνομα ἡμῶν [ὡς] πονηρὸν καὶ μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην, ἀλλὰ διὰ
 τῆς ἐνομοιοῦ σου ἀγάπης σὺ[ναψ]ον αὐτοὺς ἡμῖν εἰς δόξαν τοῦ ἁγίου καὶ σεπτοῦ σου ὀνόματος,
 ἡμᾶς δὲ ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν τῇ ἐπι[φοι]τήσει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος διαφύλαξον, ἵνα διὰ πᾶ-
 230 σης ἡμῶν τῆς ζωῆς τὰ σὰ ἐκζητῶμεν, τὰ σὰ [ἐν]νοῶμεν· σὸν γὰρ ἐστὶ τὸ ἐλεεῖν καὶ συγχωρεῖν
 ἁμαρτίας ἀνθρώπων, τοῦ καὶ τοῖς ἐχθροῖς τοῦ σταυροῦ σου τοῦ πατρὸς αἰτησαμένου τὴν ἄφεσιν,
 καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς
 τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»¹⁴

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός μου, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, ὁ πάσης ὁρατῆς καὶ ἀοράτου
 235 κτίσεως δημιουργός, ὁ τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς συναΐδιος Υἱὸς καὶ συνάναρχος, ὁ δι' ὑπερβολὴν
 ἀγαθότητος ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων σάρκα φορέσας καὶ σταυρωθεὶς καὶ τυθεὶς ὑπὲρ τῶν ἀχα-
 ρίστων ἡμῶν καὶ τῷ [οἰκείῳ] σοῦ αἵματι | ἀναπλάσας τὴν φθαρεῖσαν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας φύσιν
 ἡμῶν, αὐτός, φιλόανθρωπε βασιλεῦ, πρόσδεξαι καὶ τοῦ ἁμαρτωλοῦ τὴν μετάνοιαν καὶ κλῖνον
 τὸ οὖς σου ἐμοὶ καὶ εἰσάκουσον τῶν ῥημάτων μου. Ἡμαρτον γάρ, Κύριε, «ἥμαρτον εἰς τὸν οὐ-
 240 ρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου καὶ οὐκ εἰμὶ ἄξιος» ἀτενίσαι εἰς τὸ ὕψος τῆς δόξης σου. Παρώργισά σου
 τὴν ἀγαθότητα, τὰς σὰς ἐντολὰς παραβὰς καὶ μὴ ὑπακούσας τοῖς σοῖς προστάγμασιν. Ἀλλὰ σύ,
 Κύριε, ἀνεξίκακος ὢν μακρόθυμός τε καὶ πολυέλεος, οὐ παρέδωκάς με συναπολέσθαι ταῖς ἀνο-
 μίαις μου, τὴν ἐμὴν πάντως ἀναμένων ἐπιστροφὴν. Σὺ γὰρ εἶπας, φιλόανθρωπε, διὰ τοῦ σου προ-
 φήτου ὅτι «οὐ θέλῃσει θέλω τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν». Οὐ
 245 γὰρ βούλει, Δέσποτα, τὸ πλάσμα τῶν σῶν ἀπολέσθαι χειρῶν, οὐδὲ εὐδοκεῖς ἐπ' ἀπωλείᾳ ἀνθ-
 ρώπων, ἀλλὰ θέλεις πάντας «σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν». Διὸ καὶ γὰρ, εἰ καὶ
 ἀνάξιος εἰμι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ αὐτῆς τῆς προσκαίρου ζωῆς, ὅλως ἐμαυτὸν ὑποτάξας
 τῇ ἁμαρτίᾳ καὶ ταῖς ἡδοναῖς δουλώσας καὶ τὴν σὴν ἀχρειώσας εἰκόνα, ἀλλὰ ποίημα καὶ πλάσμα
 σὸν γεγονώς, οὐκ ἀπογινώσκω τὴν σωτηρίαν· τῇ δὲ σῇ ἀμετρήτῳ εὐσπλαγχνίᾳ θαρρήσας προσ-
 250 ἔρχομαι. Δέξαι οὖν με, φιλόανθρωπε, ὡς τὴν [πόρνην], ὡς τὸν ληστήν, ὡς τὸν τελώνην, ὡς τὸν

¹³ Cod. ἡμῖν.

¹⁴ Cf. Sinait. gr. 868, s. XI ex., ff. 275v-278r; Marcian. gr. I, 16, s. XIV in., ff. 80r-81v; Vatic. Pa-
 lat. gr. 288, s. XIV in., ff. 56v-57r.

ἄσωτον υἱόν· καὶ ἄρόν μου τὸ βαρὺ τῶν ἀνομιῶν φορτίον, ὃ τὴν ἁμαρτίαν [αἴρ]ων τοῦ κόσμου καὶ τὰς ἀσθενείας τῶν ἀνθρώπων ἰώμενος, ὃ τοὺς κοπιῶντας καὶ πεφορτισμένους πρὸς ἑαυτὸν καλῶν καὶ μὴ ἐλθὼν «καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν». Δίδαξόν με ἐπιτελεῖν ἀγνωσύνην ἐν φόβῳ σου, ἵνα ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεώς μου τῶν ἁγιασμάτων
 255 σου τὴν μερίδα ὑποδεχόμενος ἐνωθῶ τῷ ἁγίῳ σου σώματι καὶ αἵματι καὶ ἔξω σε ἐν ἐμοὶ κατοικοῦντα καὶ μένοντα σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ σου Πνεύματι. Ναί, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός μου· καὶ μὴ εἰς κρίμα μοι [γένοιτο] ἡ μετάληψις τῶν ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων σου, μηδὲ ἀσθενῆς γενοίμην ψυχῇ τε καὶ σώματι ἐκ τοῦ ἀ[ναξίως αὐτῶν] μεταλαμβάνειν, ἀλλὰ
 260 δός μοι μέχρι τελευταίας μου ἀναπνοῆς ἀκατακρίτως ὑποδέχεσθαι τὴν [μερίδα] τῶν ἁγιασμάτων σου, εἰς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν, εἰς ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου, εἰς εὐπρόσδεκτον ἀπ[ολογίαν] τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ σου βήματος, ὅπως ἂν κἀγὼ σὺν πᾶσι τοῖς ἐκλεκτοῖς σου μέτοχος γένωμαι τῶν ἀκηράτων σου ἀγαθῶν, ὧν ἡτοίμασας τοῖς ἀγαπῶσί σε, Κύριε, ἐν οἷς δεδοξασμένος ὑπάρχεις εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»¹⁵

«[Οὐκ] ἐσμὲν ἱκανοί, Δέσποτα Κύριε, ἵνα εἰσέλθῃς ὑπὸ τὴν στέγην τῶν ἡμετέρων ψυχῶν, ἀλλ' ἐπειδὴ βούλει [.....] θέλεις ὥς φιλάνθρωπος οἰκεῖν ἐν ἡμῖν, θαρροῦντες σοι προσερχόμεθα. Κε-
 265 λεύεις· ἀναπετ[άς]ωμεν τὰς θύρας, ἃς σὺ μόνος ἐδημιούργησας, καὶ εἰσέρχῃ μετὰ φιλάνθρωπί-
 ας, ὥς πέφυκας. Εἰσέρχ[η καὶ] λύεις τοὺς τῶν ἁμαρτημάτων δεσμούς, εἰσέρχῃ καὶ φωτίζεις τοὺς ἐσκοτισμένους ἡμῶν λογισμούς. Πιστεύομεν ὥς [τοῦτο] π[οιή]σεις· οὐ γὰρ πόρνην προσελ-
 θοῦσαν μετὰ δακρύων ἀπέφυγες, οὐδὲ τελώνην ἀπεβάλου μετανοήσαντα, οὐδὲ ληστὴν ἐπιγνόντα
 270 τὴν σὴν βασιλείαν ἀπεδίωξας, οὐδὲ διώκτην μετανοήσαντα κατέλιπες μεῖναι ὃ ἦν, ἀλλὰ τοὺς ὑπὸ
 τῆς μετανοίας σοι προσαχθέντας ἅπαντας ἐν τῷ χορῷ τῶν σῶν φίλων κατέταξας, ὁ μόνος ὑπάρ-
 χων εὐλογημένος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»¹⁶ |

[Τοῦ] Στήθατος εὐχὴ τῆς Μεταλήψεως·

«Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ ζῶντος καὶ ἀθανάτου Πατρὸς,
 275 ὁ δοὺς ἑαυτὸν ὑπὲρ ἡμῶν εἰς θυσίαν δι' οὗς ἐνηνθρώπησας, ἵνα συμμόρφους τῆς σῆς εἰκόνος ἀποδείξῃς ἡμᾶς καὶ ἐνοποιήσῃς ἑαυτῷ τῇ κοινωνίᾳ τῶν ζωοποιῶν μυστηρίων σου, εὐχαριστῶ
 σοι, ὅτι ὑπέλαβές με καὶ οὐκ εὔφρανας τοὺς ἐχθρούς μου ἐπ' ἐμὲ, ἀλλὰ ἀνήγαγες ἐξ ἄδου τὴν
 ψυχὴν μου καὶ ἔσωσάς με ἀπὸ τῶν καταβαινόντων εἰς λάκκον. Καὶ «νῦν» κλῖνον τὸ οὖς σου ἐμοὶ
 καὶ εἰσάκουσον τῶν ῥημάτων μου, καὶ κοινωνόν με ποιήσον τὸν ἀνάξιον ὥσπερ τῆς σῆς εἰκόνος,
 280 οὕτω καὶ τῆς ἀχράντου σαρκὸς σου καὶ αὐτοῦ τοῦ τιμίου σου αἵματος εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς
 συγχώρησιν πλημμελημάτων καὶ εἰς Πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν, παρορῶν μου [διὰ] χρηστότη-
 τος πλούτου καὶ πάντα τὰ ἐκούσια καὶ τὰ ἀκούσια ἁμαρτήματα τὰ ἐν γνώσει μοι γεγονότα καὶ ἐν
 [ἀγν]οίᾳ. Εἰ γὰρ καὶ ἀνάξιος εἰμι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ αὐτῆς τῆς προσκαίρου ζωῆς, ἀλλὰ
 πλάσμα σὸν εἰμι καὶ ἔργον τῶν ἀχράντων χειρῶν σου. Εἰ καὶ τὴν εἰκόνα τὴν σὴν τῇ παραβάσει
 285 τῶν ἐντολῶν σου παρέφθειρα, πάριδέ μοι τὰ ἁμαρτήματα, ὁ μόνος αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσ-
 μου καὶ ἀναμάρτητος Κύριος· [μόνῳ] γὰρ σοὶ ἡμαρτον καὶ σοὶ προσπίπτω τῷ ἀγαθῷ μου Θεῷ.

¹⁵ Cf. Bartholomaios Koutlounmousianos, ed. Ὡρολόγιον τὸ Μέγα, 5th edn (Venice 1841) 480f.

¹⁶ Cf. *ibid.*, 484.

Εἰ καὶ ταῖς φαύλαις μου πράξεσιν αἰεὶ παροργίζω σε, μὴ βδελύξῃ με τὸν ἀκάθαρτον τὴν καρδίαν,
 τὸν ῥερυπωμένον τὰ χεῖλη, τὸν ἐμπαθεῖ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ τῷ ἐλέει σου θαρροῦντα καὶ προσερχό-
 μενον δέξαι με ὡς τὴν πόρνην, ὡς τὸν τελώνην, ὡς [τὸν λ]ηστήν, ὡς τὸν ἄσωτον, καὶ συγχώρη-
 290 σόν μοι τὰ πλήθη τῶν πολλῶν καὶ φαύλων μου πράξεων ὡς ἔχων ἐξ[ουσίαν] ἀφιέναι τοῖς ἡμαρ-
 τηκόσι τὰ ἁμαρτήματα διὰ τῆς τῶν ἀχράντων σου μυστηρίων μεθέξεως. Τῷ [μὲν ἄνθ]ρακι τοῦ
 ἁγίου σου σώματος τὰς ἐμπαθεῖς τῆς ψυχῆς μου καταφλέξας κινήσεις, κάθαρσεν τὴν καρδίαν μου
 ὡς ποτὲ [τὰ χεῖ]λη τοῦ προφήτου σου διὰ τοῦ φρικτοῦ σεραφίμ τῷ φωτὶ τῆς εὐφροσύνης αὐτοῦ,
 φωτισόν μου τὴν διάνοιαν καὶ ὅλ[ον ἀγ]ιωσύνης με πλήρωσον ὡς τῇ φύσει ἅγιος ὢν. Τῇ μεθέ-
 295 ξει τοῦ τιμίου σου αἵματος εὐφροσύνης πλήρωσον τὴν καρδίαν μου [καὶ τ]ὸν νοῦν μου πάσης
 ἀγαλλιάσεως. Πάντα μου τὰ μέλη τοῦ σώματος νέκρωσον τῇ τῶν ἁγίων σου μ[εταλή]φει καὶ
 πάσης με σαρκικῆς ἐλευθέρωσον ἐπιθυμίας τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος. Ὁ Θεὸς ὁ
 συμ[περιπατ]ῶν καὶ μονὴν ποιούμενος σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ σου Πνεύματι ἐν πᾶσι
 τοῖς ἁγίοις σου, ὁ καταξιώσας κα[ὶ] ὑπ' ἐ]μοῦ τοῦ ἀναξίου μετέχεσθαι ἐν τῇ προσφερομένῃ σοι
 300 ἀναιμάκτῳ θυσίᾳ διὰ ὑπερβολὴν ἀγαθότητος, ἀ]ὐτὸς καὶ ἐν ἐμοὶ μεῖνον ἀδιαστάτως, ἀχωρίσ-
 τως, μέχρι τέλους ζωῆς μου καὶ γένου μοι προσθήκη ζωῆς ἀνω[λέθ]ρου, φῶς εἰς ἀποκάλυψιν
 τῶν κεκρυμμένων σου μυστηρίων, ὁδηγὸς ἐν τῇ ὁδῷ τῶν ἐντολῶν σου, β[α]σιλεία οὐρανῶν,
 αἰῶνος εὐφροσύνη, πλήρωσις σοφίας, πλήρωσις γνώσεως, λόγου τελείωσις, θεωρία τῶν [λό-
 γων] σου, μυσταγωγὸς θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἰσχὺς κατὰ τῶν πολεμίων πνευμά-
 305 των, καὶ τῆς πρὸς σέ μου [---] ἐπιθυμίας κατάπαυσις. Ναί, ὁ ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ καὶ ἡμῖν Θε-
 οῦ Λόγος, πάντα γενοῦ μοι τῷ σῶ [οἱ]κέτῃ καὶ διὰ τῆς τῶν θείων σου δωρεῶν μεταλήψεως
 ἐνώθητί μοι εἰς ἓν πνεῦμα κατὰ τὴν εἰς τὸν Πατέρα σου καὶ Θεὸν | δι' ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους πα-
 ράκλησιν, ὅτι σάρξ ἐκ τῶν σαρκῶν σου εἰμι καὶ ὅστον ἐκ τῶν ὁστέων σου, καὶ σὲ φορῶν ὑπάρ-
 χω ἐκ θεοῦ βαπτίσματος, εἰ καὶ τὸν χιτῶνα σου ταῖς ἀνομίαις μου κατεμόλυνα· σὺ γὰρ εἶ ὁ εἰ-
 310 πὼν «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κἀγὼ ἐν αὐτῷ» καὶ σοὶ τὴν
 δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ σου Πνεύματι νῦν καὶ αἰεὶ». ¹⁷
 Ταύτας οὖν τελέσας τὰς εὐχὰς ἵστασο προσέχων ἐν φόβῳ, κάτω μὲν ἔχων τὸ ὄμμα καὶ
 εὐλαβούμενος ἀπὸ τῶν θείων, ἄνω δὲ τὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν, ἐκείθεν τὸν ἔλεον ἐκκα-
 λούμενος. Μετὰ δὲ τὸ εἰπεῖν τὸ «Πάτερ ἡμῶν», ὁπότε κάτω κείμεθα ὑψωθῆναι τὸν ἄρ-
 315 τον ἀπειδεχόμενοι παρὰ τοῦ ἱερέως, ταύτην καθ' ἑαυτὸν λέγε τὴν εὐχήν, ἣν παντὶ και-
 ρῷ τῆς θ[είας] τελουμένης λειτουργίας ἅπαντες λέγειν ὀφείλομεν·
 «Βοηθός μου γενοῦ, δέσποτα τῶν ἀπάντων Χριστέ, ὑπεράσπισον τ[ῆς ἐ]μῆς ψυχῆς τε καὶ ἀσ-
 θενείας. Ἀπαλαγείην τῆς ἀνοσίτου καὶ ἁμαρτικῆς φθορᾶς, ἐλεύθερος γενοίμην τῶν δ[εσμῶν]
 τῆς ἁμαρτίας, μὴ ἐνεργεῖτω ἐν ἐμοὶ ἡ τυραννὶς τῆς κακίας, μὴ κατακρατεῖτω μου ὁ πολέμιος
 320 δαίμων, μηδὲ ἀ[γαγέτω] με διὰ τῆς ἀσωτίας αἰχμάλωτον, ἀλλ' ἐλθέτω ἐπ' ἐμοὶ ἡ τοῦ θεοῦ καὶ
 προσκυνητοῦ Πνεύματος βασιλεία, ἵνα ὑποχ[ωρήσῃ, μᾶλλον] δὲ εἰς τὸ μὴ ὂν χωρήσῃ, τὰ νῦν

¹⁷ Cf. Athon. Pantokr. 43, s. XI ex., ff. 6r-8v (fm): Εὐχὴ ἐτέρα, ὁμοίως πρὸ τῆς Μεταλήψεως, Νι-
 κήτα μοναχοῦ τοῦ Σπιθάτου (sic); Athon. Lavra B 14, s. XIII, ff. 21v-31v: Εὐχὴ ἐτέρα τοῦ αὐτοῦ
 (sc. τοῦ μεγάλου Βασιλείου, f. 14r); Bruxell. II.2405, s. XIII ex., ff. 50r-55r.

ἐπικρατοῦντα καὶ βασιλεύοντά μου ἐβδελυγμένα [πάθη]. Σὺ γὰρ εἶ Θεὸς ἐλέους καὶ φιланθρωπίας καὶ οἰκτιρῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ». ¹⁸

325 Τοῦ ἱερέως δὲ τὸν ἄρτον ὑψώσαντος καὶ τοῦ λαοῦ τὸ «Εἰς ἅγιος» εἰπόντος, ὑψώσον τὰς χεῖρας ἄνω καὶ μετὰ δακρύων εἶπε πρὸς τὸν Θεὸν τὸν κθ' ψαλμὸν, τὸ «Ὑψώσω σε, Κύριε, ὅτι ὑπέλαβές με». Καὶ σὺν τοῖς ἀπερχομένοις μεταλαβεῖν ψάλλε τὸν κβ', τὸ «Κύριος ποιμαίνει». Καὶ ἕως οὗ μεταλάβης, ἂν πληρώσης, λέγε πάλιν αὐτ[οῦς], ἐπισυνάπτων τούτοις καὶ τοὺς ὀπισθεν τρεῖς ψαλμοὺς, ἡγουν τὸν ιδ', τὸν ιε' καὶ τὸν ριζ'. Μετὰ
330 δὲ τὸ [μεταλαβεῖν] λέγε τὸ «Ἀμήν» καὶ τὸ «Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ, ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος». Μεταλαβὼν δὲ καὶ εὐχαριστήσας, ἀπόδος τῷ Ὑψίστῳ καὶ ταύτας σου τὰς εὐχάς

μετὰ τὴν μετάληψιν·
«Εὐχαριστῶ σοί, Κύριε ὁ Θεός μου, ὅτι ἡξίωσάς με τ[ὸν ἁμα]ρτωλὸν καὶ ἀνάξιον δοῦλόν σου ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ μεταλαβεῖν τῶν ἀχράντων καὶ φρικτῶν σου μυστηρίων. Καὶ νῦν δέομαι, μ[ὴ
335 γε]νέσθωσάν μοι εἰς κρῖμα μηδὲ εἰς κατάκριμα, ἀλλ' εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον. Κ[αὶ ἀξί]ωσόν με τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν μετὰ πάντων τῶν εὐαρεστησάντων σοι, τῇ πρεσβείᾳ τῆς Θεομήτορος καὶ τοῦ Προδρόμου καὶ πά[ντων τῶν] ἁγίων, ὅτι σοῦ ἐστι ἡ βασιλεία καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»

«Εὐχαριστῶ σοι, τῷ εὐεργέτῃ καὶ κηδεμόνι τῆς ταπεινῆς ψυχῆς μου, Χριστέ ὁ Θεός, ὅτι κατη-
340 ξίωσάς με τὸν ἄρτον καὶ νῦν τοῦ ἁγίου σου σώματος φαγεῖν εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ τὸ αἷμά σου πιεῖν εἰς εὐφροσύνην καρδίας. Εὐχαριστῶ σοι, ὅτι με, ἀνάξιον ὄντα, τῆς ἐνώσεως μετασχεῖν ἡξίωσας καὶ ἀγαλλιάσεως τῶν ἁγίων σ[ου]. Γενέσθωσάν μοι τὰ ζωοποιὰ σου ταῦτα μυστήρια, δι' ὧν ἀγιάζεις τοὺς ἐν καθαρᾷ συνειδήσει μετέχοντάς σου καὶ ἐ[ν αὐτοῖς] μένεις καὶ μένειν αὐτοὺς ἐν σοὶ εὐδοκεῖς, κάθαρσις ψυχῆς, κάθαρσις σώματος, νοὸς ἁγιασμός, φωτισμὸς τῷ[ν ὀφθ]αλμῶν
345 τῆς καρδίας μου, εἰρήνη τῶν τῆς ψυχῆς μου δυνάμεων, χαρά, εὐφροσύνη, κληρὸς οὐρανῶν βασιλείας καὶ ζωῆς αἰωνίου ἐπίτευξις. Δὸς οὖν διὰ τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγίων σου μυστηρίων ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου ἀνεπιβούλευτον διαφυλαχθῆναί με, ἄλυπον, ἀπείραστον καὶ κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον. Σὺ γὰρ εἶ | τὸ ἄσπεκτον πῦρ, δι' οὗ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀγαπώντων σε ἐκδιώκεται, ὁ δυνατὸς ἐν ἰσχύϊ, ἡ ζωὴ καὶ ὁ φωτισμὸς τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ
350 σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ σοῦ Πνεύματι νῦν καὶ». ¹⁹

«Δέσποτα Κύριε, μὴ εἰς κρῖμά μοι εἶη τὰ ἅγια ταῦτα, ἀλλ' εἰς κάθαρσιν καὶ ἁγιασμὸν ψυχῆς τε καὶ σώματος.»

«Τὸ σῶμά σου τὸ ἅγιον, Κύριε, καὶ τὸ τίμιον αἷμά σου γένοιτό μοι εἰς ζωὴν καὶ ὑγείαν <τῆς> ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.»

355 Πληρώσας οὖν τὰς ῥηθείσας εὐχάς, εἶτα εἰσελθὼν εἰς τὴν τράπεζαν μετὰ πάντων τῶν

¹⁸ Cf. J. Assemani, ed. *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα*, vol. 3 (Rome 1746) 489f.; *Patrologia Graeca*, vol. 79, 509D-512A [S. Nili Epistolarium].

¹⁹ Cf. Athon. Lavra B 14, s. XIII, ff. 78v-81v: Εὐχ(ή) μετὰ τὴν Μετάληψιν, τοῦ Μεγάλ(ου) Βασ(ι)-λ(ετ)ου.

ἀδελφῶν μετάλαβε τροφῆς. Καθεζόμενος δὲ μετ' αὐτῶν ἐν τῇ τραπέζῃ πρόσεχε· μὴ
 τραπῆς εἰς ἀργολογίαν καὶ γέλοια καὶ ἀδηφαγίαν, ἀλλὰ σιωπῶν μετ' ἐγκρατείας τῶν
 προκειμένων μετάλαβε, ἐπὶ πᾶσιν εὐχαριστῶν, ἵνα δύο πραγμάτων ἑαυτῷ γένη πρόξε-
 360 καθιζομένων καὶ ὀρώντων σε ὠφελείας. Αὐ[τῇ] δὲ ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάρις παρ-
 μενεῖ σοι οὕτω ποιοῦντι²⁰ καὶ οἱ πρὸς σε βλέποντες μεγάλως ὠφελ[οῦσιν], αὐτὸς δὲ τὸν
 μισθὸν κερδίσῃς τῆς ὠφελείας αὐτῶν μετὰ τῆς τοῦ Πνεύματος παρακλήσεως. Φυλάξ[ι]-
 -- ----]κοπον καὶ τὴν ἰδίαν κατὰστασιν, ἀλλὰ μηδὲ ἕνεκα τῶν προκειμένων σοι βρωμά-
 των ἢ τὸν ὀψ[οποιόν ἐπ]ιμέμψῃ ὡς κακῶς ἐφῆσαντα αὐτὰ ἢ ὡς τὰ μικρότερα καὶ ἀχ-
 365 ρειότερα παρὰθήσαντά σοι [----· πά]ντα γὰρ μετ' εὐχαριστίας λαμβανόμενα, καὶ ἀχ-
 ρεῖα ὧσιν, ἀλλ' εἰς εὐλογίαν σοι γίνονται καὶ προσθη[σονται]. Ὅρα δὲ τὸν ἄπληστον
 καὶ γαστρίμαργον ὄφιν τὸν διὰ τῶν σῶν αἰσθήσεων παρακλύπτοντα μὴ σε δόλ[ω] πλα-
 νήσῃ καὶ ὡς κρεῖττον τι τῶν προκειμένων ὑποδείξῃ σοι καὶ πείσῃ σε πρ[ο]λ[αβεῖν] τοὺς
 ἄλλους καὶ ἀρπάσαι αὐτό· οὐδὲν γὰρ ἄλλο τὸν Ἀδὰμ ἠπάτησεν, ἢ τοῦτο. Ἄγχε τοι-
 370 γαροῦ[ν, ὅσ]ῃ σοι δύναμις, τὸν φιλήδονον καὶ ἄπληστον λογισμόν. Καὶ μετὰ τὸ λαβεῖν
 πάντας ἔσχατος αὐτὸς ἀπλώσας λά[β]ε τὸ καταληφθὲν μέρος, οἷον δ' ἂν εἴῃ, καὶ εὐχα-
 ρίστησον τῷ Θεῷ, ἀνάξιον καὶ τοῦ τοιούτου κρίνων [ἐαυ]τὸν καὶ τῆς μετὰ τῶν ἀδελ-
 φῶν σου συνεστιάσεως· οὕτω γὰρ ἐν πᾶσι φυλάττων σου τὴν εὐλάβειαν κερδήσεις οὐκ
 ὀλίγον ἐν τῇ ἐργασίᾳ τῇ νοερᾷ τε καὶ αἰσθητῇ τῆς μοναχικῆς καταστάσεως. [----] ἀνι-
 375 σταμένων πάντων, συνανάστηθι καὶ αὐτός, τὴν εὐχαριστίαν φέρων ἐπὶ τοῦ στόματος.
 Ἀ[πολυ]θεὶς δὲ παρὰ τοῦ ἱερέως καὶ βαδίζων ἐπὶ τὴν κέλλαν σου, ποίει πρὸς Θεὸν εὐ-
 χαριστίαν ταύτην·

«[Κύριε] ὁ Θεὸς ἡμῶν, εὐχαριστοῦμέν σοι καὶ αἰνοῦμέν σε, ὅτι κατηξίωσας ἡμᾶς μεταλαβεῖν
 τῶν [ἀγαθῶν] σου εἰς διαμονὴν καὶ τροφὴν τοῦ ἡμετέρου σώματος. Δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν
 380 σε ἵνα καὶ τὰς ἐπουρανίους καὶ π[άντ]ας βραβεύσῃς ἡμῖν τροφὰς εἰς φωτισμὸν καὶ ζωὴν τῶν
 ψυχῶν ἡμῶν. Δὸς ἡμῖν τρέμ[ειν καὶ] φοβεῖσθαι τὸ φοικτὸν καὶ πάντιμον ὄνομά σου. Ἐγκατά-
 θου ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὰ [δικα]ιώματα καὶ τὰς ἐντολάς σου, καὶ ἀγίασον ἡμῶν τὸ πνεῦμα
 καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα διὰ τοῦ ἡ[γ]απημένου Παιδός σου, τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χρισ-
 τοῦ, μεθ' οὗ σοὶ δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺ[ν τῷ] παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ Πνεύμα-
 385 τι, νῦν καὶ».²¹

Καὶ εἰσελθὼν ἐν τῇ κέλλᾳ σου καὶ κλείσας [τὴν] θύραν, εἰ μὲν ὁ καιρὸς τοῦ ἔαρος ἢ
 τοῦ θέρους ἐστί, πεσὼν ἐπὶ τὴν κοίτην σου ὑπνώσον οὐ πλέον τῶν δύο ὥρων· | ὀφεί-
 λεις γὰρ καὶ τοῦ ὑπνου ὅτι μάλιστα ἐγκρατεῦσθαι, ἐπειδὴ ὁ ἀγωνιζόμενος πάντα ἐγ-
 κρατεύεται. Εἰ δὲ τοῦ μετοπώρου ἢ τοῦ χειμῶνός ἐστιν, οὐχ ὑπνώσεις, ἀλλ' εὐθὺς ἐπι-
 390 λαβοῦ τοῦ ἐργοχείρου σου καὶ καρτέρησον ἐν αὐτῷ ἕως οὗ τὸ ξύλον κρούσει τοῦ λυχ-
 νικοῦ. Καὶ εὐθέως ἀναστὰς ποιήσον τῆς θ' ὥρας ὑμνωδίαν καὶ προσευχήν.

²⁰ Cod. ποιοῦντα.

²¹ Cf. CPG 2248, ed. E. v.d.Goltz, *Λόγος σωτηρίας πρὸς τὴν παρθένον* (Leipzig 1905) 49 (§ xiv).

Πληρώσας δὲ αὐτὰς πορεύου εἰς τὴν σύναξιν, φέρων ἐπὶ στόματος τὸ τῆς θ' ὥρας με-
 σώριον, λέγω δὴ τὸν ο' ψαλμὸν «Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἠλπισα» καὶ τὸν ρι' «Ἐξομολογήσομαι»
 καὶ τὸν ρια' «Μακάριος ἀνὴρ ὁ φοβούμενος»· τρισάγιον· τροπάρια «Ἔχουσα, ψυχὴ
 395 μου», «Ὁ τοῦ Πέτρου τὴν ἄρνησιν», «Ὁμματι ἐδσπλάγχχνω», «Ὁ θέλων π[άντας ἀνθρώ-
 πους]· «Κύριε, ἐλέησον»· μετανοίας μεγάλας γ' καὶ μικρὰς ιβ'· καὶ εὐχὴν «Εὐλογῶ σε,
 Κύριε»· «Ἐνδοξε ἀειπάροθεν».

Καὶ π[άλιν] «Δεῦτε» καὶ ψαλμοὺς ρθ' «Ἀλαλάξατε τῷ Θεῷ» καὶ ρκ' «Ἦρα τοὺς ὀφθαλ-
 μούς μου» καὶ ρκα' «Εὐφρανθήν ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μου». Πληρώσας οὖν τοὺς ῥηθέντας
 400 ψαλμοὺς καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰς ἀχράντους μορφὰς ἀσπασάμενος τῶν
 ἁγίων, ποιήσον τρισάγιον· τροπάρια «Πταισμάτων περικυμαινόμενοι», «Ἰλάσθητί μοι
 ὡς τῷ τελῶνῃ»· «Δόξα»· «Μετανοεῖν ἐπαγγελλόμαι», «Ρῦσαι, εὐλογημένη»· «Κύριε,
 ἐλέησον» λ', μετανοίας ὁμοίως, καὶ εὐχὰς τὰς προγραφέντας τρεῖς μ[ικρὰς, ἅ]σπερ,
 ὡς εἴρηται, ὀφείλομεν ποιεῖν κατὰ πᾶσαν ὥραν.

405 Οὕτως οὖν εὐξάμενος προσκαρτέρησον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μ[έ]χρι τῆς ἀπολύσεως καὶ μὴ
 ἐξέλθου ἐκεῖθεν ἄνευ μεγάλης ἀνάγκης. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας ἔσχατος
 ἐξ[ελ]θὼν ἀπότρεχε σιωπῶν ἐν τῇ κέλλᾳ σου. Καὶ μὴ μετὰ τινος εἰς ὁμίλιαν ἐναπομεί-
 νου, ἀλλ' [εἰ]σελθὼν ἐν αὐτῇ, ἐπιλαβοῦ αὐθις τοῦ ἐργοχείρου καὶ τῆς μελέτης σου, δει-
 πνου τὸ παράπαν φροντίδα μ[ὴ] ποιούμενος, εἴ γε φροντίζεις δι' ἐπιμελείας ποιῆσαι
 410 προσευχὴν καὶ δακρύων. Ἀρκέσει γάρ σοι [ἀγ]ωνιζομένῳ βαυκάλιον ὕδατος καὶ τεμά-
 χιον ἄρτου ἐνὸς εἰς χρεῖαν, ἢ τρία μικρὰ ποτήρια οἴνου διὰ τὴν ἴσως ὀχλοῦσαν ἀσθέ-
 νειαν· νέφ δὲ ὄντι σοὶ καὶ σφριγῶντι ὕδωρ, ὃ πηγαὶ νάουσι, οἷ καὶ μεταλαμβάνων με-
 τρίως, ἀσθενεῖς ἔξεις τὰς κινήσεις τοῦ σώματος, εἰ μὴ που τὸ λογιζόμενον ἔχεις ἐκ κε-
 νοδοξίας κ[ινουμ]ενον.

415 Ἀλλὰ γὰρ πάλιν κρούσαντος τοῦ ξύλου καὶ πάντας καλοῦντος εἰς τὴν ὑμνωδίαν τῶν
 ἀποδειπνίων, «ἀναστὰς [πορ]εύου». Καὶ ἀποδοὺς τῷ Θεῷ κἂν τούτῳ τὰς εὐχὰς σου καὶ
 τὰς ἀχράντους ἀσπασάμενος μορφὰς τῶν ἁγίων, [πρεσ]ῶν ἐπὶ τοὺς πόδας τοῦ προεστῶ-
 τος ὡς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, λάβε παράθεσιν εὐχῆς. Καὶ ὑποστρέφων ἐ[ν τῇ κ]έλλᾳ
 σου ἐπὶ στόματος φέρων τὴν εὐχαριστίαν, ταύτην λέγων τὴν εὐχὴν τοῦ μεγάλου Βα-
 420 σιλείου·

«Εὐλογητὸς εἶ, δέσποτα Θεὲ παντοκράτορ, ὃ φωτίσας τὴν ἡμέραν τῷ φωτὶ τῷ ἡλιακῷ».

Οὕτως οὖν εὐχόμενος καὶ βαδίζων ἐπὶ τὴν κέλλαν σου μηδενὶ ὁμίλησον μετὰ τὰ
 [ἀπό]δειπνα, εἰ δυνατόν, μηδὲ αὐτῷ τῷ καθυπηρετοῦντί σοι ἀδελφῷ, χρεῖας μὴ οὔσης,
 ἀλλ' εἰσιὼν εἰς αὐτὴν καὶ «κλείσας τὴν [θύραν] σου πρόσευξαι τῷ οὐρανίῳ Πατρὶ σου
 425 ἐν τῷ κρυπτῷ» διαπετάσας τὰς χεῖράς σου καὶ οὕτως λέγων· εὐχὴ·

«Εὐχ[αριστοῦμέν σοι, δέσποτα] φιλόανθρωπε, ὅτι ἔδωκας ἡμῖν τὴν πάροδον τῆς ἡμέρας ἐν εἰρή-
 νῃ διελθεῖν καὶ προσήγαγες ἡμᾶς τ[ῇ] ἐσπέρᾳ ἐν εὐχαριστίᾳ καὶ κατ[ηξίωσας ἡμᾶς ἰδεῖν τὸ φῶς
 τὸ ἐσπερινόν. Καὶ νῦν πρόσδεξαι ἡμῶν τὰς παρούσας δοξολογίας καὶ χάρισαι [τὴν ἐπι]οῦσαν
 νύκτα εἰρην[ικήν], ἀνώδυνον, ἀνενόχλητον, ἀτάραχον, ἀφραντασίαστον, ἀναμάρτητον, ἵνα διελ-
 430 θόντες αὐ[τὴν ἐδσυν]όπτως καὶ ἀνεπιλήπτως ἐξαναστῶμεν πάλιν εἰς προσευχὰς, ὅτι ἐν πάσῃ

ὥρα καὶ παντὶ | καιρῷ σοὶ πρέπει δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας
τῶν αἰώνων. Ἀμήν.»²²

Καὶ στὰς εἰς ὑμνωδίαν Θεοῦ σφίγγξον σου τὰς χεῖρας ὁμοῦ καὶ τοὺς πόδας μὴ μετακινούμενος μηδὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχων εἰς ἄλλο τι ῥεμβομένους καὶ ὀρῶντας, ἀλλὰ συ-
435 ναγαγὼν σου τὸν νοῦν, λέγε πρὸς τὰς δυνάμεις σου τῆς ψυχῆς, ὡς ἄνωθεν εἴρηται,
«Λεῦτε προσκυνήσωμεν» γ' καὶ ψάλλε γαληνῶς καὶ ἡσύχως τὸν λ' ψαλμὸν «Ἐπὶ σοί,
Κύριε, ἤλπισα» καὶ τὸν οδ' «Ἐξομολογησόμεθά σοι, ὁ Θεός» καὶ τὸν λδ' «Δίκασον, Κύριε,
τούς». Καὶ δοξάσας ποιεῖ τρισάγιον καὶ λέγε τροπάρια «Μὴ εἰσέλθῃς εἰς κρίσιν»,
«Βαρούμενος τῷ πλήθει». «Δόξα». «Ὁ ἔχων πλήθος οἰκτιρμοῦ». «καὶ νῦν». «Δέχου τὰς
440 φωνὰς τῶν οἰκετῶν σου» τὸ «Κύριε, ἐλέησον» λ'.

Εἴτα «Λεῦτε» καὶ ψαλμοὺς ξα' «Οὐχὶ τῷ Θεῷ ὑποταγήσεται», ξς' «Ὁ Θεὸς οἰκτιρήσας»,
ξη' «Σῶσόν με, ὁ Θεός, ὅτι εἰσῆλθωσαν» τροπάρια «Πῶς ἄμ[...].» «Δόξα». «Πάντας
ὑπερβάλλω». «καὶ νῦν». «Ἐκ λαγόνων σου παρθενικῶν». «Κύριε ἐλέησον» λ'. μετανοίας
ιβ'. Εὐχή: «Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ μόνος ἀνακαινίζων».

445 Εἴτα «Λεῦτε» ψαλμὸν οβ' «Ὡς ἀγαθὸς ὁ Θεὸς τῷ Ἰσραὴλ», ψαλμὸν ογ' «Ἀγαλλιᾶσθε
τῷ Θεῷ, ρε' «Ἀισατε τῷ Κυρίῳ ᾄσμα». τρισάγιον. τροπάρια «Ἄπερ ἐπιστάσει (?)»²³
κρύφια. «Δόξα». «Πῶς ἀπολογήσομαι περὶ τῶν πεπραγμένων». «καὶ νῦν». «Δέξαι καὶ ν[
--]περ καὶ πάντοτε» «Κύριε, ἐλέησον» καὶ εὐχήν «Παντοκράτορ Λόγε τοῦ Πατρός».
«Λεῦτε» ψαλμὸν ρλγ' «Ἴδου δὴ εὐλογεῖτε», ρλζ' «Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε, ἐν ὄλῃ»
450 καὶ ρλη' «Κύριε, ἐδοκίμασάς με». τρισάγιον. τροπάρια «Ἐξ ἀμέτρων πταισμάτων ἐγὼ ὁ
τ[άλας]» «Δόξα». «Προσαγομένη ψυχὴ μου». «Ἀβοηθήτων ἡ ἰσχὺς». «Κύριε, ἐλέησον»
λ'. Εὐχή: «Κύριε παντοκράτορ».

Τρισάγιον καὶ τροπάρια «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, [ἐλέησον] ἡμᾶς» καὶ τὰ ὅμοια.²⁴

«Κύριε, ἐλέησον» λ'. μετανοίας ιε'. Εἴθ' οὕτως ταύτην λέγε τὴν εὐχήν, εἰ δυνατόν μετὰ
455 δακρύων

«Θεὲ [Πάτερ] καὶ Κύριε Παντοκράτορ, ὁ τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν
Χριστὸν λυτρωτὴν καὶ σωτῆρα εἰς σωτηρίαν ἐξαποστείλας τοῦ γένους ἡμῶν, ὁ τῷ αἵματι αὐτοῦ
τῷ τιμίῳ ἐξαγορεύσας ἡμᾶς τῆς δουλείας τοῦ διαβόλου καὶ δυνάμει τῆς αὐτοῦ ἀναστ[άσεως]
πάντας τῶν ἄδου δεσμῶν ἐλευθερώσας τοὺς εἰς αὐτὸν πεπιστευκότας, ὁ παλαιωθέντας τοῖς
460 παραπτώμασι ἀνακ[αιν]ίσας ἡμᾶς καὶ κοινωνοὺς τῆς ἀπροσίτου θέμενος δόξης ἐν τῇ κοινωνίᾳ
τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, ὁ μετανοίαν ἡμῖν χαρισάμενος ἐπιστρέφουσιν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ
τὸν ῥύπον ἡμῶν τῆς ψυχῆς ἀποκαθαίρων τοῖς δάκρυσιν, ὁ τὰ ἐσκο[τισ]μένα καταφωτίζων τῆς
διανοίας ἡμῶν τῷ φωτὶ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, ὁ μὴ βουλόμενος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτω-
λοῦ μ[ηδὲ] ἐπ' ἀπωλεία ζώντων ἐπιτερόμενος, «ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ θεὸς πάσης παρα-

²² Cf. Paris. gr. 22, a. 1125, f. 255r.

²³ Cod. ἔπιστας(ει).

²⁴ Cf. the three *troparia* in Sinait. gr. 40, s. XI, ff. 107v-108r and Paris. gr. 331, s. XI, ff. 35v-112v (passim), 166v, ed. I. Phountoules, *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον*, 2d edn (Thessaloniki 1986) 13f.

465 κλήσεως», εὐχαριστῶ σοι. Σὺ γὰρ εἶ [ὁ Θεὸς μ]οῦ, πλάσμα δὲ τῶν ἀχράντων χειρῶν σου ἐγώ,
 εἰ καὶ μὴ τὴν εἰκόνα τὴν δοθεῖσάν μοι ἄσπιλον διετήρησα. Εὐχαριστ[ῶ σοι ἐπὶ] πᾶσιν, οἷς ἐποί-
 ησας καὶ φιλαγάθως ποίεις μετ' ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Εὐχαριστ[ῶ σοι] τῷ
 ἐκ θανατηφόρων με κινδύνων πολλάκις ἐλευθερώσαντι καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου πλάνης καὶ μα-
 τ[αίότητος σκε]πάσαντι. Εὐχαριστῶ σοι τῷ ἀνεξικακήσαντι πολλὰ εἰς ἐμὲ τὸν ἀεὶ τὸ Πνεῦμά
 470 σου λυποῦντα τὸ ἅγιον [καὶ] καθεκάστην ἄπειρά σε παραπικραίνοντα. Εὐχαριστῶ τῇ πολλῇ σου
 πρὸς ἐμὲ ἀνοχῇ, ὅ[τι] κεραυνοῖς οὐ κατέφλεξας πεποιηκότα ἐνώπιον σου τὰ πονηρά. Εὐχαριστῶ
 τοῖς ἀφάτοις σου οἰ[κτιρμοῖς καὶ] τοῖς δικαίοις σου κρίμασι, μεθ' ὧν ἔκρινας ἀπογυμνωθῆναι με
 τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων καὶ [.....]εῖν τὸν ἐμὲ συμπαθῶς ἐνδυσάμενον. Εὐχαριστῶ σοι, ὅτι
 ὅλον ἐμαυτὸν συννεῦσαι πρὸς ἐμαυτὸν καὶ [.....] πεποίηκ' ἁμαρτήματα. Εὐχαριστῶ τῇ περὶ
 475 ἐμέ σου σοφωτάτῃ προνοίᾳ, τοῖς λόγοις τῆς [...] οἰκονομίας σου, δι' ὧν ἐν σοφίᾳ τὰ κατ' ἐμὲ δε-
 ξιῶς οἰκονομεῖς. Δι' ὃ προσπίπτων ἐξομολογοῦμαι σοι | τῷ εὐσπλάγγνῳ Θεῷ καὶ θερμῶς μετὰ
 δακρύων βοῶ σοι· Μὴ βδελύξῃ με τὸν ἐν ἀσωτίᾳ ὅλον μου τὸν βίον ἐκδαπανήσαντα, μὴ ἀπώσῃ
 με τὸν κατηχρειωμένον τῇ τῶν ἔργων φανλότητι ἔλεον ἀπὸ σοῦ ἐξαιτούμενον, μηδὲ κατησχύμε-
 νον ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ἀποστρέψῃς με διὰ τὸ πλῆθος, Δέσποτα, τῶν παραπτωμάτων μου·
 480 εἰ γὰρ καὶ μὴ τοσοῦτα ἡμάρτηκέ σοί τις, ὅσα σοι ἐγὼ φανερώς τε καὶ ἀφανῶς ἐξῆμαρτον, τῆς
 σῆς εἰκόνης τὸ ἀξίωμα ἐνυβρίσας ταῖς ἀλόγοις ἐπιθυμίαις, ἀλλὰ δυνατόν ἐστι τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρ-
 τιῶν μου τῷ πλήθει παραμετρηῆσαι τῆς εὐσπλαγγνίας σου. Ἐξ[ο]μολογοῦμαι σοι τῷ ἀβύσσῳ τοῦ
 ἐλέους Θεῷ τὴν ἄβυσσον τῶν πολλῶν μου κακῶν καὶ τὴν ἀπόγνωσιν ἀπορρίπτω τῆς ταπεινῆς
 μου ψυχῆς εἰς τὸ πέλαγος τοῦ ἐλέους σου, ἐκ βάθους ἀνακράζων καρδίας· Ἐλέησόν με, ὁ πο-
 485 λὺς ἐν ἐλέει· οἰ[κτειρησόν] με, ὁ ἀμετρήτος ἐν τοῖς οἰκτιρμοῖς· ἰλάσθητί μοι, «ὁ θέλων πάντα
 ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπὶ γνῶσιν ἀληθείας ἐλθεῖν»· πᾶν πλημμέλημα ἐν γνώσει ἢ ἀγνοίᾳ
 πραχθέν μοι συγχώρησον, ὁ μόνος ἀναμάρτητος καὶ Θεὸς εὐδιόλλακτος.
 Κύριε, Πάτερ καὶ Θεὲ ζωῆς μου, ὁ πάντα ἄνθρωπον τὸν διὰ μετανοίας πρὸς σὲ ἐπιστρέφοντα
 φιλαγαθῶν ἀγκαλιζόμενος, διάν[οιζόν] μοι τὰ σπλάγχνα σου τὰ φιλάνθρωπα καὶ μετανοοῦντα
 490 δέξαι με τὸν ἀνάξιον. Ναὶ, ὁ τοῦ Μανασσῆ προσδεξάμενος [τὴν μετά]νοι[αν], ὁ τοῖς δάκρυσιν
 ἐπικαμφθεὶς Ἐζεκίου καὶ τὸν χρόνον ἐπαυξήσας αὐτοῦ τῆς ζωῆς, ὁ τὸν ἄ[σωτον υ]ῖον ὑποστρέ-
 φαντα ἐπαγκαλίσάμενος καὶ θύσας αὐτῷ εἰς τροφὴν ζωῆς αἰωνίου τὸν μόσχον τὸν σιτευτόν, μὴ
 κλ[αί]σης μοι ταῦτα τὴν ἀμορφίαν ὁρῶν τῆς ψυχῆς μου, μὴ μνησθῇς ἀνομίων μου ἀρχαίων, μὴ
 ζητήσης μου τὰ τῆς [...] ἀγνοήματα, μὴ ἐξετάσης τὰς φάυλας καὶ πονηράς μου ἐνθυμήσεις, τοὺς
 495 ἀκαθάρτους λογισμοὺς τῆς καρδίας μου. Μ[.....]ων εἰργασάμην πᾶσαν ἁμαρτίαν ἐνώπιόν σου ὁ
 πάσης συγγνώμης ἀνάξιος, ἀλλὰ τὸ πρόσωπόν σου ἀποστρέψας ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν μου, ἐπίφα-
 νον ἐπ' ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ τοῦτο καὶ σωθήσομαι. «Κύριε, Κύριε τῶν δυνάμεων, μὴ αἰσχυρθεῖσαν
 ἐπ' ἐμὲ οἱ ὑπομένοντές σε, μηδὲ ἐντραπείσαν ἐπ' ἐμὲ οἱ ζητοῦντές σε, ὁ Θεὸς τοῦ [Ισραήλ]»,
 ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀπο τοῦ σώματός μου ἀποδημίας, ἀλλὰ «ποίησον μετ' ἐμοῦ σημεῖον εἰς ἀγαθὸν
 500 κ[αὶ ἰδ]έτωσαν οἱ μισοῦντές με καὶ αἰσχυρθήτωσαν», ἄγγελοι δὲ σοῦ φωτεινοὶ παραλαβέτωσαν
 τὴν ψυχὴν μου ἐ[ν ἀ]γαλλιάσει καὶ εὐφροσύνῃ οἱ θέλοντες τὴν δικαιοσύνην μου, ἵνα μὴ ἡ πονη-
 ρὰ καὶ ζοφώδης τῶν δαιμόνων [...] διὰ τὰς ἐν γνώσει καὶ ἀγνοίᾳ γενομένας μοι ἁμαρτίας ἀπαν-
 τήσασα παρεμποδίσῃ με. Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἐκ τοῦ θ[ανάτου εἰ]ς τὴν ζωὴν τοὺς εἰς σὲ πεπιστευκότας

μεταβαίνειν ποιῶν καὶ πάσης κρίσεως αὐτοὺς ἐκλυτρούμενος.

- 505 Βασιλεῦ οὐ[ράνιε, ὁ] πάσης κυριεύων πνοῆς, ὁ τὴν ἀθάνατον εἰς αἰῶνας βραβεύων ζωὴν διὰ τοῦ ζῶντός σου λόγου πᾶσι το[ῖς ἐπι]καλουμένοις τὸ ὄνομά σου, ἐπάκουσόν μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ δούλου σου καὶ ἐλθέτω ἡ βασιλεία τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος [ἐν] ἐμοί, ἵνα δι' αὐτοῦ σὺν τῷ μονογενῇ σου Υἱῷ ποιήσης μονὴν παρ' ἐμοὶ καὶ οἶκος τῆς λαμπρῆς καὶ ἀθέγγου σου δό[ξης γί-
ν]ωμαι, τῷ λόγῳ πληροῦμενος τῆς σῆς ἀρρήτου σοφίας καὶ γνώσεως. Τὸ πανάγιόν σου θέλημα
510 ὡς ἐν π[ᾷ]σι τοῖς ἀπ' αἰῶνος ἁγίοις σου καὶ ἐπ' ἐμοὶ γεννηθήτω τῷ ἀθλίῳ, ἵνα καὶ γὰρ τούτων ἀξι-
ωθῶ γενέσθαι μέτοχος ἐν τῇ μετουσίᾳ τῶν ἡτοιμασμένων αὐτοῖς παρὰ σου ἀγαθῶν. Τὸ γεῶδες
φρόνημα τῆς σαρκός μου νεκρωθήτω τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος· ἡ δὲ ψυχὴ, ὁ νοῦς
καὶ λόγος — ἡ σὴ νοερά εἰκὼν | καὶ ἀθάνατος, ἣν τιμήσας μοι δέδωκας ζωοποιηθέντῳ φωτὶ
τῶν ζωοποιῶν ἀκτίνων Αὐτοῦ, ἵνα ἡ γνῶσις τοῦ μυστηρίου τῆς σῆς βασιλείας διὰ λόγου σοφίας
515 ἐν ἐμοὶ τρανωθεῖσα κατενώπιον θαυμαστωθῇ τῶν ἀνθρώπων εἰς δόξαν τοῦ σεπτοῦ σου ὀνόμα-
τος, εἰς χάριν τῶν ἐπουρανίων σου τάξεων, εἰς αἰσχύνῃν τοῦ διαβόλου καὶ τῶν πονηρῶν πνευ-
μάτων αὐτοῦ. Ἡ πάρεδρος τοῦ ἁγίου σου θρόνου σοφία γενέσθω ὑπὲρ τὸν ἥλιον ἐν ἐμοί, κατα-
γάζουσα πλουσίως τὸν λογισμόν μου καὶ τὴν διάνοιαν, ἵνα ἐν πάσαις μου ταῖς ἡμέραις τῆς ζωῆς
ὑπάρχη μοι κάθαρσις νοός, λόγου πηγὴ, ψυχῆς φωτισμός, μυσταγωγὸς τῶν ἀδύλων σου μυστη-
520 ρίων, ὁδὸς εὐθεΐα πρὸς σέ, βραβευτὴς τῶν αποκρύφων σου νο[ημάτων], κατάπαυσις ἐργασίας
τῶν ἐντολῶν σου καὶ τῆς πρὸς σέ μου τὸν ἀγαθὸν θεὸν καὶ δεσπότην [...]εως. [Τὸ] φῶς σου τὸ
ἀγαθὸν καὶ εὐθές, τὸ ὁδηγοῦν ταῖς ἀκτῖσιν αὐτοῦ τὰς νοεράς κινήσεις τῶν [ἀγαπόντ]ων σε, λαμ-
ψάτω γνωστῶς ἐπ' ἐμοὶ καὶ πλουσίως, ἵνα θεωρῶν ἔσομαι τὰ ἔργα τῶν σῶν ἀχράντων χειρῶν
[ἀσφαλ]ῶς καὶ ἀπταιστώως καὶ ἀνατρέχων πρὸς σε διὰ τῆς αὐτῶν καλλονῆς. Ἀνυμνῶ καὶ εὐχα-
525 ριστῶ [σοι], ὡς δημιουργῶ τῶν καλῶν, ἐν καθαρότητι πνεύματος. Ὁ πιστὸς ἄγγελος τῆς εἰρή-
νης σου φυλαξάτω μου ἄσπιλον τὴν ψυχὴν [ἀπὸ τοῦ] σπίλου τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀπὸ παντὸς μο-
λυσμοῦ σαρκός τε καὶ πνεύματος, ἵνα τῆς θείας καθεκάστην τοῦ μονογενοῦς σου [Υἱοῦ] ἐν ἁγ-
νεΐᾳ ψυχῆς ἀκατακρίτως μετέχων τραπέζης σοι δι' αὐτοῦ καὶ τῷ παναγίῳ ἐνῶμαί σοι Πνεύματι,
τῇ μία τρισυποστάτῳ φύσει καὶ βασιλείᾳ καὶ τὰς ἀψευδεῖς τοῦ ἐνυποστάτου σου Λόγου ἐπαγγε-
530 λίας. Σὺ γὰρ ὅλος εἶ ἐν ὅλῳ αὐτῷ τῷ ὁμοουσίῳ σου Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ αὐτὸς ὅλος ἐν
ὅλῳ σοὶ τῷ Πατρὶ [αὐ]τοῦ καὶ τῷ Πνεύματι, καὶ ὅλος αὐτὸς ἐν ἡμῖν τρώγουσιν αὐτοῦ τὸ ἄχ-
ραντον σῶμα καὶ πίνουσιν αὐτοῦ τὸ τίμιον αἷμα, μὴ χωριζόμενος σοῦ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύ-
ματος, μεταποιῶν καὶ μεταπλάττων ἡμᾶς ἐκ θνητῶν ἀθανάτους καὶ θέσει θεοὺς ἐκ βροτῶν ἐρ-
γαζόμενος· ὧς πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν σ[υναϊδίῳ] Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ
535 αὐτοῦ Πνεύματι, νῦν».

«Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ὁμοούσιος καὶ συναϊδὴς, ὁ συνάναρχος καὶ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ [Θεοῦ]
καὶ Πατρός, ὁ ἐξάρχων τῶν αἱμάτων τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεοτόκου Μαρίας ἀπορρήτως σαρ-
κωθεὶς, ἐπ' ἐσχάτων καὶ [ἐαυτὸν] ἡμῖν κατὰ πάντα χρηματίσας πλην ἁμαρτίας, ἐτοίμως τὰς αἰ-
τήσεις πρὸς τὸ συμφέρον διδούς, πληρ[οῦν] δὲ τὰς αἰτήσεις κατὰ τὰς ἀψευδεῖς ὑποσχέσεις σου
540 — πᾶν γὰρ «ὁ ἐὰν αἰτήσῃσθε» εἶπας «ἐν τῷ ὀνόματί μου [τὸν πατέρα μου], λήψεσθε», — μὴ οὖν
ἄπρακτον μηδὲ κατησχυμένον ἢ κενὸν τὰς ἐλπίδας ἀποστρέψῃς τὸν δοῦλόν σου τὰ [...] παρὰ
τοῦ Πατρὸς ἐν τῷ ζωοποιῷ σου ἐξαιτούμενον Πνεύματι, ἀλλὰ πλήρωσόν με τῆς σῆς δόξης κα-

τὰ τὰ θεῖα σου [...] καὶ ὅλον ὑπὸ τῆς χάριτός σου ἐνεργούμενον ποιήσον, τὰ ἄνω φρονοῦντα, τὰ ἄνω ζητοῦντα. Μὴ καὶ [...] ὑπὸ τῆς ἀπάτης τοῦ βίου πρὸς τὰ ῥέοντα καὶ φθειρόμενα, ἀλλὰ τῇ θε-

545 ὤρεϊα τῶν ἀγαθῶν σου ἐνευφρα[νεσθαι], σὲ ζητεῖν καὶ σοῦ μόνου ἐφίεσθαι.

Ὁ Θεὸς ὁ εἰπὼν «αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν, ζητεῖτε καὶ εὐρήσετε, κρούετε καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν», μὴ ἐάσης δεσμευθῆναί μου τὴν ψυχὴν εἰς ἡμέραν ἀνθρώπων, ὥς ἐπιθ[υμ]ῆσαι τῆς δόξης αὐτοῦ ἢ τοῦ πλούτου ἢ τῶν ἡδονῶν τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἀπολαύσεων, μὴ παραχωρήσης δ[αί-
μο]σιν ἐξαίτοῦσι παραδοθῆναί με εἰς πειρασμὸν τὸν πρὸς θάνατον, ἵνα μὴ, τῇ φυσικῇ ἀσθενείᾳ

550 ἡττηθεῖς, ἐκπέσω τῆς | βασιλείας σου καὶ τοῖς ἐναντίοις ἐπὶ χάριμα γένωμαι. Σκέψασον δέ μου τὴν ἀσθενείαν τῆς ψυχῆς ἐν ἀποκρύφῳ τῆς σκηνῆς σου ἀπὸ πάσης ταραχῆς δαιμόνων καὶ ἀνθρώπων ἀτάραχον, ὅπως ἐν εἰρήνῃ τῶν λογισμῶν καὶ γαλήνῃ καρδίας διατελῶν ἔξω σὺν σοὶ καὶ τῷ συνανάρχῳ Πατρὶ σου ἐπαναπαυόμενον ἐπ' ἐμοὶ τὸ συναϊδίως συνόν σοι καὶ συμπροσκυνούμενον Πνεῦμα, ὥς ἐπηγγείλω τοῖς ἀναξίοις ἡμῖν. Εἰ μὴ γὰρ σὺ σκεπάσεις ἡμᾶς τῇ χειρὶ σου καὶ

555 ἀντιλαμβάνῃ τῆς ἀσθενείας ἡμῶν, τίς ἐκφυγεῖν δύναται τὰς ἐνέδρας τοῦ πονηροῦ καὶ στήναι κατὰ τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν; Σοῦ γὰρ μόνου ἡ ἰσχὺς καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ σου Πνεύματι, νῦν».

«[Μν]ήσθητι, Κύριε, πάντων τῶν μεμνημένων ἡμῶν καὶ δεομένων δι' ἡμῶν τῆς σῆς ἀγαθότητος, τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς, τῶν μισούντων, τῶν λοιδορούντων, τῶν λυπούντων καὶ ἐξ ἐπηρείας

560 δαιμόνων ἐπεμβαινόντων ἡμῖν, καὶ συγχώρησον πᾶσιν αὐτοῖς τὰ εἰς ἡμᾶς ἁμαρτήματα, καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν αὐτῶν οἰκονόμησον. Ποίησον αὐτοὺς ἐργάτας δοκίμους τῶν ἀγίων σου ἐντολῶν καὶ κληρονόμους τῆς βασιλείας σου. Ἡμᾶς δὲ ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπιβουλῆς τοῦ ἀν[τι]κειμένου ἀβλαβεῖς διατήρησον, πράττοντας τὰ σὰ προστάγματα καὶ ποιοῦντάς σου τὰ θεῖα θελήματα. Μνήσθητι τῷ[ν ἰδ]ίῳ ἡμῶν καὶ συγγενῶν κατὰ σάρκα, τῶν φίλων καὶ τῶν

565 εἰς τὰ κατὰ χρεῖαν τοῦ σώματος διακονούντων ἡμῖν δ[ιὰ τ]ὸ ὄνομά σου, καὶ πᾶσι καταλλήλως παράσχου τὰ πλούσια ἐλέη τῶν σῶν οἰκτιρῶν, ἐκάστῳ πρὸς τὸ συμ[φέ]ρον γινόμενος. Δὸς αὐτοῖς νῦν μὲν τῶν λίαν ἀγαθῶν τῆς γῆς ἐναπολαῦσαι καὶ τῶν δωρεῶν τῆς σῆς χάριτος, ἐν δὲ [τ]ῷ μέλλοντι τῆς βασιλείας σου μὴ ὑστερήσης αὐτούς. Ἡμᾶς δὲ τοὺς ἐλπίδας θεμένους σὲ τὸν φιλοικτήρμονα καὶ ἀμνησίκα[κον] Κύριον ἀξίωσον δουλεῦσαί σοι καθαρῶς καὶ θεραπεῦσαί σου

570 τὸ πανάγιον ὄνομα ἐν τῷ ποιεῖν τὰς ἐντολάς σου καὶ τη[ρεῖν α]ὐτάς. Ἀκατάσβεστον τὸν λύχνον τῆς σωφροσύνης ἡμῶν διαφύλαξον, ἐνίσχυσον τὴν ἀσθένειαν ἡμῶν τοῦ καταπαλαῖσαι καὶ κα[τα]σχῶ[ναι] τὸν πονηρόν. Μὴ ἀναγάγῃς με ἐν ἡμίσει ἡμερῶν μου, μηδὲ ἄρης ἀνέτοιμον ἀπ' ἐμοῦ, Κύριε, τὴν ψυχὴν μου, ἀλλ' ἔκ[δεξαι] τὸν δοῦλόν σου εἰς ἀγαθόν, ἵνα μὴ κατὰ τὴν ἐντεῦθεν μου ἀποδημίαν συκοφαντήσωσί με οἱ πονηροὶ καὶ π[ολέμι]οι δαίμονες. Δὸς δέ μοι ἀπροσκόπως τὴν

575 ὁδὸν τῶν ἐντολῶν σου περιπατῆσαι, ὥς ἐν αὐ[τῇ εὐδ]α[ρεστ]ῇ σοὶ καὶ ἐτοιμασθῆναι καὶ τελειωθῆναι ἐν τῇ τελειότητι τοῦ παναγίου σου Πνεύματος, καὶ οὕτως ἀπὸ τοῦ σ[ώματος] ἐξελθεῖν καὶ καταντῆσαι εἰς τόπους φωτεινοὺς, εἰς τόπους ἀναψύξεως, ὅπου τὸ φῶς σου καταλάμπει πάντας τοὺς ἀπ' [αἰ]ῶνος ἁγίους σου καὶ αὐτοὶ εὐφροσύνης πληρούμενοι ἐν σοὶ ἀγαλλόμενοι ἀναπαύονται. Μὴ διὰ τὸ πλη[θος τῶν] πολλῶν μου κακῶν ἔκπτωτόν με τῆς σῆς βασιλείας ποιήσης, ἀλλ'

580 ὥς πλάσμα τῶν ἀχράντων χειρῶν σου τοῦ κλύδωνος τῶν [παθῶν δι]ασώσας με τῇ ἐκλεκτῇ με συγκαταρτίθμῃ σου ποίμνῃ τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων σου συμμετασχεῖν αὐτοῖς τῶν [αἰῶν]ῶν σου

ἀγαθῶν. Ὅτι σὺ εἶ τὸ πᾶν ἀγαθὸν καὶ ἡ αἰώνιος ζωὴ καὶ ἀγαλλίασις τῶν ἀγαπώντων [σε, Χριστῇ] ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ σου Πνεύματι, νῦν».²⁵

585 Οὕτως μετὰ σ[υν]τετριμμένης καρδίας προσευξάμενος ποιήσον τρισάγιον, καὶ τὸ «Κύριε, ἐλέησον» δωδεκάκις εἰπών, ἀπόλυε.

Ἐξελθὼν ἐπὶ τὸ καθεσμάτιόν σου ἀνάγνωθι ὡσεὶ φύλλα γ' εἰς τὸ βιβλίον σου.

Μαχόμενος δὲ τῷ ὕπνῳ, ἐπιλαβοῦ μικρὸν καὶ τοῦ ἔργου[χείρου σου.... ..]ης ἀνάστηθι πάλιν εἰς ὑμνωδίαν Θεοῦ καὶ ποιήσον τρισάγιον, καὶ ἀντὶ τροπαρίων εἰπέ· «Μακάριος ὁ
590 δοῦλος ὃν ἐλθὼν ὁ Κύριος», «Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν»· «Δόξα»· «Ὁ βυθοῖς», «Σὲ καὶ τεῖχος»· «Κύριε, ἐλέησον» καὶ τὸ «Μνήσθητι, | Κύριε, τῶν ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως».

Εἶτα «Δεῦτε», ψαλμὸν ριγ' «Μακάριοι οἱ ἄμωμοι», καὶ εἰς τὴν μέσην· τρισάγιον, τροπάρια «Ἰδοὺ ὁ νυμφίος», «Τὸν νυμφῶνά σου βλέπω», «Ἀθρόον ὁ κριτής», καὶ εὐχὴν «Θεὲ πάτερ».

595 «Δεῦτε»· «Σὸς εἰμι ἐγώ»· εἶτα τρισάγιον· τροπάρια «Τὴν ὥραν, ψυχή», «Τί ῥαθυμεῖς, ψυχὴ μου ἀθλία», «Ὁ χρόνος μου συντελεῖται», «Ὁμματι εὐσπλάγχρῳ»· «Δόξα»· «Ὁ εἰδώς μου τὸ ἀνέτοιμον»· «καὶ νῦν»· «Εἰς πέλαγος δεινόν»· «Κύριε, ἐλέησον» με', μετανόιας γ' μεγάλας καὶ μικρὰς ἰβ', καὶ εὐχὴν· «Εγὼ εἶπα».

Εἶτα ἄρας τὰς χεῖρας εἰς τοὺς οὐρανοὺς εὔξαι τὴν τελευταίαν εὐχὴν·

600 «Δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὕπνον ἀπιοῦσιν, ἀνάπαυσιν σώματος καὶ [ψυ]χῆς καὶ διαφύλαξον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ὅπως ἐν ἀγνόητι ψυχῆς τε καὶ σώμ[ατος] καταξιωθῶμεν τῶν ἀχράντων μυστηρίων τῆς σῆς ἀφράστου οἰκονομίας. Δὸς ἡμῖν ἀγιοσύνην τελεῖν ἐν φόβῳ σου. Ῥῦσαι ἡ[μᾶς] ἀπὸ πάσης σκοτεινῆς καὶ νυκτερινῆς ἡδυπαθείας. Παῦσον τὰς ὁρμὰς τῶν παθῶν, σβέσον τὴν τοῦ σώματος πύρωσιν, τὰς τῆς σαρκὸς ἐπαναστάσεις κατάρ-
605 γησον, τὰ σωματικὰ πάθη καὶ τὰ φρονήματα τῆς σαρκὸς κοίμησον. Δὸς ἡμῖν [κ]οίτην ἀναπαύσεως ἐργηγορότι τῷ λογισμῷ καὶ νηφούσῃ τῇ διανοίᾳ. Μὴ παραληφθῶμεν ὑπὸ βαρέος ὕπνου. Ἐξέγειρον ἡμᾶς πρὸς τὰς νυκτερινὰς καὶ ἐωθινὰς λειτουργίας σου. Παννύχιον ἡμῖν τὴν σὴν δοξολογίαν χά[ρισαι εἰς τὸ] ἀνυμνεῖν τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ».²⁶

610 «Ἐνδοξε ἀ[ειπάρθε]νε»²⁷ τρισάγιον καὶ τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας σου· «Κύριε τῶν δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν γενοῦ· ἄλλον γὰρ ἐκτός σου βοηθὸν ἐν θλίψ[εσιν οὐ]κ ἔχομεν. Κύριε τῶν δυνάμεων, ἐλέησον ἡμᾶς»· «Αἰνεῖτε τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ· αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν στερεώματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ»· «Κύριε τῶν δυνάμεων, μεθ' ἡμῶν» καὶ καθεξῆς τὸν ψαλμὸν ὁμοίως.

615 «Δόξα»· «Εγὼ ὑπάρχω τὸ δένδρον»· «καὶ νῦν»· «Θεοτόκε, μὴ παρίδῃς με»· «Κύριε, ἐλέησον» ἰβ' καὶ εὐχὴν·

²⁵ Cf. Sinait. gr. 40, s. XI, ff. 110r-112r.

²⁶ Cf. *Patrologia Graeca*, vol. 89, 1489A.

²⁷ Cf. Athon. Pantokr. 43, s. XI, f. 152v (Fig. 6); Sinait. gr. 868, s. XI, f. 131r.

«Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα. «Μὴ κατασυνθελήν» ἐν τῇ ἐσπέρᾳ ταύτῃ, «μηδὲ καταγελασάτωσάν με οἱ ἐχθροί μου» ἐν ῥυπαραῖς φαντασίαις ἐξαπατώντές με καὶ ὀνειράσι. Μὴ [ἐάσ]ῃς με κυριευθῆναι ὑπὸ τοῦ πονηροῦ εἰς ἐνηδόχου κοίτης ἀκαθαρσίαν, ἀλλ' ἐν τῇ σκιᾷ τῶν πτερυγῶν τοῦ [φου-
620 λάσσ]οντός με ἀγγέλου σκέπασόν με ὑπνοῦντα καὶ τὸν νοῦν μου γρήγορον ποιήσον τὴν σὴν ἐν διανο[ίᾳ ἐπ]ιφέρωντα μνήμην καὶ ἐν ταῖς κρίμασί σου ἐμφαιδρυνόμενον. Σὺ γὰρ εἶ ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ σωτήριος σκέπη τῶν [ψυχῶν] ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν».

Καὶ κατασφραγισάμεν[ος τῷ σημείῳ τοῦ σταυροῦ] ὅλον τὸ σῶμά σου καὶ αὐτήν σου
625 τὴν κοίτην, ἐπιλέγων ἑαυτῷ «Ἀναστήτω ὁ Θεός» ἕως «καὶ οἱ δίκαιοι εὐφρανθήτωσαν» [.....] ἐπὶ τὴν κοιτὴν σου ἀνακλήθητι.

Ἦνίκα δὲ πρὸ τοῦ φωνῆσαι τὸν ὠρολόγον ἐφυπνισθῆς, εὐθὺς ἀν[άλαβε τὴν] ὑμνωδίαν μεσονυκτίον τοῦ Θεοῦ, φέρων ἐπὶ στόματος τὴν μνημὴν τοῦ Ἰησοῦ, λέγων· «Δόξα σοι, ὁ Θεὸς [ἡμῶν, δόξα] σοι, ὁ ἀεὶ παρορῶν».

630 Εἴτα τρισάχιον· τροπάριον «Τῆς κλίνης καὶ τοῦ», «Ἐξεγερθέντες τοῦ ὕπνου»· τὸ «Κύριε, ἐλέησον» ἱε' καὶ εὐχὴν·

«[Ἐκ τοῦ ὕ]πνου ἐξανιστάμενος εὐχαριστῶ σοι, ἁγία Τριάς, ὅτι διὰ πολλὴν ἀγαθότητα καὶ μακροθυμίαν οὐκ ὥργ[ισθης ἐ]μοὶ τῷ ῥαθύμῳ καὶ ἁμαρτωλῷ καὶ συναπώλεσάς με ταῖς ἀνομίαις μου, ἀλλ' ἐφιλάνθρωπέσω καὶ π[ρὸς ἀπ]όγνωσιν κείμενον ἡγείρας ὀρθρῆσαι καὶ δοξολογήσαι

635 τῷ κράτει σου. Καὶ νῦν, Δέσποτα, φώτισόν μου τὰ [ῥῆμα]τα τῆς διανοίας, ἀνοίξον μου τὸ στόμα τοῦ μελετᾶν τὰ λόγια σου καὶ συνιέναι τὰς ἐντολάς σου καὶ [ποιεῖν] τὸ θέλημά σου καὶ ψάλλειν ἐν ἐξομολογήσει καρδίας καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πανάγιον ὄνομά σου εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.»²⁸

«[Δ]εῦτε· καὶ τὸν κς' «Κύριος φωτισμός μου καὶ σωτήρ μου», τὸν νε' «Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, ὅτι κατεπάντησέ με», τὸν νς' «Ἐλέησόν με, | ὁ Θεός, ἐλέησόν με, ὅτι ἐπὶ σοί»· τρισάχι-
640 ον· τριαδικά· «Ἄκτιστε φύσις», «Μεσονυκτίον ἐξεγερóμην», «Τὴν ἀθρόαν»· «Κύριε, ἐλέησον» λ'. Καὶ ἐκτείνας τὰς χεῖράς σου εὖξαι τῷ Θεῷ οὕτως·

«Κύριε ὁ Θεὸς ὁ σωτήρ μου, σὺ με οἴκτειρον καὶ σῶσόν με τὸν ἁμαρτωλόν, ὅτι σὺ εἶ ὁ μόνος ἐλεήμων καὶ φιλόανθρωπος. Ἐκσπασόν με ἐκ τοῦ βορβόρου τῶν ἀνομιῶν μου, ἵνα μὴ ἐκπαγῶ εἰς αἰῶνα αἰῶνος. Ῥῥοαί με ἐκ στόματος τοῦ ἐχθροῦ· ἰδοὺ γὰρ ὡς λέων ὀρύεται θέλων καταπιεῖν
645 με. Ἐξέγειρον τὴν δυναστείαν σου καὶ ἐλθέ εἰς τὸ σῶσαί με. Ἀστραφον τῇ ἀστραπῇ σου καὶ διασκορπίσον αὐτοῦ τὴν δύναμιν. Πτοηθήτω καὶ σκορπισθήτω ἀπὸ τοῦ προσώπου σου· ἀσθενὴς γὰρ ὑπάρχει τοῦ στήναι ἐνώπιόν σου, οὔτε μὴν πρὸς προσώπου τῶν ἀγαπώντων σε, ὁρᾷ γὰρ τὸ σημεῖον τῆς χάριτός σου καὶ πτοεῖται σε, καὶ κατησχύμενος ἀναχωρεῖ ἀπ' αὐτῶν. Καὶ νῦν, Δέσποτα, σῶ[σόν] με τὸν προσφύγοντα εἰς σὲ τὸν φιλόανθρωπον· σὺ γὰρ εἶ ἡ καταφυγὴ καὶ ἡ ζωὴ
650 τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν [δό]ξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καί».²⁹

Καὶ τοῦ ἀφυπνιστοῦ κράζοντος «Εὐ[λογεῖτε,] ἅγιοι», εὐθὺς διανάστηθι λέγων· «Εὐλογῶ

²⁸ Bartholomaios Koutloumousianos, ed. *Ὡρολόγιον τὸ Μέγα*, 5th edn (Venice 1841) 2.

²⁹ Cf. I. Phountoules, ed. *Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον*, 2d edn (Thessaloniki 1986) 27f.

σε, Κύριε, ἐκ Σιών, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν», «Δόξα σοι, ἀγ[αθὲ Κύριε] ὁ Θεὸς, ἡ ἐλπίς ἡμῶν, πάντοτε· νῦν», «Βασιλεῦ οὐράνιε»· τρισάγιον· τροπάρια «Τῶν φρονίμων
655 παρθένων», «Θεοτόκε, μὴ π[αρίδης μ]ε δεόμενον».

«Λεῦτε»· ψαλμὸν ν', ξθ' «Ὁ Θεός, εἰς τὴν βοήθειάν μου πρόσχευς», ρζ' «Ἐτοιμή ἡ καρδιά μου»· τρισάγιον· τροπάρια «Ὅταν ἔλθῃς, ὁ Θεός», «Τῆς σοφίας ὁδηγέ», «Ταχεῖαν καὶ σταθεράν», «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς» καὶ τὰ ὅμοια. «Κύριε, ἐλέησον» με' καὶ εὐχὴν «Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ».

660 Εἶτα «Λεῦτε»· ψαλμὸν ρκς' «Ἐὰν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον», ρλζ' «Ἐξομολογήσομαι σοι, Κύριε, ἐν ὅλῃ καρδίᾳ μου» καὶ ρθ' «Ἀλαλάξατε τῷ Θεῷ»· τρισάγιον καὶ τριαδικά· «Ἐξεγερθέντες τοῦ ὕπνου», «Σὲ ὕμνοῦσι τὰ χερουβίμ», «Ἐν σοὶ τὰς ἐλπίδας»· «Κύριε, ἐλέησον» λ' καὶ εὐχὴν «Κύριε, Κύριε, σὴ ἐστὶν ἡ ἡμέρα».

Πληρώσας οὖν ταῦτα πάντα ἐν τῷ κελλίῳ σου, βάδιζε ἐπὶ τὴν σύναξιν τῆς ἐκκλησίας, 665 φέρων ἐπὶ στόματος τόν τε πγ' ψαλμόν, «Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου» καὶ ρκ' «Ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου» καὶ τὸν ρκα' «Ἐδφράνθην ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι»· τρισάγιον· τροπάρια «Ἄνδρες μοι, Κύριε, ἄνδρες μοι καὶ μὴ συναπολέσης με ταῖς ἀνομίαις μου, [ἀλλ' ἐπιδεῖ]ξαι εἰς ἐμὲ τὴν σὴν ἀγαθότητα ἐν τῷ ὀρθρίζειν καὶ δοξάζειν σὲ τὸν μόνον φιλόφθωρον», «Παρεστὼς ἐν προ[οσευχῇ] μετὰ τὸν ὕπνον τὸν τῆς νυκτὸς ἱκετεύω σε, Χριστέ ὁ Θεός, ἀνάτειλόν μοι ἡμέ-
670 ραν ἀναμάρτητον καὶ σῶσόν με», «Κύριε, [ἡμεῖς] ἐσμὲν λαός σου»· «Κύριε, ἐλέησον» λ' καὶ τὰς προγεγραμμένας τρεῖς μικρὰς εὐχὰς. Καὶ οὕτως ἄρξου τοῦ ὀρθρου.

Αὕτ[η] ἔστω, ἀδελφέ, καθεζομένῳ ἐν τῷ κελλίῳ ἢ νυχθήμερος ἐργασία μεμετρημένη οὖσα τοῦ ὅλου χειμῶνος ἕως τὸ Πάσχα, καὶ μήτε πλεονάζουσα ὥς ἐκβαίνειν τοῦ μέτρου, μήτε ἐλλιπῶς ἔχουσα ὥς τοῦ εἰκότως ἐκπίπτουσα.

675

Χρὴ δὲ καὶ κατὰ τῆς γινομένης ὑπὸ τῶν δαιμόνων φαντασίας ἐν τοῖς ἀγωνιζομένοις καὶ τὸ σῶμα διαναπαύουσι ἀκесίπονον [ὑπο]τυπώσασθαι. Ὅπηνίκα ἢ ἐκ φθόνου δαιμόνων, ἢ ἐξ ἀδηφαγίας, ἢ ἐκ πολυλογίας καὶ κατακρίσεως, ἢ ἐκ πολυπνίας | καὶ ῥαθυμίας εἰς φαντασίαν καθεῦδον κατακρατηθῇ σου τὸ λογιζόμενον καὶ ἡ ἐπιθυμία ἐρε-
680 θισθεῖσα τὸ πάθος κινήσῃ τῆς ἡδονῆς καὶ ἡ σὰρξ γαργαλισθεῖσα ῥεῦσιν ὑποστῇ καὶ τὸν χιτῶνα τῆς ψυχῆς σου μολύνῃ, αὐτίκα τῆς κοίτης ἀναστὰς καὶ τὸν ὕπνον ἐκ τῶν σῶν βλεφάρων ἐκτιναζόμενος στήθι γενναίως κατὰ τῆς ῥαθυμίας καὶ τῶν σὲ βαλλόντων φιληδόνων δαιμόνων καὶ ἑαυτὸν ἐπισυνάξας εἰπέ πρὸς τὰς δυνάμεις σου τῆς ψυχῆς· «Λεῦτε προσκυνήσωμεν» καὶ ψάλλε μετὰ στεναγμῶν καὶ πόνου καρδιάς, προσεπιχέων
685 καὶ δάκρυα τόν τε ν' καὶ τόν τε νε' καὶ τὸν νθ'. Εἶτα τρισάγιον, τροπάρια «Ἀγκάλας πατρικάς», «Πλῶνόν με τοῖς δάκρυσί μου», «Δάκρυά μοι δός, ὁ Θεός», «Τὴν ταχεῖάν σου σκέπην»· «Κύριε, ἐλέησον» λ', μετανοίας [--] καὶ εὐχὴν· «Πάλιν ὑπεσκελίσθην ὁ τάλας τὸν νοῦν».

Εἶτα «Λεῦτε», ψαλμὸν λδ' «Δίκασον, Κύριε, τοὺς ἀδικοῦντάς με» καὶ νη' «Ἐξελοῦ με ἐκ τῶν ἐχθρῶν μου»· τρισάγιον· τροπάρια «Ἔως πότε, ψυχή», «Τὸν πλοῦτον θεωρήσας», «Ἐπιθυμίαις σωματικαῖς συμπλεκόμενος κατερρύπωσα ἐν ἁμαρτίαις τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα

μου, καὶ ὑφορῶμαι τὴν ἀνταπόδοσίν [σου], Κύριε, ἀλλὰ δός μοι πρὸ μεταστάσεως τὴν συγχώρησιν, καὶ μὴ δείξης με ἐπὶ ἀγγέλων κατακρινόμενον, ὁ μόνος ἐλεήμων καὶ ἐνδιάλλακτος»,
 «Τὸν ἄσωτον ἐζήλωσα ταῖς πράξεσι, τὴν τούτου δὲ μετάνοιαν οὐ κέκτημαι, ἀλλ' ὡς [...] ὑπερ-
 695 ἀγαθος, Κύριε, ἐπίστρεψόν με, τὸν γνωμῇ πλανηθέντα, καὶ καθάρισόν με τοῦ ῥύπου τῆς ἁμαρτίας διὰ [τὸ .....] εἶν κραυγάζοντα· Ὁμάρτον, Πάτερ, εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου»,³⁰
 «Τὸν Δαυὶδ στενάζοντα»· «Μῆτερ Θεοῦ παναγία» [«Κύριε, ἐλέησον»], μετανοίας καὶ εὐχῆν·
 «Ὁμάρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου, Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, καὶ οὐκ εἰμι ἄξιος
 700 στῆ[ναι ἐνώ]πιόν σου ἢ κληθῆναι υἱός σου, οὐδὲ ἀτενίσαι καὶ ἰδεῖν εἰς τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ πλήθους τῶν ἁμαρτιῶν μου, οὐ[δὲ] ὀνομάσαι τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον διὰ τῶν χειλέων μου τῶν ἁμαρτωλῶν· ἀνάξιον γὰρ ἑμαυτὸν πεποίηκα καὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, σὲ παροργίσας τὸν ἀγαθὸν Δεσπότην. Δέομαι, Κύριε Δέσποτα, δέομαι, μὴ με ἀπορρίψῃς ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, μηδὲ ἀποστῇς ἀπ' ἐμοῦ, ἵνα μὴ ἀπόλωμαι. Εἰ μὴ γὰρ ἡ χάρις σου ἐσκέπασέ με, ἐπεὶ ἤδη ἐγὼ
 705 ἀπωλόμην καὶ ἤμην νῦν ὡς χοῦς κατὰ πρόσωπον ἀνέμου καὶ ἐγενόμην ἄν ὡς μὴ φανεῖς ἐν τῷ βίῳ τούτῳ. Ἀφ' οὗ γὰρ κατέλιπόν [σου] τὴν δόδον, οὐ συνήντησέ μοι ἡμέρα ἀγαθή· καὶ γὰρ ἡ ἐν ἁμαρτίαις ἀγαθή μοι δοκοῦσα ἡμέρα τῶν ἄδου π[ικρῶν] ποινῶν πικροτέρα τυγχάνει. Καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐλπίζω ἐν τῇ χάριτί σου, ὅτι ἐνδυναμώ[σεις φροντίσαι] τῆς ἑμαυτοῦ σωτηρίας. Διὸ προσπίπτω δεόμενος· ἀντιλαβοῦ μου τοῦ πλανηθέντος ἀπὸ ὁδοῦ δικαί[οσύνης, ἔκχεε] ἐπ' ἐμὲ τὸ
 710 πλῆθος τῶν οἰκτιρισμῶν σου ὡς ἐν τῷ ἁσώτῳ υἱῷ, ὅτι κατήσχυνά μου τὸν [βίον σκο]ρπίσας τὸν πλοῦτον τῆς χάριτός σου. Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, καὶ ἀμνησικακήσον ἐπὶ τῷ πεφραλισμένῳ μ[ου βίῳ. Ως] τὴν πόρνην καὶ τὸν τελώνην καὶ τὸν ληστὴν οἰκτείρησόν με· οὗτοι γὰρ ἀπεγνωσθήσαν ὑπὸ πάντων, σὺ δέ, Κ[ύριε, προ]σελάβου αὐτοὺς καὶ παραδείσου τρυφῆς οἰκήτορας πεποίηκας. Δέξαι οὖν καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀχρείου δούλου σου τ[ὴν μετά]νοιαν· ἦλθες γάρ, Κύριε, οὐ «δικαίους
 715 καλέσαι, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν». Σὺ γὰρ εἶ «ὁ μετανοῶν ἐπὶ κακίαις ἀνθρώπων» καὶ θέλων «πάντας σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» καὶ σὸν ἐστὶν τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν, ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ». ³¹

Περὶ τῶν ἁγίων νηστειῶν·

720 Χρὴ δέ σε καὶ τῶν πανσέπτων ἡμερῶν τῆς νηστείας εἰδέναι καλῶς τὴν ἀκριβείαν. Ἀπ' αὐτῆς | τῆς κρεοφαγησίμου Κυριακῆς προκαθαίρειν ὀφείλεις ἑαυτὸν δι' ὅλης τῆς ἑβδομάδος τῆς τυροφάγου τοῖς τῆς μετανοίας λόγοις καὶ πράγμασι. Καὶ δεῖ σὲ καθ' ἐσπέρας μέχρις ὅλης τῆς Τεσσαρακοστῆς κατανυκτικὸν ψάλλειν κανόνα. Ἐνστάσης δὲ τῆς α' ἑβδομάδος ὁπὲρ τῇ Κυριακῇ τῆς τυροφάγου μετὰ τὸ τελευθῆναι τὰς ἀποδείπ-
 725 νους ὕμνωδίας πεσὼν εἰς τοὺς πόδας τοῦ προεστῶτος ὡς εἰς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ αἵτησαι αὐτῷ εἰς ἐφόδιον τῶν τῆς νηστείας ἀγώνων τὰς ἱερὰς καὶ θείας εὐχὰς. Καὶ τὰς εὐχὰς λαβὼν τῶν ὁμολογητῶν καὶ μακαρίων πατέρων ἡμῶν, ἀπόδραμε σιωπῶν ἐν τῇ

³⁰ Cf. Athon. Vatop. 1248, a. 1074, f. 0v-1r.

³¹ Cf. J. Assemani, ed. *Τοῦ δαΐου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα*, vol. 1 (Rome 1732) 187.

κέλλη σου. Καὶ συναγαγὼν τοὺς καθυπηρετοῦντάς σοι ἀδελφοὺς ἢ καὶ συνόντας, κοι-
 νώνησον τραπέζης μετρίας αὐτοῖς, μὴ τοῦ μέτρου τῆς ἐγκρατείας ὑπερφρονήσας καὶ
 730 τὰ συντείνοντα εἰς σωτηρίαν ψυχῆς ὁμιλήσας καὶ παραγγείλας αὐτοῖς, διδάσκων δὲ αὐ-
 τοὺς τὴν ταπεινῶσιν. Καὶ τὴν συγγνώμην παρ' αὐτῶν αἰτησάμενος τῶν ἴσως συμβάντων
 παροξυσμῶν δι' ὅλου τοῦ χρόνου, ἀσφάλησόν σου τὴν θύραν τὴν τε αἰσθητὴν τοῦ κελ-
 λίου καὶ τὰς αἰσθήσεις τοῦ σώματος, τοσοῦτον τὴν σιωπὴν ἀσπασάμενος τῶν χειλέων
 καὶ τὴν τῶν ὀφθαλμῶν φυλακὴν καὶ τὴν τῶν ποδῶν ἡσυχίαν, ὥς εἶναι δοκεῖν σε τοῖς
 735 ὁρῶσι κωφὸν καὶ ἄλαλον καὶ μὴ ἀνοίγοντα [τὸ στό]μα ἢ τὸ παράπαν τοὺς ὀφθαλμούς.
 Τοῦτο δὲ ποιήσεις καὶ ταύτην φυλάξεις τὴν ἀγγελικὴν εὐταξίαν μέσον τῶν [πατέρ]ων
 καὶ ἀδελφῶν σου μέχρι τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα, ἔν τε τῇ ἐκκλησίᾳ μετὰ τῶν ἀδελφῶν
 σου συναγόμενος καὶ [ἐν τῷ] τραπεζαρίῳ συνεσθίων αὐτοῖς. Καὶ εἰ μὲν ἐτελειώθης τῷ
 ἀγίῳ καὶ ἀγγελικῷ σχήματι, ἐν[δυσάμενος] τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου εὐθὺς ἀπ'
 740 αὐτῆς τῆς ἐσπέρας, ἢ λέγεται κουκούλιον, εἰς φυλακὴν τοῦ ἡγεμονοῦντος τῆς ψυχῆς
 [καὶ] εἰς ὑπόμνησιν τῆς φυλακῆς τῶν αἰσθήσεων, καθὼς ὁ μάρτυς Χριστοῦ καὶ ὁμολο-
 γητῆς πατὴρ ἡμῶν Θεόδωρος ὁ Θεῖος τοῖς [πατ]ράσιν ἡμῶν παραδέδωκε καὶ ἡμῖν οἱ
 πατέρες ἡμῶν, καὶ οὐκ ἄρας αὐτὴν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς,
 ἡνίκα τῶν ἀχράντων μυστηρίων μεταλαβὼν ἀπολύσεις ἑαυτὸν τῶν τῆς νηστείας ἀγώ-
 745 νων. Εἰ δ' οὖν ἄλλὰ καὶ οὕτως τὸ σκυ[θρ]ωπὸν ἐνδύσῃ καὶ τὴν κατήφειαν εἰς φυλακὴν
 τῶν αἰσθήσεων, ὥς εἴρηται· ἐκ γὰρ τῆς σιωπῆς τῶν χειλέων καὶ τῆς ἐγκ[ρατείας] ὅλως
 ὁμοῦ τῶν αἰσθήσεων ἢ τῶν ἀθανάτων φυτῶν – τῶν θείων ἐννοιῶν φημι – γεωργία ἤτοι
 ἡ νοερὰ τῆς ψυ[χῆς] ἐργασίᾳ παρ' ἡμῶν κατορθοῦται καὶ ἡ γνῶσις τῶν θείων καὶ ἀν-
 θρωπίνων πραγμάτων ἐν φωτισμῷ τοῦ [...] σαφῶς ἡμῖν ἐπιγίνεται.

750 Ἐν ταῖς πανσέπτοις ταύταις ἡμέραις φυλάξεις τὴν ἰχθυοφαγίαν. [--- δις χ]ρήσῃ αὐτῇ
 δι' ὅλων τούτων τῶν ἡμερῶν· τῇ τρίτῃ, λέγω, Κυριακῇ τῆς νηστείας, ὅτε καὶ τὸν ζωο-
 ποιὸν σταυρὸν [προσκυνοῦ]μεν καὶ τὸν κανόνα τὸν ἀναστάσιμον ψάλλομεν, ὃν ὁ μέ-
 γας πατὴρ ἡμῶν Θεόδωρος συνετάξατο³² καὶ τῇ ἐορτῇ τοῦ Εὐαγ[γελισμοῦ]. Οὐ μόνον
 ἰχθύων]ν δέ, ἀλλὰ καὶ οἴνου μεταλαμβάνειν καὶ ἐλαίου πάρεξ Σαββάτου καὶ Κυριακῆς
 755 παραιτήσῃ ἄνευ ἀ[νάγκης] μεγί[στης]. Βαλανεῖω δὲ οὐ πλησιάσεις καθόλου ἐν ὅλαις ταῖς
 ἀγίαις τῶν νηστειῶν ἡμέραις, ἀλλ' οὐδ' ἐν ταύτῃ τ[ῇ] Μεγάλῃ ἐβ]δομάδι χρήσῃ τούτου,
 ὥς ἔθος τισίν, ἕως οὗ ἀναστάντα ἴδῃς ἐν σεαυτῷ τὸν Χριστὸν κ[αὶ] ----- τ]ὸ «Χαίρετε»
 ἀκούσας μακρῶς (?) ἔξ αὐτοῦ, τραπέζης τε μεταλάβῃς ἀφθόνου καὶ θεραπείας [-----.
 Ε]ἰ ἄ[λλους] μὲν θεωρεῖς καὶ ἰχθύων καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου μεταλαμβάνοντας ἐν ταῖς
 760 ἡμέραις ταύταις, ἀλλ[-----] φυλάξαις τὸ σέβας αὐ[τῶν], μὴ παρα]ζήλῶν «ἐν πονηρευο-
 μένοις» μηδὲ μιμούμενος «τοὺς ποιοῦν[τας] τὴν ἀνομίαν», προσείπῃς δὲ σεαυτῷ χαρι-
 ζόμενος τῇ ταπεινώσει | τὰ πάντα ὅτι «Οἱ μεταλαμβάνοντες οὗτοι πατέρες καὶ ἀδελ-
 φοί μου νῦν ἰχθύων καὶ οἴνου καὶ ἐλαίου χρεῖαν οὐκ ἔχουσι νηστείας ὥς μηδὲν ἡμαρ-
 τηκότες καὶ πολλὰ κηκοπιακότες ἐν τῇ ἀσκήσει· ὑγιαίνουσιν γάρ, ἐγὼ δὲ κακῶς ἔχων

³² Viz. *Patrologia Graeca*, vol. 99, 1757-1768.

765 ὡς ἐμπαθῆς καὶ μηδὲν ὅλως ἐργασάμενος ἀγαθὸν χρεῖαν ἔχω οὐ μόνον νηστείας, ἀλλὰ καὶ κόπων καὶ πόνων πολλῶν, ἵνα δυνηθῶ τοὺς σπύλους ἀπονίψασθαι τῶν ἁμαρτιῶν μου καὶ μετὰ τῶν πατέρων μου τούτων ἀπαντῆσαι ποσῶς καθαρὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀναστάσεως». Οὕτω δὲ καλῶς ἀγωνισάμενος καὶ φυλάξας, ἐνστάντος τοῦ Πάσχα τοῦ τυπικοῦ, φαγὼν ἐν εἰρήνῃ τοῦτο καὶ ἀπαθείᾳ πεφωτισμένης ψυχῆς, χαῖρε τὸ χοῖκόν

770 ἰδὼν φρόνημα τοῦ νοὸς ἐν τῇ τῆς μ[ετ]ανοίας θαλάσσει καταποθὲν καὶ τὸ φρόνημα τοῦ Πνεύματος ἐπαυξήσαν ἐν σοί, ὡς ἤδη πρὸς ἄνδρα τέλειον ἀναδεδρ[αμηκῶς] «τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ».

Περὶ τῶν ὥρῶν τοῦ Πάσχα·

775 Ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ Μεγάλης Κυριακῆς μεχρὶ τοῦ Σαββάτου τῶν Ἀρτοκλασιῶν οὕτως ὀφείλεις ἐν τε τῇ α' καὶ γ' καὶ ἕκτη καὶ θ' ὥρας ποιεῖν καὶ ἐν ταῖς πρωιναῖς καὶ ἐσπεριναῖς καὶ μεσονυκτικαῖς ἀκολουθίαις, ἀρμοζούσαις, δηλονότι, καὶ οἰκείως ἐχούσαις τῷ μέτρῳ τῶν ἡμερῶν. Ἀ[ποδι]δοὺς τῷ Θεῷ τὰς εὐχὰς σου χρὴ καθ' ἕκαστον καιρὸν τῆς τοῦ Θεοῦ ὑμνωδίας λέγειν κατ' ἀρχὴν οὕτως·

780 «Χριστὸς ἀνέστη» τρίτον· «*Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι*», «*Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ καὶ ἀγαλλιέσθω ἡ γῆ*», «*Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες*»· τρισάγιον· «*Κύριε, ἐλέησον*» κ'. Ἀπὸ δὲ τῆς ἐσπέρας τοῦ Σαββάτου τῶν Ἀρτοκλασιῶν αὐθις τῆς ἐαρινῆς τε καὶ θερινῆς [ἄρξου] σου ἀκολουθίας, ὡς ἡ δοθεῖσά σοι ὑποτύπωσις διδάσκει σαφέστερον.

785 Ἰστέον, ὅτι ἀπὸ ἀρχῆς μη[νὸς] ὀκτωβρίου, τῆς νυκτὸς αὐξανομένης, ἀρχόμεθα ποιεῖν ἐσπέρας τὴν μεγάλην ἀκολουθίαν διὰ τῶν ιβ' ψαλμῶν καὶ τῆς μεγάλης [εὐ]χῆς καὶ τοῦ Ἀμώμου, καθὼς ὑπετυπώθη καὶ γέγραπται ἐξ αὐτῆς τῆς τοῦ βίβλου ἀρχῆς, μέχρι δηλονότι τοῦ Πάσχα. Ἀπὸ δὲ τῆς ὀγδόης Κυριακῆς τῶν Ἑγκαινίων μετὰ τὸ Πάσχα, τῆς νυκτὸς ἐλαττουμένης, ποι[οῦμεν] ἐσπέρας ἀκολουθίαν διὰ τῶν ς', δηλονότι, ψαλμῶν

790 καὶ τῶν μικρῶν εὐχῶν καὶ τοῦ Ἀμώμου μέχρι ὅλου τοῦ σεπτεμβρίου μ[ηνός]. Ἔστιν ἡ ὑποτύπωσις τῆς μικρᾶς ἀκολουθίας οὕτως·

Ἐσπέρας κατὰ τῆς α' στάσεως ποιοῦμεν τὸν ιδ' ψαλμὸν «*Κύριε, τίς παροικήσῃ*» καὶ τὸν ιε' «*Φύλαξόν με, Κύριε*» καὶ τὸν ιη' «*Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται*»· τρισάγιον· τροπάρια «*Ἐλέησόν με, εἶπεν ὁ Δαυὶδ*», «*Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου*», «*Κύριε [.....]*».

795 Εἶτα «*Δεῦτε*» καὶ τὸν κα' «*Ὁ Θεός, ὁ Θεός μου, πρόσχες μοι*», τὸν κβ' «*Κύριος ποιμαίνει με*» καὶ τὸν μγ' «*Ὁ Θεός, ἐν τοῖς ὠσὶν ἡμῶν ἠκούσαμεν*»· τρισάγιον· τροπάρια «*Ὅταν λάβω κατὰ νοῦν*» «*Δόξα*», «*καὶ νῦν*» «*Εγώ, Παρθένε ἁγία Θε[οτόκε]*», «*.....*»] μετανοίας ιε' καὶ τὴν εὐχὴν ταύτην·

«*Κύριε ὁ Θεός μου, σὺ με οἰκτεῖρήσων καὶ σῶσόν με τὸν ἁμαρτωλόν*». Ε[ὐχὴ εἰς τὸ] μεσονυκτικόν· «*Μνήσθητι, Κύριε, πάντων τῶν μεμνημένων ἡμῶν*» (ταύτην ζήτηι εἰς τὰ ἀπόδειπνα).

800

Ταῦτα [.....] ποιήσας, ἀπόλυε σεαυτὸν τῆς συνάξεως καὶ ἀναγνοὺς τὴν τετυπωμένην ἀνάγνωσιν, ἀνάστηθι πρ[ὸς ....] καὶ τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας ἐξῆς, καθὼς ὑποτετυπω-

μένον ἐστὶ καὶ γεγραμμένον ἐν τῇ μεγάλῃ [..... τῆς] ἀκολουθίας.

805

Εὐχαὶ τῶν Τυπικῶν μετὰ τὸ «Εὐλογήσω τὸν Κύριον»

«Εὐχαριστοῦμέν σοι, [Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν], ὑπὲρ πασῶν τῶν εὐεργεσιῶν τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας καὶ μέχρι [αὐ]τῆς τῆς παρούσης εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀναξίτους γεγεννημένων· ὑπὲρ ὧν ἴσμεν καὶ οὐκ ἴσμεν, ὑπὲρ τῶν φανερῶν, ὑπὲρ τῶν ἀφανῶν, τῶν [ἐν ἔργῳ γενομένων], τῶν ἐν λόγῳ, τῶν
 810 ἐκοντί, τῶν ἀκοντί, πασῶν ὧν εἰς τοὺς ἀναξίτους ἡμᾶς γεγεννημένων· ὑπὲρ θλίψεων, | ὑπὲρ ἀνέσεων, ὑπὲρ τῆς γέννησης, ὑπὲρ τῆς κολάσεως, ὑπὲρ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Παρακαλοῦμεν φυλάξαι τὴν ψυχὴν ἡμῶν ἀγίαν, καθαρὰν, συνείδησιν ἔχουσαν, καὶ τέλος ἄξιον τῆς φιλανθρωπίας σου, ὁ ἀγαπήσας ἡμᾶς ὥστε τὸν μονογενῆ σου Υἱὸν δοῦναι ὑπὲρ ἡμῶν. Καταξίωσον ἡμᾶς τῆς σῆς ἀγάπης ἀξίους γενέσθαι. Δὸς ἐν τῷ λόγῳ σου σοφίαν καὶ ἐν τῷ φόβῳ σου σύνεσιν. Ἐμ-
 815 πνευσον ἰσχὺν τὴν παρὰ σοῦ «δύναμιν». Καὶ εἴ τι ἐκόντες ἢ ἄκοντες ἡμάρτομεν, συγχώρησον καὶ μὴ λογίσῃ. Μνήσθητι, [Κύριε], τῶν ἐπικαλουμένων τὸ ὄνομά σου ἐν ἀληθείᾳ. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν εἰς καὶ τὰναντία ἡμῖν θελούντων· πάντες γὰρ ἄνθρωποι ἐσμεν.³³ [Μνήσθ]ητι, Κύριε, καὶ ἐλέησον πάντας τοὺς χριστιανοὺς καὶ βράβευε εἰρήνην ἐπὶ τὸν κόσμον σου, καὶ πάριδε ἡμῶν τὰ πλημμελήματα, καὶ μ[ὴ ἀ]πολέσης ἡμᾶς διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Μνήσθητι, Κύριε, καὶ ἐλέησον
 820 πάντας τοὺς ἀγαπῶντας ἡμᾶς καὶ τοὺς μισοῦντας, καὶ πᾶσι τοῖς διακον[οῦσιν] ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις καὶ ἐντελειομένοις εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Μνήσθητι, Κύριε, πάντων τῶν κεκοιμημένων χριστιανῶν, πατέρων καὶ ἀδ[ελφῶν] καὶ φίλων καὶ συγγενῶν καὶ γνωρίμων καὶ πάντων τῶν οἰκείων τῆς ἡμῶν πίστεως, καὶ κατὰταξον τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐν βίβλῳ ζωῆς, ἐν κόλποις Ἀβραάμ, Ἰσαάκ καὶ Ἰακώβ, ἐν χώρᾳ ζώντων, εἰς βασιλείαν οὐρανοῦ, ἐν παραδείσῳ τρυφῆς, διὰ [τῶν]
 825 φωτεινῶν ἀγγέλων σου εἰσάγων ἅπαντας εἰς ἀγίας σου μονάς. Σὺ γὰρ εἴ ἡ ἀνάπαυσις τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, [Κύριε ὁ] Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ».
 «Σοὶ, Κύριε, τῷ μόνῳ ἀγαθῷ προσπίπτω δεόμενος ἐγὼ ὁ πάσης τιμωρίας ἔνοχος, ὁ πάσης κολάσεως υπεύθυνος. Σὲ τὸν [μόνον] λυτρωτὴν ἱκετεύω· μὴ εἰς τέλος με καταλάβῃ ὁ υπεναντίος,
 830 ἀλλὰ σύ, Κύριε, ὡς μόνος ἀγαθὸς καὶ ἀμνησίκακος καὶ ἐλεήμων, ἀνέγειρόν μου τὰ μέλη ἃ κατέρραξεν ἡ ἁμαρτία καὶ φώτισόν μου τὴν διάνοιαν ἣν ἐσκοτίσεν ἡ πονηρὰ ἐπιθυμία, καὶ [ῥῶσαι] με ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ, καὶ ἔνθου ἐν ἐμοὶ τὴν σὴν τελείαν ἀγάπην, Κύριε. Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς μου, ἔγγραιψον τὸ ὄνομα τοῦ δούλου σου ἐν βίβλῳ ζωῆς τέλος ἀγαθὸν χαριζόμε-
 835 νός μοι, ὅπως νῖκος ἀράμενος κατὰ τοῦ διαβόλου προσκυνήσω ἀνεπαισχύντως ἐνώπιον τοῦ θρόνου τῆς βασιλείας σου σὺν πᾶσι τοῖς δικαίοις σου, ὅτι Θεὸς ἐλέους καὶ οἰκτιρισμῶν καὶ φιλανθρωπίας ὑπάρχεις, Χριστὲ [ὁ Θεὸς] ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ».³⁴

³³ *Patrologia Graeca*, vol. 62, 368f.; Athon. Vatop. 1248, a. 1074, ff. 81v-82r.

³⁴ Cf. Sinait. gr. 40, s. XI, ff. 191v-192r: the end of an Εὐχ(ή) τοῦ ὁσίου Ἐφραῒμ that starts on f. 188r; edd. J. Assemani, *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραῒμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα*, vol. 1 (Rome 1732) 257f.; *Θηκαρεῖς* (Mt Athos 2008) 317f.

«Πάλιν τολμῶ ἐν στόματι ἀκαθάρτῳ ἱκετεύειν σε τὸν ἅγιον καὶ ἄ[χραντον καὶ] καθαρὸν, καὶ ἐκ
καρδίας πονηρᾶς καὶ μοιχευούσης καθεκάστην στεναγμὸν ἀναπέμπω πρὸς σέ τὸν ἅγιον καὶ λυτ-
840 ρωτήν. Καθ[έλωμαι] γὰρ καθεκάστην ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ εἰς μελέτην τῶν ἀκαθάρτων λογισμῶν
καὶ αἰσχύνομαι ἀναβλέψαι εἰς τὸν οὐ[ρανόν]. Αἰσχ[ύ]νη γὰρ καὶ ὄνειδος ἐγενήθη μοι ἀπὸ πλήθους
τῶν ἀδίκων μου. Ἰκετεύω δὲ τὴν σὴν ἀγαθότητα· συμπάθησον ὡς εὖ[σπλαγχνος], ἐκδίωξον ἐκ
τῆς ἐμῆς διανοίας τὸν δόλιον φθορέα, καὶ ἀθώωσόν με πρὸ θανάτου τῆς μερίδος τῶν ἀσεβῶν.
[Μνήσθητί μου], Κύριε, ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς καὶ κλῖνον τὸ οὖς σου εἰς τὴν δέησίν τοῦ δούλου
845 σου. Μὴ καταδικασθεῖν μετὰ [τῶν ὑπ]ερηφανῶν· μὴ ἀπορριφθεῖν ἀπὸ προσώπου τῶν ὀφθαλ-
μῶν σου· μὴ γενοίμην μερὶς τῆς ἀπωλείας· μὴ καταπο[ντισθεῖν εἰ]ς βάθη ἀβύσσου· μὴ συγκλει-
σθεῖν ἐν σκότει αἰ[ω]νίῳ ὑπὸ θεμελίων αἰωνίων, δεδεμένος δεσμοῖς αἰδίοις· [μὴ παρα]δοθεῖν
ἀγγέλῳ ἀνηλεεῖ· μὴ καταδικασθεῖν [ἐν τῷ πυρὶ τῷ] ἀσβέστῳ. Μνήσθητί μου, Κύριε, καὶ σῶσόν
με, ἅγιε, [ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυ]όμενος. Σὺ εἶπας, Κύριε· «αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν». Ἔλεος
850 αἰτοῦμαι καὶ οἰκτιρμούς· παρέχεις γὰρ πλουσίως καὶ [οὐκ ὀνειδίζεις, δέσπ]οτα Κύριε παντοκρά-
τορ· ἀγαθὸς γὰρ ὑπάρχεις καὶ φιλάνθρωπος. Δ]ὸς ἡμῖν χάριν εὐρεῖν ἐνώπιον τῆς δόξης σου,
Κύριε. Δο[ξασθήτω δὴ καὶ ἐν] ἡμῖν τὸ [ὄνομά σου, Κύριε. Δεξάσθωσαν ἡμᾶς, Κύριε, οἱ δίκαιοι
μετ' εὐ]φροσύνης εἰς τὰς αἰωνίους σκην[άς, ῥυσθέντας ἐκ χειρὸς τῶν ὑπερ]ηφανῶν. Τ[ίς ἀκού-
ων τὸ φρικτῶδες ῥῆμ]α παρασιωπήσει τοῦ μὴ βοᾶν πρὸς σέ καθ' ἐκάστην ὥραν; [Φησὶ γὰρ ἡ
855 ἁγία Γ]ραφή· «εἰ ὁ δίκαι[ος μόλις] σώζεται, ὁ ἀσεβὴς καὶ ἁμαρτωλὸς ποῦ φανεῖται;» | Ἡμεῖς
δὲ τοῖς οἰκτιρμοῖς σου πεποιθότες, ἐπιμένομεν δεόμενοι τοῦ ῥυσθῆναι τοῦ πυρὸς τοῦ ἀσβέστου
καὶ τοῦ φόβου τοῦ μέλλοντος. Ὅτι σὺ εἶ Θεὸς τοῦ ἐλεεῖν καὶ σώζειν καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμ-
πομεν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ».³⁵

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός μου, ἐπὶ σοὶ ἤλπισα. Σῶσόν με καὶ δώρησαί μοι τὴν φυσικὴν στά-
860 σιν τοῦ νοὸς εἰς μνήμην τοῦ [πο]λυποθήτου σου ὀνόματος, εἰς ἐπίκλησιν τῶν δεόντων καὶ ὑπο-
μονὴν τῶν ἐπερχομένων. Εἰρηρικὴν δὲ [...] καὶ ἀναμάρτητον τὴν ἡμέραν ταύτην παράσχου μοι
διελθεῖν.³⁶ Ναί, ἀγαθὼν θησαυρὲ, πηγῆς ἀεννάου πάτερ [ἅγιε, θαν]μαστοποιέ, παντοδύναμι,
παντοκράτορ, ἰδοῦ προσκυνῶ καὶ δέομαι τὴν σὴν ἀγαθότητα· ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ τὸν [...] μνησ-
θεὶς τῶν οἰκτιρμῶν σου καὶ τὰ ἐλέη σου, καὶ ἔλλαμψον ἐν τῇ καρδίᾳ μου, φιλάνθρωπε, τὸ τῆς
865 σῆς θεογνωσίας φῶς τὸ ἀπρόσιτον, καὶ τοὺς τῆς διανοίας μου ὀφθαλμοὺς ἀνοιξὸν εἰς τὴν τῶν
ἁγίων ἐντολῶν σου τήρησιν. Τὰς [ἐν] ἐμοὶ σαρκικὰς ἐπιθυμίας κατάσβεσον τῇ δρόσῳ τοῦ ἐλέ-
ους σου. Μνήσθητι, Κύριε, πάντων τῶν χριστιανῶν τῶν τ[ὸ σὸν] ἅγιον ὄνομα ἐπικαλουμένων.
Μνήσθητι, Κύριε, καὶ τῶν συγγενῶν ἡμῶν, πάντων φίλων τε καὶ γνωρίμων. Μνή[σθητι, Δέσ-
π]οτα φιλάνθρωπε, καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Δέξα· οὐδὲν ὡς θυμίαμα δὲ
870 καὶ τὴν [προσευχήν] μου ταύτην. Σὺ γὰρ εἶ ὁ φωτισμὸς καὶ ὁ ἁγιασμός, ἡ ἐλπίς καὶ ἡ καταφυ-
γὴ μου καὶ σοὶ πρέπει δό[ξα], τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύ-
ματι».

³⁵ Cf. J. Assemani, ed. Τοῦ δόσιου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα, vol. 3 (Rome 1746) 91f.

³⁶ Cf. I. Phountoules, ed. Εἰκοσιτετράωρον Ὡρολόγιον, 2d edn (Thessaloniki 1986) 90.

Εὐχὴ εἰς ἐξομολόγησιν·

- 875 Πῶς ἀτενίσω π[ρός σε], Κύριε ὁ Θεός μου, ποίους δὲ λόγους ἐξομολογήσεως ἐξείπω πρὸς τὴν
 σὴν ἀγαθότητα, ποίαν δὲ ἀπαρχὴν τῶν ἐμοὶ πεπραγ[μένων π]οιήσω πρὸς τὴν παροῦσαν ἐξομο-
 λόγησιν οὐ γινώσκω. Τολμήσας οὖν φθέγγομαι· «Φεῖσαί μου, φιλάνθρωπε, [φεῖσαί] μου, μακρό-
 θυμε, καὶ μὴ συναπολέσης με ταῖς ἀνομίαις μου· οὐκ ἔστι γὰρ εἶδος κακώσεως καὶ ἁμαρτίας, ὃ
 οὐκ ἔπραξα.» Καὶ νῦν, Κύριε, τῷ εἰδότηι σοι ἐξομολογοῦμαι καὶ τολμηρῶς αἰτοῦμαι παρὰ τῆς σῆς
 880 ἀγαθότητος τὴν ἄφεσιν τῶν ἐμοὶ πεπραγμένων. Καὶ μὴ παρίδῃς με, Δέσποτα ἀγαθέ, ἀλλὰ διὰ
 τὴν σὴν φιλάνθρωπίαν οἰκτεί[ρησόν με τὸν] ἀσεβῆ καὶ ἀνάξιον. Ναί, Κύριε, Κύριε ὁ Θεός μου,
 ὁ πλούσιος ἐν ἐλέει καὶ ἀγαθὸς ἐν οἰκτιρμοῖς, ἀντιλ[αβοῦ] τῆς ἀσθενείας καὶ δώρησαί μοι ἰσχὺν
 καὶ δύναμιν, γνῶσιν καὶ σύνεσιν, ταπεινώσιν ἀληθινήν καὶ [φω]τισμὸν ψυχῆς καὶ σώματος, ὑπο-
 μονὴν τῶν ἐπερχομένων καὶ ἔφεσιν παντὸς ἀγαθοῦ. Καὶ ἐν τῷ φωτὶ τῶν σ[ῶν ἐντολῶν] ὁδήγη-
 885 σόν με πορεύεσθαι ἀνεμποδίστως, ὁ μακροθυμήσας με μέχρι τῆς σήμερον καὶ ἀναμένων [τὴν
 ἐμὴν μετάνοιαν]. Ναί, Δέσποτα πανοικτῆρμον, κατάνυξόν μου τὴν λιθώδη καὶ σκληρὰν καρδίαν
 περιελῶν μου [τὴν ἀναισθη]σίαν τῇ παρουσίᾳ τοῦ φόβου σου. Χάρισαί μοι πηγὴν δακρῶν, ὁ
 τῆς πόρνης μὴ παριδὼν τὰ δάκ[ρυα. Δέξαι] μου τὴν ἐξομολόγησιν, Δέσποτα, ὁ τελώνην καὶ λη-
 στὴν δικαίως ἐξομολογοῦμ[ένους. Ἀπό]στρεφον τὸ πρόσωπόν σου ἀπὸ τῶν ἁμαρ[τιῶν μου]
 890 καὶ πάσας τὰς ἀνομίας μου ἐξάλειψον. Ὁμο[λογῶ καὶ οὐκ] ἀρνοῦμαι καὶ διὰ τοῦτο βοῶ·
 «Ἕμартон, Πάτερ, [ἥμαρτον εἰς τὸν οὐρα]νὸν καὶ ἐνώπιόν σου· τὴν γὰρ ἐμὴν ψ[υχὴν καὶ] τὸ
 σῶμα κατέφθειρα, τὸν ἐκ τοῦ [ἁγίου βαπτίσματος] φωτοειδῆ χιτῶνα ἐσπίλωσα, τ[ὸ πνεῦμα] τῆς
 ἀληθείας, ἐν ᾧ ἐσφραγίσθην, ἐλύπ[ησα «χριστιανὸς» ὀνομαζόμενος, κ]αὶ ἀναξίως τῆς κλήσεως
 καὶ τῶν [σῶν ἐντολῶν ἐπολιτ]ευσάμην. Τοίνυν [... ...] καὶ βοῶ [...· «...»] ἐλέησον, μακρόθυμε,
 895 καὶ μ[ὴ... ...]τος, μὴ [... ...], ἀλλὰ τῷ πλήθει τῆς χρηστότητός σου [ἐπίστρεφόν με πρὸς] σέ, ὁ
 π[οιμὴν ὁ καλὸς, ὁ προσδεχόμενός μοι τὴν συγχώρησιν, ὁ σταυρὸν καὶ θάνατον ὑπομείνας διὰ
 τὴν ἐμὴν σωτηρίαν, ὁ [πο]ιῶν με ἀπὸ τοῦ νῦν ἐν ὁσι[ότητι] καὶ δικαιοσύνῃ πορεύεσθαι δοξά-
 ζον[τα] τὸ πανάγιον ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καί». ³⁷ |

³⁷ Cf. R. Trautmann & R. Klostermann, "Das Leben Jakobs des Mönches", *Zeitschrift für slavische Philologie* 12 (1935) 277-293, esp. 289f.; Athen. 857, s. XIII, pp. 294-300: Εὐχ(ὴ) τοῦ ἁγί(ου) ἀπο-(στόλου) καὶ εὐα(γγελιστοῦ) Μάρκου; Bruxell. II.2405, s. XIII ex., ff. 17r, 30r-36v: Ἐτέρᾳ εὐχῇ τοῦ ὁσίου Ἰωάννου Κλίμακκα; Bruxell. IV.912, s. XIV: Τοῦ ὁσίου Ἰακώβου; Athon. Dionys. 93, s. XIV, ff. 155r-157v; Bodl. Laud. gr. 2, a. 1336, ff. 44v-46r.

Appendix E4: Letter of Patriarch Luke Chrysoberges¹

Πῶς ὀφείλει διάγειν ὁ μοναχὸς εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ· Λουκὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου ~

- 5 Τὸ νυχθήμερον ποίει εὐχὰς δισχιλίας· μήτε ὅλας ἱστάμενος, μήτε πάλιν καθήμενος, ἀλλὰ ὅταν δύνασαι στήκε, ὅτε δὲ οὐ δύνασαι κάθου. Μετανοίας τ'· οὐχὶ πάσας ὁμοῦ, ἀλλ' ὡς ἂν δύνασαι. Δευτέραν, Τετράδα καὶ Παρασκευὴν ἔχε μονοφαγίαν καὶ ξηρο-
φαγίαν καὶ ὕδροποσίαν· ἂν δὲ συμβῇ ἀσθένεια, κατάλυε. Εἰς τὸ κελλίον σου μηδὲν
10 εἰσέλθῃ γυναίκας ἐνθύμησις. Ἐὰν παραβάλωσιν ἀδελφοὶ εἰς τὸ κελλίον σου, ὑπέδεξαι
τούτους καὶ ἀνάπαυσον· σὺ δὲ τῆς τάξεως καὶ τοῦ κανόνος σου μὴ ἐξέλθῃς, εἰ μήπου
τύχῃ ἐνὶ τις ἐντιμὸς ἀδελφὸς καὶ εὐλαβής, καὶ γένηται χρεία, καὶ ἐνὶ καὶ ὥρα τοῦ γεύ-
ματος· τότε γὰρ κατάλυσον μετ' αὐτοῦ, πλὴν συμμέτρως καὶ εὐλαβῶς. Ἐξω τοῦ κελλί-
ου σου μηδὲν ποιῇς παράκλησιν, εἰ μὴ μόνον συμβῇ σοι καθ' ὁδὸν πεσεῖν εἰς ἐντιμον
καὶ εὐλαβὲς ὁσπήτιον· καὶ ἐκεῖ δὲ πλεόν τῶν τριῶν ποτηρίων μὴ παρακληθῇς. Καθ'
15 ἐκάστην ἑβδομάδα ἀναγίνωσκε ἐκ τοῦ ἀγίου τετραευαγγελίου εὐαγγελιστὴν ἓνα.
Ὅταν καταλύουσιν οἱ χριστιανοὶ τὰς Τετράδας καὶ τὰς Παρασκευάς, κατάλυε καὶ σύ.
Εἰς τὰς ἐορτάς τὰς δεσποτικὰς ποίει κατὰ τὴν τάξιν τοῦ τυπικοῦ. Ἀκολουθίαν, ἣν
ἔχουσιν οἱ χριστιανοί, ἔχε καὶ σύ, ἢ μεσονυκτικὸν, ὄρθρον, ὥρας, ἐσπερινὸν καὶ ἀπό-
δειπνον. Ἀνάγνωσιν ἔχε ἀπὸ τοῦ πατερικοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ βίου τῶν ἁγίων, καὶ ἐργόχει-
20 ρον ὅσον κατευοδώσεις.

---

¹ Athon. Iberon 382, s. XV, ff. 414v-415r; Athon. Koutloumousiou 278, a. 1335, ff. 200v-201r. Summary: V. Grumel & J. Darrouzès, *Les registes des actes du Patriarchat de Constantinople: Les actes des patriarches*, vol. 2/3, 2d edn (Paris 1989) 536f.: no. 1106.

Appendix E5: Letter of Patriarch Philotheus Coccinus¹

Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Φιλοθέου πρὸς τινὰ τῶν σπουδαίων ἀδελφῶν αἰτήσαντα πῶς δεῖ διάγειν ἐν τῷ κελλίῳ ~

- 5 Αἰσχροὺς μὲν ὡς ἀληθῶς, ὧ φίλος, τὸ τὸν Νομοθέτην ἀδυναμίαν προβάλλεσθαι, καὶ ταῦτα ἐπὶ μικροῖς οὕτω καὶ μερικοῖς κανόσι καὶ παραγγέλμασι· διατὶ γὰρ καὶ τὴν τοῦ Νομοθέτου τάξιν ὑπεισηλθε καὶ τὸ ἀξίωμα, τὰ τοιαῦτα μέλλων αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ λέγειν τε καὶ ψηφίζεσθαι; Πολλῶ δὲ μᾶλλον αἴσχιον τούτου καὶ ἀθλιώτερον τὸ μὴ μόνον λέγειν, ἀλλὰ καὶ πράγμασιν ἑαυτῷ συνειδέναι τὴν ἀδυναμίαν καὶ τὸ ἐν ἐκείνοις ἀμαθὲς
10 καὶ ἀγύμναστον· πῶς γὰρ ἂν ὁ μὴ ποιήσας διδάξῃ, πῶς δ' ἂν λέγῃ καὶ κανονίζῃ ἄπερ αὐτὸς μὴ μετὰ πολλοῦ τοῦ περιόντος κατόρθωσε πρότερον;
- Ταῦτα τοίνυν ἑμαυτῷ συνειδὼς αὐτὸς σιωπᾶν ἐβουλόμην καὶ μήτε λέγειν, μήτε γράφειν περὶ τῶν τοιούτων μηδὲν, τὴν ἐντεῦθεν μᾶλλον αἰσχύνην ἐλόμενος, ἣν αὐτὸς ἑμαυτῷ κατεσκεύασα πρὸ πολλοῦ, ἢ τὸ τοῖς ἄλλοτριόις ὥσπερ ἀγαθοῖς ἐπιδείκνυσθαι – κατὰ
15 τοὺς ἐν τοῖς δράμασι τὰ βασιλικά τε καὶ στρατηγικά περιτιθεμένους προσωπεῖα πένη- τὰς τινὰς καὶ ἀγύρτας ὄντας πολλάκις καὶ ταῦτα πρὸς ὥρας ὑποκρινομένους (καθάπερ ἐν ὀνειρούς) καὶ παίζοντας. Ἀλλὰ τὸ περὶ σὲ τῆς ψυχῆς ἡμῶν φίλτρον καὶ τὸ τῆς σῆς πίστεως αὐθις μέγεθος καὶ αἱ ἐλπίδες, μεθ' ὧν ὡς ἔθος τοῖς μηδὲν οὖσιν ἡμῖν ὡς μεγά- λοις τισιν οὖσι τὰ πνευματικὰ προσελήλυθας, πέπεικε τῶν μὲν καθ' ἑαυτοὺς πάντων
20 ὑπεριδεῖν, τῆς δὲ σῆς γενέσθαι πίστεως μόνης καὶ τῆς σπουδῆς, ἥτις ἄρα καὶ πάντα δύ- νηται (κατὰ τὸν δεσποτικὸν λόγον [Mt 19:25f.]), καὶ μάλιστα ὅτι τὰ τῶν θείων πατέρων διὰ βραχέων τινῶν ἐκ μέρους ἐροῦμεν – καὶ πρὸς σὲ μόνον αὐτὸν ἰδιωῶς, καθάπερ ἤδη καὶ αὐτὸς ἤτησας.

- Μέτροις μὲν οὖν καὶ καιροῖς καὶ ὥραις οὐχ ὀρίζεται τῷ σπουδαίῳ τὰ τῆς πρὸς Θεὸν
25 ἀληθοῦς λατρείας, ψαλμωδίας τέ φημι καὶ εὐχῆς καὶ τῆς τῶν θείων γραφῶν ἀναγνώσε- ως. «Εὐλόγησω» γὰρ φησι «τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ», καὶ «ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνε-

¹ Vatic. gr. 663, s. XV, ff. 223r-230r (**V**); Bodl. Auct.T.4.4, s. XVI, ff. 398r-405v (**O**). Tr. A. Rigo, *Silencio y quietud* (Madrid 2007) 159-163, 204f.; Alimpīi (Verbitskii), in: A. Dunaev, ed. *Путь к свя- щенникому безмолвию* (Moscow 1999) 139-146. Photograph of **V**: H. Hunger, ed. *Repertorium der grie- chischen Kopisten*, vol. 3C (Vienna 1997) pl. 250 (no. 450). **O** contains many trivial misspellings which are not recorded below.

3 **O**: ἁγιωτάτου καὶ σοφωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινοπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμε- νικοῦ πατριάρχου κυρ 6 **O**: κανόσι καὶ παρακελεύμασι. 13 **O**: οὐδὲν 16 **O**: πρὸς ὥραν 19 **O**: τι γὰρ οὖσι, καθ' ἑαυτὸς 20 **V**: τῶν σπουδῆς 21 **O**: ὅτι τῶν **V**: διαβραχείων 40 **O**: Ὁ δὲ 42 **O**: τοῖς ὀλίγοις 43 **V**: πληρῆς 45 **O** om. σὴν **O**: Ὅτε 49 **O**: τῶν καιρῶν 56 **V** om. οὐ μικρὰν 57 **V**: ἡ ἡμέρα 64 **O**: ἰσχύεις 66-67 **V** om. κατὰ τοῦ πειρασμοῦ τούτου 71 **V**: βοηθείας 79 **V**: ἐσπέρας 85 **V**: διελθὼν 92 **O** om. ἐν 95 **O**: ἀνισταμένῳ 99 **V** om. τὸ 107 **V**: εὐχῆς 108 **V**: ἀνάπεσον 109 **O**: γὰρ φημι 110 **O**: ὑπηρετήσον 113 **O**: καὶ ταύτῃ τῆς πρὸ 119-120 **O** om. φημι 121 **V** om. τοῦ 128 **V**: βοηθεῖα Χριστοῦ 132 **O**: πάσῃ, om. νηστεύειν 135 **V**: ὀφείλειν 137 **V**: τοῦτου (sic) 138 **O**: ἀποκρέου 142 **V**: θείους πατέρας 158-159 **O**: ψυχῆς ἐνάπαγι 159 **O** om. τὴν 166-174 not in **V**. 164-165.175-200 not in **O**.

σά σε» (τουτέστι πολλάκις), καὶ «μελετήσω ἐν τοῖς δικαιώμασί σου διαπαντός», καὶ
 ὅσα τοιαῦτα. Ὁ δὲ κοινὸς δεσπότης καὶ νομοθέτης Χριστὸς «στήτέ» φησιν «ἐν παντὶ
 καιρῷ δεόμενοι», καὶ τὴν παραβολὴν ἐκείνην τῆς χήρας εἶπε καὶ τοῦ κριτοῦ τῆς ἀδικί-
 30 ας «πρὸς τὸ δεῖν πάντοτέ» φησι «προσεύχεσθαι καὶ μὴ ἐκκακεῖν», ἃ δὴ καὶ συμφώνως
 ἀπόστολοί τε καὶ διδάσκαλοι πάντες πράξαντες ἐδίδαξαν καὶ διδάσκουσι, καθάπερ οἶ-
 σθα, πάντας ἡμᾶς. Διὸ καὶ τις τῶν θεοφόρων μετὰ τὸ εἰς γήρας ἔλθεῖν ἔλεγεν· «ἐγὼ ἐν
 τῇ νεότητί μου καιρὸν συνάξεως ὠρισμένον οὐκ εἶχον, ἀλλὰ πᾶς ὁ χρόνος καιρὸς μοι
 συνάξεως ἦν».
 35 Ἐπεὶ δὲ καὶ καιροὺς καὶ τεταγμένους τινὰς ὥρας τοῖς ἀσθενεστέροις ἡμῖν οἱ αὐτοὶ θεο-
 φόροι ἐτύπωσαν, ἵνα καθάπερ τινὶ δεσμῷ τῷ ἀπαραιτήτῳ τοῦ πράγματος κατεχόμενοι
 κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην τῆς καλῆς ταύτης συντελείας καὶ τοῦ κανόνος μὴ ἀποπίπτωμεν.
 Ὁ δὴ καὶ ὁ κατὰ τὸν μέγαν Παχώμιον ἱερὸς ἐδήλωσεν ἄγγελος, «ταύτας» γὰρ φησι
 «τὰς ὀλίγας εὐχὰς ἐτύπωσα, ὡς ὀφείλεις φθάνειν καὶ τοὺς μικροὺς τὸν κανόνα καὶ μὴ
 40 λυπεῖσθαι. Οἱ δὲ τέλειοι νομοθεσίας χρεῖαν οὐκ ἔχουσιν. Ἐκεῖνοις» γὰρ φησι «πάλιν
 ἐνομοθέτησα, ὅσοι οὐκ ἔχουσι νοῦν ἐπιγνώμονα». Λέγομεν καὶ ἡμεῖς τάδε.
 Τὴν τετυπωμένην τῆς ἐκκλησίας πᾶσαν ἀκολουθίαν, ἐπεὶ καὶ ἐκκλησίας καὶ τῆς ὀλίγης
 ταύτης ἀδελφότητος προΐστασαι, οἶδα ὅτι χρεῖαν ἔχεις ἵνα πληροῖς ταύτην ἐν τῷ ναῷ
 σὺν τοῖς ὑπὸ σὲ ἀδελφοῖς. Γινέσθω γοῦν οὕτω ἀπαραιτήτως, ἀσθενείας μὴ ἐμποδιζού-
 45 σης. Συμφέρει γὰρ καταπολὺ καὶ εἰς διεγερσιν σὴν, καὶ εἰς ὠφέλειαν ἐκείνων. Ὅταν
 γοῦν ἀναστῇς ἀπὸ τῆς στρωμνῆς ἐν τῷ καιρῷ, δηλονότι, τοῦ ὀρθρου, ἢ πρὸς Θεὸν ἔσ-
 τω σοι δοξολογία διὰ στόματος πρώτη διὰ τῶν βραχέων τούτων ῥημάτων οὕτω· «*Λό-
 ξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι πάντων ἔνεκα*» ἐκ τρίτου. Εἰτά τινα μικρὰν εὐχὴν εἰπὼν ἐκ
 τῶν παρὰ τῶν πατέρων τυπωθεισῶν ἐν τούτῳ λέγεσθαι τῷ καιρῷ, οἷον τὸ «*Ὁ ὕπ-
 50 νου ἐξανιστάμενος εὐχαριστῶ σοι, ἁγία Τριάς*» ἢ τὸ «*Κύριε πολυέλεε ὁ οἰκῶν φῶς ἀπρόσιτον*»
 ἢ ἄλλην τινὰ συντετμημένην ὁμοίως καὶ βραχεῖαν, σύναψον ταύτη καὶ τὸ τῆς ἀγίας
 ἡμῶν πίστεως ἱερὸν Σύμβολον, ὃ καὶ λέγε εἰς τὸν ναὸν ἀπιών, δηλονότι. Εἰ δὲ καιρὸν
 ἔχεις καὶ γονυκλισίας ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ ποιῆσαι ἀπὸ τῶν τετυπωμένων σοι τοῦ ἡμερο-
 νυκτίου (καὶ τοῦτο καλὸν καὶ χρήσιμον), καὶ ποιήσον ἐνταῦθα πεντήκοντα.
 55 Μετὰ γοῦν τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐν τῷ ναῷ ἀκολουθίας μήτε ὁμιλίᾳ τινὶ σαυτὸν εὐθέ-
 ως ἐκδῶς (σύγχυσιν γὰρ καὶ ζημίαν φέρει οὐ μικρὰν τῷ νῷ τὸ τοιοῦτον), μήτε εἰς ἀνά-
 γνωσιν ἢ ψαλμωδίαν τινὰ σεαυτὸν εὐθέως βιάσῃ, κἂν νύξ ἔτι ἐπικρατεῖ κἂν ἡμέρα ἐπι-
 λάβηται, ἀλλὰ σχόλασον μᾶλλον εἰς τὴν κατὰ νοῦν συντετμημένην προσευχήν, ὡς οἶ-
 δας, τὸ «*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με*», εἰ μὲν ἰσχύεις καθήμενος, εἰ δ'
 60 οὖν καὶ ἀνακείμενος ἐπὶ τῆς στρωμνῆς. Καὶ εἰ ἐπέλθοι καὶ ὕπνος οὕτως εὐχομένῳ σοι,
 καὶ μάλιστα κατὰ ταύτην τὴν ὥραν, ἔστω· τοῦτο γὰρ καὶ τῇ φύσει κατάλληλον, καὶ
 οὐδὲν βλαβερὸν οὐδ' ἐναντίον τῷ σκοπῷ. Ἐὰν δὲ οὕτως εὐχομένῳ σοι ἢ τῆς σαρκὸς
 κίνησις ἐπαναστῇ (συμβαίνει γὰρ ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ μάλιστα) καὶ τοῦ δαιμονίου σφοδ-
 ρότερον ἐπιτιθεμένου, εἰ οὐκ ἰσχύσεις ἀποπέμψασθαι τὴν ἐπίθεσιν διὰ τοῦ κατὰ νοῦν
 65 εὐχῆς, ἀνάστηθι καὶ ποιήσας ἀπὸ τῶν τετυπωμένων γονυκλισίων, ἃς μετ' ὀλίγον ἐροῦ-

μεν, τριακόντα, καὶ μικρὰν εὐχὴν εἰπὼν πρὸν Χριστὸν καὶ τὴν αὐτοῦ μητέρα κατὰ τοῦ πειρασμοῦ τούτου, ἣν μετὰ τὸ τέλος τοῦ παρόντος βιβλίου ἐκθήσομαί σοι, κάθηνον αὖθις, ὡς καὶ πρότερον, εἰς τὴν κατὰ νοῦν μελέτην τῆς προσευχῆς. Ἐὰν δὲ καὶ αὖθις ὁ πόλεμος ἐπιτεθῇ, ποιήσον καὶ αὖθις ὁμοίως, καὶ πάλιν ὁμοίως κάθηνον. Εἰ δ' ἴσως φι-
 70 λονικεῖ καὶ αὖθις καὶ οὐ παύεται, τότε ἀναστὰς ἄρξαι τῆς ψαλλομένης ἀκολουθίας τῆς ἡμέρας, ἣν καὶ ὀφείλεις ἐπιτελεῖν καθ' ἐκάστην, ἄνευ τῆς Κυριακῆς, βοηθείᾳ Χριστοῦ, οὕτως·

Εἴπερ οὐκ ἔχεις ἔθος ψάλλειν ἐν τῷ ναῷ τὰς ὥρας, ἀλλ' ἐν τῷ κελλίῳ, ποιήσον, ὡς ἔθος, εὐχὴν ἀρχῆς καὶ ψάλλε τὴν τρίτην καὶ τὴν ἔκτην μετὰ τῶν Τυπικῶν, καὶ κάθισμα
 75 ἐν τοῦ Ψαλτηρίου, χειμῶνος ὄντος δηλονότι διὰ τὴν σμικρότητα τῆς ἡμέρας, ἐν δὲ ταῖς μεγάλας ἡμέραις, καθίσματα δύο. Ἀπαξ γὰρ τῆς ἐβδομάδος βούλομαί σε στιχο-
 λογεῖν πάντοτε τὸ Ψαλτήριον ἐν τῷ κελλίῳ, καὶ Τεσσαρακοστῆς οὔσης, καὶ μὴ οὔσης. Διατοῦτο ὅτε μὲν λέγεις τὸ πρῶν τὸ ἐν κάθισμα (καθὼς εἶπον, διὰ τὴν βραχύτητα τῆς ἡμέρας), λέγε ἐσπέρα ἐν τῷ ἀποδειπνῷ τὰ δύο, διὰ τὸ μέγεθος τῆς νυκτός· ἐν δὲ τῷ
 80 ἄλλῳ καιρῷ πάλιν ἀντιστρόφως, ἐναλλάσσομένου τοῦ διαστήματος τοῦ ἡμερονυκτίου. Ὅτε δὲ ψάλλεις τὰς ὥρας ἴσως ἐν τῷ ναῷ, ἐν τῷ κελλίῳ μετὰ τὴν προορηθεῖσαν ἑναρ-
 ξιν καὶ τὸ «Δεῦτε προσκυνήσωμεν» εὐθὺς λέγε τὸν πεντηκοστόν, εἴτα ἄρχου τῆς στιχο-
 λογίας, ὡς εἶπον, τοῦ Ψαλτηρίου, καὶ μετὰ ταύτην εἶπε κανόνα εἰς τὸν Δεσπότην οἶον βούλει. Εἴτα ἀνάγνωθι τὸ τεταγμένον σοι τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου μέρος· ἕνα γὰρ εὐα-
 85 γγελιστὴν ὀφείλεις ἀναγινώσκειν δι' ὅλης τῆς ἐβδομάδος, ὃν διελὼν ταῖς ἑπτὰ ἡμέραις ἀναγίνωσκε καθ' ἐκάστην τὸ μέρος. Εἴτα, ποιήσας γονυκλισίας πεντήκοντα, ἀπόλυσον. Εἴτα, εἰ οὐκ ἐγκόπτει τι πολλὰ ἀναγκαῖον, δὸς καὶ τῇ κατὰ νοῦν προσευχῇ βραχύ τι καὶ ὀλίγον μέρος· πάνυ γὰρ ὠφέλιμον τοῦτο μετὰ τὴν πληρωθεῖσαν ψαλμωδίαν. Καὶ μετὰ τοῦτο χρῆσαι τῇ ἀναγνώσει μικρόν. Ἡ δὲ ἀνάγνωσις προηγουμένως μὲν ἔστω
 90 ἀπὸ τῶν κεφαλαιωδῶν λόγων τῶν μακαρίων πατέρων – τῆς Κλίμακος καὶ τοῦ ἁγίου Ἰσαάκ – δύο φύλλα ἢ τρία. Εἴτα χρῶ τῇ ἀναγνώσει τῶν θειῶν γραφῶν, τῆς Παλαιᾶς τέ φημι καὶ τῆς Νέας, καὶ τῶν ἐπ' αὐταῖς ἐξηγήσεων τῶν ἁγίων, καὶ δὴ καὶ ἐν ἐργοχειρῶ, οὐ κατεπείγων σαυτὸν ἐν τοῖς τοιούτοις, τῇ ἀναγνώσει φημὶ καὶ τῷ ἐργοχειρῶ, οὐδὲ ἀδιαλείπτως, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ ἐλευθερίως, ὅσον ἐνισχύσει σε ὁ Κύριος. Τὸ δὲ λείπον
 95 ἀναπληρώσει σοι ἡ κρυπτὴ τῆς εὐχῆς μελέτη, καὶ καθημένῳ καὶ ἱσταμένῳ καὶ περιπα-
 τοῦντι.

Τῆς δ' ἐσπέρας ἐπιστάσης ψάλλε τὸ τεταγμένον ἀπόδειπνον, τὴν στιχολογίαν τοῦ κα-
 θίσματος τοῦ Ψαλτηρίου ἢ τῶν δύο (καθὼς προεῖπον), καὶ κανόνα τῆς παναγίας Θεο-
 τόκου, καὶ μετανοίας, καὶ ἀπόλυσον. Εἴτα, καθίσας ἀνάγνωθι πρῶτον μέρος τὸ τεταγ-
 100 μένον τοῦ Ἀποστόλου· ὀφείλεις γὰρ διελεῖν τὰς τε Πράξεις τῶν ἀποστόλων καὶ τὰς Ἐπιστολὰς πάσας εἰς ἡμέρας ἐβδομάδων τεσσάρων καὶ οὕτως καθ' ἐκάστην ἐσπέραν ἀναγινώσκειν, ὡς εἶπον, τὸ μέρος. Μετὰ δὲ τοῦτο ἀνάγνωθι ἀπὸ τῶν προορηθέντων κεφαλαίων καὶ ἀσκητικῶν λόγων τῶν ἁγίων ὀλίγον τι, ὅσον βούλει. Καὶ οὕτως ποιήσας τὰς τεταγμένας σοι γονυκλισίας, ὡς ποσοῦσθαι τὰς τοῦ ἡμερονυκτίου πάσας τριακοσί-

105 ας, κάθισον εἰς τὴν κατὰ νοῦν προσευχὴν αὐτοῖς, εἰπὼν πρῶτον τὸ ἱερὸν τῆς πίστεως Σύμβολον· οὕτω γὰρ οἱ θεοφόροι παραδεδώκασιν ἡμῖν καὶ ἀνισταμένους τῆς στρωμνῆς τοῦτο λέγειν, καὶ εἰς κατάκλισιν ἐρχομένους. Καθίσας οὖν εἰς τὴν τῆς προσευχῆς μελέτην, ὅσον ὁ Χριστὸς ἐνισχύσει σε, ἀνάπαυσον εἰς τὴν στρωμνὴν μετὰ τῆς αὐτῆς μελέτης, ἵν' οὕτως ἔχοντα καὶ ὁ ὕπνος καταλάβῃ σε. Ταῦτα δὲ φημι γίνεσθαι οὕτως ἐν
110 τοῖς μείζοσι τῶν νυκτῶν· θέρους δὲ, ἡ ἡμέρα μεγίστη οὖσα, ταῦτα πάντα ἀπὸ πρῶτῃ μέχρις ἐσπέρας ὑπηρετήσῃ σοι.

Περὶ δὲ τῶν ἀποδείπνων δοκεῖ μοι καλόν, ὥς ἂν ἐν μὲν ταῖς δυοῖς τεσσαρακοσταῖς, τῇ τε Μεγάλῃ καὶ τῇ πρὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ψάλλῃς τὸ μέγα καθ' ἐκάστην, δίχῃ Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ τῶν ἑορτῶν. Ἐν δὲ τῷ ὅλῳ ἐνιαυτῷ, δίχῃ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τοῦ Δωδεκαημέρου καὶ τῆς ἑβδομαδος τῆς ἀποτυρώσεως καὶ τῶν προειρημένων ἡμερῶν, διελὼν αὐτὸ εἰς δύο, ψάλλε τῇ μὲν μιᾷ ἡμέρᾳ τὸ ἐν ἡμίτομον, θατέρᾳ δὲ θάτερον.

Τὴν μονοσιτίαν δι' ὅλης τῆς ἑβδομάδος ὥρισαν οἱ πατέρες. Σοὶ δὲ ἀσθενεῖ ὄντι ἀρκέσει τὸ μονοσιτεῖν ἐν ταῖς εἰρημέναις δυοῖν νηστείαις τρις τῆς ἑβδομάδος· Δευτέρᾳ φημί, Τετράδι καὶ Παρασκευῇ. Εἰ δὲ οὐκ ἰσχύεις τοῦτο, ἔστω δίς· Τετράδι καὶ Παρασκευῇ (δηλονότι, μὴ ἐμποδιζούσης ἀσθενείας). Ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς ἑβδομάσι τοῦ ἐνιαυτοῦ, θέρους μὲν ὥρα καὶ μέχρι τῆς τοῦ τρυγῆτου συμπληρώσεως, οὐ μονοσιτήσεις. Μετὰ δὲ τοῦτο, μικρῶν τῶν ἡμέρων οὐσῶν, μονοσιτήσεις Τετράδα καὶ Παρασκευήν. Ὑδροποσίαν οἱ πατέρες ἀπαιτοῦσι πᾶσαν Τετράδα καὶ Παρασκευήν. Σὺ δέ, ἀσθενὴς
125 ὢν, ἔχεις τὸν ἀποστολικὸν κανόνα βοηθοῦντά σοι· ἀπαιτεῖ γὰρ ἐκεῖνος πρὸ τῶν ἄλλων τὴν τῶν εἰρημένων ἡμέρων νηστείαν, ἀλλὰ προστίθῃσι καὶ τὸ «δίχῃ ἀσθενείας». Σὺ γοῦν ἀσθενὴς ὢν, καὶ μάλιστα τὸν στόμαχον, οὐχ ὕδροποτήσεις, εἰ μήπου θέρους ὥρᾳ ἀποπειράσῃ τοῦ πράγματος. Εἰ γοῦν ἀποπειρασάμενος ἰσχύσεις βοηθείᾳ Θεοῦ, χρήσῃ τῷ πράγματι ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ μόνῳ, καλλίστῳ πάντῃ καὶ ὠφελιμωτάτῳ τυγχάνοντι. Ἔστι γὰρ καὶ ὁ τόπος οὗτος, πάντῃ ἐναντίος καὶ δυσχερὴς πρὸς τὴν τοῦ οἴνου ταύτην νηστείαν τοῖς πλείοσι τῶν ἀνθρώπων.
130

Τὴν Πεντηκοστήν πᾶσαν οὐ παρελάβομεν παρὰ τῶν ἁγίων νηστεύειν. Ὀφείλεις οὖν καὶ σὺ ποιεῖν οὕτως καὶ καταλύειν τὰς Τετράδας ἐκείνας καὶ τὰς Παρασκευὰς ἀνενδοίᾳ ἄστως.
135 Τὰς παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων λυθείσας ἡμέρας οὕτως ὀφείλεις λύειν ὥς ἐτυπώθησαν παρ' ἐκείνων καὶ μὴ προτιμᾶν ἐν ταύταις τὸ ἴδιον θέλημα καὶ τὴν ἰδίαν κρίσιν, καθάπερ τινὰς ὀρῶμεν ποιοῦντας (ἔστι γὰρ καὶ τοῦτο παραδεδομένου κανόνος κατάλυσις, καὶ ταῦτα χωρὶς ἀνάγκης), ἡγουν τὸ Δωδεκαήμερον, τὴν πρὸ τῆς ἀπόκρεως ἑβδομάδα, τὴν τυρινήν, τὴν ἡμέραν τοῦ θείου Εὐαγγελισμοῦ, καὶ πάσας τὰς
140 δεσποτικὰς ἑορτάς, καὶ δὴ τὴν Πεντηκοστήν, καὶ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις. Ἐπεὶ δὲ τὸ ζητούμενον διὰ πάντων ἢ τῶν παθῶν ἐστὶ τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς μείωσις ἢ καὶ ἀνάιρεσις, βοηθείᾳ Θεοῦ, ὅπερ ἡ περιεκτικὴ κατὰ τοὺς θεοφόρους πατέρας προηγουμένως ἐργάζεται ἐγκράτεια (αὕτη γὰρ εἰς τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ταπείνωσιν κατ' ἐκεί-

νους φέρει τὸν ἄνθρωπον), οὐ περὶ τὴν νηστείαν δεῖ σπεύδειν, καὶ μάλιστα σὲ τὸν ἀνε-
 145 πιτηδείως ἔχοντα δι' ἀδυναμίαν σώματος πρὸς τοῦτο, ἀλλὰ περὶ τὴν καθόλου ἐγκρά-
 τειαν, ὡς εἶπον.

Πρὸς μὲν οὖν τὰ βρώματα καὶ τὰς οἰνοποσίας οἶδα σε ἐγκρατῶς ἔχοντα, χάριτι Χρισ-
 τοῦ, καὶ οὐ δεόμενον λόγου. Δεῖ δὲ μὴ τὴν μερικὴν μόνον, ἀλλὰ τὴν καθόλου διαπαν-
 τὸς σπουδάζειν ἐγκράτειαν (ἐν λόγοις, ἐν ἔργοις, ἐν ἐνθυμήμασι καὶ προσλήψεσιν, ἐν
 150 τοῖς πρὸς τοὺς γνησίους καὶ συνήθεις ὁμιλίαις μάλιστα), φεύγειν, ὅση δύναμις, τοὺς πε-
 ριττοὺς καὶ ἀνοήτους λόγους, τὰς ἀκαίρους πρὸς τοὺς φίλους φιλονεικίας, τὸ ἀστεϊόν
 τε καὶ εὐτράπελον, ἃ μεγάλως τὴν τοῦ νοῦ φυλακὴν καὶ τὴν κρυπτὴν μελέτην καὶ τὸν
 φόβον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ταπείνωσιν καὶ πᾶσαν τὴν τῆς ψυχῆς ἀνεπαισθήτως καταλύου-
 σι κατάστασιν, συνεχῶς καὶ ἀδεῶς ἐνεργούμενα. Ὁ δὲ «ἀγωνιζόμενος πάντα ἐγκρατεῦ-
 155 εται», κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον. Ὁ τοίνυν σκοπὸς ἔστω σοι διὰ πάντων, ὃ βέλτιστε,
 τῶν τε αἰσθητῶς, τῶν τε νοερῶς ἐνεργουμένων καὶ σπουδαζομένων παρὰ σοῦ τὸ κατ-
 ορθῶσαι τὴν εὐλογημένην καὶ σώτειραν τῶν ψυχῶν ταπεινοφροσύνην καὶ σωφροσύνην,
 καὶ δὴ καὶ τὴν εἰς τὸν πλησίον θεομίμητον συμπάθειαν, καὶ τὸν ἀπὸ μέσης ψυχῆς ἐν
 ἄпасιν οἶκτον καὶ τὴν θεοειδῆ καὶ τελειοτάτην ἀγάπην, δι' ὧν ἡ τῆς καρδίας καθαρό-
 160 τῆς περιγίνεσθαι πέφυκε τῷ σπουδαίῳ. Κατὰ τοὺς ἱεροὺς εἰπεῖν αὐθις πατέρας· «τὸ δὲ
 τέλος» φησὶ «τούτων, ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ἔσται σοι· αὐτὸς ὁ Θεὸς διὰ τῆς αὐτοῦ
 φιλανθρωπίας καὶ χάριτος», ἧς καὶ ἀξιῶσαί σε αὐτὸς ὁ Κύριος εὐχαῖς τῆς Θεοτόκου
 καὶ πάντων τῶν ἁγίων. Ἀμήν.

Μέμνησο δὲ καὶ ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ διαπαντός (παρκαλῶ), λέγοντος μὲν τὰ καλὰ,
 165 πράττοντος δὲ μηδὲν ἀγαθόν.

Περὶ κοινωνίας τῶν θείων καὶ ζωποιοῶν μυστηρίων περιττόν ἐστι πρὸς σε γράφειν.
 Καθ' ἐκάστου δὲ μηνὸς ἀρχὴν δοκεῖ μοι καλόν, ἵνα τὴν τῶν ἁγίων πάντων ἐπιτεταγμέ-
 νην ἀκολουθίαν (ὡς ἡμεῖς συνετάξαμεν) ψάλλῃς ἐν τῷ κελλίῳ μετὰ τῶν συνόντων σοι
 τοῦ κελλίου ἀδελφῶν καὶ λειτουργῆς, αὐτὸς μεμνημένος τότε μᾶλλον καὶ τῶν κεκοιμη-
 170 μένων τῶν τε καθ' αἷμα οἰκείων καὶ πάντων τῶν οἰκείων τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀναξίων
 ἡμῶν.

Τῇ δὲ ἐσπέρᾳ τῆς Παρασκευῆς καθ' ἐκάστην ἐβδομάδα ψάλλε τὴν εἰς τὴν παναγίαν
 δέσποιναν Θεοτόκον ἀκολουθίαν τὴν λεγομένην Ἀνάθιστον ἐν τοῖς ἀποδείπνοις· πα-
 ράδοσις γὰρ καὶ τοῦτο τῶν ἁγίων γερόντων.

175 **Εὐχὴ εἰς τὸν δεσπότην Χριστὸν κελλικὴ :~**

Κύριε, ἀπάλλαξόν με τῆς κατ' ἐνέργειαν ἀγρυπνίας καὶ τῆς κακίστης συνηθείας. Κύριε,
 ῥῦσαί με τῶν πονηρῶν καὶ αἰσχυρῶν προλήψεων καὶ λογισμῶν. Κύριε, ῥῦσαί με τῆς
 ἀτόπου φαντασίας καὶ ἐμπαθοῦς ἐνεργείας τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν μου αἰσθήσε-
 ων. Κύριε, ἐμφύτευσον τῇ καρδίᾳ μου τὸν φόβον σου, κάθαρόν μου τὸν λογισμόν καὶ
 180 φώτισον τὸν ἐσκοτισμένον μου νοῦν, ἵνα πρὸς σὲ μόνον ὁρᾷ καὶ σὲ μόνον φαντάζηται
 καὶ σοὶ μόνῳ διαπαντὸς ἀτενίζῃ τῷ ἀληθινῷ φωτί, τοῦ σκότους τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν
 δαιμόνων ῥυσθεὶς τῇ σῇ ἀπείρῳ φιλανθρωπίᾳ καὶ ἀγαθότητι καὶ σὲ ὑμνῶν, τὸν Πατέρα

καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸν ἕνα τρισυπόστατον καὶ παντοδύναμον Θεόν, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

185 **Ἐτέρᾳ εὐχῇ, εἰς τὴν παναγίαν δέσποιναν Θεοτόκον, ἰδικὴ ἦτοι μοναχικὴ :~**

Παναγία δέσποινα Θεοτόκε, ἡ μόνη καθαρὰ καὶ ἀμόλυντος καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, ἡ μόνη πᾶσα ἐπέκεινα καθαρότητος καὶ σωφροσύνης καὶ παρθενίας, ἡ μόνη κατοικητήριον γενομένη τῆς ὅλης χάριτος τοῦ παναγίου Πνεύματος κἀντεῦθεν καὶ αὐτὰς τὰς ἁλλοὺς ἀγγελικὰς δυνάμεις ἀσυγκρίτως ὑπερβᾶσα τῇ καθαρότητι καὶ τῷ ἁγιασμῷ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἔπιδε ἐπ' ἐμὲ τὸν ἐναγῆ καὶ ἀκάθαρτον καὶ ἐρρυπωμένον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα τῷ μολυσμῷ τῆς ἐμπαθοῦς καὶ ἐνηδόνου ζωῆς· κάθαρὸν μου τὴν ἐμπαθῇ διάνοιαν· διόρθωσόν μου τοὺς πεπλανημένους καὶ τετυφλωμένους λογισμούς· ῥύθμισον καὶ παιδαγωγῆσόν μου τὰς αἰσθήσεις· ἐλευθέρωσόν με τῆς τυραννούσης με κακίστης καὶ αἰσχυρᾶς συνηθείας, τῶν ἀκαθάρτων προλήψεων καὶ παθῶν· στήσόν μου πᾶσαν τὴν κατ' ἐνέργειαν καὶ τὴν διάνοιαν ἀμαρτίαν· καὶ δώρησαι νῆψιν καὶ διάκρισιν τῷ ἐσκοτισμένῳ καὶ ταλαιπώρῳ μου νῷ πρὸς διόρθωσιν τῶν οἰκείων σφαλμάτων τε καὶ πτωμάτων, ἵνα τοῦ σκοτίους τῆς ἀμαρτίας ἀπαλλαγείς καταξιωθῇ δοξάζειν καὶ ὑμνεῖν σε ἐν παρρησίᾳ τὴν μόνην ἀληθινὴν μητέρα τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ὅτι μόνη μετ' αὐτὸν καὶ δι' αὐτὸν εὐλογημένη καὶ δεδοξασμένη ὑπάρχεις ὑπὸ πάσης τῆς ὁρατοῦ καὶ ὁρατῆς κτίσεως νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.²

² J. Assemani, ed. *Τοῦ δόσιου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ τοῦ Σύρου τὰ ἅπαντα*, vol. 3 (Rome 1746) 524.

Appendix E6: Prayer Rule for Illiterate Monks

Ἑτέρα διάταξις περὶ μοναχῶν τῶν μὴ γινώσκουσι γράμματα¹

Γνωστὸν ἔστω ὑμῖν ὅτι τοιαύτην παρελάβαμεν τάξιν ἀπὸ τοῦ ἀγίου πατέρος ἡμῶν
5 περὶ ψαλμωδίας καὶ κανόνος τῶν ἀγροίκων καὶ ἀγραμμάτων. Εἰς τὸ παντοῦ Ψαλτηρίου
οὐ ὅλου νὰ διαβάσης εὐχὰς χιλιάδας ς', ἡγουν τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Ὡς τοῦ Θεοῦ,
ἐλέησόν με». Διὰ δὲ τὸ ἡμῖς τοῦ Ψαλτηρίου εὐχὰς χιλιάδας γ'. Καὶ ἀντὶ ἐνὸς καθίσματος
τοῦ Ψαλτηρίου εὐχὰς τριακοσίας. Ἀντὶ τὴν μίαν δόξαν τοῦ Ψαλτηρίου εὐχὰς ρ'.
Τοῦτον τὸν τύπον τηρεῖτωσαν οἱ μὴ ἐπιστάμενοι γραφῆς καὶ προαιρούμενοι τὴν ἑαυ-
10 τῶν σωτηρίαν. Τὸ νυχθήμερον ἀποδιδότωσαν εὐχὰς χιλιάδας γ' (ὅ ἐστι τὸ ἡμῖς τοῦ
Ψαλτηρίου), εἰς τὸ ἐσπερινὸν εὐχὰς γ', εἰς τὸ ἀπόδειπνον πεντακοσίας, εἰς τὸν ὄρθρον
χιλίας τετρακοσίας, εἰς τὴν τρίτην ὥραν τριακοσίας, εἰς τὴν ς' τριακοσίας, εἰς τὴν ἑνά-
την διακοσίας. Ποιεῖτωσαν καὶ μετανοίας κατὰ τὴν ἐκάστου δύναμιν, ὃ μὲν τριακοσί-
ας, ὃ δὲ ἑξακοσίας· εἰ δὲ ἔνι ἐν νεότητι καὶ ἐν ἀνέσει, καὶ ἕως χιλίας μεταβιάζεστω ποι-
15 εῖν. Καὶ ὅταν θέλῃ ἀρξασθαι τοῦ κανόνος αὐτοῦ, πρῶτον ποιησάτω μετανοίας γ' καὶ
ἀσπάζετω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ πάλιν μετανοίας γ', καὶ λέγετω στίχος «*Δι' ἐρχῶν*
τῶν ἀγίων πατέρων», τρισάγιον, «*Παναγία Τριάς*», «*Πάτερ ἡμῶν*», εἰθ' οὗτος ἀρξάτω τοῦ
εὐχεσθαι. **Οὗτός ἐστιν ὁ κανὼν τοῖς μὴ γινώσκουσι γράμματα.**

---

¹ Athon. Koutloum. 278, a. 1335, f. 201r; Taurin. Bibl. Reg. Var. 484, s. XV in., f. 177v. Cf. A. Pavlov, *Номоканон при Большом Требнике*, 2d edn (Moscow 1897) 219f. (§ 87).

Appendix F: Advisory Sentences in Greek Psalters

Ἀποκάλυψις ἀληθῆς ἐνθυμήσεων, ἐὰν μετὰ πίστεως πράττηται ~ (W)

Ἐὰν ἔννοιαν ἔχῃς τὴν οἴαντοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ σου, εἰ ὀφείλῃς πράγμα ἐπιχειρῆσαι
[Ἐὰν ἔννοιαν ἔχῃς ἐν τῇ ψυχῇ σου ἢ ὀφείλῃς ἐπιχειρῆσαι πράγμα τι (R)], νῆστις ἀνά-
πτυσσε τὸ Ψαλτήριον καὶ ποίησον τρισάγιον [πρότερον (R)] σχολαίως· καὶ οἷος ἀν-
ψαλμός σοι ἐξέλθοι, ψηλάφησον τὸ κεφάλαιον αὐτοῦ, ἡγουν τὸ ψηφίον, καὶ ἀπ' ἐκείνου
τοῦ ψηφίου μέτρησον ἕτερα ἕξ ψηφία, ἵνα γένωνται ἀμρότερα ἐπτά, καὶ τὸ ἑβδομον
[τὸ ζ' (R)] ἀναγίνωσκε· καὶ εἴ τι γράφει, ἔχε αὐτὸ ἐν πληροφορίᾳ. Μόνον ἐκ πίστεως
προσέρχου.¹

Ἑρμηνεῖαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς²

α' Ὡς Ἰωσήφ ἡξιώθη χάριτος διὰ τῆς ὑπομονῆς (W). Ἰωσήφ χαρίσματ[α] πολλ[ὰ] δι'
ὑπομον[ῆς] (P).

β' Ἀπὸ θλίψεως εἰς χαρὰν ἔρχη (W, P, L).

γ' Εἰς παῖνιον ἐστὶ τὸ πρᾶγμα (W, L) / πρᾶγμα σου (P).

δ' Ὁ βούλει πρᾶξαι περίμεινον (W, L) / πράξων περίμεινον (P).

ε' Τοῦτο ἀργεῖ, οὐ γίνεται (W). Τοῦτο νῦν οὐ γίνεται (P). Τοῦτο ἄρτι οὐ γίνεται (L).

ς' Καλὸν συμβούλιον ἔχεις· ποίησον ὃ θέλεις (W, P) / ποίει ὃ θέλεις (L).

ζ' Καλὸν ἔργον ἔχεις, εἰς χαρὰν ἔρχεται πολλήν (W) / ἔρχη πολλήν (P).

η' Ὅταν οὐκ οἶδας, χαρὰ σοι ἐπέρχεται (W) / μεγάλη χαρὰ σοι ἔρχεται (P).

θ' Μεγάλη χαρὰ σοι μετὰ κέρδους (W, P).

ι' Τὸ πρᾶγμα ταχὺ πληροῦται (W). Τὸ πρᾶγμα σου πληροῦται (P). Τὸ πρᾶγμα πλη-
ροῦται (L).

ια' Κακοπραγμονεῖ, ἀλλ' εἰς χαρὰν ἔρχεται (W). Κακοπραγμοσύνην ἔχεις, ἀλλ' εἰς χα-
ρὰν ἔρχεται (P). Κακοπραγμοσύνη ἐστίν, ἀλλ' [εἰς] χ[αρὰν] ἔρχεται (L).

ιβ' Ὑπεραίρει, ἀλλ' ὑποκρίθητι, ἵνα τύχῃς τῶν ἐξῆς (W).

ιγ' Ἐὰν δώσης ξένιον, νικᾷς (L, W) / τι δῶρον, νικᾷς (P).

ιδ' Πίστευσον ἐν ὅλῃ καρδίᾳ σου, καὶ γένηται (W) / καὶ σώζῃ (P).

ιε' Μακροζωῖα σοι ἔσται καλή (W).

ις' Πρᾶγμα ἐστὶν ἐμποδίζον (W) / ἐμποδιζόμενον (P, L).

ιζ' Νίκην ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, L) / πρᾶγμα σου (P).

ιη' Μεγάλη χαρὰ καὶ συγκρότησίς σοι (L) / σοι γίνεται (W) / σοι ἔσται (P).

¹ DOaks 3, a. 1083, f. 2r (W); Lond. Royal 2.A.vi, s. XII in., ff. 15v-16r (R).

² DOaks 3, a. 1083, ff. 2r-3r (W); Paris. gr. 164, a. 1070, ff. 7r-177v (P); Lond. Add. 36928, a. 1090, ff. 47v-278v (L). Trivial spelling mistakes in P and L have been silently corrected. When P or L are not listed as witnesses, the sentences there are lost or seriously damaged. – See also G. Meyer & M. Burckhardt, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Basel*, vol. B.2 (Basel 1966) 762f. – For a full list of witnesses: Apdx B1:N.

- ιθ' Εἰσακούει ὁ Θεὸς τῆς προσευχῆς σου (W, L). Εἰσακούσεται etc. (P).
- κ' Πολλοὶ ἐχθροί, ἀλλ' οὐκ ἀδικήσουσί σε (W). Εἰ καὶ πολλοὶ ἐχθροί, ἀλλ' οὐκ ἀδικοῦσιν σε (P). Πολλοὶ ἐχθροί, ἀλλ' οὐκ ἀδικοῦσιν σε (L).
- κα' Ἀπὸ λύπης εἰς χαρὰν ἔρχεται (W) / ἔρχη πολλήν (P, L).
- κβ' Ὡς ὁ ἥλιος ἀνατέλλει, οὕτως καὶ τὸ πρᾶγμα σου εἰς φῶς ἔρχεται (W). Ὡς ἥλιος ἀνατέλλει τὸ πρᾶγμά σου, εἰς φῶς ἔρχεται (P) / πρᾶγμα καὶ εἰς φῶς ἔρχεται (L).
- κγ' Κόπον ὑπομένεις, σῶζῃ δέον (W). Κόπον δηλοῖ μετ' ὑπομονῆς καὶ σωτηρίας (P). Κόπου μετὰ ὑπομονῆς καὶ σῶζ[η] (L).
- κδ' Εὐχου τῷ Θεῷ καὶ μὴ μερίμνα (W, P, L).
- κε' Εἰς φῶς ἔρχεται σου τὸ πρᾶγμα (W) / ἔρχεται τὸ πρᾶγμα (L) / πρᾶγμά σου (P).
- κς' Μετάστησον τὴν σκέψιν σου (W). Μετάστρεψον etc. (P). Μετάστρεψον τὸν σκοπόν σου (L).
- κζ' Ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου εὐχου καὶ ὑπακούσει ὁ Θεός (W). Ἐξ ὅλης τῆς καρδίας εὐχου τῷ Θεῷ (P) / καρδίας σου εὐχου τῷ Θεῷ (L).
- κη' Μετὰ κόπου πληροῦται σου τὸ πρᾶγμα (W) / τὸ πρᾶγμά σου πληροῦται (P) / τὸ πρᾶγμα πληροῦται (L).
- κθ' Οὐκ ἔστι δοτὸν ὃ ἐπιθυμεῖς (W, P). Οὐκ ἔστιν σοι δυνατὸν ὃ ἐπιθυμεῖς (L).
- λ' Ἀπὸ θλίψεως εἰς χαρὰν ἔρχεται (W, L) / ἔρχη πολλήν (P).
- λα' Γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W). Γίνεται σοι τὸ πρᾶγμα· εὐχου τῷ Θεῷ (P). Γίνεται σου τὸ πρᾶγμα· εὐχου τῷ Θεῷ (L).
- λβ' Ὁ Θεός σου φροντίζει, μὴ μερίμνα (W). Ὁ Θεὸς φροντίζει σοι, etc. (P). Ὁ Θεὸς φροντίζει σου, etc. (L).
- λγ' Ὁ ἐνθυμῇ, γίνεται (W) / οὐ γίνεται (P). Ὁ ἐνθυμεῖσαι, γίνεται (L).
- λδ' Μετανόησον, μὴ εἰσέλθῃς εἰς πειρασμόν (W) / ἵνα μὴ εἰσέλθῃς εἰς πειρασμόν (P) / ἵνα μὴ ἔλθῃς εἰς πειρασμόν (L).
- λε' Γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W). Μὴ σπούδαζε, γίνεται σοι τὸ πρᾶγμα (P). Μὴ σπουδάζῃς, etc. (L).
- λς' Μὴ χλευάζου, οὐ γίνεται τι (W) / οὐδὲν γίνεται (P) / τίποτε οὐ γίνεται (L).
- λζ' Ὁ θέλεις ἄρτίως, οὐ γίνεται (W, P) / ἄρτι, οὐ γίνεται (L).
- λη' Ἀπὸ λύπης εἰς χαρὰν ἔρχεται (W) / ἔρχη (P). Ψευδὲς πρᾶγμα τὸ γινόμενον (L).
- λθ' Τὸ πρᾶγμα, ὃ ἐπιθυμεῖς, κόπον ἔχει (W, L) / ὃ ἐπιθυμεῖς, κόπον ἔχει (P).
- μ' Ἀπόδος τὸ κακόν, ὃ ἔπταισας (W) / τὸ καλόν, ὅτι ἔπταισας (P). Ἀπεχε τῶν κακῶν, ὅτι ἔπταισας (L).
- μα' Εὐχου καὶ ὃ θέλεις, γίνεται (W). Εὐχου τῷ Θεῷ etc. (P, L).
- μβ' Τὸ πρᾶγμα φῶς ἔχει μέγα (W). Τὸ πρᾶγμά σου etc. (P, L).
- μγ' Εἰς φῶς ἔρχεται σου τὸ πρᾶγμα (W, L).
- μδ' Μὴ μερίμνα, γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W). Μέριμναν ἔχεις, ἀλλὰ γίνεται τὸ πρᾶγμα[ά σου] (P) / γίνεται σου (L).
- με' Μέγα πρᾶγμά σοι κεῖται (W). Μέγα σοι πρᾶγμα κεῖται (P) / τὸ πρᾶγμα κεῖται (L).

- μς' Ἀλήθεια κεῖται εἰς τὸ πρᾶγμα (W, L) / τὸ πρᾶγμά σου (P).
- μζ' Εἰς χαρὰν κίττειται τῇ καρδίᾳ σου (W). Χαρὰ τίττειται τῇ καρδίᾳ σου (P, L).
- μη' Ἀρχεται καὶ ἔστι σου τὸ πρᾶγμα (W). Ἀρχοντικόν ἐστὶ τὸ πρᾶγμα (L) / πρᾶγμά σου (P).
- μθ' Ἀλλαξὸν τὴν βουλὴν σου (W, P, L).
- ν' Δόλον ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, L) / τὸ πρᾶγμά σου (P).
- να' Νίκην ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, L) / τὸ πρᾶγμά σου (P).
- νβ' Οὐ γίνεται ἄρτι, ὃ θέλεις (W, L). [Ο] θέλεις ἄρτι, οὐ γίνεται (P).
- νγ' Μετ' ὀλίγας ἡμέρας γίνεται (W, P).
- νδ' Ἄλλω πρᾶγματι ἐπιχείρησον (W). Ἄλλο πρᾶγμα ἐπιχείρησον· τοῦτο οὐ γίνεται (P, L).
- νε' Ἀξία σοι κεῖται μετ' ὀλίγον (W). Ἀξία σοι μετὰ συγκροτήσεως (P). Ἀξία σοι κεῖται μετὰ συγκροτήσεως (L).
- νς' Καλὸν σοι πρᾶγμα ἐπίκειται (W, L) / ἀπόκειται (P).
- νζ' Κρυπτὸν πρᾶγμα φανεροῦται (W). Τοῦτο τὸ πρᾶγμα φανεροῦται (P, L).
- νη' Ψευδὲς πρᾶγμα γινόμενον (W) / τὸ γενόμενον (P) / τὸ γινόμενον (L).
- νθ' Κρυπτὸν πρᾶγμα κεῖται (W, P, L).
- ξ' Ἀπὸ μεγάλης μερίμνης εἰς χαρὰν ἔρχεται (W, P) / ἀνάγκης εἰς χαρὰν ἔρχεται (L).
- ξα' Τὸ πρᾶγμα τοῦτο οὐ γίνεται (W, P, L).
- ξβ' Καλὸν τὸ πρᾶγμα γίνεται (W). Καλὸν πρᾶγμά σοι γίνεται (P). Καλὸν σοι πρᾶγμα κεῖται (L).
- ξγ' Ὁ ἐνθυμῇ, οὐκ ἔστιν ἀληθές (W, P). Ὁ ἐνθυμεῖσαι, etc. (L).
- ξδ' Μὴ ἀλλάξης τὴν βουλὴν σου (W, P, L).
- ξε' Εὐτυχεῖς εἰς τὸ πρᾶγμα (W) / τὸ πρᾶγμά σου (P). Εὐτυχεῖ τὸ πρᾶγμά σου (L).
- ξς' Πρᾶγμα μὴ εἶπης, ὅτι γίνεται σοι (W). Τὸ πρᾶγμα μὴ εἶπης, ὅτι συνέρχεται (P). Πρᾶγμα μὴ εἶπης, ὅτι συνέρχεται σοι (L).
- ξζ' Τὸ πρᾶγμα τοῦτο μῖσος ἔχει (W). Μὴ ψεύδε, ἐπεὶ βλάπτει (P).
- ξη' Μὴ ψεύδῃ, ὅτι βλάπτει (W). Τὸ πρᾶγμά σου μῖσος ἔχει (P). Τὸ πρᾶγμα μῖσος ἔχει (L).
- ξθ' Φωτεινὸν ἐστὶ σοι τὸ πρᾶγμα (W, P). Φωτεινὸν ἔσται σου τὸ πρᾶγμα (L).
- ο' Εὐχου τῷ Θεῷ καὶ ὑγιαίνει (W) / ὑγιαίνει (P, L).
- οα' Χαρὰ σοι δίδοται ἐκ Θεοῦ (W, P) / γίνεται ἐκ Θεοῦ (L).
- οβ' Ἐν ᾧ λυπῇ, εὐχου τῷ Θεῷ καὶ παρέχει σοι (W) / παρέρχεται (P). Ἐν ᾧ λυπήσας, εὐχου τῷ Θεῷ καὶ παρέρχεται (L).
- ογ' Μάχας καὶ θλίψεις σοι ἐγείρει (W) / ἐγείρει (P, L).
- οδ' Ὁ ἔχεις κατὰ νοῦν, μετ' ὀλίγον γίνεται (W, P). Ὁ εὐχῇ κατὰ νοῦν, μετ' ὀλίγον σοὶ γίνεται (L).
- οε' Ὁ θέλεις, ἐὰν ταχύνης, γίνεται (W, P, L).
- ος' Πρᾶγμα μὴ εἶπης, ὅτι συνέρχεται σοι (W). Τὸ πρᾶγμα etc. (P). Πρᾶγμα μὴ εἰ-

- πης, όταν συνέρχεται σοι (L).
- οζ' Ὑποκλίθητι καὶ ὑψοῖ (W) / καὶ νικᾷς (P).
- οη' Ὁ ἐνθυμῇ, οὐχ ἴσταται (W). Ὁ ἐνθυμεῖσαι, οὐχ ἴσταται (L).
- οθ' Πρᾶγμα κρυπτόν φανεροῦται (W, L). Τὸ πρᾶγμά σου κρυπτόν φαν[εροῦται] (P).
- π' Βοήθειαν ἔχεις παρὰ Θεοῦ, μὴ φοβηθῇς (W) / μὴ φοβοῦ (P, L).
- πα' Εἰς φῶς ἔρχεται σοι τὸ πρᾶγμα (W) / σου τὸ πρᾶγμα (W).
- πβ' Μὴ κινήσης, τὸ πρᾶγμα βλάπτει (W) / βλάπτει (L). Μὴ νικήσης, etc. (P).
- πγ' Πολλὰς δίκας σοι φέρει (W). Πολλὰ δικαιώματά σοι συμβαίνει (L).
- πδ' Μὴ φοβοῦ, ὑψοῖ μεθ' ἡμέρας (W) / νικᾷς (P) / ὑψοῦσαι μεθ' ἡμέρας (L).
- πε' Εἰς δ' ἐνθυμῇ, βοήθειά σοι γίνεται (W). Εἰς δ' ἐνθυμεῖσαι, βοήθεια γίνεται (L).
- πς' Πρᾶγμα μὴ μέλλε λέγειν (W). Πρᾶγμα μὴ λεγόμενον λέγεται (L).
- πζ' Ὑπόμεινε καὶ καλόν σοι γίνεται (W). Ὑπόμεινον etc. (P, L).
- πη' Μὴ δυσπιστήσης, ὅτι γίνεται (W, P). Πρᾶγμα κρυπτόν φανεροῦται (L).
- πθ' Πρᾶγμα κρυπτόν φανεροῦται (W, P). Μὴ δυσπιστήσης, ὅτι γίνεται (L).
- ρ' Στήσον τὴν βουλὴν σου εἰς λογισμόν (W, P, L).
- ρα' Ἐπιτυχάνεις τοῦ πρᾶγματός σου (W). Ἐπιτυχάνεις τὸ πρᾶγμα (L).
- ρβ' Σκληρόν σου τὸ πρᾶγμα καὶ ἀντιπάθειαν ἔχει (W) / πρᾶγμα γίνεται, ἀντιπάθειαν ἔχει (L).
- ργ' Ἀληθῶς πάντως γίνεται (W). Ἀληθές, πάντως γίνεται (L).
- ρδ' Ἐπίμεινον, ὅτι χαρὰν ἔχεις (W, L).
- ρε' Τὸ πρᾶγμα σου διοικεῖται (W). Τὸ πρᾶγμα διοικεῖται (L).
- ρς' Ὑποτάγηθι καὶ γίνεται ὃ θέλεις (W, L).
- ρζ' Διγνωμῆς εἰς τὸ πρᾶγμα (W). Διχογνωμήσει τὸ πρᾶγμα (L).
- ρη' Τὸ πρᾶγμα διοικεῖται (W) / σου διοικεῖται (L).
- ρθ' Μὴ διγνωμήσης εἰς τὸ πρᾶγμα τοῦτο (W, L).
- ρ' Βαρὺ τὸ πρᾶγμα σου συμβαίνει (W) / πρᾶγμα συμβαίνει (L).
- ρα' Φόβου τὸν Θεὸν καὶ ἔξεις ἐλπίδας (L) / ἐλπίδας καλὰς (W).
- ρβ' Ἐὰν ὑπομείνης εὐχόμενος, ἐλπίδας ἔξεις καλὰς (W) / ἔξεις ἐλπίδας πολλὰς (P).
- Πρᾶγμα καλόν σοι γίνεται (L).
- ργ' Ἀντιπάθειαν ἔχει τὸ πρᾶγμα σου (W, P). Μετανόησον καὶ γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (L).
- ρδ' Μετανόησον καὶ γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W). Στήριξον τὸ πρᾶγμα σου καὶ τελειοῦται (L).
- ρε' Στήριξον τὸ πρᾶγμα καὶ τελειοῦται (W). Ἀπὸ θλίψεως εἰς χαρὰν ἔρχη (L).
- ρς' Ἀπὸ θλίψεως εἰς χαρὰν ἔρχεται (W) / ἔχεις (P). Πρᾶγμα καλόν σοι γίνεται (L).
- ρζ' Πρᾶγμα καλόν σοι γίνεται (W). Πρᾶγμα καλόν ἔχεις (L).
- ρη' Πρᾶγμα καλόν ἔχεις (W). Ἐπιτυχάνεις καὶ συγκρότησίς σοι ἔσται (L).
- ρθ' Ἐπιτυχάνεις καὶ συγκρότησίς σοι κεῖται (W, P). Μὴ λυποῦ, σωτηρίαν ἔχει σου τὸ πρᾶγμα (L).

- ρι' Μὴ λυποῦ, σωτηρίαν ἔχει σου τὸ πρᾶγμα (W).
- ρια' Ὅτι καιρὸς καλὸς ἔσται (W). Χαρὰν ἔχει σου τὸ πρᾶγμα (L).
- ριβ' Χαρὰν ἔχει τὸ πρᾶγμά σου (W) / σου τὸ πρᾶγμα (P).
- ριγ' Ἐπιτυχάνεις συγκρότησιν καὶ ἀλήθειαν ἔχει τὸ πρᾶγμα σου (W). Εὐτυχεῖς εἰς ἀληθινὸν πρᾶγμα (L).
- ριδ' Τὴν βουλὴν, ἣν ἔχεις, οὐ γίνεται (W, P, L).
- ριε' Κόπον ἔχει σου τὸ πρᾶγμα (W, P) / ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).
- ρις' Εὐχου τῷ Θεῷ καὶ εἰσακούῃ (W, P). Εὐχου καὶ εἰσακούῃ (L).
- ριζ' Χαρὰν καὶ τιμὴν ἔχει τὸ πρᾶγμά σου (W) / σου τὸ πρᾶγμα (P). Χάριν καὶ τιμὴν ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).
- ριη' Καλὸν πρᾶγμα ἔχεις καὶ χαρὰ γίνεται (W) / χαρὰ σοι γίνεται (P).
- ριθ' Δόλον ἔχει τὸ πρᾶγμα (W) / τὸ πρᾶγμά σου (P). Καλὴν βουλὴν ἔχεις (L).
- ρικ' Κακὸν πρᾶγμα ἔχεις (W). Καλὸν πρᾶγμα ἔχεις (P). Μὴ σπουδάζῃς, βέβαιον [...] (L).
- ρικα' Καλὴν τύχην ἔχεις (W). Καλὴν πρόνοιαν ἔχεις (P).
- ρικβ' Μὴ θορυβοῦ καὶ πέσης (W, P). Κέρδος ἔχεις ἀπροσδόκητον (L).
- ρικγ' Κέρδος ἔχεις ἀπροσδόκητον (W). Κέρδος ἀπροσδόκητον ἔχεις (P). Προκοπὴν ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).
- ρικδ' Προκοπὴν ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, P). Ἰσταται τὸ πρᾶγμα καὶ τελειοῦται (L).
- ρικε' Ἰσταται τὸ πρᾶγμα καὶ τελειοῦται (W, P). Τὸ πρᾶγμα περιπατητὸν γίνεται (L).
- ρικς' Ἀπροσδόκητος χαρὰ σοι κεῖται (W).
- ρικζ' Μετὰ κόπου γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W, P).
- ρικη' Ἀπὸ θλίψεως εἰς χαρὰν ἔρχεται (W) / ἔχεις (P). Ἀπὸ μεγάλου χειμῶνος εἰς χαρὰν ἔρχεται (L).
- ρικθ' Μετανόησον καὶ γίνεται ὃ θέλεις (W, P). Οὐ γίνεται ἄρτι τοῦτο (L).
- ριλ' Οὐ γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W, P). Ἀνάμεινον ἄρτι οὐ γίνεται (L).
- ριλα' Ἀνάμεινον ἄρτι οὐ γίνεται (W). Ὑπόμεινον ἄρτίως etc. (P).
- ριלב' Μεγάλῃ συγκρότησίς σοι γίνεται (W, P).
- ριलग' Μὴ λυποῦ· ὃ ἐπιθυμεῖς, λαμβάνεις (W) / ἐπιτυχάνεις (P).
- ριλδ' Τὸ πρᾶγμα δι' ἄλλου κεῖται (W) / κεῖται γενέσθαι (P).
- ριλε' Μετὰ ἀσφαλείας δοκίμασον καὶ γίνεται (W, P). Ταχέως ἐπικαλοῦ καὶ γί[νεται] (L).
- ριλς' Οὐ γίνεται σου τὸ πρᾶγμα (W). Ταχέως ἐπιλαβοῦ καὶ γίνεται (P). Οὐ γίνεται τὸ πρᾶγμα (L).
- ριλζ' Ταχέως ἐπιλαβοῦ καὶ γίνεται (W). Οὐ γίνεται, ὃ εἰς ψυχὴν ἔχεις (P). Μετὰ ἀσφαλείας δοκίμασον (L).
- ριλη' Ἐλεύθερον ἐστὶ τὸ πρᾶγμα σου (W). Ὁ θέλεις, γίνεται ταχέως (L).
- ριλθ' Τὸ θέλημά σου γίνεται ταχύ (W, P). Δεινὸν πρᾶγμα δηλοῖ (L).
- ριμ' Δεινὸν τὸ πρᾶγμα· εἰς κέντρα λακτίζει (W) / εἰς αἰτίαν (P). Ἀναμονὴν κεῖται τὸ

πραγμα (L).

ρμα' Αναμονῆς χρήζει τὸ πρᾶγμα (W) / τὸ πρᾶγμά σου (P). Πληρούμενον τὸ πρᾶγμα γίνεται (L).

ρμβ' Πληροῦταί σου τὸ πρᾶγμα (W). Ἐπιτυχίαν ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).

ρμγ' Ἐπιτυχεῖν ἐστὶ τοῦ πρᾶγμα[τος] (W). Ἐπιτυχίαν δηλοῖ τὸ πρᾶγμα (P). Εὐλογον εὐχαριστεῖν τῷ Θεῷ (L).

ρμδ' Εἰς ὃ παρακαλεῖς, εἰσακούει (W, P). Πρᾶγμα φανερούμενον (L).

ρμε' Πρᾶγμα φανερούμενον (W, P). Ὑπακούη μετὰ ζημίας (L).

ρμς' Ταχέως ἐπιλαβοῦ καὶ γίνεται (W) / ἐπιλαβοῦ· γίνεται (P). Μετὰ χαρᾶς ἐπιτυγχάνεις (L).

ρμζ' Μετὰ χαρᾶς ἐπιτυγχάνεις (W, P). Ὑβριν ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).

ρμη' Ὑβριν ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, P). Χαράν ἔχει τὸ πρᾶγμα (L).

ρμθ' Χαράν ἔχει τὸ πρᾶγμα (W, P). Πρᾶγμα μετ' ὀλίγον πληροῦται (L).

ρν' Πρᾶγμα μετ' ὀλίγον πληρούμενον (W, P). Μετὰ πολλῆς χαρᾶς γίνεται (L).

Appendix G: Prayers from a Tenth-Century Psalter¹

Τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἐκ τοῦ λόγου περὶ τοῦ δεῖν τὴν εὐχὴν προτιθέναι πάντοτε·

Εὐλογῶ σε Κύριε τὸν μακρόθυμον καὶ ἀνεξίκακον· τὸν καθ' ἐκάστην ἡμέραν μακρο-
5 θυμοῦντά μοι πλημμελοῦντι· καὶ δόντα ἐξουσίαν ἡμῖν πᾶσιν μετανοίας· διὰ γὰρ τοῦτο
σιωπᾶς καὶ ἀνέχει ἡμῶν Κύριε· ἵνα σε δοξολογοῦμεν τὸν οἰκονομοῦντα τοῦ γένους
ἡμῶν τὴν σωτηρίαν· ποτὲ μὲν διὰ φόβων· ἄλλοτε δὲ διὰ παραινέσεως· | ποτὲ μὲν διὰ
προφητῶν· ὕστερον δὲ διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ σου ἐπισκεψάμενος ἡμᾶς· σὺ
γὰρ ἔπλασας ἡμᾶς καὶ οὐχ ἡμεῖς· σὺ εἶ Θεὸς ἡμῶν.²

10 **Καὶ μετ' ὀλίγα λέγε·** Ἐγὼ μὲν Κύριε· οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἐπὶ σοῦ φθέγξασθαι· ὅτι σφόδρα
ἀμαρτωλὸς τυγχάνω.³

Καὶ μετὰ μικρόν· Εὐχαριστῶ σοι Κύριε· ὅτι μοῦ ἐμακροθύμησας τοῖς παραπτώμασιν·
καὶ ἕως τοῦ νῦν ἀτιμώρητόν με ἔασας· ἐγὼ μὲν γὰρ ἄξιος ἤμην πάλαι· τὰ καὶ τὰ πα-
θεῖν· καὶ ἀπορριφῆναι ἀπὸ τοῦ προσώπου σου· ἡ δὲ ἀνεξίκακός σου φιλανθρωπία ἐμα-
15 κροθύμησεν ἐπ' ἐμοί· εὐχαριστῶ σοι εἰ καὶ μὴ τυγχάνω αὐτάρκης πρὸς εὐχαριστίαν
τῆς σῆς ἀνεξικακίας.

Καὶ ὅτ' ἂν τὰ δύο μέρη πληρώσης τῆς δοξολογίας, καὶ ταπεινοφροσύνης· τότε λοιπὸν
ὧ ὀφείλεις αἰτήσαι· μὴ πλοῦτον καθὼς προεῖπον· μὴ δόξαν ἐπίγειον· μὴ ὑγείαν σώμα-
τος· αὐτὸς γὰρ σε ἔπλασεν· καὶ κήδεταί σου τῆς σωτηρίας· καὶ οἶδεν πῶς ἐκάστῳ συμ-
20 φέρει· εἴτε ὑγιαίνειν εἴτε ἀσθενεῖν· ἀλλ' αἴτει καθὼς προσετάχθης· τὴν βασιλείαν τῶν
οὐρανῶν μόνον· καὶ περὶ τῆς χρείας τοῦ σώματος καθὼς προέφην αὐτὸς φροντίζει·
ἀξιοματικώτατος γὰρ ὁ βασιλεὺς ἡμῶν ἐστίν· καὶ ἀγανακτεῖ· ἐάν τις αὐτὸν μικρόν τι
αἰτήσῃ· μὴ τοίνυν ἐν τῇ προσευχῇ σου· ἀγανάκτησιν σεαυτῷ | προσαγάγεις· ἀλλ' αἰτη-
σον ἄξια τοῦ βασιλέως Θεοῦ· αἰτῶν δὲ τὰ ἄξια τοῦ Θεοῦ· μὴ ἀποστῆς ἕως ὅτου λά-
25 βῃς· τοῦτο γὰρ αἰνισσόμενος ὁ Κύριος φησὶν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ· «τίς ἐξ ὑμῶν ἔξει φίλον
καὶ πορεύσεται πρὸς αὐτὸν μεσονυκτίῳ»⁴ καὶ τὰ ἐξῆς.

Προσευχὴ πρὸς τὸν Θεὸν ἡνίκα πληρώσης τὴν ψαλμωδίαν καὶ εἴπῃς τὸ «Ἀμήν»·

Δόξα σοι ὁ Θεὸς ἡμῶν δόξα σοι· ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περὰ τῶν τῆς γῆς· καὶ τῶν ἐν θα-
λάσσει μακρὰν. Εὐχαριστοῦμέν σοι δέσποτα κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα ὑπὲρ πασῶν
30 τῶν εὐεργεσιῶν σου τῶν ἐκ πρώτης ἡμέρας μέχρι τῆς παρούσης ἡμέρας εἰς ἡμᾶς τοὺς
ἀναξίους γεγεννημένων· ὑπὲρ ὧν οἶδαμεν καὶ οὐκ οἶδαμεν.⁵

Κύψας ἀνάστηθι καὶ λέγε· Ἐγὼ μὲν Κύριε· οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἐπὶ σοῦ φθέγξασθαι· ὅτι τὸ

¹ Bodl. Auct.D.4.1, a. 950, ff. 315v-318v. I have retained the punctuation of the MS but silently corrected a few spelling mistakes.

² *Patrologia Graeca*, vol. 31, 1329A.

³ Ibid., 1329B.

⁴ Ibid., 1329C-1332A.

⁵ *Patrologia Graeca*, vol. 62, 368.

πονηρὸν ἐποίησα· ἡ δὲ ἀνείκαστός σου φιλανθρωπία· ἐμακροθύμησεν ἐπ' ἐμοί· εὐχαριστῶ σοι εἰ καὶ μὴ τυγχάνω αὐτάκριτος· πρὸς εὐχαριστίαν τῆς σῆς ἀνεξικακίας.⁶

35 **Καὶ πάλιν κύψας ἀνάστηθι καὶ λέγε·** Φεῖσαί μου Κύριε φεῖσαί μου τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου· καὶ διόρθωσαί με εἰς τὸν φόβον σου· λύτρωσαί με ἐκ τῶν παγίδων τοῦ ἐχθροῦ· καὶ μὴ συναπολέσης με ταῖς ἀνομίαις μου.

Καὶ πάλιν κύψας ἀνάστηθι καὶ λέγε· Ελέησόν με Κύριε ἐλέησόν με· καὶ διὰ τὴν τῆς σαρκὸς ἀσθένειαν· καὶ διὰ τὴν σὴν ἀγαθότητα· ἐλέησόν με ὡς τὴν Χαναναίαν καὶ ὡς
40 τὴν πόρνην· ἰλάσθητι Κύριε ἰλάσθητι· ἄνες ἄφες συγχώρησον, ὡς μό | νος ἔχων τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν.

Καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι τὰς μετανοίας σου λέγε· Κύριε συγχώρησον· Κύριε συγχώρησον· Κύριε ἄνες ἄφες συγχώρησόν μοι· εἴ τι ἡμαρτόν σοι· ἐν λόγῳ· ἐν ἔργῳ· ἐν διανοίᾳ· καὶ ὡς οἶδας· καὶ ὡς θέλεις ἐλέησόν με. τῇ πρεσβείᾳ τῆς παναχράντου δεσποίνης
45 ἡμῶν Θεοτόκου· τῶν ἁγίων ἐπουρανίων δυνάμεων· τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ· τῶν ἁγίων πανευφήμων ἀποστόλων· τῇ δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ· τῇ πρεσβείᾳ πάντων τῶν ἁγίων· ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος.

Καὶ μετὰ τὸ προσκυνῆσαι λέγε· Ἀχραντε δέσποινα παναγία Θεοτόκε· πανάμωμε πανύμνητε παμμακάριστε κεχαριτωμένη· σκέπασόν με ἐν τῇ σκέπῃ τῶν πτερυγῶν σου
50 τὸν ἀνάξιον δοῦλόν σου· καὶ διάσωσόν με καὶ οἰκείωσόν με πρὸς τὸν Υἱὸν σου καὶ Θεὸν ἡμῶν· ὅτι πάντα δύνασαι.

Ἐκ τοῦ Πανδέκτου εἰς κεφάλαιον ιθ' εὐχὴ ἐπὶ κοιτίτῃ·

Δὸς ἡμῖν Δέσποτα εἰς ὕπνον ἀπιοῦσιν ἀνάπαυσιν σώματος· καὶ διαφύλαξον ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ζοφεροῦ σκοτούς τῆς ἁμαρτίας· ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ
55 πνεύματος· δὸς ἡμῖν ἀγιωσύνην ἐπιτελεῖν ἐν τῷ φόβῳ σου· καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης σκοτεινῆς καὶ νυκτερινῆς ἡδυπαθείας· παῦσον τὰς ὁρμὰς τῶν παθῶν· σβέσον τὴν τοῦ σώματος πύρωσιν· τὰς τῆς σαρκὸς ἐπαναστάσεις | κατάργησον· τὰ σωματικὰ πάθη καὶ τὰ φρονήματα τῆς σαρκὸς κοίμησον· δὸς ἡμῖν κοίτην ἀναπαύσεως· ἐγρηγορότι τῷ λογισμῷ· καὶ νηφούσῃ τῇ διανοίᾳ· μὴ παραλειφθῶμεν ὑπὸ βαρέως ὕπνου· ἀλλ' ἐξέγειρον
60 ἡμᾶς πρὸς τὰς νυκτερινὰς καὶ ἑωθινὰς λειτουργίας σου· παννύχιον ἡμῖν τὴν σὴν δοξολογίαν χάρισαι· τοῦ ὑμνεῖν τὸ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.⁷

Τοῦ αὐτοῦ εὐχὴ ἑτέρα ἐπὶ κοιτίτῃ· εἰς κεφάλαιον πδ'·

Παντοκράτωρ λόγε τοῦ Πατρὸς· ὁ αὐτοθελὴς Θεὸς Ἰησοῦ Χριστέ· τὰ ταχέα σου
65 σπλάγχνα· Ἰησοῦ ὁ μηδέποτε χωριζόμενος τῶν σῶν οἰκετῶν· ἀλλὰ αἰεὶ ἐν αὐτοῖς ἀναπαύομενος· Ἰησοῦ ὁ καλὸς ποιμὴν τῶν σῶν προβάτων· μὴ παράδος με τῇ ἐπιβουλῇ τοῦ ὄφεως· μηδὲ τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ σατανᾶ καταλείπῃς με· ὅτι σπέρμα φθορᾶς πέφυκεν ἐν αὐτῷ· σὺ οὖν Κύριε βασιλεῦ πανάγιε· ὁ Θεὸς ὁ προσκυνητὸς· Ἰησοῦ Χριστέ· καθ-

⁶ *Patrologia Graeca*, vol. 31, 1329C.

⁷ *Patrologia Graeca*, vol. 89, 1489A.

εὐδοντά με φύλαξον τῇ ἀθανάτῳ σου βουλῇ· καὶ τῷ Πνεύματι σου τῷ ἁγίῳ· ὃ ἡγίασας
 70 τοὺς σοὺς μαθητάς· ῥυόμενός με ἐκ τῆς ἐπιβουλῆς τοῦ ὄφεως· δὸς δέ μοι τῷ ἀναξίῳ
 τὴν ἀγαλλίασιν τοῦ σωτηρίου σου ἐπὶ τῆς κοιτῆς μου· καὶ φώτισόν μου τὸν νοῦν τῷ
 φωτὶ τῆς γνώσεως τοῦ εὐαγγελίου σου· τὴν ψυχὴν μου ἐν τῇ ἀγάπῃ τοῦ σταυροῦ σου·
 τὴν καρδίαν μου ἐν τῇ καθαρότητι τῶν λόγων σου· | τὸ σῶμά μου ἐν τῷ σῶ πάθει τῆς
 σῆς ἀπαθείας· τοὺς λογισμούς μου ἐν τῇ σῇ εἰρήνῃ διαφύλαξον· καὶ ἔγειρόν με ἐν και-
 75 ρῷ εὐθέτῳ πρὸς τὴν σὴν δοξολογίαν· ὅτι προσκυνητὸς εἶ καὶ δεδοξασμένος σὺν τῷ
 Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.⁸

Τοῦ αὐτοῦ εὐχὴ περὶ λύπης· εἰς κεφάλαιον κε’.

Ἐλέησόν με Κύριε ὅτι θλίβομαι· ἐταράχθη ἀπὸ θυμοῦ ὁ ὀφθαλμός μου· ὅτι ἐκακώ-
 θην καὶ ἐταπεινώθην ἕως σφόδρα· ὠρυόμην ἀπὸ στεναγμοῦ τῆς καρδίας μου· καὶ ἔλυ-
 80 πήθην ἐν τῇ ἀδολεσχίᾳ μου· καὶ ἐταράχθην ἀπὸ φωνῆς ἐχθροῦ καὶ ἀπὸ θλίψεως ἀμαρ-
 τωλοῦ· ἀλλὰ σῶσόν με Κύριε ὅτι εἰσῆλθωσαν ὕδατα ἕως ψυχῆς μου· ἐνεπάγην εἰς ὕλην
 βυθοῦ καὶ οὐκ ἔστιν ὑπόστασις· μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπὸ τοῦ παιδός
 σου· ὅτι θλίβομαι ταχὺ ἐπάκουσόν μου· σὺ γάρ μου εἶ καταφυγὴ· (sic) ἀπὸ θλίψεως
 τῆς περιεχούσης με· καὶ εἰσελθέτω ἐνώπιόν σου ἡ προσευχή μου· κλῖνον τὸ οὖς σου
 85 εἰς τὴν δέησίν μου.⁹

Καὶ ὅτε ἀνθεὶς ἀπὸ τῆς λύπης λέγε· Κύριος ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ τὴν γῆν ἐπέβλεψεν· τοῦ
 ἀκοῦσαι τοῦ στεναγμοῦ τῶν πεπεδημένων· τοῦ λῦσαι τοὺς υἱοὺς τῶν τεθανατωμένων·
 καὶ τί ἀνταποδώσω τῷ Κυρίῳ περὶ πάντων ὧν ἀνταπέδωκέν μοι· ὅτι ἐκ θλίψεως ἐπεκα-
 λεσάμην αὐτὸν καὶ ἐπήκουσέν μου εἰς πλατυσμόν.¹⁰

90 **Τοῦ αὐτοῦ εὐχὴ περὶ ἀκηδίας εἰς κεφάλαιον κς’· |**

Ταχὺ εἰσάκουσόν μου Κύριε· ἐξέλιπεν τὸ πνεῦμα μου· ὅτι ἐταπεινώσεν ὁ ἐχθρὸς τὴν
 ψυχὴν μου· ἐκάθισέν με ὡς νεκροὺς αἰώνας· καὶ ἠκηδίασεν ἐπ’ ἐμέ τὸ πνεῦμα μου·
 ἀλλὰ μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ’ ἐμοῦ ἀγαθέ· ὅτι πρὸς σέ ἤρα τὴν ψυχὴν
 μου· ἐπακούσόν μου Κύριε· ὅτι ψυχὴ ἐν στεναγμοῖς καὶ πνεύματι ἀκηδίας κέκραγα
 95 πρὸς σέ· μὴ συγχωρήσῃς με πειρασθῆναι ὑπὲρ ὃ οὐ δύναμαι· ἀλλὰ ποίησον σὺν τῷ
 πειρασμῷ· καὶ τὴν ἔκβασιν· οὐ δύνασθαί με ὑπενεγκεῖν· ῥῦσαι με τῶν ἀτόπων καὶ πο-
 νηρῶν λογισμῶν· ἐπίστρεψόν με εἰς ὁδὸν εὐθείαν· εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας· καὶ δός μοι
 ἐν καθαρόᾳ συνειδήσει μετὰ παρρησίας πάσης λατρεύειν σοι· ἀπερισπάστῳ καρδίᾳ πά-
 σας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου· ναὶ Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ· χαρακτήρ καὶ ἀπαύγασμα
 100 τοῦ εὐλογημένου Πατρός σου· ὁ ἐγκατασπεῖρας τοὺς θεῖους σου λόγους εἰς τὰς καρ-
 δίας ἡμῶν· ὁ μόνος κηδόμενος τῶν σῶν δούλων· καὶ ἱατρὸς δωρεὰν ἰώμενος, ὁ μόνος
 εὐεργέτης καὶ ἀνυπερέφανος· ὁ μόνος ἐλεήμων καὶ φιλόανθρωπος· ὁ μόνος σωτὴρ καὶ
 δίκαιος· ὁ ἀεὶ ὢν· καὶ ἐν πᾶσιν ὢν· καὶ πανταχοῦ παρῶν· καὶ πάντα περιέχων· καὶ πλη-

⁸ Ibid., 1689B-C.

⁹ Ibid., 1513A.

¹⁰ Ibid., 1513B.

ρῶν τὰ πάντα Ἰησοῦ Χριστέ· Θεὲ Κύριε· σὺ ταῖς σαῖς δωρεαῖς καὶ τῷ σῷ ἐλέει περισ-
105 κεπε ἡμᾶς τοὺς ἐπὶ σὲ ἐλπίζοντας· ὁ ἐπιστάμενος ἀκριβῶς τοῦ πανταχῇ ἡμῶν ἀντιδί-
κου τὰς τέχνας.¹¹ | Codex fine mutilus.

---

¹¹ Ibid., 1517B.

Appendix H: Sanitary Instructions from a Late-Byzantine Psalter¹

Τῷ Σεπτεμβρίῳ μηνὶ βρωτῶν ποτῶν τε γλυκέων πᾶς ἀντέχου· χολὴ μέλαινα κυριεύει γὰρ πλέον. Γάλα πίνε νῆστις καὶ ἤσθιε.

- 5 Τῷ Οκτωμβρίῳ μηνὶ γλυκέων τ' ἀποτρέχειν, οἶνω παλαιῷ χρωμένῳ ἐν τοῖς πότοις, προᾶσα τρώγειν· δριμεῖα καὶ γὰρ ἡ χολὴ πλέον φέρει.

Τῷ Νοεμβρίῳ μηνὶ συχνῶν λουτρῶν ἀπέχου | καὶ δριμέων, ἤσθιε θερμὰ καὶ γλυκαίνοντα πλέον, μὴ λούσῃ ὅλον τὸν μῆνα· φλέγμα τὸ ψυχρὸν κυριεύει γὰρ τότε.

- Τῷ Δεκεμβρίῳ μηνὶ ψυχρῶν δὲ πάντες ἀπέχεσθ' ἐδεσμάτων, κράμβην μὴ φάγῃς· καιρὸς
10 γὰρ οὗτος τὸ πλέον φλέγμα φέρει.
Τῷ Ἰανουαρίῳ μηνὶ· νῦν ἀπογεύου νῆστις ἀκράτου τρίτον· τὸ φλέγμα πλεῖον κυριεύει γὰρ πάλιν.

Τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ θερμοῖς σιτίοις καὶ ποτοῖς ἀνθοσμίου κέχρησο· καὶ γὰρ φλέγμα ψυχρὸν πλημμύρει. Σεύτλου μὴ γεύσει.

- 15 Τῷ Μαρτίῳ μηνὶ βρωτῶν ποτῶν τε γλυκέων πᾶς ἀντέχου· αἷμα προσαῦζον εὐκρατὲς γάρ σοι τότε. Γλυκοπύτει, γλυκοφάγει.

Τῷ Ἀπριλλίῳ μηνὶ θερμῶν ἀπάντων δριμέων τε φευκταῖον, εὔχυμα δ' ἔσθειν καὶ πίνειν ἀνθοσμίου· αἵματος ἡ κίνησις ἐστὶ γὰρ | τότε. Ῥαφάνου μὴ γεύσει.

- Τῷ Μαΐῳ μηνὶ τῶν τεταριχευμένων ἀπέχου καὶ δριμέων, τοῖς ἐδόσμοις ἥδου τε καὶ γλυκυτέ-
20 ροις· μέλαν γὰρ αἷμα κυριεύει καὶ τότε.

Τῷ Ἰουνίῳ μηνὶ· νῦν ὕδατος ἐκρόφα τρίτον νῆστις· θερμὸν γὰρ αἷμα κυριεύει καὶ πάλιν.

Τῷ Ἰουλίῳ μηνὶ μόχθους παραιτοῦ καὶ κέχρησο τοῖς ὕπνοις· ξανθὴ χολὴ γὰρ κυριεύει τὸ πλέον. Ὅλως μὴ προσεγγίσης γυναικί.

- Τῷ Αὐγούστῳ μηνὶ τὴν τῶν ψυχρῶν δίαιταν ἀσπάζου πλέον, μόνην ἐδωδὴν φεύγε τὴν τῶν
25 λαχάνων· χλωρὰ χολὴ γὰρ καὶ πάλιν κατισχύει.

---

¹ Hieros. Saba 609, s. XIV in., ff. 301r-302r. The text is a combination of versified precepts with short prose instructions similar to those in Vatic. gr. 342, a. 1087, ff. 17v-20r (note 36 on p. 132 above). I have marked in *italics* the metrical parts, ed. B. Keil, "Die Monatscyclen der byzantinischen Kunst", *Wiener Studien* 11 (1889) 94-142, esp. 119f.